

Reformer vagy lázadó?

Bethlen Miklós és kora

• **Humaniórák** •

Reformer vagy lázadó?

Bethlen Miklós és kora

Szerkesztette:

HORN ILDIKÓ • LACZHÁZI GYULA

L'Harmattan
2020

A kutatást az NKFIH 108744 sz. projekt adását a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program támogatta.

Szöveggondozás: Székely Júlia

© Szerzők, Szerkesztők, 2020

© L'Harmattan Kiadó, 2020

ISBN 978-963-414-376-6

ISSN 2732-1959

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

webshop.harmattan.hu

www.harmattan.hu

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

BETHLEN MIKLÓS ÉS AZ ERDÉLYI POLITIKA

Jankovics József – Szörényi László: Bethlen Miklós politikai pályafutása a reformpolitikustól a nyílt lázadóig	11
Gebei Sándor: Bethlen Miklós az Erdélyi Fejedelemség jövőjéről, 1704.	63
G. Etényi Nóra: Hírnév és diplomácia – Bethlen Miklós erdélyi kancellár a korabeli nyomtatott újságokban	73
Szirtes Zsófia: Bethlen Miklós és az erdélyi politika a karlócai béke utáni években – Rabutin jelentéseinek tükrében	95
Balogh Zsuzsánna: A macska, a majom és a gesztenye – Bethlen Miklós szerepe „Bánffy Dienes tragoediájában”	111
Mihalik Béla Vilmos: Az erdélyi katolikus újjászerveződés ügye az 1690-es évek elején	125
T. Orgona Angelika: „Illendő böcsülettel” – A fejedelmi tanács reprezentációjáról	139

ÉNFORMÁLÁS ÉS SORSÉRTELMEZÉS AZ ÖNÉLETÍRÁSBAN

Laczházi Gyula: A szenvedélyek szerepe Bethlen Miklós <i>Önéletírásának</i> sorsértelmezésében	165
Orlovsky Géza: Szerzői és befogadói eljárások Bethlen Miklós <i>Önéletírásában</i>	181
S. Sárdi Margit: Történetformálás Bethlen Miklós <i>Önéletírásában</i>	189
Balogh Piroska: Térpoétika és testírás Bethlen Miklós <i>Önéletírásában</i>	199
T. Orgona Angelika: „Csalárd mesterség” – Kornis Gáspár <i>Politíája</i> és Bethlen Miklós <i>Önéletírása</i>	215

SZELLEMI ÉS ANYAGI KULTÚRA BETHLEN MIKLÓS ÉLETMŰVÉBEN

Balázs Mihály: Bethlen Miklós és Jacobus Palaeologus	231
Nagy Levente: A puritán, a karteziánus és a coccejánus Bethlen Miklós	241
Simon József: A semmi problémája Bethlennél a németalföldi tanulmányok tükrében (1662–1663) – De Raey- és Gassendi-dilemmák	257

Kiss Farkas Gábor: Bethlen Miklós Apáczai Csere János iskolájában	275
Szentpéteri Márton: Salamon király Betlenszentmiklóson – Bethlen Miklós és az anyagi kultúra (Vázlat)	289

BETHLEN MIKLÓS KAPCSOLATRENDSZERE ÉS KÖRNYEZETE

Rüsz-Fogarasi Enikő: Kolozsvár és Bethlen Miklós	305
Balogh Judit: Bethlen Miklós kapcsolatrendszere a székely elitben	315
Vida Bence: Bécs vonzásában – Bethlen Miklós kapcsolatrendszerének változásai 1685 és 1704 között.	349
Nagy Kornél: „Az császár capellájával misét mondó, bitang örmény püspök” – Gróf Bethlen Miklós kancellár és az erdélyi örmények	365
Sánta Ákos: Fejedelmi halali	375

Rövidítésjegyzék	395
----------------------------	-----

Névmutató	
---------------------	--

ELŐSZÓ

Bethlen Miklós (1642–1716) halálának 300. évfordulója alkalmából 2016. november 16–18-án, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen *Hírnév és emlékezet* címmel tudományos konferenciát rendeztünk. Tanulmánykötetünk az ott elhangzott előadások alapján készült, mégsem szokványos konferenciakötet, mivel sem címében, sem szerkezetében, sem a tanulmányok összetételében nem kívánja reprodukálni a négy évvel ezelőtt megtartott kollokviumot. Sokkal inkább olyan átfogó igénnyel összeállított, egymással összefüggő szövegegyüttes ez a kötet, amelyben különböző tudományszakok – a történelem, a helytörténet, az irodalomtörténet, a filozófia, a mentalitás-történet, a művelődéstörténet – képviselői egymás vizsgálódásait megvilágítva igyekeznek korszerű képet alkotni Bethlen Miklósról és koráról.

Bethlen nagy formátumú erdélyi államférfi, a magyar önéletírás-irodalom egyik legkiválóbb képviselője, óriási műveltség birtokosa, egyszersmind kora aktuális eszmeáramlataiban magas szinten tájékozódó, egyéni karakterű vallásos és filozófiai gondolkodó volt. Rendkívül kiterjedt európai kapcsolatrendszerrel működtetett, hosszú ideig aktív alakítója volt kora politikájának. Óvatos, körültekintő realpolitikusból lett nyílt lázadó, a Habsburg-kormányzat ellenfele. Élete utolsó részét fogságban töltötte. Hazája, Erdély függetlenségéről szőtt álmait szertefoszlottak, eszményei romba dőltek. Szemtanúja és elszenvedője lett az önálló Erdélyi Fejedelemség bukásának.

Bethlen Miklós változatos életútja és gazdag életműve nem tanulmányozható másként, csakis tudományközi összefogással, aminek – reményeink szerint – jelentős állomása ez a könyv. Bethlen Miklós az elmúlt évszázad kutatásai nyomán fokozatosan vált az erdélyi politika ikonikus alakjává és a magyar irodalom kanonizált szerzőjévé. Ennek sok egyéb közt az is oka lehet, hogy önkritikus, örökké tépelődő lelki alkatával, saját vélt igazságait is szüntelenül megkérdőjelező gondolkodásmódjával – olybá tűnik – megelőzte korát: sok tekintetben modern egyéniség volt. Ez az előremutató „modernség” persze a múltban gyökerezik. Bethlen az önértelmezésben kreatív módon követi író-elődeit, bevallottan Szent Ágoston, Petrarca, Morus Tamás, Descartes, a reformáció nagyjai, a bibliai Jób és az igaztalanul üldözött Nehémiás próféta nyomdokain jár. Írói és gondolkodói hagyatékának feltűnő jellemzője, hogy későbbi alkotásaiban állandóan hivatkozik a korábbiakra, mintha ugyanazt a művet írná meg újra meg újra az örökké változó külső körülmények és saját lelkiismeretének nyomására.

A Bethlen életművét feltáró, nagy jelentőségű 20. századi forráskiadványok – V. Windisch Éva 1955-ös *Önéletírás*-kiadása és Jankovics József 1987-es Bethlen-levelezés-kiadása – tették lehetővé Bethlen politikusi személyiségének és írói munkásságának – elsősorban az *Önéletírás*nak – mélyebb és differenciáltabb megközelítését. Kötetünk tanulmányai a problémák feltárására, a homályos részletek megvilágítására, tudományos mélyfúrásokra és a tágabb politika- és eszmetörténeti kontextus felrajzolására töreksenek.

A könyv alapjául szolgáló évfordulós konferencia az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, az ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke és az OTKA „Reprezentáció és anyagi kultúra az erdélyi fejedelmi udvarokban” kutatócsoport együttműködésének keretében valósult meg.

A szerkesztők

Bethlen Miklós és az erdélyi politika

BETHLEN MIKLÓS POLITIKAI PÁLYAFUTÁSA A REFORMPOLITIKUSTÓL A NYÍLT LÁZADÓIG

JANKOVICS JÓZSEF – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Bethlen Miklósról valóban elmondható, hogy már gyermekkorában megismerkedett a politikával. Apja, Bethlen János és nagybátyja, Bethlen Farkas egyaránt történetíró, s az ő műveiken keresztül ismereteket szerezhetett az erdélyi történelem évszázadainak konkrét eseményeiről és alakjairól, politikai gyilkosságainak, vérben úszó összeesküvéseinek elbeszélése révén. Saját életéről tudatosan megformált én-elbeszélésebe is ezért keveredhettek saját kora köztörténetének narratívái. Ennek a politikusi életútnak a különböző állomásait, fontosabb koncepcióit, sikereit és főként kudarcait próbálom meghatározni és jellemezni azáltal, hogy az életmű létrehozásában szerepet játszó, más-más műfajú szövegek (önéletrírás, imádságoskönyv, levelezés, politikai tervezetek, köztörténet) énreprezentációjában megjelenő politikus-én miként határozza meg önmagát; illetve e szövegek *párhuzamos olvasása* (amitől, tapasztalataink szerint, a magyarországi történészek az emlékezet szubjektív torzításai és a romlékony emlékezet működési mechanizmusai, valamint a szándékos történehamisítás miatt az utóbbi időkben meglehetősen ódzkodnak) és egymással történt szembesítése a self-fashioning égisze alatt milyen – rejtett vagy nyílt – politikai koncepcióváltozásokra enged következtetni. Jelen írás a *Bethlen Miklós politikai útja a Moribunda Transylvaniától a Columba Noéig* címmel a 2016-ban, Bethlen Miklós halálának háromszázadik évfordulója alkalmából rendezett miskolci konferencián elhangzott előadás folytatása.¹

Az ifjú kancellár-csemete sorsszerűen is belekapcsolódott iskolái kényszerzünetében a politika művelésébe: apja Barcsai Ákos kancellárjaként fejedelmével II. Rákóczi György elől Dévára menekült, s írődeákként ott kószolhatott bele a politikaalakítás rejtelmeibe. „Ott igen kurta lévén a fejedelemséghez képest a kancellária is, én voltam egyik kancellista; a szegény Haller Gábor és a szegény atyám rettenetes sokat írtak publicumokat vélem, úgy, hogy ugyan elállottam belé, akkor jócskán és hamar tudtam írni.”²

Az ilyen típusú értelmiségi, országirányítási feladatok ettől kezdve kedvelt tevékenységévé váltak egy egész életre, ami egyben a *homo politicus* tragédi-

¹ Jankovics József – Szörényi László: Bethlen Miklós politikai útja a Moribunda Transylvaniától a Columba Noéig. In: Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai. Szerk. Fajt Anita, Szilágyi Emőke Rita, Tóth Zsombor. Budapest, 2017. 125–153.

² BMÖ I. 163.

ájának legfőbb oka is lett: „A virtusok között legnagyobb inclinációm volt az én nemzetségem, hazám, vallásom közönséges javának rendem, hivatalom, s sphaeram felett való munkálódására, mely volt bányája az én projectumimnak, és noha ennek a gyökere jó, Istenemhez, hazámhoz való szeretet és zelus, de tanuljon az én gyermekem, minden jámbor énrajtam”.³ Jól érzékelhető a sorrend: Isten, haza, család.

Politikai és történelmi ismereteit Németországban és Hollandiában bővítette, ott, 1661–1662-ben a heidelbergi egyetemen az akkor még fiatal és kevésbé ismert Samuel Pufendorfnál, a természetjog és nemzetközi jog kiváló tanáránál Hugo Grotius németalföldi jogtudós *De jure belli et pacis* című munkáját sajátította el, mely munka a modern népjog alapjának számított. Utrechtbe átköltözvén Justinianus *Institucióit* tanulmányozta Voetiusnál, akinek apósánál, Futius Gisbertusnál egyetemes és bibliai történetet hallgatott. 1664-ben, főleg hazai ismerőse (Jászberényi Pál Londonban a latin nyelv oktatása által elhíresült tanár), Bethlen hazai gyerekkori tanítója révén inkább a kavalierstourra változó peregrináció ideje jött el számára. Londonban és Oxfordban, Hampton Courtban és Windsorban az egyetem mellett a királyi és főnemesi udvari élet reprezentációs modelljét igyekezett átlátni és eltanulni.

Párizsba átérve csak rövid időt szánhatott a világváros megtekintésére, jóllehet azért alaposan megnézte az akadémiát, a bibliotékát, a parlamentet, a királyi házat és az ispotályt. Sietségének oka, hogy beleszóppent a magas politikába, diplomáciai feladatot kellett vállalnia. Mivel „nagy hadakozása lévén ekkor a töröknek Magyarországból a keresztyénséggel, a francia király is adott nyolcezer válogatott hadat oda”.⁴ Bethlen sietségét még az is fokozta, hogy szándékai szerint ő is részt akart venni e harcban, ám ő inkább a hazatérte után, Zrínyi Miklósnál kívánta a hadvezetés gyakorlati fogásait eltanulni. Jóllehet, ha kedvére való lett volna a Magyarországon hadba bocsátandó francia zsoldos katonák közé beállnia, Turenne „abba a hadba tisztességes állapotra bészerezett volna”.

Az akkor még református Turenne maréchal és De Lionne államtitkár megbízták őt, hogy vigye el a Napkirály levelét Erdély fejedelméhez, Apafi Mihályhoz, amivel sietnie kellene, mert sürgős, és a fejedelem javára is szolgál, ha minél előbb a kezéhez jut. Már csak Colbert-nél, a királyi ház főintézőjénél kellett sorba állnia, s nagy meglepetésére a kockázatvállalásért járó száz arany honoráriumot is felvennie, s máris indulhatott szülőföldjére. Ezzel a momentummal kezdődött meg a diplomáciai kapcsolat az erdélyi fejedelem és a francia király között, amelynek folytatását 1665 áprilisában fedezhetjük

³ Uo. 120.

⁴ Uo. 198–199.

fel, amikor is Apafi Bethlen fordításában kaphatta kézhez azt a XIV. Lajos és De Lionne aláírásával kelt levelet, amelyhez kapcsolódik a bécsi francia követ, „Eques de Grémonville” által küldött levél, Erdély azon kérésére válaszolva, hogy a király járjon közben a portán a 80 000 tallérnyi adó csökkentéséért, s a török erőszakos beütéseinek is diplomáciailag vegyék elejét.⁵

Bethlen Miklós valójában e francia kapcsolata miatt került be a Wesselényi-mozgalomba, hogy biztosítsa a felkelők érintkezését Grémonville-jel és rajta keresztül a francia királlyal, a biztosabbnak látszó erdélyi posta révén. Bethlen a peregrinációról történt hazatértét követően, házassági szándékkal, s azzal a céllal, hogy Zrínyi Miklósnál kitanulja a katonamesterséget, ellátogatott Csáktornyára, noha Zrínyivel csak öt napot tölthetett a végzetes tragédia miatt. Minden bizonnyal beszélgettek a francia kapcsolat szerepéről és alakulásáról, a Napkirály katonai és anyagi segítségéről – amelyet a magyar hadvezér meg is kapott –; valamint mozgalom esélyeiről, mivel mindketten elkedvetlenedtek a szentgotthárdi csatát követő török–Habsburg-kiegyezésről, a vasvári békétől, amely a magyar érdekekre egyáltalán nem volt tekintettel. Ráadásul, bizonyára nem véletlenül, éppen ott tartózkodott Zrínyi egyik legfőbb bizalmasa, Vitnyédy István soproni ügyvéd is, aki az udvarhoz közel lakván, gyakrabban találkozott a bécsi francia követtel, s ő volt a francia vonal kézbentartója a Wesselényi-mozgalomban. Zrínyi Miklós francia kapcsolatainak beszédes jellemzője, hogy tízezer tallért kapott XIV. Lajostól a birtokán végbement török pusztításokért.⁶ Zrínyi Miklós temetésére Csáktornyára érkezett öccse, Zrínyi Péter is, aki folytatta a Zrínyi Miklós által megkezdett mozgalmat, amelyet a korban *Conjuratio Zrínio–Frangepánaként* ismertek. Bethlen a gyászoló Csáktornyáról Velencébe ment, ahol szintén folytathatott tárgyalásokat, akár a franciákkal is, lévén a személyes kommunikáció könnyebb, illetve kevésbé feltűnő és veszélyes.

Wesselényiek mozgalma és Erdély között Bethlen Miklós és Teleki Mihály volt a kontaktszemély, valójában azt várták el tőlük, hogy a törököknél puhatolják ki, hajlandóak-e egy összehangolt támadásban részt venni a bécsi udvar ellen. Később pedig azt tervezték Erdéllyel közösen, hogy a török–magyar csapatokhoz csatlakozzék a fejedelemség is, és elfoglalva a Királyi Magyarországot, emeljenek magyar királyt. A nádorné, Széchy Mária, férje halála utáni vallomásában kijelölte Bethlen helyét és szerepét a mozgalomban:

„Az erdélyiek által akarván dolgokat folytatni az Portán; vegye az török császár oltalma alá és országostól holdolnak neki, be is küldöttek volt az erdélyiek, Bethlen Miklós pedig ugyanakkor szegény uram mellett maradt s itt

⁵ BML I. 605–606.

⁶ BMÖ I. 204–208.

*lakott sokáig, benn lévén az murányaljai gyülekezetben is; avégre maradtott volt szegény uram mellett, minthogy azelőtt a francia királynál is lakott, mind oda, mind Erdélyben is correspondeáljon, de mindezeknek is semmi effectusa nem lehetett.”*⁷

Vagyis kudarcot vallott Bethlen ifjúkorában kezdeményezett első komolyabb politikai-hadi kezdeményezése. Bethlen mint politikus, a kezdet kezdetén, az ügyel való teljes egyetértésben 1666 májusától vett részt a felvidékiek gyűlésein – korábban csak leveleztek –, de látván a szervezkedés fejtelenségét, egyben többfejűségét, fokozatosan kihátrált a mozgalomból.

*„Történik pedig, hogy azon évben, részint magyarhoni barátimtól hívatattva, részint valamely nemes leánnyali egybekelés reménye által vezetettve, Magyarországra jöttem, és végre boldog emlékezetű Vesselényi Ferenc nádor várában néhány hónapig tartózkodtam, ki is engemet, mint nem különben néhai Zrínyi Miklós, igen szívesen látott, hol nem tagadom, hogy én sok és nagyfontosságú tanácskozásokban vettem részt, melyeket akkor a Nádor sok és benső magyar nemes embereivel gyakorta tartott, és úgy vélem, hogy sem ebben nem vagyok hibás, mint aki nem császári alattvaló voltam, sem abban, ha azokat, melyeket a Nádor cselekedett, igazságosoknak és illendőknek tartottam. De történik egy napon, hogy nekem Vitnyédivel, magának a Nádornak jelenlétében igen éles összeütközésem lőn és az anynyira haladna, hogy azzal fenyegetne, hogy velem való barátságával felhagy, ami akkor, mégis a Nádor tekintélye által valahogy helyre állt, és majd én, a Nádor általi bizonyos megbízásokkal Erdélybe visszatérve, Vitnyédivel levelezési egybeköttetésemet szokás szerint folytatom, és ő sem szűnik meg, de mindazáltal veszem észre, hogy mind sokkal ritkábban, mind pedig hidegbben ír hozzám mint azelőtt, mígnem végre 1667-ben meghal a Nádor, és én Vitnyédit, mint aki ellenlábás pontra esett vissza, bensőleg elvesztettem.”*⁸

Vitnyédi szerint Bethlen a Murány alatt tanácskozókról szólván kínos diplomáciai hibát követett el, amikor „bolond aggoknak” titulálta az összeesküvés

⁷ Jankovics József: A „Murányi Vénusz” – vallomásai tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 119 (2015) 3. 415.

⁸ Bethlen Miklós levele a száműzött prédikátorokhoz. In: BML II. 1159–1180, 1164–1167. Az első esetleg fiktív levélből vett idézet, amellyel a száműzött protestáns prédikátorok előtt azért védekezik Bethlen, hogy felmentse magát, Vitnyédit és Keczer Ambrust (a Thököly család intézőjét) az alól a vád alól, hogy az ő titkosírással írt leveleik voltak azok a corpus delictik, amelyek alapján elítélték a felvidéki és dunántúli prédikátorokat, állítván, ők készítették elő a felvidéki és dunántúli lakosságot a fegyveres felkelésre.

főbbjeit, amivel teljesen elidegenítette magától a mozgalom egyik legradikálisabb vezetőjét:

„Csúfos eleit kegyelmed levelének olvastam, ahol engem kedves régi elvesztett barátjának nevez, ha disputálni és választ adni akarnék, sok szókkal lehetne a válasz; mert kegyelmed engem el nem vesztett, hanem elvetett, és amiről magát menti, azzal nemcsak engemet, de másokat is és mindnyájunkat is illetett, amint híre vala; akármint lett, nékem mint öregembernek nehezen esett, hogy olyan becstelenítsen, aki fiam lehetne, akit szerettem, és érette fáradtam, gyűlölségbe jutottam, és attól még így megmocskoltattam, ha nem úgy volt, én könnyen megnyugszom a kegyelmed mentségével. Én nem ránkorizálok, mert hozzám nem illik, de ha az engemet magától elvettőnek érdeme szerint fizettem, nem lett annak tölem rövidsége. Ha Bethlen Miklós volnék, ránkorizálnék, de mivel az nem vagyok, nem bolondoskodom.” (Eperjes, 1668. június 19. A levél Bethlen másolatában, kinyomtatva a védekező levélben.)

Hasonlóan barátságtalanul nyilatkozott már korábban is, egy 1667. április 2-án Eperjesen kelt levelében, melynek eredetijét is ismerjük:

„Ha meggondolom, minemő emlékezettel volt kegyelmed mind magam, mind pedig az Murány alatt együtt levő fő emberek felől, mivel mindnyájunknak bolond nevünk vala kegyelmednél [...], ha úgy hihetném az kegyelmed levelében levő jó szavait, azmint írta, megnevetne kegyelmed, és még együgyűségemért nagyobb bolondnak mondhatna, de mivel az én nevem patientia, Tacitusból ezt írom: Convitia, si iras care, agnita videntur, spreta exolescunt, nevettem, most is nevetem, s azt tartom, Magno authore desipere, pene sapere est, annyi tudós emberekkel és Ország bíráival inkább akarok bolondozni, mint kegyelmeddel eszes nevet viselni, hogy azt ne mondanák felőlünk, qui plus sapit, quam sapit, desipit. Higgye kegyelmed, hitemre írom, nem haragszom kegyelmedre, mert az én öreg emberségemhez sem nem illik, sem az nem engedi, hanem tiszta szűből szánom kegyelmedet, okát meg nem írom, eszes vagy, magadban fölталárod, és tudom, előttöd nem lenne kellemetes, ha igazak felőlem tett beszédid, hogy hihessem el, igaz hozzám való barátságodat, és hogy kívánhatod azt tőlem. Az előbbi leveleidben Apád titulusom volt, most barátod nevem vagyon, azután talán csatlós nevem lenne, nekem, fiam, bizony az soha nem leszen, azki in signum filialis obsequii bolondnak tart, azért engem ollyal ezután ne gyalázz, mert fel sem nyitom ollyan titulussal való leveledet, és mivel elárultad Apaságomat [...], semmi jót nem várhattam tőled, ez leveledet is inkább engem kesirtőnek, mint igaz barátság szeretetiből származottnak magyarázom, ha ír kegyel-

*med, akárminemő reservatumokkal is, de én cum svavitae et modestia adok választ, és az kegyelmed felőlem való ítéletét úgy veszem, azmint érdemelni fogja. Én bolonddá lettem is bátor kegyelmed előtt, de ugyancsak Vitnyédy István maradok változás nélkül, kegyelmed, tudom, ekkoráig Bethlen Miklós volt, és nem Gábor, de elválásunk után igen megváltozott, mire nézve, azt kegyelmed tudja.*⁹

Bethlen tehát személyesen is elhidegült a résztvevők egy részétől, de a törökös politikával is leszámolt, s állítólag Edinburghból Grémonville-t egyenesen arról értesítette, hogy a „magyarok állhatatlanok, nem tudják, mit akarnak”.¹⁰

Bethlen Miklós szerepe egyébként a francia–magyar kapcsolatok szervezésében jóval kisebb, mint eddig sejtettük, vagy nem ismerünk elég adatot. A Rački-féle idézetgyűjteményben csak néhány, nem túlságosan nagy jelentőségű említésben szerepel neve, főleg bizonyos pénzek közvetítésében játszott szerepet. (Azt a Grémonville-nek írt levelet, amelyről R. Várkonyi Ágnes tudósít a Szakály Ferenc-émlékkönyvben, az adott jelzeten nem lehet megtalálni, illetve a hivatkozott helyen nem lehet találni olyan jelzetű anyagot.)

Bethlen, mint önéletírásában említi, Teleki Mihály által kiszorítva az Apafi-udvar köreiből, a személyes részvétel helyett általában levelek, memoriálék, projektumok, beadványok különféle eszközzel próbált a politikai életre, vezető politikusok gondolkodására hatni. Több tervezete közül a *Moribunda Transylvania* volt az első, amellyel I. Lipótot kívánta tájékoztatni az erdélyi ügyek állásáról, a szenvedő ország állapotáról s annak okairól, illetve a szenvedő beteg meggyógyításának lehetőségeiről és módozatairól.

„Ezen emlékirat bár magános embertől származott, mégis nevezetesebb okmányaink közé tartozik” – jegyezte fel Kővári László *Erdély történetének* 1860-as kiadásában Bethlen Miklós fentebbi című munkájáról, a mű azonban jószerével soha nem került az érdeklődés homlokterébe, egészen a legutóbbi időig.¹¹ Szövege annak ellenére máig sem jutott nyomdafestékhez, hogy a kiadatlan Bethlen Miklós-emlékiratokat megjelentető Szádeczky Kardoss Lajos, bár a szövege megvolt a saját tulajdonában levő *Önéletírás*-példányban, csupán említette mint a *Diploma Leopoldinum* irányába vezető politikai

⁹ Uo.

¹⁰ *Franjo Rački: Acta conjurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663–1671). (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, XIX) Zagrabiae, 1888. 1664. szeptember 1. (Bene Sándornak és Karafiáth Juditnak köszönöm e forrás elérhetését.)*

¹¹ *Kővári László: Erdély története. IV. Kolozsvár, 1863. 189.*

út fontos előzményét, ám szövegét mégsem publikálta.¹² Aztán sokáig eltűnt a szem elől, ami nem is csoda, hiszen Deák Farkas *Gróf Bethlen Miklós életrajza* című munkájában¹³ *Gembunda Transilvania* címmel említette, valószínűleg nem kisebb tekintélyre emlékezve, mint Benkő József, akinek híres kéziratgyűjteményében ezzel a címmel szerepelt Bethlen műve.¹⁴ (E – talán nem is szándéktalan – szövegromlás/változtatás elveszi az eredeti cím komorsúlyosságát, amennyiben a haldoklót sóhajtozóvá, nyögővé fokozza le. Vagy pedig, amint az elkövetkezendőkből majd kiderül, Bethlennek egy másik, alább közlendő memorandumát fedte ez a cím.)

A magyar régiség történeti kutatásában legnagyobb terjedelemben Ferdinand von Ziegler foglalkozott vele *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgischen Parteikämpfe seine Zeit 1691–1703* című kortörténeti művében.¹⁵ A későbbi, szórványos említések tehát Kővári László és Ziegler szövegeire vezethetők vissza. Szélesebb tudományos körökben Bethlen Miklós önéletírása terjesztette el hírét fő műveiben: önéletírásában és a *Sudores et cruces Nicolai comitis de Bethlen* című latin nyelvű önéletírás-előzményében. Röviden utalt rá Gyárfás Elemér is Bethlen-kismonográfiájában.¹⁶ Bethlen Miklós kitűnő, máig felülmúlhatatlan monográfusa, Lukinich Imre kitér ugyan a mű jelentőségére, de csupán legfontosabb gondolatai egy részét sorolta fel röviden.¹⁷

Két mondat erejéig befért a hatalmas *Erdély története*-szintézisbe, az R. Várkonyi Ágnesre oly jellemző kitérével: a mű kezdőmondata megegyezik Zrínyi Áfiumának kezdőképével!¹⁸ Ez igaz is. Tarján M. Tamás a *Diploma Leopoldinum* elemzésében jogtudományi módszerrel a politikusi arcélt segíti megrajzolni.¹⁹ A politikus Bethlenről szóló híres tanulmányában R. Várkonyi Ágnes nem foglalkozik külön a *Moribundával*, de így is határozott Európa-párti politikusjellemzést kapunk.²⁰

¹² Szádeczky Kardos Lajos: Gróf Bethlen Miklós ismeretlen művei. Magyar Élet, 1922. 132–135, 203–211.; Uő: Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve. Budapesti Szemle, 1923. 1–34. Klny.: Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai. Budapest, 1923. 34.

¹³ Pozsony–Budapest, 1885. 23. (Magyar Helikon, 56)

¹⁴ A kérdést ld. Tóth Zsombor: A koronatanú: Bethlen Miklós. (Csokonai Könyvtár) Debrecen, 2007. 18–20.

¹⁵ Nagyszeben/Hermannstadt, 1869. 7–13. (A Brukenthal-könyvtár kéziratárának 11. kötete alapján. Fotómásolatát Zvara Edinának köszönhetem.)

¹⁶ Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós kancellár (1642–1716). Dicsőszentmárton, 1924.

¹⁷ Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. Budapest, 1927. 382.

¹⁸ Erdély története 1606-tól 1830-ig. II. Szerk. Makkai László és Szász Zoltán. Budapest, 1986.

¹⁹ Tarján M. Tamás: A Diploma Leopoldinum kiadása, https://www.google.hu/search?q=A+Diploma+Leopoldinum+kiad%C3%A1sa%2C+&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&ei=hPM5V5HzIMu4-Qbht77gDw

²⁰ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós gróf, a politikus. Erdélyi Múzeum, 1983. 6–12.

A közelmúltban pedig Albert András új bécsi forrásokat is megszólaltatva több tanulmányában tárgyalja a kancellár „Erdély önállóságáért tett politikai lépései”-t, s ő is mint a „*Diploma Leopoldinum* előképét” kezeli Bethlen ezen első politikai memorandumát, és egy, a „mint Erdély önállóságáért tett politikai” lépést üdvözli azt.²¹ Ezen írásaival jelentősen egyetértve csak annyi megjegyzést előlegeznék meg, hogy a *Moribunda* nem 1687-ben, hanem 1688 elején keletkezett. Arra nézve még csak áttételes információnk van, hogy a kritikus dátum, 1688. május 9-e előtt, vagy inkább valószínűleg attól ösztönözött, a Caraffa vezénylő tábornoknak tett behódolást követő bizonytalanság pillanataiban próbált Bethlen kezdeményezni az udvarnál. Esetleg post festa készített gyógyírral akarta csökkenteni, finomítani a Caraffa által Erdélyre kényszerített Habsburg–erdélyi egyezmény hatását. Ugyanakkor e közérdekű tervezetével a Lotaringiai Károly herceggel 1687. október 27-én megkötött balázsfalvi egyezmény nyomán kialakult erdélyi állapotok ellen is felemelte szavát.

Mindenesetre vállalkozásának célját egyértelműen kitűzi mind magyar, mind latin nyelvű önéletírásában:

„Ezen a szörnyűsége – ti. az 1686-os Haller-féle diploma visszautasításán, és az utána Erdélyben bekövetkező államirányítási zűrzavaron, káoszon – elkeseredvén az én lelkem, úgy fakadék annak a projectumnak vagy supplicatió-nak írására, melynek neve: *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta*, melynek célja, summája ez volt: *ut diploma in sciis innocentibus statibus rejectum offeratur iisdem, et correctis in statu corrigendis, principe salvo, maneat Transsylvania juxta diploma in fide et obsequio suae majestatis.*”²² Ehhez hozzáfűzi még, hogy Apafi fejedelmet szerette volna a tervezettel megszabadítani Teleki Mihály zsarnokságától, és hazáját megoltalmazni, valamint fejedelmének uralmát a jövőre „conserválni”.

A *Sudores et cruces*ben még ennél is kifejezőbben rajzolja meg mű és szerző viszonyát, a keletkezés, a szereztetés ihletett pillanatát, azt az alkotáslélektani folyamatot, amellyel megteremti első gyümölcsét a politikai tervezetek terén, a császár és király lába elé boruló haldokló Erdély fájdalmát láttató metaforában:

²¹ Albert András: Gróf Bethlen Miklós és a *Diploma Leopoldinum* hitlevél (1691); Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében. <https://iti.btk.mta.hu/images/bethlen300/linkek/albert.pdf>; Az erdélyi államiság kérdése gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár Columba Noe politikai röpiratának tükrében, <https://iti.btk.mta.hu/images/bethlen300/linkek/albert.pdf>. (2017. 08. 10.); A *Moribunda Transsylvania* röpirat mint a Columba Noe előképe. *Jog, állam, politika* 2012. 3. 88–89.

²² „[...] hogy a rendek tudta nélkül és hibáján kívül visszavetett diploma nekik felajánltsék, és az ál-lamban megjavítandó dolgok megjavítatván, a fejedelem megmaradásával maradjon Erdély diploma alapján öfelsége hűségén és engedelmisségében.” BMÖ I. 370. (V. Windisch Éva fordítása)

„1688-ban, amikor az előbb említett, történetesen az én fejem fölött tornyosuló bajokból láttam, hogy drága hazám mint kormányosát veszített hajó, árboca, kormányrúdjá eltörvén két császárság éppen akkor háborútól viharos mély tengerén minden biztos kikötő nélkül hanyódik, és mint Lucanus írja az amphisbaena kígyóról,²³ hogy mert két feje van, a föld minden állata között a legszerencsétlenebbül tengődik, így hazám alighanem a legnyomorultabb a föld, legalább a keresztyén föld minden tartománya között, ekkor nem tudom, miféle, de legyőzhetetlen aggodalom tört rám, és hazám tudta nélkül, nem kéretve a Lipót császárnál való közbenjárásra, Saffenberg²⁴ generális útján egy emlékiratot, vagyis valami tervezet-félét küldtem a császárnak, aminek ezt a címet adtam: A halálba induló Erdély, melyet egy bizonyos névtelen Lipót császári felség lábai elé helyez. Tartalma az volt, hogy öfelsége ne vádolja se a szerencsétlen, saját jogait nem ismerő fejedelmet, se a köteles császári kegyességet nem ismerő tartományt a diploma visszautasításáért, hanem adja vissza azt neki, és valami ünnepélyes követség vagy e célra alakított bizottság révén kiigazítva a kiigazítandókat, a fejedelmet, a tartományt szerezze vissza magának és a császári háznak, méltóztassék a keresztyénség számára megőrizni, a diplomában meghatározott törvénnyel és módon kölcsönös hűséggel és haszonra birtokolni. (Kiemelés: J. J.) Megvan a mindezt tanúsító másolat, rajtam, a közvetítő Saffenbergen és a titoktartást meg pártfogást ígérve kegyelmesen átvevő császáron kívül senki sem tudott róla. Nem tudom, tévedtem-e, Isten bocsássa meg, de úgy vélekedtem, hogy annak a fiúnak a szerepét és hivatását töltöm be, aki örült anyjának annak tudta nélkül ételben, italban, csemegében, gyógyszerrel ad be. Ugyan sosem adtam volna erre a fejem, ha látom, hogy a fejedelem, a tanács és az egész haza tisztában van saját jogaival és érdekével, és nincs a végső agóniában.”

S hogy mennyire élénken foglalkoztatta Erdély és a Habsburg-ház érdekeinek összefonódása, ez idő tájt még egy újabb politikai tervezetet is készített:

„Küldtem egy másik tervezetet is a török háború folytatásáról a nevezett Schaffenberg gróf útján, de ennek másolatát elvesztettem, nem is bánom, mert azt hiszem, hiúságokkal firkáltam tele, Schaffenberg – nem tudom, nem jóindulatból-e – mégis azt írta nekem, hogy a császár elolvasta, megdicsérte, és kegyesen megígérte, hogy az erdélyi ügyeket a szíven viseli. Azt hiszem, megvan még ez ügyben hozzám írt levele, ha fogságom idején irat-

²³ Az amphisbaena kígyófajról, mivel hátrafelé is ugyanúgy tudott kúszni, mint előre, azt hitték, hogy hátul is van feje.

²⁴ Friedrich Sigmund Scherfenberg, osztrák tábornok, részt vett a Buda elleni győztes ostromban, 1686 tavaszán 7000 főnyi katonával Erdélybe hatolt, hogy meghódoltassa. Belgrád ostrománál érte a halál.

*szekrényem felforgatásakor el nem veszett. Bárcsak ő állhatna mellettem élő tanúként, de már mit sem használ nekem, nem sokkal ezután elhunyt.*²⁵

Ez az elveszett tervezet összhangban állhatot a *Moribundával*, tehát a császárt arra ösztönözhetette, hogy a törökellenes harcok felerősítésével és kiteljesítésével is Erdély helyzetét könnyíthetné meg, ezzel is szolgálván a birodalomba való beolvadását. Vagyis politikai pályája beérésének kezdetén a Habsburg-hatalomátvétel első időszakában Bethlen Miklós a zökkenőmentes átalakulást, a *birodalomba való betagozódás* egyenrangúságot eredményező aktusát próbálta elősegíteni, elérni. Kérdés csak az, hogy ezt milyen feltételekkel képzelte el.

Tudjuk, hogy ragaszkodott – mint önéletírásából kiviláglik, egyedülként Erdély vezető garnitúrájából – az elutasított Haller János-féle 1686-os diploma elfogadásához, s annak hasznosítható pontjait megpróbálta átmenteni. Ezt a folyamatot akkor érthetjük meg igazán, ha a Haller-féle diploma – amelyet *Imádságoskönyvében* ekként jellemez: „amelyet még távullakó lelki atyánkfiai [a nyugati protestáns fejedelmek] is, maga pedig a szükség, a ratio status, rendes okosság és minden környülálló dolgok javallának és tanácsolnak vala, azt is világ csudájára s maga veszedelmére megveté nagy boldogtalanul s balgatagul”²⁶ – és a *Moribunda Transylvania* cikkelyeit összehasonlítjuk. Nincs nehéz dolgunk, mert az 1686-os tervezet pontjait ő örökítette ránk fő művében, attól tartván, hogy annak szövege valószínűleg nem marad az utókorra.

A Haller-féle diploma magyar fordítását idézem Bethlen Miklós latinból magyarított lejegyzésében:

1. Apafi fejedelem, mind az apa, mind a fiú, uralkodjanak Erdélyen halálukig.
2. Haláluk után Erdély rendjei szabadon válasszanak fejedelmet.
3. Vallás, törvények, szabadság, végül is minden egyházi és világi ügy maradjon szabad.
4. Ugyancsak szabadon köthessen az erdélyi fejedelem szövetséget bármely keresztény uralkodóval, hacsak nem az ausztriai háznak s a magyar királynak nyilvánvaló kárára.
5. Elismerésképpen a magyar királyoknak 50 000 birodalmi tallért fizet évente.
6. Amit a töröktől erdélyi fegyver egymaga szerez vissza, maradjon Erdélyé.

²⁵ BML II. 1185–1186.

²⁶ BMÖ II. 206. (*Imádságoskönyv*)

7. Ami pedig közösen, vagy egyedül császári fegyverekkel szereztek vissza Erdélyből és Magyarország hozzátartozó Réseiből, Erdélynek engedtesék át, de a magyar királyok legfőbb hűbéri jogának sérelme nélkül.
8. Temesvár és Erdély bevétele előtt Erdély a törökkel nyíltan nem ellenségeskedik, csupán valamelyes gabonával segíti a keresztény hadsereget.
9. Kolozsvár és Déva kétharmadrészt császári, egyharmadrészt erdélyi őrséggel őriztessék a háború végéig, akkor rögtön ürítettessék ki, és adassék át az erdélyi fejedelemnek. (Erre a diplomára válaszolta Teleki Mihály azt, esküvéssel és szidalommal körítve: „nem lések vazallusa, jobbágya az ilyen s amolyan fiainak”, mire Bethlen, önéletírása szerint elkeseredve így felelt: „Félek én, nem akarunk tisztességes vazallusok lenni, de bizony, rabok, jobbágyok leszünk.”)²⁷

Kibővíthető még az elutasított diploma kapcsán kifejtett véleményének árnyalása. Mert ebben kiteljesedik az egész kérdéskörnek a nemzetközi viszonyokra és kapcsolatokra, s a törökre vonatkozó megoldási javaslata. Ebben folytatja az apjával, Bethlen Jánossal elkezdett, de az erdélyi külpolitika működésére oly beszédesen félbemaradt vállalkozást, a *semlegességért* való harcot, miszerint a protestáns uralkodóknak, választófejedelmeknek levelet írván Erdély helyzetéről, segítségüket kellene kérni a béke és a diploma pontjainak garanciájához.²⁸ A leveleket Bethlen Miklóssal írták meg, de postázásuk elodázódott, vagy Teleki Mihály, vagy Bánffy Dienes, vagy maga Apafi Mihály kezénél maradtak. (A török orientáció tehát csupán egy rövid időszak, a Wesselényi-mozgalom kezdeti szakaszában volt jellemző politikai igazodásában.)

Kortársainak jövőképet adva ekként érvelt helyzetük jellemzésére:

„Sem a békét megtartani, sem háborút viselni nem tudunk. [...] A legbiztosabb dolog elfogadni a diplomát, megőrizni a hazát mostanra és a jövőre: a megkapott hitlevél másolatát meg kell mutatni a töröknek, és meg kell győznünk a dolog szükségességéről és céljáról: adózni kell neki, épp úgy, mint eddig, a vezéreket arannyal megvesztegetni, megadni a németnek a megadhatót, és velük semmiképpen sem összeütközésbe kerülni: így ha-

²⁷ BMÖ I. 344–345.

²⁸ „[...] boldog az az állam, amelyik béke idején gondol a háborúra. A törököt titkon előre figyelmeztetve küldjétek el a brandenburgi választóhoz, és az ő meg más protestáns fejedelmek és a baráti lengyel király tanácsával és segítségével” állítsanak fel komoly hadat, s Debrecen mintájára vállalják a *semlegesség* (kiemelés: J. J.) állapotát, hogy a diploma elfogadása „egyik fél sérelmére sem történik, hanem a becsületes és biztos *semlegességnek* mind a két fél iránti tisztelettel való megőrzésére” töreksszenek. Uo. 346. (V. Windisch Éva fordítása)

*józzunk Scylla és Charybdis között, míg vége nem lesz ennek a viharoknak.
[...] Ha a török győz, az adó, ha a német, a diploma lesz Erdély horgonya.”²⁹*

Bethlen tehát már 1688 tavaszán felismeri azt a történelmi pillanatot, amikor Erdély önállóságát, semlegességét még radikális változások nélkül megtarthatná, a Habsburg-terjeszkedés veszélye még nem annyira fenyegető, mint akár egy-két hónap múlva. Tehát jó reménye van még az ország *semlegességben* való megtartására, természetesen a keresztény császár és király patronátusa alatt: a töröknek is adót fizetve, a magyar királyt is 50 000 birodalmi arannyal, illetve, s a hazai törvényeket, a szabad fejedelemsválasztást, a vallások státusát megőrizve, még nem beolvadva a birodalomba.

Ezen tudást birtokolva kerül abba az ihletett lelkiállapotba, hogy tollat ragadva sietve megírja *Moribunda Transylvaniáját*.

Bethlen Miklós a Haller-féle diploma számára oly fontos, ámde mégis elutasított megállapodás-tervezetre 1686-ban még tiszta lelkiismerettel mondhatott igent. De 1687-ben már egy erősen megváltozott politikai környezetbe került Erdély: ez évben felgyorsultak a magyarországi és az európai hadszíntéri események, a török–keresztény viszonyok olyan módosulásokon mentek át, amelyek negatívan befolyásolták az erdélyi önállósulási törekvéseket. Az év elején Antonio Caraffa véghez vitte a mindkét országrészt felhárborító és elrémítő eperjesi és debreceni mézszárlását, majd Erdélybe is bevonult. A keresztény csapatok több helyen is legyőzték a török seregrészeket, Lipót október végén betérjesztette a pozsonyi országgyűlésen a Habsburgok fiági örökösödését, ami azt jelenti, hogy a magyar királyság immár törvénybe iktatva József fiára száll, illetve rövidesen, 1688 januárjában kiiktatja II. Andrást 1222-es törvénycikkét, az ellenállási jogot.

Mindezt tetézi, hogy Erdélyt teljesen elárasztják a császári hadak, Veterani tábornok október 18-án harc és ellenállás nélkül bevonul Kolozsvár városába, 27-én Lotaringiai Károly pedig Apafi Mihály megbízottjával, Teleki Mihállyal folytatott tárgyalások után megkötö az ún. balázsfalvi szerződést, amely Erdély 12 városában biztosít szálláshelyet a császári katonaságnak, s 700 000 forintot kell adóba beszámíttatnia. Cserében a herceg ígéretet tesz

²⁹ BMÖ I. 347. Ld. még: BML I. 251. Bethlen még *Imádságoskönyve* mindennapi imádságai közé is feljegyzi, hogy a felajánlott diploma elutasításával mekkora bünt követtek el: „Mikor a napkeleti és napnyugoti két nagy birodalom öszveütközésében Felséged a napnyugoti nagy monarcha által az ő békessége és dücsőségére való szép diplomával megkínála is, amelyet még távullakó lelki atyánkfiái is, maga pedig a szükség, ratio status, rendes okosság és minden körülálló dolgok javallának és tanácsolnak vala, azt is világ csudájára s maga veszedelmére megveté nagy boldogtalanul s balgata-gul. A két nagy hatalom között nem tuda magára gondot viselni, noha kezén vala az alkalmatosság mindkétfélel, hanem mint az esztelen, együgyű bolond galamb, minden jóvendőre való bátorság és szövetség nélkül úgy marada a kétféjú nagy sasnak napnyugoti körmei között, annak monarchája discretiojára.” Vö. BMÖ II. 206. (V. Windisch Éva fordítása)

Erdély függetlenségének megőrzésére. Az ígéretből annyi valósul meg, hogy Scherfenberg tábornok két nap múlva már a fejedelem (I. Apafi Mihály) szobori lakosztályában ver tanyát. Ezzel megtörténik Erdély nyílt megszállása, Caraffa tábornok 1688. május 9-én már olyan szerződést köt Apafi és a rendek megbízásából Teleki Mihállyal és többek közt Bethlen Miklóssal is – akit, ismervén határozott ellenvéleményét, Caraffa kizárt a szerződés tárgyalási aktusából, de végül az ő aláírása sem hiányozhatott a dokumentumról –, hogy Erdély védurául és örökös királyául ismeri el I. Lipótot és utódait, katonai bázisokat ad át a császár kezébe, hűtlenségnek tartja a jövőre nézve a törökkel a kapcsolattartást, s az erdélyieknek csak annyi mozgástér jut, hogy kérhetik a hazai szerződések érvényben maradását, s a vallási megállapodások tiszteletben tartását.³⁰ Bethlen még azt hiszi Caraffáról, hogy „az én moribunda materemnek hozott talán valami orvosságot; de jaj nekünk, mint majd meglátszik”.³¹

Ebben a történelmi pillanatban nem kisebb feladatra vállalkozik Bethlen Miklós, mint e kialakulóban leendő status quo teljes felülírására. Egy önálló tárgyalási pozíció elnyerésére, egy új uralkodáseméleti paradigma vagy új társadalom-átalakítási narratíva kidolgozására. Scherfenberg tábornok útján, közvetítése révén magát I. Lipótot keresi fel egy memorandum kereteibe foglalt politikai-rendezési tervvel: a *Moribunda Transylvaniával*.

Bethlen, egyéb műveihez hasonlóan, kiválóan megszerkesztett orációval áll a császár elé: pontokba foglalva mondja el „beszédét”, aminek révén világos, könnyen átlátható szerkezetet vázol fel. Irodalmi-retorikai feladatot tölt be a hangütésével is, hogy az olvasó érezze az elkövetkező mondandó

³⁰ Apafi követsége által az alábbi declaratio került aláírásra: „Erdély visszatér Magyarország királyához, melytől az irigy sors s némelyek nagyravágyó merénye választá el; elfogadja Leopold és utódai mint magyar királyok oltalmát; lemond önkénytesen, keresztyén buzgalomból a török védraságról, nem fog azzal érintkezni, nem küld neki adót, ajándékot, az uralkodó ház többi ellenségeivel sem érintkezik, s a ki ténne, felségsértésben marasztaltatik el. Elfogadván őfelsége oltalmát, a még meg nem szállott Kővár, Huszt, Görgény, Brassó váraiba megengedik a német őrség szállítását. Különben kéri ő felségét jogaik, kiváltságaik, a vallásszabadság megerősítésére, a lotharingiai herceggel kötött szerződés épségben maradván.” EOE XIX. 50.

³¹ BMÖ I. 377. Ismerjük Bethlen Miklós 1688. május 3-án Fogarasban kelt igen felelősségteljes és körültekintő voxát a Caraffa-tervezet fenti pontjairól: „Noha a proponált punctumok olyan nagyok és nehezek, a mineműek ebben a saeculumban, ebben az hazában nem hallattattak, mindazonáltal, mivel az Isten keze, cedendum necessitati. Hogy azért az hazát ennél is nagyobb és hirtelen egyszersmind elborító árvíz formájú veszedelemben ne ejtsük, tentálni kell minden tehetséggel, hogy a 3 utolsó punctumok állapotjába, ha mi könnyebbitést nyerhetne ember a két első punctumnak admittálásával. Mindezek pedig tali conditione legyenek, hogy Caraffa őnagysága tanquam plenipotentiarius Suae Majestatis assecuráljon bennünket, de libertatibus omnibus et praesertim conscientiae vel religionis és hogy őfelségétől is usque ad primum Junii solenne diplomát és assecuratiót hozat. Addig pedig az homagium praestálás, sőt ha lehetne, a váarak assignatioia is haladjon; avagy ha meglenne is, de ha őfelségétől modo ut supra nem assecuráltatunk, kiváltképpen quod a libertatem conscientiae: Isten és az világ előtt az az hűt [eskü] minket ne kötelezzon.” EOE XIX. 1896. 402–403.

kiemelt jelentőségét, országos fontosságát: antik történelmi példázattal élve saját magát Maxaridushoz, Croesus [Kroiszosz] néma fiához hasonlítja, aki apja halálos veszedelmét látva megszólalt, az ellenséges katonát arra figyelmeztetvén, hogy ne ölje meg áldozatát, mert az király. Ő is ilyen hatalmas feladatra vállalkozik, amikor országa helyzetét látván felkiált, nem máshoz, mint az európai keresztény uralkodók fejéhez, I. Lipóthoz. A nagyon illő példázat származhatott Zrínyi Miklóstól³² is, de valószínűbb, hogy Hérodotosz I. könyvére megy vissza, amelyből a *Noctes Atticae*³³ V. része idéz.

Három nagy témakörbe tömöríti össze Erdély fizikai és mentális állapotának leírását, szem előtt tartván reformista alapállását: Erdély helyzetén nem külső segítséggel, sem rendkívüli eszközök használatával kell változtatni, hanem a fennálló viszonyokat kell megjobbítani, a kialakult helytelen, rossz vezetési gyakorlatot kell igazsággal felváltani, hatalmas társadalmi változások helyett egyensúlyteremtő, hazai törvények szerinti belső reformok meghozatalára ösztönzi a császárt és királyt.

Ehhez az alábbi területeken merülnek fel közvetlen beavatkozást sürgető igények:

1. A fejedelem öreg és beteg, meditációba vonult vissza „az állam kormányrúdját saját kezéből már több évvel ezelőtt kényszerült átengedni”, s ebben a hatalmi űrben a káosz uralkodott el. Összeesküvések, a törvények felforgatása, vagyonelkobzások, kizsarolt köznép és szegénység, erőtlen rendfenntartó erők, üres államkincstár, felszámolt kancellária jellemzi az államirányítási működést, illetve annak hiányát.
2. A visszautasított Haller-féle diploma 1686-ban azokat a körülményeket tárta fel, melyek szerint nincs meg az összhang az Erdélyre jellemző monarchikus, arisztokratikus és demokratikus kormányzati működés között – vagyis a fejedelmi, a tanácsai és az országgyűlési harmónia, amin alapul az állam fenntartása, és az államgépezet működtetése, finoman szólva is nem tökéletes –, ami ugyancsak nagymértékben hozzájárul a kaotikus belső viszonyok átszervezésének, funkcionális létmódja rendbetételének szükségességéhez. A szavazás szabadsága megszűnt, a törvénykezés a „szegények és az óvatlanabb” emberek kárára fordult. S mindezt a fejedelem érdekének leple alá rejtették.
3. A harmadik nagy probléma – amit viszont Őfelsége, a császár atyai kegyessége igen könnyen eltávoztathat – a „katonai szabadosság és a beszállások terhe”, a katonai állomáshelyek és a hadat tápláló élelmiszereket elő-

³² Zrínyi Miklós: Az Török Afium ellen való orvosság. Zrínyi Miklós Próza Munkái. Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 2004. 202. (4778–4780)

³³ Aulus Gellius: Noctes Atticae [Attikai éjszakák], 5, 9.

állító vidékek értelmetlen és sok emberi és igavonó erőt elvonó távolsága, a velejáró számos kényelmetlenség, a sok költséges „vecturázás”, amely főleg a legszegényebbeket sújtja, már-már az elviselhetetlenség mértékéig.³⁴

S Erdélytől és a császártól várt ellenszerek mindezen gondokra:

- I. Komoly bűnbánat Erdély részéről, és uralkodói irgalom erénye a császár oldaláról – mivel Erdély fél a rendkívüli török–tatar veszélytől, egyben aggodalom tölti el lelkiismereti szabadságának megőrzése miatt is. Vagyis a négy bevett vallásnak továbbra is szabadnak kell maradnia.
- II. Ugyanezen irgalmasság borítson fátylat az erdélyi lakosok tévedésére is, amellyel visszautasították a diploma elfogadását, az uralkodó kegyességet gyakorolván adja vissza e lehetőséget – ami nemcsak az ország népének, hanem Őfelsége szövetségeseinek is kedves.
- III. Küldjön teljhatalmú megbízottakat, lehetőleg ne rettegett – utalás az eperjesi kegyetlen, kínzásoktól és kivégzésektől véres kezű Antonio Caraffa Erdélybe vonulására –, hanem szeretetreméltó embereket.

S történjék mindez úgy, hogy még Őfelségének ellenségei se botránkozzanak meg rajta, vagyis mind a szövetségeseik, mind az ellenségek fogadják be maguk közé Erdélyt, s azzal a császári kegy és irgalom jegyében feltámadó „újdonság új tartomány” létrejött, vagyis a nemzetközi diplomáciában is elfoglalta új helyét és szerepét.

Az illetően, a császári útmutatással kijelölt helyét Erdélynek csak akkor látja Bethlen megoldottnak, ha hitlevelet, vagyis új, az 1686-os diploma módosított változatát adja a karoknak és rendeknek, az alábbi feltételek biztosításának értelmében:

1. Gondoskodni kell szükséges szabadságokról, különösképpen ami a másfél évszázad óta gyakorolt, szeretetben egymás mellett élő négy bevett vallást illeti.
2. Őfelsége senki személyére vagy vagyonára nem teszi rá kezét. Értsd: a fejedelmére sem.

³⁴ 1. A német katonákat, körülbelül 22 ezer embert, Kolozsvár, Dés, Beszterce, Torda, Enyed, Gyulafehérvár, Szászsebes, Szászváros, Déva és Szebenben kvártélyozták be, megrontván a szegények vagyonát is, az élelmiszert pedig 2. „Brassó, Barca, székelység és szászág és belső vármegyék kételenítetvén imez messze tett kvártélyokba vecturázni, még pedig télben, búzát, bort, zabot, szénát, ki a vecturával, ki az olyan naturáléknak az uraktól való drága vásárlásával megromlék.” „A német elemésztvén imez szoros kvártélyait, télben beljebb kételenítették szállani az országba, és így amazok is odaki és ezek is idebé elromlának, melyeket mind eltávoztathattunk volna helyes dislocatio és ahhoz képest igaz repartitíóval, ha az Isten először eszet, és azután, amint ide elébb megtet-szik, jó lelket adott volna.” BMÖ I. 369.

3. Az állam átalakítása a jó és az igazság, illetve a hazai törvények szerint megy végbe.
4. Gondoskodni fog arról, hogy e folyamatot a karok és rendek biztonságban rendezhessék.
5. Bethlen megesküszik, hogy nem fejedelme és országa megdöntésére törekszik, nem akar véres polgárháborút, hanem az „utcákon letiport Igazság felállítását, a száműzetésbe kergetett jó rend visszahozatalát, és ezáltal a beteg, a halállal viaskodó Haza megvigasztalását” óhajtja.
6. A politikai-társadalmi átalakítást többek javaslatát figyelembe véve, különös tekintettel pedig Ő Szent Felségére, a következő módon javasolja a gyakorlatban megvalósítani:

1. Hívják össze a „biztos és szabad országgyűlést”.
2. A rendek ne élőszóval szavazzanak, hanem voksukat „szavazókövecskékkel, velencei módon” hozzák meg. Az így kiválasztott férfiak a három nemzetből legyenek, s ők lesznek az átalakítás Igazgatói.
3. E választásokon ne legyenek tekintettel senki személyére, eddigi tetteire, sőt, a fejedelmen kívül mindenki mondjon le eddig vállalt tisztségeiről, s az átalakulás után azt vegyék fel, amit Isten és az Igazgatók rájuk ruháztak.
4. Esküdjön meg a fejedelem és minden kar, „hogy az Igazgatók által létrehozandó átalakítást helyeselni fogják”.
5. Az Igazgatók esküdjenek a karok által összeállított szövegre, amely „az ilyen súlyú tárgyalásokhoz illik”.
6. Ülészenek az Igazgatók, „tárgyaljanak mindenekelőtt az állam megőrzéséről”, a külügyeket illetően, valamint a belső bajok helyreigazításáról és orvoslásáról.
7. Ha Isten segítségével befejezték az átszervezést, az Igazgatók mondjanak le az igazgatóságáról.
8. „Mindezek Szentséges Felségtek szárnyai oltalmában legyenek a következő hadjárat előtt, ugyanis ezer évvel tudnám bizonyítani, hogy ha ez halasztódik, és a következő hadjárat kimenetelétől függ, akkor Erdély minden bizonnyal külső és belső bajaiba, emberileg szólva, belepusztul. A török ugyanis nem tűri tovább, hogy Erdély semleges maradjon, hanem vagy ellenségként, vagy harci szövetségesként tekinti, és bizony félni kell, nehogy a félelem és a kétségbeesés a köznépet a zöld erdőbe űzze.”

Bethlen Miklós új diplomatervezete megőrizte az előtte járó 1686-os Haller-féle diploma szellemiségét és a legfontosabb alapelveit. (A fejedelmi cím megmaradása, szabad és titkos választások, a hazai törvények fenntartása, a négy

bevett vallás megőrzése, semlegesség státusa felé törekvés, az önigazgatás megmaradása.) Azonban a látszat ellenére is radikálisabb amannál, bár ezt Bethlen Miklós csak nagyon óvatosan, a szövegben elrejtve fejtette ki. Nem is tehette másként, hiszen az erdélyi vezetőréteg egy része azonnal hazaárulással vádolta volna. Ami természetesen be is következett, különösképpen a vezető protestáns klérus felszólamlásával: Nagyari József, a fejedelem udvari papja, Horti István, erdélyi református püspök, gyulafehérvári lelkész és Pataki (Tóth) István, kolozsvári professzor, II. Apafi Mihály nevelője, számon is kérte rajta a törököknek tett eskü megszegésének bűnét és annak várható következményeit. Még a rejtett üzenet szövegbravúrával sem merte vállalni a szerzőséget, s csak „Anonimis Author” műveként aláírva, a császárhoz nem a közönséges postán, hanem, mint feljebb már esett róla szó, Scherfenberg tábornok útján, titokban juttatta el a császárhoz. (Lehet, hogy az Ismeretlen Szerző aláírás sokáig elbizonytalanította az utókort, s ezért nem talált kiadóra a mű? Pedig számos önéletírás-kézirat tartalmazza szövegét.)

Mi is valójában a szöveg alapvető, titkos „üzenete”? Nem más, mint az, hogy ő már 1688 elején úgy ítélte meg, hogy Erdély nem kerülheti el sorsát. S a két rossz közül az országa számára a jobbikat választotta. Hazája szeke-renek rúdját egyértelműen a keresztény országok, a Német-római Birodalom felé fordította volna. Két évvel a Haller-féle diploma után, és két évvel a *Diploma Leopoldinum* előtt! A közhangulatot megérező, egyértelmű kiállítás az óvatos, de egyértelmű főhatalomváltás mellett.

S szerette volna mindezt a „legszelídebb átalakítással”, reformok útján tenni. Országát, mint „újdonat új tartományt” a lehető legtöbb eredeti országkarakterisztikumot megőrizve beolvasztani a császári s magyar királyi fennhatóság alá, az uralkodó fejedelem főségének megtartásával, de ami a legfontosabb: „Szentséges Fenségtek szárnyai oltalmában”. Vagyis felajánlva azt a Német-római Birodalom és a Szent Liga oltalmába. De a szerző ebben a felajánlásban nem saját feje után ment: ott állt előtte ugyanis az az útmutatás, amelyet Apafi Mihály, a tanácsosaival közös elhatározás alapján, a Caraffával tárgyaló küldöttség elé letett: huszonkét pontban jelölték ki azokat a tárgyalási feltételeket, amelyekkel Erdély autonómiája jelentős részét megtartva és a politikai vezetés önérdekeit is szem előtt tartva, a fejedelemség zökkenőmentesen beolvadjon a Birodalomba.³⁵

Jogos a kérdés, hogy ment-e az ország sorsa jobbra Bethlen Miklós ezen politikai tervezete által. Teleki Mihály (akit Bethlen legfőbb ellenségének tartott, s aki titokban francia és császári pénzadományt egyaránt kapott, s ennek megfelelően hol ide, hol oda húzott, ekkor épp a császár felé billentve mérlege nyelvént) komoly pénzösszegért hozzájutott a titkos irathoz, annak

³⁵ EOE XIX. 406–409.

olvasása után megjuhászodott a szerző iránt.³⁶ Antonio Caraffa a kézirat olvastán szintén közelebb került Bethlenhez, saját bevallása szerint a későbbiekben élt is az ország irányítását illető javaslataival, a Lipót-féle diploma kidolgozásában pedig őt támogatólag vett részt.³⁷

Bethlen e terve nem jutott el a megvalósítás fázisába, mert túl korán jött az újabb Caraffa-féle tervezet, amely a császár támogatását élvezte – és a vallásszabadságon túl szinte semmi kézzelfoghatót nem ígérve, a beolvadás folyamatát elnyújtva, az amor és timor eszközeit változtatva az uralkodásban – elsodorta a *Moribunda Transylvaniát*.³⁸ Mindenesetre Bethlen nevét innentől kezdték megjegyezni az udvarban, mint Habsburg-párti hatalmi tényezőét.

De ami a tervezet célba találását, hasznát illeti, abban ma sem tudunk Kővári László meghatározásánál szellemesebbet mondani: „Bethlen emlékiratából a kormány irányt kapott, a nélkül, hogy Bethlen hazafiúi óhajításai teljesezésbe mentek volna”.³⁹

Bethlen politikáját pontosan megfigyelte a kiváló tollú, és politikailag igen érzékeny Cserei Mihály, aki egyébként tudott Bethlen politikájával kritikusán is bánni, mint arra jó példát mutatott a *Columba Noe* esetében. Szerinte Thököly Erdélyből való kiűzése és a fejedelem halála után a császár valójában megkínálta Erdélyt, hogy ha kedvük lesz hozzá,

„az impériumbeli státusok közé incorporáltatja, és aminemű privilégiummal élnek az Impérium vasallusi, Erdélynek is olyanokat adat. De a mi uraink a török birodalom alatt lévén már sok esztendőktől fogva, nem értvén, mit teszen a vasallágium, noha Bethlen Miklós a felső országokban járván s expertus lévén az Impérium dolgaiban, hittet is erősitené, hogy soha annál jobb állapotot maga is az ország nem kívánhatna, amivel a császár kínálná: mert az nem jobbágyság volna, amint az erdélyiek magyaráznák, hanem bizonyos condíciók alatt a Római Impériumhoz való szoros kötelesség, melyet praestálván az ország, az Impérium is minden erejével tartoznék minden szükségiben Erdélyt megsegílni s akármi ellenség ellen, mint az Impérium tagját meg is oltalmazni. De soha az erdélyi urakkal el nem hitetheté, s így veték ki bolondul a kezekből a szép szabadságot. Azért is a császár látván, hogy nem kell a jó, bizonyos punctumokból álló Diplomát küldte az országnak, mely által és amely szerint a császár birodalma alatt igazgattatnék Erdélyországa.”⁴⁰

³⁶ BMÖ I. 382. Vö. még BML II. 1187.

³⁷ BMÖ I. 377, 381–385, 403.

³⁸ Kővári L.: i. m. (11. j.), 210–212.; F. Molnár Mónika: Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztanbul között. L. F. Marsigli és kortársai. Budapest, 2016. 65–67.

³⁹ Kővári L.: i. m. (11. j.) 190.

⁴⁰ Cserei Mihály: Erdély históriája [1661–1711]. Kiad., bev. Bánkúti Imre. Budapest, 1983. 244–245.

De ez már Bethlen Miklós kétségbeesett kísérlete volt országa státusának rendezésére. Két év múltán, 1690-ben nyílt újra alkalma rá, hogy isteni elhivatástól és önálló elhatározástól vezéreltetve ismét hazája ügyének „agens oratora” lehessen.⁴¹

Apafi és Teleki Mihály váratlan halála után Thököly Erdélybe való betörése és erdélyi fejedelemmé választása, Heissler tábornok fogságba esése, a török előrenyomulása, később Belgrád eleste kényszerítette arra, hogy felismerve az alkalmas pillanatot, Bécsbe utazzon hazája státusának újrendezésére az immár megváltozott, főleg hadi körülményekhez igazodva. Fő feladatul ifjú Apafi Mihálynak a fejedelmi poszton történő megerősítését kapta megbízóitól, de magánemberként utazva, saját ötletei alapján kezdeményezte a minisztereknél, hogy az Erdélyben győztesen tartózkodó Bádeni Lajos őrgróf „ne bánjon ellenségként a tartománnyal, és azok javaival sem, akik Thökölyhez csatlakoztak”, s arról is rendeletet kért, „hogy a törvényes ítélet meghozatala előtt senkinek a javaihoz ne nyúljon se a kincstár, se a biztosság, se valaki magánszemély”. Miután ezeket elérte, meglegegedetten haza akart térni, de a császártól felkérő üzenetet kapott, „hogy tanácsoljak valami eszközt, amivel hazám a keresztyénség számára valamiképp megtartható lenne”.⁴² Az udvarban felkérték, hogy készítsen egy tervezetet, amelyben igyekezzen meggyőzni „őfelségét, hogy Erdélyt csak mint a tervezett diplomában leírt módon megalakított és megerősített tartományt birtokolhatja és tarthatja meg a császári ház”.⁴³

Ez a tervezet, amelyet a brandenburgi, angliai és holland követtel próbált egyeztetni, lett a *Diploma Leopoldinum* alapja.

Írásának-szerkesztésének módszere követi a *Moribunda* technikáját és történetfilozófiáját. Ismét, immár kibővítve és a megváltozott helyzethez alkalmaztatva, az erdélyi jogi és belpolitikai hagyományokra alapozva fogalmazta meg művét, a lehetséges minimális veszteség jegyében. Törekedett a számára legfontosabb, mert legbizonytalanabb probléma, a vallásszabadság kérdésében figyelembe venni az udvar elvárásait, de lényegében sikerült megőriznie a jól bevált gyakorlatot, a négy bevett vallás elvét. Törekedett a belső rend és a jogfolytonosság biztosítására. A másik, otthon rábízott feladat, az

⁴¹ Kolozsvárról elindul Bécsbe, „Te tudod, Isten, nem egyébért, hanem a te lelked instinctusából, azért, hogy a te házadnak és az egész hazának szerezzek valami securitást ad incertum belli eventum, mert azt én jól láttam, hogy avval a kis zernyesti harccal nondum est decisum, és féltém attól, ha az egész ország Tököli mellé áll, és azután a német ismét feljűlfordul, jure belli et victoris ager in sacra aeque ac profana. Ha pedig Tököli kezében török birodalom alá teszi Isten a hazát, könnyű léssen nékem in fine belli hazajönnöm. Addig pedig feltettem, hogy a hazának agens oratora lésszek, valamíg egy falat kenyerelem léssen és hütelem léssen Bécsben.” BMÖ I. 402.

⁴² BML II. 1187–1190.

⁴³ Uo.

ifjú fejedelem megerősítésének hangsúlyos követelése, amelyet „legjobb hűséggel egészen az udvar undorodásáig”⁴⁴ szorgalmazott, nem az ő hibájából, hanem az udvar ellentmondást nem tűrő tiltakozása miatt kudarcot vallott, amiért hazatérte után guberniumbéli vezető kollégái erőteljesen ellene fordultak, ligát szerveztek, azzal vádolván, hogy nem járt el tisztességes módon követi hivatalában, egyben őt az ifjú fejedelem „ellenségének, kifosztójának” tartották: „a hazát eladtam, az ő romlásuk révén nagy uraságot szereztem magamnak”.⁴⁵ (Utalás az ekkor kapott grófi címére, illetve egyes birtokok elnyerésének ügyére.) Azzal még csak olajat öntött a tűzre, hogy köztük egyúttal bizonyos Apafi-birtokokra – a Thököly lányok, Mária és Éva zálogbirtokának ideje épp lejárván – is rá akarta tenni a kezét.

A császári miniszterek és a Bécsben tartózkodó protestáns bécsi követek segítségével az eredeti öt pontból kiterelvényesedő, megszerzett diploma főbb pontjai a tizennyolc közül:

1. A bevett négy vallás gyakorlása; ahol a katolikusok többségben vannak, templomot építhetnek.
2. A régi királyok, fejedelmek adományai és kiváltságai a mostani birtokosoknak biztosítatnak.
3. Az ország működésének fennállását biztosító jogi alapidokumentumok, *Approbaták* és *Compilaták*, *Werböczy Hármaskönyve* (a jus resistendi kihagyásával), valamint a szászok municipális jogai érvényben maradnak.
4. A közigazgatás, a törvényhozás és a jogszolgáltatás megtartja eddigi alakját.
5. Minden hivatalra csak belföldiek, magyarok, székelyek és szászok neveztetnek ki, tekintet nélkül vallásukra, Őfelsége azonban a rendek meg egyezésével honfűsítási ajánlatot tehet.
6. A fegyverrel visszafoglalt jószágokat ingyen kapják vissza a régi birtokosok, magszakadás címén a kincstárra szálló javakat egyedül a belföldieknek adják.
7. A főkormányzó, az erdélyi hadak fővezére, a főkancellár, az ítélmester és az azelőtt szokásban volt méltóságbeliek a kijelöltek lajstromából csupán az erdélyiek közül neveztesse ki. A városi, megyei, székbeli főtisztek vallása is a szokásnak megfelelően alakuljon.
8. A tanácsurak és a királyi tábla tagjai közül legalább három-három, az ítélmesterek közül legalább egy katolikus legyen.
9. Az országgyűlés évente tartassék.

⁴⁴ Uo. 1191.

⁴⁵ Uo. 1194.

10. A kormányzó lakjék az országban, esküdjék meg a törvények megtartására.
11. Az adóösszeg béke idején 50 000 tallér, háborúban 400 000 forint, felosztásának módját a rendek határozzák meg.
12. Új adó nem hozatik be, vámok nem emeltetnek.
13. A szabad székelyek közterheket nem viselnek, hanem a haza védelmére saját költségükön katonáskodnak.
14. A kereskedés szabadsága továbbra is fenntartatik.
15. A tizedeket ezentúl is a földesurak bérlik a kincstártól.
16. Nagyszámú katonasággal a Felség nem terheli a tartományt, az őrség feje német tábornok lesz, aki csak hadi ügyekben érintkezik az állam tanácsával, a közigazgatásba nem avatkozik.⁴⁶

A *Diploma Leopoldinum* – bár a kortársak erdélyi hangadó személyiségei ellenségesen fogadták – végül is elérte célját, megfelelt feladatának: Bethlen Miklósnak sikerült Erdélyt kimenekíteni vészhelyzetéből, s noha önálló államiságát elveszítette, nem süllyedt anarchiába, s a diploma jegyében, nagyobb államirányítási változtatások nélkül, alapvető jogfolytonossággal évekig szolgált a kormányzás alapjául – ha nem is minden későbbi módosulás nélkül, amelyek a katolikus érdekek felerősödését jelentették meg.

Legfontosabb pontjai közül, mint fentebb láttuk, kiiktatták az előző politikai tervezetek egyik legsúlyosabbikát, a szabad fejedelemsválasztás jogát, vagyis az erdélyiekkel korábban már megválasztatott ifjú Apafi Mihály fejedelmi posztjának megerősítését. A bécsi udvar állhatatos maradt a majdnem gyermek fejedelemnek az uralkodástól való, ekkor még csak ideiglenes távortartásában, ami állandósult, mert a jogfolytonosság felszámolása végett szüksége volt rá a császári udvarnak.

A fejedelmi cím ily módon kiesett a hierarchiából, s a császár képviselői a gubernium és a kancellária, illetve a király által kinevezett, nem erdélyi származású katonai vezető révén uralkodtak a továbbiakban. Az adót a korábban előírt 700 000 forintról 400 000-re csökkentették.

Csupán pár héttel azután, hogy az erdélyi országgyűlés elfogadta a *Diplomát*, Bethlen újfent szükségét érezte, hogy tollat ragadjon hazája érdekében. Ezúttal a nyílt levél formáját választotta, nyilvánvalóan azért, hogy mondandója a kollektív célszemélyhez, a széles közönséghez eljuthasson. Franz Ulrich Kinskyhez, az udvarban az erdélyi ügyek miniszteréhez irányította szövegét, minden bizonnyal a kiadás engedélyeztetése végett. A címzett, noha egyetértett vele, helyeselte is a benne írtakat, mégsem javasolta nyilvánossá tételét. Valószínűleg a német katonaság által elkövetett kihágások, a lakos-

⁴⁶ Idézi Tarján M. T.: i. m. (19. j.)

sággal való kegyetlen bánásmód és a beszállásolások terheinek megsokszorozódása, az életminőség tűrhetetlenné válása lehetett az a cenzurális ok, amely közlését megakadályozta. A hozzá küldött projectum Erdélyben maradt másolatából közöltük szövegét, rajta Khinsky véleményét, amit Bethlen Miklós kézírásával foglalt össze.⁴⁷

A mű legfőbb célja az erdélyi helyzet konszolidációja, az új típusú guberniumi irányítás szerkezetének felállítása és működtetése annak érdekében, hogy világossá tegye mindenki számára: Erdély a visszatérési jog alapján továbbra is megmaradt a császár iránti hűségében, de a diplomának megfelelően a hazai jog és az igazság eszközeivel irányítatik és főleg irányíttassék a jövőben is.

Amint egyik utalásából egyértelműen kitűnik, Thököly Imre külföldről beküldött hasonló műfajú írásait, a pátenseket akarta ellensúlyozni a törvényesség jegyében, aki az erdélyieket többször is megbírálta azért, hogy hazájuk a töröktől – hűtlenség bűnébe esve – elszakadt, és keresztény uralkodóhoz csatlakozott. Ám Bethlen kihasználta az alkalmat arra is, hogy besulykolja az erdélyi elmékbe, miszerint Erdély azért is kerülhetett ebbe a szétesett állapotba, mert nem fogadta el az 1686-os császári diplomafelajánlást: nem Erdély problémája, hogy kiegyezett a császárral-királyal, és keresztény uralkodóhoz csatlakozott, hanem – amint az már többször is legfőbb érvként jelent meg nála a negatív változásokat előidéző okok keresésében – „azért kell elítélni, mert saját maga [java] ellen vétkezett, amidőn ugyanerről már korábban nem gondolkodott”, nevezetesen, hogy a császári feltételeket és a királyi oltalmat már 1686-ban, az első diploma szövegezése szerint nem fogadta el: mert, „mint közölünk mindenkinek be kell vallania, hogy ha az a diploma az erdélyiektől akkor, ahogyan illet és lehetett volna, befogadást nyert volna, akkor őket most semmiféle gond sem gyötörné azzal kapcsolatban, hogy milyen itt a politikai irányítás jövődő rendszere”.⁴⁸ Mert, ahogy erről másutt is nyilatkozott, Erdély „sem lelkiismeretétől vezetettve, sem politikai eszélyeségből nem cselekedhetett másként, mint amiként cselekedett”.⁴⁹

Ám e jelen helyzetet biztatónak tartja, Erdélyben a lelkiismereti szabadságot (a négy bevett vallást) hiánytalanul biztosítja. A rendes és rendkívüli hadiadók, a beszállásolások roppant terhei megfelelő számvételi bizottságok felállításával megoldhatók, s hogy ezek a köznépet eddig sanyarították, abban az erdélyi tisztviselők hozzá nem értése, restsége, hiánya vagy korrupciója is felelős, nem csupán a németek erőszakossága, mohósága és kegyet-

⁴⁷ Jankovics József – Szörényi László: Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele” Franz Ulrich Kinskyhez (1691). Irodalomtörténeti Közlemények 117 (2013) 6. 692–721. Jelzete: MNL OL, P 55, CCLX. 52. 158–164.

⁴⁸ Uo. 709. Vö. még BMÖ I. 347, 352.

⁴⁹ Uo. 708.

lenkedései. „Nem kell tehát csupán a németeket vádolni, sem panaszaikkal elhalmozni a Felséges Uralkodót, és Magas Udvarát, mert ott bizonyára semmi döntést nem hoztak a mi veszedelmünkre. Emeljük inkább szemünket a magasba, és emlékezzünk meg arról, hogy ezen büntetések bűneink miatt méltán zúdultak reánk.”⁵⁰ De rögtön kínálkozik a protestáns önfelmentés is, mindez, amint az általa elutasított Caraffa-tervezetbe való beletörődésben is végső okként szolgált: Isten akarata szerint történt így, tehát igazságos és jogos. E korai reformációs történelemszemléletet és a Zrínyi *Szigeti veszedelmét* idéző argumentáció nemcsak Bethlennél jelenik meg, hanem a teljes erdélyi vezetőség ezt visszhangozza irataiban.

Továbbá kiemeli még: a Thökölyhez csatlakozás az ország pusztulásával járna, törökök, tatárok s kurucok özönlenék el és tennék tönkre az országot, amint az meg is történt a közelmúltban. Győzelmük esetén Erdély csupán egy pasa által irányított tartománnyá süllyedne, s a két hatalmas sereg ütközőzónájává válna. „Akik pedig, bármely meggondolásából, Thököly uram pártját követve e határok közül eltávoztak, kopogtassanak a császári kegyelem kapuján, amíg az egészen be nem zárul.”⁵¹ Ráadásul Bethlen már a diploma megszerzésével egy időben gondoskodott róla, hogy a Thökölyhez elpártolt honfitársak birtokait sem a kincstár, sem magánszemélyek ne tulajdoníthassák el, bírói ítélet után jogos tulajdonosukhoz visszajuthatnak.

Bethlen Miklós e remek retorikával megalkotott szövegében ismét tanúbizonyosságát adta, hogy az 1686-ban visszautasított diploma-ajánlatra vezeti vissza Erdély sorsának balra fordulását, aminek korrekcióját jelenti a lelkiismereti szabadságon, a jogon és az igazságon, valamint az isteni beavatkozáson alapuló új diploma megadása:

„mert te bírád a nagy monarcha szívét arra, hogy ismét más diplomát adjon, melyben noha a fejedelemség kihagyaték, mindazonáltal abban a te háznak békessége és a hazának törvénye és lelki, testi szabadsága hűttel, pecséttel megígérteték; magunk nemzetünk és atyánkfiai közül noha nem koronás, mindazonáltal szép tisztességes igazgatásnak formája és rendi állítassék fel, de münénkünk megtérésünkre és tartatásunkra ezek is semmit sem használnak, hanem mindenek veszedelmünkre fordulának”⁵²

– jegyzi meg végül keserűen, csalódva az ismét elszalasztott nagy esély, a *Diploma Leopoldinumban* biztosított lehetőségek elmúlatásában. Ám az elkö-

⁵⁰ Uo. 715.

⁵¹ Uo. 721.

⁵² BMÖ II. 206–207.

vetkezendő években ez az előrejelzett jó együttműködés zökkenőkkel, a jog erőszakos áthágásával járt, a vallási béke pedig felekezeti háborúvá változott:

„Mert legelső gondja mind az idegen nemzetnek úgyis, annál is inkább a mi magunk megrontó fiainknak az lőn, hogy az a diploma csudálatos újabb-újabb magyarázatok, rezolúciók, rescriptumok, punctumok, protestációk, és nemcsak fegyvert és erőt, hanem a kincset, igazgatást, sőt a vallást és lélekesméretin való uralkodást is magok kezére vevő idegen tisztek, papok, commissiók által semmivé tétessék.”⁵³

A jogos önkritikán túl ez a hang pedig már a diplomában rögzítettek korrumpálódása feletti felháborodásé, a kiegyezés betartásával elégedetlenkedő Bethlen Miklósé, az országot kiszipolyozó, a szegénységet megnyomorító, az irányítást magukhoz ragadó, a lelkiismereti szabadság egyensúlyát is felborító „idegen tisztek, papok, commissiók”, a diplomába foglaltakat megsértők elleni tiltakozás hangja, ez már nem a reformpolitikus megszokott beszédmódja.

A német katonaság élelmezése és a politikai hatalomba való súlyos, a jog és az igazság sérelmével történt beavatkozás az új generális, Bussy de Rabutin révén, felháborította, felizgatta az országot, s különösképpen Bethlen Miklós kedélyét. 1702-es bécsi útja során újra a toll fegyveréhez nyúlt, és hangot is adott nemtetszésének a *Penetralia Transylvaniae* című, máig csak kivonatossan ismert memorandumában, amelyet azonnal be is nyújtott a császárnak. Kérve őt, hogy küldjön Erdélybe egy nagy rendkívüli miniszteri bizottságot, amely

„[1.] országgyűlést hívjon össze, és ott titok pecsétje alatt mindenkitől egyenként tudakozódván minden szükséges tudnivalóról, tudja meg mindazt, amit tudnia szükséges, és ezt ne csak a tartományiaktól, hanem a németektől is, ne csak a nagyoktól és nemesektől, hanem megbízható biztosok által, akik a megyékbe, és mindkét nemzet székeibe és kerületeibe küldessenek ki, a köznéptől is, vagy leginkább tőle, s ezt biztosítsák arról, hogy szabadon panaszkodhatik; és így ez a bizottság mindenről tájékozódván, sürgősen tájékoztassa a császárt, és várja meg Erdélyben őfelsége döntését, melyet megkapván, a császár dicsőségére és a haza üdvére tegye meg a megteendőket, javítsa a javítandókat. Az erdélyi ügyek elrendezése után térjen vissza az udvarba, hogy így az udvar annyi szembenálló tájékoztatás homályából kibontakozhassék, szűnjenek meg Erdélyben azok a borzalmas sanyargatások, és tudja meg, hogy a király a nép atyja, és valóban van diplomája. 2. ti-

⁵³ Uo. (Imádságoskönyv)

toktartást kértem arra az esetre, ha ezt a javaslatot nem vennék figyelembe.
3. hogy hivatalaimról leköszönhessek.⁵⁴

A katonai kérdésekkel is foglalkozó szöveget mint érintettnek, Rabutinnek is átadta, aki ekként reagált rá:

„Amit pedig írtál a katonai ügyeken kívül, az mind igaz, de a katonai ügyekben rosszindulatú irántam, és abban is téved, hogy nem vittem véghez, amit elkezdtem. Megzavartad – mondja – a vizet, de a halat nem fogtad ki. [...] A generális bizonyára a beszállások mértékével kapcsolatos ügy miatt nehezelt rám, amire az udvar az én tájékoztatóm nyomán figyelmeztette őt.”⁵⁵

Mivel Bethlen követi jellegét a gubernium bizalmatlankodás miatt visszavonta, így magánemberként utazott Bécsbe, de kancellárként, a közügyeket is képviselve adta be panaszait a *Diploma Leopoldinum* után bekövetkezett negatív változások miatt, egyebek közt Rabutin törvénysértő, a diploma előírásait nemcsak katonai, hanem belpolitikai és közigazgatásai szempontból – amihez a császári diploma szerint nem lett volna joga – is figyelmen kívül hagyó működése ellen. Végül maga kényszerült elismerni, hogy ez a beadványa sem ért el különösebb eredményeket. Mást viszont elérhetett, mert bukásának legfőbb okai közé sorolta a *Penetráliát* is.

Ugyanakkor még két, Erdély irányításával, helyzetének politikai úton történő jobbításával, az újabban felmerülő problémák megoldásával kapcsolatos szöveget adott be I. József királynak és I. Lipót császárnak 1702-es útja alkalmával. József számára egy tizenkét pontból álló útmutatót készített, azokat a hasznos tudnivalókat gyűjtötte össze, amelyek a királyt abban a kérdésben kalauzolják el, hogy mit kell tudnia ahhoz, hogy Erdélyt – a helyi jellegzetességeket figyelembe véve – a leghelyesebben és legigazságosabban tudja kormányozni. Például, mi a három nemzet, a négy bevett vallás, s „Mi a negyedik, az oláh nemzet, és ennek ötödik, eltúrt, de nem bevett vallása?” Az 5. pont Erdély történelmével foglalkozik, és a császári házhoz való viszony alakulására hívja fel az ifjú király figyelmét:

„Méltóztassék Felséged alaposan átvizsgálni a történelemkönyveket, törvényeket, magyar és erdélyi szokásokat, és készíttessen azokról tudós férfiakkal kivonatot vagy rövidítést; és mert én erdélyi vagyok, most Erdély érdekében beszélek, különösképp méltóztassék Felséged szívébe vésni és elsősorban

⁵⁴ BMÖ II. 89. (V. Windisch Éva fordítása)

⁵⁵ BML II. 1226. (*Sudores et cruces...*)

azt vizsgálni, hogyan állt Erdély dolga amaz egész idő alatt, mióta a császári ház viseli Magyarország Koronáját, miképpen szakították el azt a koronától, miképp birtokolták és tartották azt a törökök, hányszor és hogyan szerezte vissza, vesztette el megint a császári ház, milyen volt Európa arculata minden egyes török háború alatt, milyenek voltak akkor a fejedelmek indokai, milyen erőik, szándékaik, milyen volt a politika, milyen a vallás, milyen szerepet játszott ez vagy az a fejedelem, tartomány a tragédiákban, honnan eredtek az okok, alkalmak, sikerek, célok, és magának Erdély elvesztésének okai, alkalmai, eszközei.”

Bethlen itt a pedagógusi és a jogi, történelmi érvelés bravúros és fontos kérdés-halmazával próbált hatni a királyra, hogy az új uralkodó milyen ismeretek birtokában kormányozza Erdélyt, jelezvén, hogy az új évszázad elején már a Habsburg-kormányzás legjobb működését várja el a Habsburg-dinasztiától.

6. „Hogyan szerezte vissza a legutóbbi háborúban 1690-ben császári atyja a győztes töröktől és Thökölytől részint fegyverrel, részint diplomáival; hogyan viselte magát e háborúban Erdély, főleg a hatalmasok és főurak, ilyen dolgokban ugyanis az ismeret, a személyek ismerete elengedhetetlen. Miképp bocsátották ki a diplomát, hogyan állították fel a Guberniumot, saját tájékoztatással, és ami ide tartozik, saját döntésekkel, kétségkívül azzal a céllal, hogy azt, amit Erdély ismételt elvesztése okának tartottak, előre kivédjék.”
7. „Hogyan őriztetik meg a hűségben és engedelmisségben őrséggel, török békével, az említett diplomával, kik és milyen eszközök segítségével; Miképp kormányozzák egyrészt katonai, másrészt politikai tekintetben és gazdaságilag? Hogyan bánik a nemességgel, hogyan a néppel a katonai és a politikai hatalom? Milyen és mennyi az igazság a terhek elosztásában? Ugyanígy az adózásban.”

S a kérdéssor végén felkéri a fiút, és az e kérdésekben megszerzett tapasztalát neki átadó atyát, hogy vessék össze a múltat a jellel, s királyi mérlegelésük alapján ezen eszköz segítségével ítéljenek a jövőről:

„A segítőktől vagy ártóktól meg kell kérni az árat. Ez a szabály Erdélyben csak részben alkalmazandó, és egyszersmind el kell döntenie, vajon ugyanaz a mérték illik-e Erdélyre, mint Öfelsége más országaira és tartományaira, hiszen ezt az összehasonlítást és a mérték ebből következő megállapítását igazságosan senki nem tudja megtenni, csak Felségetek, mint a világi forogandóság fellegei fölé emelt csillagok, akiktől egykor a látnok mondotta:

*ám a te mesterséged, római az, hogy uralkodj,
el ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass,
és kíméld, aki meghódolt, de leverd azt, aki lázad!*⁵⁶

Aktuális következtetése: „Erdély betegsége bizony nem tűr késedelmet.”⁵⁷ A fabiusi örök késlekedésnél többre becsüli Erdély ügyének rendbetételében a Nagy Sándor-i határozottságot: „Nincs helye késlekedésnek.” Ezek után befejezettnek tekinti saját politikusi pályafutását, mivel a 60. évét betöltötte. Egy 1704-es bebörtönzése után már magát mentető levélben úgy emlékezik e beadványára, hogy mind az erdélyi uralkodásától búcsút vevő apa, mind az azt megkezdő fiú méltányolta a kancellár e politikai végrendeletét.⁵⁸

Másik ekkori beadványában, az *Arcanum Politicum Transylvaniae* címet viselő írásával⁵⁹ pedig az erdélyi uralkodásától búcsúzó császárhoz intézi azt a politikai arkánumot, varázsszert felkínáló és egyben hagyományozó memorandumot, amellyel a haldokló Erdélyország betegségeire kíván az uralkodó bölcsessége révén hatni. A legfőbb újkeletű gond, amely az ország egykor volt egységét felbomlasztotta, a vallási uniónak s az ország bevett vallásai egyenrangúságának vetett véget. Ennek okát az önmagát katolikus státusként identifikáló katolikus szervezkedésben fedezte fel Erdély protestáns kancellárja. Azokban a hónapokban próbálta hazája vallási alapokon nyugvó régi egyenrangúságát újratemetni, amikor a Gubernium – és nyomában az ország – működését ellehetetlenítette a vallási megosztottság, a korábbi egyensúly erőszakos kibillentése. A „katolikus státus” Apor István vezetésével és támogatását élvezve – Bécs és Kollonich érsek, az erőszakos katolizáló hátszországára támaszkodva – vezető pozícióba került, pecsétet csináltatott magának; elfoglalták a gyulafehérvári iskolát és kertjét, a borbándi templomot. A görögkeletieket szintén Bécs, a változatosság kedvéért a jezsuiták ügyes taktikázása választotta le, a lutheránusokat pedig a számtalan súlyos bűnéért kivégzett szebeni királybíró, Szász János praktikája szakította ki az Erdély belső nyugalma másfél évszázadon át biztosító unióból. Bethlen természetesen a vezető helyzetét elvesztett kálvinizmus–lutheranizmus jogos vagy annak vélt érdekképviselője mellett szól a katolikusok túlkapásai ellen. A protestáns vallásvédő szólal meg itt, aki vallási eszméit a bebörtönzéséhez és halálos ítéletéhez vezető, balsikerű *Columba Noe* tervzetben foglalja össze:

⁵⁶ Vergilius Összes Művei. Budapest, 1973. I. 258. Lakatos István fordítása.

⁵⁷ Uo. 1260–1263.

⁵⁸ Uo. 1281.

⁵⁹ Kiadva: *Jankovics József*: Két Bethlen Miklós-dokumentum. [*Arcanum Politicum Transylvaniae*, *Corona Muralis*]. Irodalomtörténeti Közlemények 103 (1989) 439–443. Ezen iratok szövege Cserei Mihály jegyzőkönyvében maradt ránk *Az szegény Groff Bethlen Miklós conceptusa* címmel. *Csapodi Csaba*: A »Magyar codexek« elnevezésű gyűjtemény (K31–114). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. Budapest, 1973. 102.

„Belső állapotja, mely népre nézendő, úgymint vallások, törvények, privilegiumok, szabadságok; végezetre minden ecclesiái és külső dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak Bethlen Gábor alatt, a lelkiismeretnek teljes szabadságában, az Erdélyben és Partiumban bevett négy recepta religiók iránt.”⁶⁰

Bármilyen jószándékú volt is e rendezési terv, nem számolt a bekövetkezett nemzetközi változások hatásával; annyit módosult az erdélyi vallásállapotokat körülvevő közeg, hogy Bethlen Miklós törekvése a régi helyzet visszaállítására már anakronizmusnak bizonyult. Maga is jelentősen elmozdult korábbi erős kálvinista álláspontjáról, a buzgó kálvinista főgondnok élete közepe táján jelentős fordulatot tett a puritanizmus eszméinek befogadása felé – mint azt Tóth Zsombor igen meggyőzően bizonyította monográfiájában.⁶¹

Mindez nem vette el kedvét újabb tervezettől, amellyel a *Penetralia* után két évvel próbálkozott:

„Amaz boldogtalan projectummal, mely miatt itt rothadok, jaj mint járék, én édes Istenem! de te tudod, micsoda instinctusból írák, én édes istenem! azt tudám, hogy teljes életemben soha a te dücsőségedre és a közönséges és maga a király javára annál jobb munkát nem írtam.”⁶²

Kiált fel kedély- és lelkiállapotáról őszintén vallván Bethlen, jelezvén, hogy az újabb, *Columba Noe* című tervezete 1704-ben milyen erős alkotói szándékkal, érzelmi kötődéssel, ihletett állapotba jutásával akarta irodalmi-politikai célzatú művében hazájának és vallásának problémáit megoldani. Nem állítja azt, hogy a

„világi haszontalan dicséret, hír és névnek viszketeges csiklandása és olyan gondolkodás is, hogyha Felségednek tetszett volna azon az úton az én édes nemzetségemnek, hazámnak és a te háznak békességet adni, ha mikor jövendőbe mindenek napfényre jönnek, nékem a munka magától a királytól és az én nemzetségtől nem gonoszomra, gyalázatomra, hanem tisztességemre s jómra, vagy csak maradékimnak nyugodalmára fordítottatik s jó néven vétetik; de te tudod, Isten! hogy az én indítóokaim nem azok valának, hanem a te háznak kiváltképpen, és azután az én édes nemzetségemnek, hazámnak (kiemelés: J. J.) békessége s megmaradása, és mindezekben a te dücsőséged.”⁶³

⁶⁰ Magyar gondolkodók, 17. század. Vál., szöveggond., jegyzetek Tarnóc Márton. (Magyar Remekírók) Budapest, 1979. 286–287.

⁶¹ Tóth Zs.: i. m. (11. j.)

⁶² BMÖ II. 165. (Imádságoskönyv)

⁶³ Uo.

Az általános megítélés szerint Bethlen Miklós halálos ítéletének, majd évtizednél is hosszabb bebörtönztetésének legsúlyosabb oka a *Columba Noe* című politikai tervezete volt, melyben Erdély sorsát mind bel-, mind külpolitikailag az eddigiektől látszólag eltérő módon akarta szavatolni. Ám Bethlen maga is előszámlált még jónéhány okot, amelyek legalább olyan súllyal esnek a latba, mint e tervezet. (Tizenkét pontját számolta össze csak Rabutin iránta érzett és gyakorolt ellenszenvének.) Nem ménvén itt most bele a *Noé Galambja*-tervezet mind a negyedszáz pontjának tárgyalásába, hatékonyságát, teljes kudarcát és kontraproduktív voltát, valamint következményeit jól tükrözi annak teljes elutasítása, és a szerzője ellen indított peres eljárás, amelynek során a generális a Guberniumot és a Szebenbe kényszerült főnemesek rendjét fenyegetéssel és zsarolással, az ellentmondást lehetetlenné téve, kimondatta a halálos ítéletet a szerző fejére. A politikai tervezet lényege, hogy idegen, jelentős német családból származó protestáns fejedelem uralma alá akarja rendelni Erdélyt, akinek egy Habsburg-főherceg lányát kell feleségül vennie, ami a Habsburg-házhoz való hűséget szimbolizálja és egyben garantálja. Az ország pedig – mint korábbi tervezeteinek lényeges kívánalma – a *semleges* státusát foglalná el, adót fizetve mind a töröknek, mind a Monarchiának.

Valójában Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erős állama lebegett példaképként Bethlen Miklós szeme előtt. S itt követte el a tragikus vétséget a szerző. Mert a bécsi udvar szerint egy katonai és jogi szempontból is Habsburg-fennhatóság alá tartozó „tartományról” nem hajlandó lemondani a császár egy önálló, semleges, csupán adófizető Erdélyért. Ez olyan fokú önállósulása lenne egy ravasz taktika eredményeként katonai erővel megszállt országnak, amit a főhatalom már nem kíván elfogadni. Bethlen Miklós egy holt lovat adott volna egy orszáგért.

De valószínűleg mégsem csak ezért ítélték halálra, hanem azért is, mert szellemi magatartásában két új vonulat vált megfigyelhetővé, egyik a kálvinizmusát és puritanizmusát egyaránt maga mögött hagyó, attól elhatárolódó, a különféle vallások egymás mellett, de egymás ellenében működő szervezeti létmódja és teológiája helyett az egyetlen s egyesült közös vallás, az első vallás, a Krisztus-imádó *keresztynség* neve alá besorolható őskeresztyn *szere-tetvallás* hívője és terjesztője kívánt lenni. Amelynek középpontjában Jézus Krisztus, akiről a nevét is kapta e vallás, a *közvetítő* áll.

„Valamennyi vallás, confessio, superstitio, babona, secta, értelem, schisma, szakadás, haeresis, eretnekség, és egyéb akármilyen névvel nevezetett különböző értelem volt, vagyon s lészén a világon az Istenről, az mindenik célul, objectumul teszi fel az Istent, hogy ő azt dücsöfíti, és végül vagy okul, hogy ő azáltal minden dolgaiban boldogul. Mind a cél, mind a vég jó”, a római, a helvéciai, az augusztai, a görög, az unitárius – mind keresztynének tartja

magát; „minthogy nincs is több religio, hüt, hanem egyedül csak a Christiana religio, keresztyén hüt, melyre a Krisztus mind testének üdejében, mind mennybemenetele után Szent Lelke és apostoli által tanította a primitiva, elődeden való ecclesiát; mindenik ez avval dicsekedik, hogy ő azon vagyon; de ami a keresztyén vallásnak legnagyobb jele volna maga Krisztus urunk mondása szerint, Joh. 13: 34. 35.: hogy egymást szeressék, nem, hanem halálra gyűlölik, üldözik egymást.” „Üljön öszve szeretettel a keresztyén világ, vetköztesse ki a religiót abból a ficomás, kendőzött, pésmázott, maga talmányú köntöséből, azaz: vegye el tőle, amit maga hozzáadott, vizont adja vissza néki azt, amit róla levont, az igaz szeretetnek és alázatosságnak fejér, candida köntösét: mindjárt feltalálja a Krisztus mátkáját, az első ecclesia religióját. El kell a keresztyén világból a pápista, lutheránus, kálvinista, görög, ariánus vagy unitárius nevezetet venni. Keresztyének leszünk mindnyájan, és úgy remélhetjük a gentilis pogányok, mahumedánusok, zsidók megtérését is; úgy léssen, amit Szent Pál mond, Kol. 3: 11. Úgy és akkor léssen egy akol, egy nyáj, egy pásztor, Jézus Krisztus.” „Semmiféle embert, akármilyen tévelygésben lévőt, még az atheust is nem gyűlölni, hanem szánni, szeretni, és nem erővel, hanem szép szóval, szeretettel kell megtéríteni, sőt a káromkodót is, noha meg kell kövezni, de akkor is nem szidni, hanem szánni, siratni, érte könyörögni kell. Ez a Krisztus vallása, ez a christianusoké.”⁶⁴

Imádságoskönyvében rögzíti éppen, hogy ennek az ősvallási egységnek a felbomlása következtében a papok vagy próféták, tanítók közül Erdélyben is sokan meghasonlottak,

„sokan a Babylonban maradának, akik kijövének is, azok közül némelyek elmeftuttató, viszkettető, haszontalan, gyűlölséges disputációkra, versengésekre, különböző nevekre, némelyek pedig teljességgel ugyan nagy tévelygésekre, eretnkségekre fokadának, és így egynéhány felé szakaszták ebben a nemzetségben az Úr Jézus Krisztus folt és varrások nélkül való köntösét.”⁶⁵

Csökkenti az egység újratertésének esélyét, hogy a katolikusok országon kívül és belül is ellenük fordultak,

„Noha, édes Istenünk! hiszen a Felséged kegyelmes ingyen való jóvoltából mű is a te képedre, hasonlatosságodra teremtett emberek vagyunk, és hogyha keresztyéni szeretettel élnek velünk, nemcsak test és vér szerint való atyjokfiai volnánk úgy mint emberek, hanem lelki atyjokfiai is úgy

⁶⁴ BMÖ I. 53–55. (Előljáró beszéd)

⁶⁵ BMÖ II. 202. (Imádságoskönyv)

mint keresztyének. (Kiemelések tőlem: J. J.) Mert hiszen amely dücsőséges, imádandó Úr Jézus Krisztus nevével, keresztivel, igéjével, sacramentumival ők dücsekednek, Felséged münket is azokra méltóztatott. Felségedről, Szent Fiad és Szentlelkedről és a te szent igéden fundáltatott keresztyéni vallásnak, hűtnek ágazatiról s fundamentumiról hiszen magok sem mondhatják, hogy más, idegen, képtelen tudomány vagy értelemben volnánk, hanem abban vagyunk, melyre az Úr Jézus Krisztus testének üdejében és megdücsösülése után Szent Lelke és apostoli által taníttatta az első keresztyén ecclesiát, amelyről magok úgy dicsekednek, hogy ők annak a successori, helytartói, őrzői, és hogy azon apostoli credót hiszik és vallják, azon bibliát, szentírást olvassák, tanulják, tanítják, amelyet mü és a mü keresztyén protestáns ecclesiánk vélek egyaránt hiszünk, vallunk, olvasunk és tanulunk s tanítunk.⁶⁶ A protestánsok vallási egységéről szólván is ekként nyilatkozik: „Nem is látom más atyját a protestánsok egyességének, syncretismusának, hanem azt, hogy a keresztyén vallás szeretetnek vallása, és az Úr vacsorája a szeretetnek vallása.”⁶⁷

Ez az önéletírás *Elöljáró beszédétől* az *Imádságoskönyvig* végigvonuló gondolat az egykori erdélyi református egyház és az enyedi kellégium harcos főgondnoka versus az öregedő, rabságot megtapasztalt Bethlen Miklós életfilozófiája és teológiája, valláspolitikája, de főleg szövegaktusa, amely szintén nem találkozhatott sem a katolikus udvari, sem a protestáns erdélyi egyházi hangadó körök vélekedésével. Bethlen tehát egyházipolitikai téren is ellenfelévé vált az ellenreformációt Kollonich Leopold kardinális és Hevenesi Gábor jezsuita teológus irányításával csúcsra járató császári udvarnak, s teológiai okfejtésével az egyházalapító, szemükben a *fundátor* kétes értékű, ön- és közveszélyes szerepét is magára vállalva új vallásfilozófiát alakított ki. Ám előfordulhat, hogy ebben nem láttak kivetnivalót, jöllehet tudjuk, hogy halála után bécsi hagyatékát a cenzorok alaposan átvizsgálták.⁶⁸

⁶⁶ Uo. 217.

⁶⁷ BMÖ I. 98. (*Elöljáró beszéd*)

⁶⁸ Bethlen Miklós bizalmasának és ügyei intézőjének, Tarczali Zsigmondnak Bethlen Józsefhez írt levelei szerint a kancellár halála (1716. október 28.) pillanatától egy éven át alaposan meggyűlt a baja a hivatalokkal az elhunyt írásainak kiadatása miatt. „Az Excelsum Consilium Bellicum tegnap minden írást a' szeginy Urnak el pelselteté s el viteté, mellyeknek ki adattatasokért Nagodnak Instalni kell.” „Néhai Úr Irásinak ki adásáért tegnap előt adtam Instantiat Felseges Eugenius Herczegnek, mihelyt Resolutiom lesz és ki szerezhetem, Nagodat tudósítom.” (nov. 28.) „Az néhai Mltos Úr Irási kiadásában difficultás interveniált, azt mondják, addig ki nem lehet adni, míg accurate nem examináltakatnak supponaltatvan azok közt lenni olyaknak, a' mellyek contra Religionem Catholicam et Statum Publicum volnának. Ezeket ki movealta, én jól tudom, lássák, mire mennek, nagy vadra úgy hiszem nem kapnak.” (1717. jan. 23.) Ráadásul még szakácsával, Szaplóczai Istvánnal ki is lopattak Bethlen kézírataiból: „A melly Irásit a Szeginy Urnak ellopta, hazud, mert kezében nincsenek, ki adta még akkor a Papoknak, és már vissza sem adnák neki, mert azok is meg útálták, ár-

Az egyházi vizsgálók érdeklődése főleg arra irányult, hogy a kéziratok között volna-e valami a katolikus egyház vagy az államrend ellen irányuló támadás. Bethlen Miklóstól e fent idézettekén kívül nem ismerünk ilyen tematikájú szöveget, s ha volt is, talán a bécsi egyházi cenzurális irattárak mélyén lappang. Ám az új, megtisztított közös vallás tanát még egyetemjárásáról hozhatta. Önéletírásából tudjuk, hogy Heidelbergben a később elhíresült Samuel Pufendorf jogtanár tanította számára Hugo Grotius (1583–1645) *De jure belli et pacis* történetfilozófiai művét (1625), amely, mint az alább olvasható *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* kapcsán látni fogjuk, nem maradt hatás nélkül az ifjú Bethlen Miklós jogi, társadalomtörténeti gondolkodására. Mivel bibliai, illetve egyháztörténeti tanulmányokat is folytatott Heidelbergben és Utrechtben is, bizonyára volt alkalma elmélyülni Grotius ilyen jellegű munkáiban is. A *De veritate religionis* (1627) és a *Via et votum ad pacem ecclesiasticam* (1642) Bethlen ottjártakor is alapműveknek számítottak a vallási tolerancia kérdésében. Grotius a kereszténység közös kódjait, az összebékítés kereteit és módszereit kereste, a vallásfelekezetekre való tekintet nélkül. A katolikusok és a protestánsok közötti kiegyezést a közös áhítatban és az összeegyeztethetetlen tantételek eljelentéktelenítésében látta. Efféle nézeteinek az ariánusokat is felkaroló gesztusáért be is börtönözték, honnan csak úgy tudott megszabadulni, hogy felesége egy szennyes ruhát tartalmazó kosárban kimenekítette. Bethlen Miklós idős korában e mély és meghatározó élmények térhettek vissza, amikor még Grotiusnál is radikálisabban fogalmazott.

Ugyanakkor szóba jöhet még a helmstedti teológianár, a fentebb már említett Georg Calixtus is (1586–1657), aki kapcsolatban állt Grotiusszal; s tanainak kései követője volt az alább ugyancsak említendő Daniel Ernestus Jablonski is, aki Bethlen levelezőpartnere az enyedi diákok ösztöndíjainak ügyében, de aki Rákóczinak is tárgyalópartnere volt. Calixtus, megteremteni akarván a különböző protestáns felekezetek és a katolikus egyház közötti legszélesebb körű konszenzust, ám a szentháromságtagadók (szociniánu-

talmoktul pedig semmit ne féljen Nagod.” (1717. márc. 20.) Megváltozik hamarosan a levélíró véleménye az írások veszélyességi fokáról: „Az üdvözült Úr Irási között, noha nem remélem, de igaz úgy tartok magamis valami interpraetatioira valót ne találjanak, azért is procedalok vele olyan tsendesen, de bízza rám Nagod, mert bizony Consolatiojat, nem kárát munkálodom.” (ápr. 28.) „A Néhai Úr Irási kikéréséhez már enis bátrabban szólok, mert megvallom, eddig tartózkodtam, félvén, ne találjanak közte valami offensiojokra való materiát, a’ mely az [Bethlen József máramarosai] Ispán-ság dolgátis impediálhatta volna.” (szeptember 1.) „A Néhai Úr Irásinak egyik részét már kiadták, melyek közt van Bibliája és Soltáros Könyve is [...] Több manuscriptumit, mely sok könyvekbül áll, benntartották azt állítván, hogy a’ Catholica Religio ellen volna, azért Censuralni kell a Viris Theologis, kiknekis fizetnünk kell, et si voto illorum nihil contra Cath. Religionem Sapere reperientur, azokatis ki adják, én rá tsak azt feleltem: Megírom Nagodnak, és a mit parancsol, a tévő lészék. A kiadottakért is kellett adnom flor. 3., mivel legkisebb dolog is itt költség nélkül végben nem mégyen.” (okt. 16.) Vö. Jankovics József: Ami az Önéletírásból kimaradt... In: BML I. 44–64.

sok), a mohamedánok és a zsidók kizárásával. Programjának lényege: „az egyház legősbib, konszenzus övezte tételeihez való visszatérés, a barátságos kollokvium módszerének alkalmazása, a vita módszertanul szolgáló logikai szisztéma előzetes kidolgozása. Ezután el kell választani az üdvösséghez szükséges elemeket (*necessaria ad salutem*) a többtől; ha ezekben konszenzus van, kialakul a tolerancia légköre. Az egyházkormányzat, a kegyesség gyakorlásának kérdései, a szentségek kiszolgáltatása körüli nézeteltérések »tanquam indifferentes in medio relinquuntur.«⁶⁹ Bene Sándor szerint ez a szinkretikus program közel áll Grotius teológiai elképzeléseéhez, „amely a konszenzusteremtés határát ugyancsak a szentháromságtagadásnál húzza meg”.⁷⁰ Láthattuk, a volt erdélyi kancellár és református főgondnok ezt a nyomvonalat követi, de túllép ezen a toleranciamértéken, jóval befogadóbb, és hosszabb távon számít a zsidók és a mohamedánok, sőt, még az ateisták megtérítésére is. Bethlen koncepciója minden bizonnyal az 1704-gyel kezdődő szigorú szebeni börtönveinek szellemi terméke, s 1708-ra, rabságának eszéki szakaszára, az *Elöljáró beszédben* már írásba is foglaltatott, amikor minden „szakirodalomtól” elzárva, csupán a Biblia, a *Zsoltároskönyv* és Tofeus Mihály zsoltárresolúcióit tartalmazó prédikációi, illetve Geleji Katona István *Váltság titka* című prédikációs kötete állhattak rendelkezésére.⁷¹

Ebben a magányban, olvasmányok nélkül természetesen ahhoz a segédanyaghoz fordult, amelyhez hozzáfért: saját korábbi olvasmányai – beszédes például szeretettanában a jól felismerhető Szent Ágoston-i hatás – és az emlékeiből rekonstruált szövegek magyarázatai. S mint mindenki, aki hasonló helyzetbe kerül, vagyis a működésében korrumpálódott egyházi szervezetek megtisztításához és a hitágazatok egymáshoz tartozásához, elkülönülésük felszámolásához keresnek érveket, értelemszerűen az ősvalláshoz, a próféták szerinti első kereszténységhez, Krisztus egyházához találnak vissza ősforrásként. (Gyakran mártírsors jutott osztályrészükül. Bethlen Miklós is annak érezte magát.) Bethlen Miklós is ekként próbálta a vallásbékét megteremteni, törekedett az unióra, a hitágazatok összebékítésére és egységesítésére egyfajta ökumené jegyében. *Imádságoskönyve* a bizonyíték arra, hitt ezen egyház megvalósulásában az egész világon, a protestánsok kezdeményezésével: „hozd fel, Uram, már valaha a te ígíreted szerint az égre amaz dücsőséges nagy napot, amelyen hallattassék meg az égből az a szó: Az Úr Jézus Krisztusé löttek és az Úré e világnak minden országai, aki országol és

⁶⁹ Bene Sándor: Az ellenállás hermeneutikája. Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből. In: „Nem súlyed az emberiség!” Album Amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára. Főszerkesztő Jankovics József. Budapest, 2007. www.iti.mta.hu/szorenyi60.html 5. Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Vö. BMÖ II. 221. (*Imádságoskönyv*)

uralkodik mindörökkön örökké. Ámen.”⁷² Bethlen a keresztyén világegyház közös teológiai és lelki egységének megvalósulásában bízott.

De tanulhatott a közvetlen katolikus elődöktől és kortársaktól is, Bécs és Róma között is kialakultak a közös uniós törekvések, főleg a császári udvar próbálkozott a katolikusok és a protestánsok összebékítésével, de XI. Ince is támogatta a folyamatot. Kétszer is megbízták Christóbal de Genti y Rojas de Spinolát (1626–1695), Wiener Neustadt püspökét, hogy tárgyaljon a protestánsok és a katolikusok reüniojáról vezető protestáns teológusokkal (Molanus, Calixtus, Leibniz), s 1683-ban Hannoverben megvitatták a *Regulae circa Christianorum, omnium ecclesiasticum reunionem* című előterjesztését, de tíz év elteltével sem tudtak megegyezni. 1691-ben – s erről valószínűleg Bethlen Miklósnak is lehettek előbb vagy utóbb az udvarból értesülései – a császár megbízta, hogy Ausztria és Magyarország egyházi unióját szervezze meg. Spinola engedményeket tett: a két szín alatt való áldozás, a papi nőtlenség ügyében, valamint felkínálta a tridenti rendeletek felfüggesztését egy új zsinat összehívásáig, ezt azonban Róma torpedózta meg.⁷³

De Bethlennek tudomása volt Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) református lelkész uniós törekvéseiről is, sőt egyenesen „nagy talentumokkal bíró confessor, próféta” jelzőkkel illette őt.⁷⁴ A pozsonyi ítélőszék 1674-ben gályarabságra ítélte, s 1676-ban szabadult, rimaszécsi, kassai, gyöngyösi prédikátorság után 1690-ben hazája elhagyására kényszerült, oxfordi és franekeri tanulmányok után 1693-ban hazatért a protestantizmus és a katolicizmus egyesítése végett, de terve megvalósíthatatlansága miatt a következő évben katolizált. Ezután Rómában bölcséleti, jogi és teológiai doktorátust szerzett. 1699-ben tért haza, Nagyszombatban tanított és a káptalani, majd az esztergomi érseki levéltár őre lett. 1692-ben az ágostoni és helvéci protestánsok „paci consilium pro ineunda unione et concordia” érdekében írt könyvet. 1693-ban megjelent a *Theatrum antiquitatis et novitatis* című munkája, s ugyanebben az évben a convertitaságát magyarázó *Apologeticum Bonae Conscientiae Testimonium*, mely a következő évben magyarul is napvilágot látott *Jó lelkiismeretnek magamentő bizonyági* címmel. 1706-ban hagyta el a nyomdát az *Antiqua Hungarorum Religio Vere Christiana et Catholica, temporibus Sancto Stephani, primi eorum regis christiani ab ipsis suscepta...* című kötete, s az 1933-ig kéziratban maradt a *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. Bethlen Miklós tőle alaposabban is értesülhetett

⁷² Uo. 220.

⁷³ Vö. *Forgó András*: „rediit tamen vacuus.” Egyházegyesítési kísérlet a 17. század utolsó évtizedében. *Egyháztörténeti Szemle*, 10 (2009) 1. 72–91.; Ld. bővebben: *Uő*: *Kirchliche Einigungsversuche in Ungarn. Die Unionsverhandlungen Christophorus Rojas y Spinolas in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Mainz am Rhein, 2007.

⁷⁴ BÖM II. 179.

az ausztriai–magyarországi vallási uniót kibontakoztatni szándékozó bécsi törekvésekről, és azok sikertelenségéről. Az sem a véletlen műve, hogy Bethlen Mihállyal, a kancellár ugyancsak hosszú európai peregrinációt járt fiával Franekerben együtt tanultak, jöllehet, Otrokocsi Fóris akkor már hitszónok volt. Az ifjú Bethlen egyetemi tanulmányai alatt olvasta el *Origines Hungaricae* című jelentős művét, amelyben történetírói kvalitásairól bizonyosságot téve a hunok, az avarok és a magyarok régmúltját térképezi fel, s állást foglal a magyar nyelv keleti eredete mellett. Ennek az ismeretségnek köszönhető, hogy hazatérő során, 1695 januárjában Bethlen Nagyszombatban felkereste egykori diáktársát, az ekkor már katolikus Otrokocsi Fórist, s „vele beszélünk az unióról”.⁷⁵ Mely beszélgetésről nyilván beszámolt apjának is.

A századfordulót megelőzően és követően Európa vezető gondolatai közé tartozik a leginkább az irénizmus különféle változataival jellemezhető teológiai és egyházszervezési dialógus. Még akkor is, ha csak a szellem terében maradtak, megvalósulásukra, ahogy arra II. Rákóczi Ferenc is tett egy ironikusnál is erősebb utalást, leginkább a papság ellenállása miatt nem kerülhetett sor: „csakhamar megvolna az unio, ha a papok excludaltatnának”. S nem véletlenül említettük a fejedelem nevét. Azét a teológiai kérdésekben nem járatlan uralkodóét, akinek a még csak éppen nem fogoly erdélyi kancellár felajánlotta országát a *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* című vádiratában. Amit Bethlen Miklós elméletben elgondolt, Rákóczi azt politikusként és egyházszervezőként a valóságban is létre akarta hozni. A problémáról szóló nyilatkozatai, Bethlen ideái születésével nagyjából azonos időben íródtak le. Politikusként a Grotiustól átvett természeti jogra hivatkozva az ellenállási jog aktív hirdetőjeként és megvalósítójaként, egyházszervezőként pedig a felekezeti béke létrehozásának tervezőjeként. Bene Sándor *Az ellenállás hermeneutikája (Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből)* című tanulmánya⁷⁶ kiválóan rajzolja meg az irénikus Rákóczi portréját. A janzenista Rákóczi az *Emlékiratok* bevezetőjében írja: „Remélttem, hogy az idők folyamán helyreállíthatom a lelkek egységét, s így szelíd és békés utakon visszavezethetem az elkülönült vallásokat az igaz katolikus egységbe”. Ahol, fűzi hozzá Bene Sándor a fontos értelmezést, az „unio catholica” természetesen nem a római egyházat, hanem „a felekezetek közötti egységet jelenti”.⁷⁷ Azt az egységet hangsúlyozza Jézus Krisztusban, amit már Bethlennél is olvashattunk:

⁷⁵ *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Budapest, 1981. 38, 41, 136.

⁷⁶ Bene S.: i. m. (69. j.)

⁷⁷ Bene S.: i. m. (69. j.) 18.

„A hit által megvilágított értelem hiszi, és az isteni könyörületességgel egyesülve érzi, hogy Jézus Krisztus egy, hogy szelleme ugyancsak egy, valamint az országa is az. Isten óvjon tehát attól, hogy felosszuk Jézus Krisztus országát, viszont maga a Szentírás tanít arra, hogy különböző állapotokban vagy tökéletességekben szemléljük.”⁷⁸

Hasonlóan fontos Rákóczi ez ügyben Daniel Ernestus Jablonskinak (1660–1742) – a brandenburgi választófejedelem udvari papjának, Comenius unokájának, aki szövegünk másik érintettjével, Bethlen Miklóssal levelezett az enyedi kollégium diákjainak odera-frankfurti ösztöndíjáról – írott levele, amelyben így vall egyházpolitikai elképzeléséről:

„Mióta eszemet tudom, az aggasztott legjobban, hogy annyi a szakadás a csak névre, de nem lényegre nézve eltérő keresztyén vallások között. Mióta Isten kegyelméből a szabad és egyetértő magyar nép ügyét felkaroltam, semmi sem feküdt annyira szívemen, mint az, hogy a vallások viszályát, melynek magvát a Gonosz vetette el, kiegyenlítsem, és közös szeretetre bírjam azokat, akik az igazi keresztyénségről megfeledezve, egymás iránt gyűlölettel viselkednek.”⁷⁹

Mintha csak Bethlen Miklóst hallanánk! De az idézet folytatása politikailag is erősen összecseng Bethlen beadványával:

„Látván a római székek ez alapon a tekintély főpontjára jutását, és majdnem könnyelábadtan szemlélvén clerusának despotai uralkodását egynél több országban: gyakran meggondoltam, hogy hazám romlása is nem kevésbé származik a mondottaknak az országban szerfölötti hatalmától, mint azoknak, akik ellen hadat viselek, uralkodási kényétől, szolgáltatván a zsarnokságnak igen jó alkalmakat, miknél fogva vakított szemekkel vezettettek az árokhoz, a hol behanyatlott szabadságunkat keressük jelenleg.”⁸⁰

A természeti törvény szerinti jogos ellenállásra és a vallási béke iránti váradalmaira hivatkozik tehát mindkét szerzőnk. A fentiek ismeretében nem véletlen, hogy nemcsak vallási ügyekben keres külön utakat Bethlen Miklós – a reformpolitikusból is fokozatosan radikális lázadóvá válik a Rákóczi-időkben. 1703-ban–1704-ben nem tudja már elviselni az ország kínjait,

⁷⁸ Idézi Bene Sándor a *Tractatus de potestate* című műből. In: II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. Kiad. Köpeczi Béla. (Archivum Rákócziánium, III) Budapest, 1984. 460.

⁷⁹ Idézi Bene S.: i. m. (69. j.) 6. 21. jegyzet. [Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Budapest, 1974. 45.]

⁸⁰ *Esze T.*: i. m. (79. j.) 45–46.

a be nem tartott császári diplomákat, a meg nem valósult külön megállapodásokat és ígéreteket, azt, hogy a császári kincstár mennyire kirabolta az országot az óriási adóemelésekkel, a porciók növelésével, az állatállomány rendkívüli megfogyatkozásával; generális Rabutin a fél országot felégette, kudarcai miatti dühében megfontolás nélküli rossz és kegyetlen parancsokat adott, ugyancsak kizsákmányolta az országot. Valószínűleg az ezt szóvá tevő Bethlen-memorandum járult hozzá legfőképpen ahhoz, hogy a bécsi udvari körök előtt végérvényesen elbukjon az Erdély elszakadását bejelentő lázadó kancellár. Ugyanis ezzel a feljelentéssel felérő helyzetjelentéssel talált igazán célba Bethlen Miklós: egyenesen Rabutint találva el, aki már eddig is a kancellárt tartotta legfontosabb erdélyi ellenségének. A hazája és vallása sorsát tervezgető, a transzszilvanizmusát-hazafiságát európai kontextusba helyező politikus ekként vált/tették a Habsburg Birodalom legfőbb lázadójává.

Akinek a rendkívül fontos, eddig ismeretlen politikai fordulatát jelző, *Jam jam exigentis Transylvaniae gemitus* című, jórészt ismeretlen és eddig kiadatlan memoranduma különös sorsot élt meg. Mint Wesselényi István – a Szebenbe szorult „gubernium” vezetője, Bánffy György gubernátor minden titkot tudó vejének – rendkívül adatgazdag naplójából kiderült, a dokumentum egy példánya valószínűleg ugyanabban a Pano István nevű görög kereskedő által Bécsbe viendő, ám visszatartott és Rabutin generálisnak átadott levélcsomagban volt, amelyben a *Columba Noe* kézírata – amellyel Bethlen a császár és a Rákóczi között folyó béketárgyalásokba akart beavatkozni, s Erdély helyzetét a nyugati protestáns fejedelmek képviselői révén befolyásolni – rejtett. Kétszeres okkal is sürgette hát Bethlen kancellár, hogy a levélvivő visszaadja számára a paksamétát:

„De midőn azon Pano nevű görögnek megindulását a general halasztotta volna, Bethlen Miklós uram vissza akarta venni leveleit, és solide is urgeálta Teleki Sándor uram által, és fenyegetőzéssel is urgeálván visszaadását. A general pedig meghagyta volt neki, hogy senki levelét vissza ne adja. Erre nézve ő [Pano] megmondván a generálnak, mint urgeálja [Bethlen] a levelek visszaadását, kire nézve suspiciálódván a generál, a leveleket elvötte, és felszaggatván úgy látták meg ezt a munkát [Columba Noe], és úgy fogták meg annakutána. És [ha] csak immediate őfelségének küldötte volna, azért in ius ötet nem adtraháltatták volna.”

Az ügyről tudósító 1704. augusztus 1-jei dátummal Wesselényi István ugyanitt árulja el, hogy ugyanakkor Pano még vitt „egynéhány paquet leveleket, akiben olyan is volt, az mint hallottam, hogy megírta volna ugyan Bethlen

Miklós uram, hogy a generál miképpen égetteti és pusztíttatja az országot”.⁸¹ Ez az irat még a *Noé galambjánál* is sokkal jobban felingerelhetette a kancellár ellen a generálist a személye és oktalan pusztításai elleni „halálsikolyért”; aki gondoskodott róla, hogy ez az ügy meg nem történtté legyen téve, a per folyamán sohasem tettek róla említést, nem vették elő, és természetesen Bethlen Miklós maga is hallgatott róla, hogy ne fokozza még tovább Rabutin haragját, és rontsa saját életesélyeit. Ám ha a tűzhöz közel került, mindentudó Wesselényi István hallott róla, s lényegileg a szövegét és a címét is ismerte, ugyanakkor a címzetthez való eljuttatásáról is voltak hírei, akkor megbízhatunk a naplóíró állításában. A minden bizonnyal a szerző nevét nem tartalmazó kéziratot nem nehéz ahhoz kötni, akit hírbe is hoztak vele: Bethlen Miklós kancellárhoz.

A szöveg közben élte a maga életét, talán a kancellár szolgálja, Sallati András jóvoltából, akit ura Havasalföldön át Bécsbe küldött levelekkel, és sikerült is kijutnia az országból, egy másik példányt juttatva el a címzetthez, vagyis a császárhoz.⁸² Hogy a kancellárról elterelődjék a gyanú, valószínűleg Olasz Mihály guberniumi titkár őrizte, vagy közreműködésével akartak már korábban Erdélyből példányt kicsempészni belőle, akinek Bethlen az egyik hivatali főnöke volt, s akit 1704 áprilisában azért tartóztattak le és vetették a szebeni börtönbe, mert „*Bécsbe megírta volna: a generál mint égetteti és pusztíttatja az országot.* (Kiemelés: J. J.) És a leveleket felszakasztván, a szókas szerint, úgy látta volna meg és úgy haragudott meg reája.”⁸³ De a titkár alacsony rangú személy volt ahhoz, hogy az ilyen országos súlyú ügyekbe önhatalmúlag beavatkozzon felettese (aki őt fedezte) engedélye vagy éppen elrendelése nélkül; a titkárt rövid idő múlva ki is engedték a fogságból. Olasz Mihály kudarcra mindenestre azt igazolja, hogy Bethlen szövege 1704 áprilisában már készen állt.

Azonban az Erdélyből kijutott szöveg sorsáról az erdélyiek pontosan értesültek: 1704. augusztus 21-én, alig pár nappal a kancellár halálos ítéletének kihirdetése után jegyzi fel naplójába Wesselényi István:

„Annakfelette azt is displicenter értette őfelsége, hogy akik még itt [ti. Szebenben, a császár pártján] megmaradtak az őfelsége hűségében, azok is igen severe tractáltattanak, az országban szélllyel olyan égetéseket és öldökléseket követtetett volna a generál, amelyeket semmiképpen őfelsége akarattjából a generál nem cselekedett és nem is cselekedhetett volna, melyeket több ex-

⁸¹ Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Bukarest, 1983. 166–167.

⁸² Uo. 102–104.

⁸³ Uo. 85.

cessusokkal együtt a kalocsai érsek által sub Gemitus Transylvaniae⁸⁴ adtanak bé őfelségének. Azért ez ilyen iránt a Gubernium conferáljon a generállal, és az ilyenek ezután eltávoztassanak.”

Ennyi hatása maradt mindössze Bécsben Bethlen hatalmas indulatú művének. Mintha mi sem történt volna, a generális megbüntetése és a kárpótlás elmarad, a tábornok és az erdélyi vezetők üljenek le és békésen beszéljék meg, hogy ilyen többé ne történjen.

Ezen erélytelen császári reakciónak és beavatkozásnak megfelelően gyakorlatilag komolyabb visszhang nélkül elhalt Bethlen Miklós lázadása, a Habsburg-háztól való elszakadás, a trónfosztás lehetőségét is vizionáló kiáltványa. Amint Wesselényi István naplója tudósít róla szeptember elsején, hogy „írt volna az császár a generálnak, hogy Bethlen Miklós uramnak semmi baja ne legyen”, ugyanaznap vacsoránál pletykálta el Bánffy György gubernátor, hogy „az querelákat [melyeket] sub titulo Gemitus Transylvaniae a kalocsai érsek által beadtanak volt a kurucok, onnan felyül azt írják, hogy leküldötték, de senki nem vötte, valahova lött”.⁸⁵

Így folyt szét a Habsburg-hatalmi manipuláció Erdéllyel szembeni szándékoltan érdektelen – azaz nagyon is önös érdekű – packázásai között az erdélyi kancellár, Bethlen Miklós utolsó nagyralátó Erdély-mentő politikai végakarata. Amely megoldást talán maga is csak a végső szükségre tartogattott. Visszatért régi álmához, a bécsi udvartól immár akár fegyveres harccal is elszakadó, autonóm és semleges Erdélyhez, ám ezúttal már II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezetése alatt.

A szakirodalom szerint az általunk itt Bethlen Miklósnak tulajdonított kéziratot állítólag „az erdélyi főnemesség képviselői állították össze – minden valószínűség szerint – 1704 tavaszán, s juttattak el Bécsbe az udvarhoz.

⁸⁴ Ezen cím alatt tartják számon a kortárs erdélyiek, s bár nyilvánvalóan a *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus* című memóriáléről van szó, lehet, hogy rövidebb címét attól a verstől kölcsönözték, vagy kontamináltak, amely *Gemitus Hungariae* címmel ugyancsak be van másolva Wesselényi naplójába, de a kiadott szövegben nincs! Vö. *Wesselényi I.*: i. m. (81. j.) 207, 686. A 103 strófás latin nyelvű verset és fordítását ld. *Varga Imre*: A kuruc küzdelmek költészete. Budapest, 1977. 180–194. A fent közölt Bethlen-szöveget azért juttatta el az udvar vagy valaki más a kalocsai érsekhez, Széchényi Pálhoz, mert királyi részről ő volt a kurucokkal tárgyaló fél a megkezdett második gyöngyösi béketárgyalások alatt 1704. augusztus 20. és szeptember 12. között.

⁸⁵ Uo. 207. Elképzelhető, hogy a kurucok kezébe is eljuttatta Bethlen Miklós – vagy más – a szövegét, hogy az ő révükön is Széchényi Pálhoz jusson a béketárgyalások alkalmára. S mi sem bizonyítja jobban, hogy egy példány valóban meg is érkezett a kalocsai érsek kezébe, mint az, hogy a Kalocsai Érseki Könyvtár kéziratai között megtalálható *Önéletírás*-példányba (MS 146/34) kötött egyéb Bethlen-dokumentumok, köztük a *Columba Noe* és a *Moribunda Transylvania*, valamint egyéb, Bethlen Miklósról vonatkozó iratok között ott található a közlésünk alapjául szolgáló szöveg nem autográf változata is. Hosszú rejtőzködésének minden bizonnyal az lehet az oka, hogy a kézírattár publikált katalógusából véletlenül kimaradt a kézirat 397–402. oldalának tartalma, s ezáltal a nem autopszia módszerével dolgozó Bethlen-kutatók nem értesülhettek a szöveg fennmaradásáról.

[...] A röpirat szerzői – Mikes Mihály, Pekri Lőrinc, Száva Mihály s mások – e lépéssel valójában a Szeben falain kívül lévő főnemesség helyzetét igyekeztek javítani a felkelés által előidézett helyzetben, amikor a kuruc csapatok szorongatása közepette Bécstől nem sokat várhattak. Fellépésük, függetlenül indítékaitól, az akkori körülmények között pozitív hatással volt az erdélyi kuruc mozgalom sorsának alakulására.”⁸⁶

A szerző azonban jelentősen téved, semmi ok sem látszik igazolni, hogy a három megnevezett, Szebenen kívül élő, és a kurucok között tevékenykedő főrangú lenne a közös szerző. E szöveg egyértelműen a helyzetet belülről megélt, Szebenben tartózkodó, a *Diploma* ügyeit alaposan ismerő, az adó- és gazdasági ügyekben járatos főkancellár hatalmas panorámája 1704 nyarán arról az elmúlt másfél évtizedről, amelyben a császári-királyi kormányzat teljes mértékben kizsákmányolta és feldúlta Erdélyt, kiszorítván belőle legvégső emberi és anyagi tartalékait is. (Amit még csak súlyosbított, hogy az Erdélybe behatoló kurucok sem idegenkedtek a hasonló „hadászati” eljárásoktól.) Mint a *Diploma* szerzője, úgy érzi, elárultatott: még odáig is eljut, hogy e fontos saját eredménye, Erdély helyzetének sikeres rendezése sem az Udvar politikai kegyének köszönhető, hanem valójában a Thökölytől való féltelme kényszerítette arra a lépésre. A kancellár óriási belső indulattal, felháborodással, a vádbeszéd minden kellékével, súlyos kérdéseivel és hangsúlyos felkiáltásaival rámutat arra a bánásmódra, az okatlan pusztítások, legfőként az égetések és öldöklések tömegére, amellyel a császári katonaság tovább rontotta a kis ország helyzetét. Megvalósult Bussy de Rabutin országrontó programja, amint azt egy barátjának megfogalmazta: „Fáj a lelkem, ha egyfelől a hadak, s másfelől a szegény nép nyomorúságát nézem. Ennek nincs miből kielégítse amazt, s a katonaság kéri, hogy maga hajthassa be szükségleteit, megengedem ezt a legnagyobb szükségben levőknek, mert inkább a népet áldozom fel, mint a hadakat” – idézi Szilágyi Sándor *Erdélyország történetéből* R. Várkonyi Ágnes.⁸⁷ Aki egyébként ismerhette a *Jam jam expirantis Transylvaniae gemitust*, szövegének legalább két, befejezetlen, illetve nagyon hibás változatát említi a Radvánszky-levéltárból, illetve a MNL OL Tunyogi-gyűjteményéből. A szépirodalmi értékű, mert írója érzéseinek, óriási elkeseredettségének és csalódottságának is hangot adó szöveg, melynek precíz számadatait a halotti búcsúztatók *ubi sunt?*-jait a be nem tartott ígéretek okán méltatlanul becsapottak, a reménytelen helyzetbe kerültek keserűen vádoló sóhajaival vegyes halálsikolyai kísérik. S Bethlen Miklós lázadásig izzó hangja nem hathatott kellő erővel R. Várkonyi Ágnesre a felismerés gyönyörűségével, mert túlságosan, az átvétel bizonyosságáig is hitt hírforrása,

⁸⁶ *Rugonfalvi Kiss István*: II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása. Budapest, 1906. 12.

⁸⁷ *R. Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Századok 88 (1954). 22.

Rugonfalvi Kiss István fentebb idézett vélekedésében, miszerint a Szebenen kívül tartózkodó főnemes kuruc vezetők szövege lenne.⁸⁸ A sors különös fin-tora, hogy már harmincöt évvel korábban megismerhettük volna azt a tény-t, hogy a szöveg Bethlen Miklós szerzeménye, ugyanis a Wesselényi-napló sajtó alá rendezője, Magyarai András éppen R. Várkonyi Ágnes 1954-es tanulmá-nyának hatására hagyta ki a kötetből, helytakarékossági okokra nézve, s po-zitív hatású, kuruc szereztetésűnek és szemléletűnek tartván az írásművet.⁸⁹

A *Jam jam exigentis Transylvaiae gemitus* szerzőségét Bethlen maga is vál-lalja, hiszen egyes szám első személyben utal az I. Lipót császárral folytatott tárgyalásaira, a *Diploma Leopoldinum* létrehozására, illetve azokra a be nem váltott ígéretekre, amelyeket neki magán- és közemberként egyaránt folyta-tott beszélgetéseikben a császár tett. Bethlen Miklós emberi és politikai nagy-ságát pedig a lehetséges datálás bizonyítja: még az 1704. június 13-i, Győr melletti Koroncónál (Gyórszemere) esett csata, mely a győztes Habsburg-fél extremitásig hatoló kegyetlenségeiről tanúskodott – melynek híre még va-lahogy bejuthatott Bethlenhez, s így kerülhetett bele az írásába, s e változat kerülhetett bele a diplomáciai értékű végleges szövegbe – és letartóztatása, 1704. június 20-i éjjel között is, a körülötte ekkorra már megsűrűsödött és felforrósított légkörben még saját védelmére sem igyekezvén, ilyen súlyos, országmentő, hatalomváltó szándék gondolata foglalkoztatta.

Önéletírása referencialitásának egyik kézzelfogható bizonyítéka a Rabutin és katonái „égetéseiről” tanúskodó feljegyzése: „Elküldé osztán baron Tige-t, Aranyosszéktől fogva kereken Besztercéig égeté, öleté s vágatá az országot, de kurucot keveset, mert az akkor vagy elfutott üdején, vagy Guthival a szé-kelyeket kóborlotta. Amott falu, város, asztag égett, imitt a székely rebellált, Désnek a színe az ő felsége hűségében praesidiált helyekben volt, odahaza mindene elégett. [...] Akkor égeték, pusztíták el a németek Udvarhelyszéket és a hűség mellett az én jószágomat, házamat is.”⁹⁰

A már-már a lelkét kilehelő Erdély halálsikolya

A királyi szó pecsétje alatt kibocsátott *Diplomában* egyetlen pont sincsen, amelyet vagy az Udvari Tanács, a Kancellária, illetve a Haditanács, de le-gesleginkább a Kamara és a neki alárendelt szervek ne változtattak volna meg, ne sértettek volna meg, és ennek bizonyítására, noha sokszor és még annál is többször felszólaltunk Öfelségénél, éveken keresztül, úgy, hogy erre

⁸⁸ *Rugonfalvi Kiss I.*: i. m. (86. j.) 12.

⁸⁹ *Wesselényi I.*: i. m. (81. j.) 432, 686–688. A naplóíró a Bethlen-szöveget 1704. május 25-én másolta be diáriumába.

⁹⁰ BMÖ II. 137–138.

igen nagy erőfeszítést áldoztam, mégis, sürgetésünk ellenére sem értünk el semmit, ezért a *Diplomából* három pontot fogok kiemelni, a többit ezúttal félretéve, amelyek által talán a legesleginkább nyög a súlyos terhektől Erdély, mégpedig:

1. A *Diploma* szerint Erdély köteles fizetni a háború idején minden évben 400 000 rajnai forintot hozzájárulás gyanánt, a saját hadserege biztonságára, béke esetén pedig 75 000 rajnai forintot, amit hogyha pontosabban összeszámolunk, az 1687. esztendőőtől, amikor a német betette a lábát hazánkba, egészen a béke idejéig, azaz 1698-ig, minimum 25 millió, azt a 400 000 forintos hozzájárulást különbözőképpen, különféle ürügyek alatt átkeresztelt elnevezéssel, és így a jelen pillanatig a különböző címen kiszarolt pénzek felmennek 9 millióra, ez összesen kitesz 34 milliót, ami nagyon sok egy olyan tartománytól, amely szinte mindennemű pénzügyi bevétel nélkül szűkölködik. Hogyha ezt a pontos vizsgáldást tovább folytatjuk, akkor a kinyomozandó ügyállás hasonlóképpen igaznak bizonyul. Negyven milliót tesz ki az az összeg, amit a szerencsétlen Erdély a megállapított summán felül kifizetett, vagy ki kellett volna fizetnie; ha ténylegesen összevetjük a török uralom alatt az egész keresztyénség ellenségének évente leadózott kötelező adóval, azt az összeget, amit évente Őfelségének rendesen kifizettünk, még azt is felülmúlja 3 600 000 rajnai forinttal, és ez egyébként nem volt rendes megállapodás szerinti dolog, ahogy ezt már mondtam, és ha ezt még összeadjuk a mindezek felül kiszarolt összeggel, s azt az összeget összevetjük a török portától megkövetelt szegycmenteljes adóval, akkor annyira rúg, hogy a töröknek ezt 333 évig kellett volna fizetnünk.

Ó, szegyen! Akkor, amikor reméltük, hogy egy keresztyén fejedelem irgalmasságát élvezhetjük egy királyi szóval megerősített szerződésben, valamint bízhatunk a hazai jog szilárd megtartásában, azt kellett tapasztalnunk, hogy mindennek az ellenkezője történik.

2. Továbbá óvakodtak attól a *Diplomában*, nehogy véletlenül is említés történjék egy Erdélyben felállítandó kamaráról, ezt a pontot erőszakkal megsértették, mégpedig hat éven át a Palm-féle⁹¹ párt által Erdélyben és az ugyanott felállított Bizottság által, amelyek minden hazai törvény ellen cselekedtek, és az utóbbinak tevékenységét minden irat igazolja.

3. Továbbá pedig semmiféle hadak bevonulása nem engedélyeztetik semmiféle indok alapján Erdélybe, se keresztyén fejedelemé, sem a török birodalomé, hacsak nem engedélyezi Őfelsége teljhatalmú megbízottja, a fenséges

⁹¹ Johann David Palm, udvari tanácsos, kamarai titkár, erdélyi működéséről ld. Bethlen Miklós levelezését.

Lotaringiai Herceg⁹² révén, hogy a mi országunk az évszázadokon fennállott fejedelemség formájában megmaradjon, minden kiváltságában, mind ami a fejedelemre, mind ami az országra vonatkozik, és amelyet teljhatalmú megbízottja révén Ő Szent Felsége *Diplomájával* megerősített. De ó, jaj! Nem sokkal később nyomorult hazánk mindennek az ellenkezőjét tapasztalta, amikor befogadta a katonaságot.

Nincs annak semmiféle emléke, hogy Erdély önként vetette magát alá, de annak sem, hogy a hadsereget és annak betegség által megfertőzött és éhségtől meggyötört tagjait, akik szinte már meztelenek voltak és nyomorultak, atyai öleléssel fogadta kebelére.

Arra sem emlékeznek, hogy olyan hadsereg érkezett, amely nagyobb volt, mint a kikötött létszám, úgyhogy ők különböző jogcímenek hatalmas összegeket zsaroltak ki, azáltal, hogy az erdélyi kincstár tizenhat regimentet tartott és szállásolt el téli szálláson, Ausztriába pedig jónéhány hordónyi pénzt hurcoltak ki.

Továbbá semmiféle említése sincsen annak a többszáz köbölnyi búzának és zabnak, amelyet fölhalmoztak a raktárakban, és azon a címen vittek el, hogy majd megfizetik, ám mind a mai napig tartoznak az árával.

Semmit sem mondanak azokról az alkalmakról és eszközökről sem, amelyekkel Erdély hozzájárult az országon kívüli hadviseléshez. Mi van a munícióval? Mi van mindazzal a hadi felszereléssel, amelyet a kialakult költségeken kívül követeltek? Hol vannak a hadszállítási költségek? Hol vannak azok a költségek, amelyek az Erdély belsejéből messzebb történt szállításokat illetik, ilyen helységek: Lippa,⁹³ Lugos,⁹⁴ Karánsebes,⁹⁵ Mehádia,⁹⁶ Orsova,⁹⁷ Palánka,⁹⁸ Bocsár,⁹⁹ Sidovár,¹⁰⁰ Nova[?], Arad,¹⁰¹ Szeged, Várad,¹⁰² Gyula, Belényes,¹⁰³ Halmagy¹⁰⁴ stb. Hol van mindaz a költség, amit építésekre követeltek, azon felül, amiben megállapodtunk? És hol van a kegyes emlékezetű fejedelemnek és az ország előkelőinek a tekintélye? Amelyet ugyanis a ga-

⁹² Károly Lipót, lotaringiai herceg (1643–1690), a török elleni hadműveletek vezetője. 1687-ben vonult be Erdélybe, ahol a balázsfalvi egyezménybe foglaltakkal gyakorlatilag bejelentette Erdélynek a birodalomhoz való csatlakoztatását. De az egyezményt az idő felülírta.

⁹³ Lipova, RO

⁹⁴ Lugoj, RO

⁹⁵ Caransebeș, RO

⁹⁶ Mehádia, RO

⁹⁷ Orșova, RO

⁹⁸ Bačka Palanka, SRB

⁹⁹ Bociar, RO

¹⁰⁰ Jdioara, RO

¹⁰¹ Arad, RO

¹⁰² Oradea, RO

¹⁰³ Beiuș, RO

¹⁰⁴ Hălmeag, RO

rázdálkodó katonaság tüstént, napról napra elkezdett megcsonkítani? Hol van a *Diploma* megerősítése? Amelyet nem korábban, mint négy [helyesen: tizennégy!] éve, azaz 1690-ben bocsátottak ki,¹⁰⁵ és amelyet sohasem birtokolhattunk volna, hacsak be nem üt az országba Thököly?

Ez a *Diploma*, melyet nem is annyira Őfelségének kell tulajdonítanunk, hanem inkább az előbb említett Thökölynek. De meg kell mondanunk, hogy Őfelsége keresztyén és kegyes fejedelem, de azt sem szabad elhallgatnunk, hogy sosem volt a mi pártfogónk, mivelhogy amit Őfelsége nekünk megígért, akár nyilvánosan, akár magánemberként, azt részleteiben soha nem tartotta be, és tette ezt akár őfelsége, akár alárendeltjei, végső soron nem elégítették ki bennünket. És ki nem elégítettév, biztatván ugyan Őfelsége minisztériumai, hogy kérvényeket adjunk be, azonban nem segítettek bennünket, a múltban sem és most sem, és így ehelyett azt voltunk kénytelenek tapasztalni, hogy hasonló trükkök révén szándékosan fosztogatják továbbra is vagyonunkat és minden birtokunkat. Hogy százezer dolgot más módokon is kizsaroltak tőlünk, és úgy ítéljük, hogy ami még hátra van és a minket érintő végrehajtásra céloz, az együttesen a mi tönkretételünkre és elpusztításunkra törekszik. Hol itt a keresztyénség? Hol a lelkiismeret? Beszélnek-e úgy nemcsak a fejedelemségek, hanem a királyságok is, hogy meghallgathatja a gyóntatójuk? Hol van annak a sok ezer németnek az emlékezete, akit az erdélyi kincstárból mesterségesen kizsarolt pénzből gazdagítottak meg; valóban megérdemelte volna Erdély, hogy Őfelsége őt, mivelhogy a keresztyénség védőbástyája volt az ő felfogása szerint is, az ő irányítása alatt álljon, és ne bízza őt mások gondjára. Amikor Magyarországon kihirdették a nemzeti fölkelést, Erdélyt arra szólították fel, hogy védelmezze magát, akkor felajánlottak a Tábournoknak [Rabutin]¹⁰⁶ 25 ezer insurgenst, akikkel a hazát megvédhetné a betörésektől. Ezt a felajánlást a tábornok teljességgel visszautasította, mondván azt, ha Erdély adna neki 100 000 forintot, akkor ő az egész tartományt megszabadítja az összes becsapástól és minden elkövetkezendő bajtól. És íme: amikor az aláírt kiutalás után megkaphatta volna a teljes összeget, akkor nekikezdett annak, hogy különböző végrehajtásokkal ki is csikarja ezt, a beszedésre semmi haladékot nem enged, megszegve ígéretét, végül pedig a háborúról mit sem gondolva, parancsot adott, hogy mégis ragadjanak fegyvert, de csak kis számban. Azokat, akiket az előbb említett végrehajtás már nagyon el-

¹⁰⁵ Szövegromlás? Másolói hiba? Esetleg már egy jóval korábban elkezdett szöveg véletlenül megmaradt emléke?

¹⁰⁶ Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) francia származású császári tábornagy, 1696 és 1708 között volt Erdély főhadparancsnoka. Bethlen Miklóst a guberniummal erőszakkal halálra íteltette, de a császári akarat a kivégzést megtiltotta, és Bethlen négy évi raboskodás után, 1708-ban Bécsben fogolyként, majd házi őrizetben, aztán annak is feloldásával szabadon élt, de Bécsset nem hagyhatta el. Ld. kötetünkben Szirtes Zsófia tanulmányát.

keserített, azokat táborban helyezi el, de német katonák nélkül, és ők, mivel nem értek fel egy egész nemzeti hadsereggel, különböző helyeken vereséget is szenvedtek. Közülük a legfőbb foglyok át is álltak a nagyságos fejedelem, Rákóczi alá. A Tábornok viszont mit sem törődve az ő sorsukkal, hanem elrendeli, hogy ezeknek minden javát, ingóságait és ingatlanjaikat, kúriáikat és falvaikat égessék el, és a Rendekek pedig – minden hazai törvénnyel ellenkező módon – ítéljék el őket. Ó, fájdalom! Ő nemcsak javaikat, hanem lelküket is, mivelhogy erőszakos és őrzöngő, el akarja veszíteni, midőn azon mesterkedik, hogy erőszakosan elítélje őket. Hogy ezen mozzanat mellett ne hallgatással menjek el, az alul írott helységeket égette fel:

Borberek¹⁰⁷ és Alvinc¹⁰⁸ híres mezővárosokat,

Torockó¹⁰⁹ mezővárosát, amely a Torockai család birtoka, négy faluval együtt

Zalatna¹¹⁰ mezővárosát, öt faluval együtt, ez a királyi kincstáré

Győr várát, négy faluval együtt¹¹¹

Folt¹¹² várát, négy faluval

Enyed¹¹³ városát, amely igen híres helység, várával, kollégiumával és templomaival együtt, ahol is mindenkit, aki futva nem tudta életét megmenteni, tűzzel-vassal kiirtott¹¹⁴

Somlyó¹¹⁵ mezővárosát hat faluval

Dézs¹¹⁶ városát és környékét, hat faluig

Aranyosszéket hat faluval együtt, meg a mezővárost, ahol csupa nemesek laktak¹¹⁷

¹⁰⁷ Vurpär, RO

¹⁰⁸ Vințu de Jos, RO

¹⁰⁹ Rimetea, RO

¹¹⁰ Zlatna, RO

¹¹¹ A Győr melletti Koroncónál (Győrszemere) 1704. június 13-án Heister császári tábornagy mért súlyos vereséget Forgách Simon tábornagy kuruc csapataira. A labancok felettébb kegyetlenül bántak a szétszóródott kurucokkal. A kancellárt június 20-ra virradó éjszaka tartóztatták le, a csata híre még eljuthatott hozzá, s beleírhatták a fogalmazványba az esemény és pusztítás híret, s kiküldhette Salláti András nevű szolgájával Bécsbe, illetve Magyarországra.

¹¹² Folt, RO

¹¹³ Aiud, RO

¹¹⁴ Enyed városát és református kollégiumát báró Johann Karl Tige ezredes, több napig ellenállva Rabutin parancsolatának, 1704. március 13-án rombolta le és égette fel. Ennek a pusztításnak elejét akarta venni Bethlen a Rabutin tábornokkal való beszélgetések során, aki tiltakozott az ellen, hogy ő ilyet elkövetne, s meg is feddette a kancellárt a gondolatért, s Bethlen az események után is szóvá tette neki a dolgot, s a generális újra tagadta, hogy valami köze lett volna hozzá.

¹¹⁵ Șimleu Silvaniei, RO

¹¹⁶ Dej, RO

¹¹⁷ Aranyosszéket 1703-ban égette fel Tige ezredes.

Udvarhely¹¹⁸ várát, együtt a várossal és negyven faluval, amelyet majdnem teljességgel nemesek laktak (Istenre esküszöm, hogy semmi okot nem adtak rá), jelen volt akkor Tige báró ezredes is, aki, mivelhogy tisztában volt azzal, hogy ártatlanokról van szó, a Tábornok kétszeri parancsa ellenére sem akarta azt felgyújtani, és ezért egy küldöttséget vezetett a Tábornokhoz az említett szék nemeséből válogatva, akik ki akarták fejezni hűségüket, ám a Tábornok, épp hogy le nem csukatta őket az ezredessel együtt, aki végül is a harmadik parancsra kénytelen volt engedelmeskedni.

Hozzá kell tennem, hogy miként bánt azokkal, akik a legkisebb gyanúra sem adtak okot, mivelhogy az ő oltalma alatt voltak Szebenben,¹¹⁹ de őket sem kímélte meg a gyújtogatásoktól, és sokat meg is szervezett. Azt sem szeretném elhallgatni, hogy magának a gubernátornak is 56 asztagát fölgyújtatta, azonkívül mások 14 asztagját is elégettette Boncidán,¹²⁰ úgyhogy körülbelül 10 000 köböl gabona pusztult el, hasonlóképpen ugyanazon a helyen 4000 köbölnyi szénát is fölgyújtatott. Ezek Pekri, Kálnoki urak, valamint a püspök, és Mikes úr volt, akik mégiscsak őfelsége szolgálatában álltak; hogy ezekkel az akcióival mit akart kifejezni a Tábornok, azt csak a Jóisten és talán néhányan tudják. Arról sem akarok hallgatni, hogy az Erdélyben létező Kamarai Bizottság, mit is csinált mindenki felháborodására, elég annyit említeni, hogy Ekler úr¹²¹ zsarnokságot gyakorolt, mégpedig Palm úr támogatásával, közreműködve nem csupán az egész nemesség, hanem az összes jog gyökeres kiirtásában. Az országot törvénytelen cselekedetek végrehajtására kényszerítette Őfelsége nevében (ahogy egyébként Magyarországon is cselekedték), és így suba alatt, bűnös módon uradalmakat kezdtek kialakítani. És ezért, hacsak az égiek Őfelségét Rákóczi fejedelmet nem rendelték volna arra, hogy fegyvert ragadjon a nemzeti szabadság visszaszerzésére, akkor várhatnánk még ki tudja meddig, hogy visszaszerezzük örökségünket, amely külföldiek kezére jutott.

Ezen kívül eme Bizottság pártja különböző ürügyek és címek alatt állandóan veszedelmes viszályokat szított, mivelhogy nem hagyta a főurakat békében élni egymással.

A kincstárhoz kötött állapotban lévő nemesek és parasztok végrehajtásoktól szenvedtek, végül is beadtak különböző kérelmeket, amelyeket a Fenséges Udvar visszautasított, elégtételt nem kaptak, elszegényedtek, és koldusbotra juttatva mai napig is nyomorognak.

¹¹⁸ Odorheiu Secuiesc, RO

¹¹⁹ Sibiu, RO

¹²⁰ Bonțida, RO

¹²¹ Georgius Eckler, az Udvari Kamara által Erdélybe küldött Johann Friedrich Seau pénzügyi szakember vezette kamarai bizottság tagja.

Ezen kívül feltétlenül be kell vallani azt, hogy azon erdélyi uraknak a törekvése egyáltalán nem volt kicsiny, akik el akartak szakadni az Ausztriai Háztól, de őket olyan okok készítették erre, amelyeknek felsorolására most időnk nincsen, de a maga idején, a legkisebb dolgokat is az egész világ tudomására fogjuk hozni, nyilvános formában.

Az egész ország nevében fellebbezünk Isten ítélőszéke elé, akitől minden elégtételt várunk. Ezen okokból mi soha többé nem akarunk alattvalói lenni az Ausztriai Háznak, hanem végső lehetőségünkig ragaszkodván a Szabadsághoz és a Fejedelemséghez, védelmezni akarjuk őket utolsó csepp vérünkig, és nem állunk meg addig, amíg el nem jutunk a fentebb megjelölt célig.

(Szörényi László fordítása)

Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus

Non est unum in Diplomate sub Verbo Regio emanatam punctum quod vel per Ministerium Aulicum, vel per Cancellariam Bellicam vel per Generalatum, vel per Cameram potissimum ejusque subordinatos non fuisset innovatum, violatum, in cujus demonstratione etiamsi satis superque apud suam Majestatem solliciti, Annos quam plurimos magno egissemus sumptu, tamen non urgendo efficientes saltem tria ex toto diplomate puncta neglectis Caeteris recenseo, in quibus vel maxime aggravata gemit Transylvania, et quidem:

1° Juxta Diploma tenebatur Transylvania durante Bello quotannis 400/m Rhenes florenorum in sortem Contributionis pro securitate propriae Militiae exponere Pacis vero tempore 75/m Rhenes florenos, quae si Accuratius Calculum subibunt ab Anno 1687. quando Germanus intravit in Patriam, usque ad tempus Pacis, id est usque ad Annum 1698. ad minimum 25 Millionibus, illos 400/m Rhenes florenorum contributio ac sub variis Coloribus variisque modis baptizatae summae superarunt, à tempore vero quo pax inter Portam Ottomanicam ad Regiam Majestatem conciliata fuit ad minimum ad praesens, sub variis extorta pecunia novem Milliones iterum excessit, quae utraeque summae etiamsi 34. Milliones constituerunt, multum esse ab una omnibus fere Mercibus carente Provincia. Si vero per Accuratam Inquisitionem ulterius indaguanda similis res veritatem fovet. Re veram Milliones 40/m etiam adaequaret, quos ultram summam misera Transylvania exposuit, vel exponere debuit; Profecto si hanc sub Domino Turcico, illi totius Christianitatis hosti annuatim pendere solitam contributionem conferremus, cum summa illa, quam Suae Majestati annuatim ordinariae exponere Debeamus, adhuc tres Milliones ac 600/m florenorum excedent, quantomagis

Extraordinariae, uti commemoratum extat, si illum super extortam pecuniae summam considerabimus, ac cum solita Portae Ottomanicae Annuatim pudenta pecuniae summam conferremus, potuisset Miseram Patriam Portam Ottomanicam 333bus adminus Annis Exsolutam habuisse.

Proh Dolor! itaque ubi Christiano Principe Misericordiam sub Verbo Regio Confirmatorum pactorum, ac Jurium Patriorum firmam observationem sperabamus omnia in contrario experiri debuimus.

2° Cautum erat praeterea in Diplomate non ut non mentio etiam formandae in Transylvaniam Camera fieret, verum nec unica nunquam Commissione Camerali Transylvaniam oneraretur, quod etiam punctum totaliter est violatum á sex annorum spatio per Palmianam factionem in Transylvania omnium jurium Patriorum, ac ibidem degentem Commissionem cujus acta omnia attestantur.

3° Denique nullis Armorum Meatibus, nec ullis aliis quibuscumque rationibus quam unita Christianitati simul Transylvania impulsa dum totius Christiani Principis, quam Imperii Turcici, Amplecti vellet protectiones, promittit Sua Majestas per Plenipotentiarium Serenissimum Ducem Lotharingiae Regnum nostrum in forma Principatus uti in Saeculis stetit conservatum, omnibusque iis Privilegiis tam Principem quam Regnum potitum seque omnia, quae medio Plenipotentiarii cum Regno concluderat suo Sancto Diplomate confirmatum. Sed eheu! Paulo post misera patria haec omnia in contrarium experta est, cum primum Militiam recepit.

Hic nulla memoria quod Transylvania se sponte subjecerit, nulla quod Militiam ejusdem morbo infectam ac fame correptam, quasi nudam et miserabilem paterno amplexu recepimus.

Nulla quod supra pacto majoris Numero Militiam intertenuerit, nulla quod supra quam tum sub variis titulis maximam summam Pecuniae exposuerit, ita ut non saltem illam 16. Regimina ibidem hybernantia fuere ex Aere Transylvanico conservatam, Verum etiam in Austriam aliquot Vasam pecuniae fuere evectam.

Nulla demum reflexio multorum centenorum Cubulorum tam in Tritico, quam in Avena pro magazinis factam erogationem sub titulo Exsolutionis, quorum pretium ad hodiernum restat.

Nulla praeterea aliarum Occasionum ac Mediorum, quae Transylvania ad promotionem Armorum etiam extra Regnum administravit, ubi Munitiones? ubi pro omni parata Bellico supererogatarum expensarum Memoriae? Ubi militiae vecturarum? ubi Mediis Transylvaniae recuperatorum locorum Lippa, Lugos, Karansebes, Mesedia,¹²² Onsova,¹²³ Palánka, Bocsár, Sidovár,

¹²² Mehadia

¹²³ Orsova

Nova, Arad, Szegedinum, Varadinum, Gyula, Belényes, Halmág, ac reliquorum memoria? ubi omnium expensarum, quae pro aedificiis eorundem requirebantur, supra quantum facta erogatio. Ubi denique piae Memoriae Principis ac procerorum Regni Autoritas? Quae statim grassante militia de die in diem mutillari coepit. Ubi Diplomatis confirmatio? quae non prius quam Anno quarto id est 1690. extradata fuerat, quam nisi invasio Tököliana in Patriam admaturasset, nunquam habuissemus.

Quod Diploma etiam non Suae Majestati, sed praefato Tökölio potius imputandum esset, fatendum Majestatem Suam fuisse et esse Christianum ac pium Principem, sed nec est obticendum Nostrum nunquam fuisse Protectorem, quia quod Sua Majestas nobis promisit, tam pro publico quam in privato id est in particulari nihil unquam meminimus observatum, fecit Sua Majestas fecerunt Subordinati, denique non fuimus satisfacti; Ne potiti animabamur á Ministeriorum Suae Majestatis ad instantias formandas, sed non secundabantur, nec secundabamur, ita ut potius experiri debuerimus artificiosam per similes animationes nostrarum substantiarum ac facultatum Consumptionem; Quot Centum Milliam aliis modis praeterea á nobis extorta erant, et quod supermanere arbitrabamur, quam bonorum executionis intentionem, quae omnia ad nostram labefactionem ac eversionem tendebant. Ubi Christianitas? Ubi Conscientia? Loquuntur non tantum Principatus sed et Monarchiae intendente Confessario? Ubi Memoria Multorum Millium Germanorum ex Aere Transylvanico Artificiose extorto ditatorum, profecto merebatur Transylvania, ut Sua Majestas tamquam Ante Murale totius Christianitatis non Consentiendo Aliorum Curae directionem ipso habuisset. Occasione Insurrectionis Nationalis in Hungaria dum in Transylvania esset sollicita se conservandi offert Generali 25/m Hominum insurrectum, quibus Patriam ab incursionibus liberaret. Cujus oblatio et Generali profecto recusatur, promittendo se modo Transylvania ei 100/m florenorum administraret totam Provinciam ab omnibus incursionibus ac subsecuturis Malis eliberatorum. Et ecce dum per assignationem illam perfectam pecuniae summam obtineret, primo statim variis executionibus eam extorquet, nullam admittit moram quam collectam non observato promisso tandem iterum ubi quis minime de Bello cogitasset, dat ordines ut Arma sumerent, sed exiguo numero, post praefatam Executionem hinc inde exacerbatos jam jam Animos ad Campum sine Milite Germano solos collocat, qui impares Militiae Nationalis, opprimatur in variis locis eorum Principales Captivi, ad Armadam Celsissimi Principis Rákóczi adducuntur; Non considerato illorum casu, etiam si omniam illorum bonam confiscari mobilia bona immobilia vero curias pagos conburri, cum statibus violenter illos contra Leges Patriae condemnari curat. Proh Dolor! ubi non solum bona, verum etiam Animas, per ipsius violentam ac furibundam rabiem perdere intendit, inno-

centes violenter condemnari curando, occasione ne silentio praeteream loca infrascripta concremari curavit ut pote:

Oppida celeberrima Borberek & Alvincz.

Oppidum Toroczko spectans ad Familiam Toroczkaianam cum quatuor Pagis.

Oppidum Zalakna cum 5. Pagis spectans ad Fiscum Regium.

Castellum Győr [?] cum 4. Pagis.

Castellum Folt cum 4. Pagis.

Civitatem Enyed locum celeberrimum cum Castello, Collegio & Templis, ubique nisi quisque evadendo Vitam salvare potuisset, alias omnia ferro et igni subjici curavit.

Oppidum Somlyo cum 6 Pagis.

Civitatem Dés ac vicum circa ad 6 Pagos.

Sedem Aranyos cum 6 Pagis infra oppidum ubi mera Nobilium inhabitabant.

Arcem Udvarhelyy una cum civitate ac 40 Pagis ex mera ferme Nobilitate qui plane (testa Deo nullam ferme praebuerunt ansam) adest ipse Colonellus Baro de Tige qui videns ipsorum innocentiam dum ad duplices Generalis ordines Conburere noluisset, missi ad contestandam fidem abligati sedis nobiles ad Generalem vix ipse Colonellus una cum ablegatis arestatus non fuerat, accepto tertio Mandato Executioni intentionem Generalis dare debuit.

Adjungo non ut eorum in quos minima ducebatur suspitione Bona à similibus incendiis relinquisset libera sed etiam eorum qui Cibinii erant sub protectione ipsius multa intulit incendia. Et quidem ne silentio praeteream ipsius Gubernatoris ad 56. Acervos aliorum vero in Bonczida ad 14. usque concremavit, unde ad minimum 10/m cubuli Tritici damnum intulit, similiter in eodem loco usque ad 4/m cubulum Foeni conburri curavit; Ista Bona dominorum Pekri, Kálnoki, Episcopi, et Mikes servitio tandem Suae Majestatis Existentium, quoniam per similes actus collimaverit Generalis, committimus Deo, et aliorum opinioni. Ne silentio praeteream juvit deditque ansam Commissio Cameralis in Transylvania existens, ad aversionem animorum, inter quos acta despotica domini Ekler, qui sub protectione & patrocinio Domini Palm non solum totius Nobilitatis, Verum etiam Jurium funditus exterminationem collaboravit. Regnum ad productiones illegales impense sub titulo Suae Majestatis coegit (uti etiam in Hungaria factum) sub manu dolose Dominia formare coepit. Et nisi Dii Celsissimum Principem Rákóczium miro modo pro recuperatione Libertatis Nationalis Armam summere ordinassent, revera ab extraneis nostras Haereditates possessas á longe spectassemus.

Movit praeterea perniosa sub variis coloribus ac titulis ejusdem Commissionis factio dum Magnates in pace vivere non sinebat continuus inter

ipsos rixarum excitator factus. In Fiscalitate existentes Nobiles ac Rusticos variis executionibus operabat denique quaecunque Instantiae vel resolutiones ab Augusta Aula ablatae ferunt, nullorum mortalium satisfactionem obtinere potuit, unde multi de pauperitati, suo Aere Exhausti propter similes vexationes et hodie gemunt.

Fatendum nec minimam fuisse Dominorum Transylvanicorum intentionem, ut et Domo Austriaca recederent sed hae ad longe plures rationes coegerunt pro quarum enumeratione sufficient nunc Nobis Tempus non vacat, sed suo tempore minima quaeque Acta toti Orbi per patentes repraesentabuntur.

Provocabimus Nos in Nomine totius Regni ad tribunal DEI, à quo omnem satisfactionem expectamus. Ex quibus rationibus nunquam Nos amplius Dominio Austriaco subjecti esse volumus, sed pro finem Libertati ac Principatui inhaerentes Nos ad ultimam guttam sanguinis defendere donec ad Metam praefatam pervenerimus non desinemus.

BETHLEN MIKLÓS AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG JÖVŐJÉRŐL, 1704.

GEBEI SÁNDOR

„Anno 1704 19na Juny fogták meg Bethlen Miklós uramat [...]. Azért Rabutin azért őexcellenciája [Rabutin] megkévánja a státusoktól, hogy azt a projectumot, amelyet Bethlen Miklós csinált, avagy approbálják [jóváhagyják], avagy ne approbálják, azokat őexcellenciája, valakik approbálják, tartja hasonló preditoroknak [elveszejtőknek], s árulóknak, és mint őfelségének ebben a provinciában [Erdélyben] egyik fő generálisa, úgy fog ellenek procedálni [eljárni]”¹ – olvashatjuk Apor István naplójában a június 19-i bejegyzését.

Bethlen Miklós, az 1704. május 5-én hivatalától megfosztott erdélyi kancellár „megfogásának” oka az az *Olajágot viselő Noé galambja* című politikai tervezet volt, amit a művelt, külföldi egyetemeken is tanult, jogi ismeretekben otthonosan mozgó bethleni Bethlen a Rákóczi-szabadságharc magyarországi kiteljesedésének évében, 1704-ben írt Szebenben. Abban a városban, ahová Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) burgundiai származású császári generális beparancsolta a gubernium vezetőit – Bánffy György gubernátort, Bethlen Miklós kancellárt, Apor István kincstartót, Bethlen Gergely főgenerálist, Bethlen Eleket, az országgyűlés elnökét – és minden erdélyi elithez számító nemest, hogy így védelmezze Erdélyt a Rákóczi-rebellió towaterjedésétől.

Az 1692 óta kancellárságot viselő Bethlen funkciójából fakadóan nap mint nap érzekelte, hogy a hosszú alkudozások révén született *Diploma Leopoldinum* egyre inkább érvényét veszti, üres dokumentummá silányul, az 1688-ban megfogalmazott aggodalma – *Moribunda Transylvania ad pedes Imperatoris Leopoldi* (A haldokló Erdély Leopold császár lábai előtt térdénállva)² – valósággá lett. S lám, a „kuruckodás” – Bethlen felfogásában az értelmetlen pusztítás – Erdélyben is felütötte a fejét. Nem elég, hogy Rabutin és Nigrelli, a kassai főkapitány ölbe tett kézzel nézték azt a dolgot, amit „Kis Albert hetven talpassal indíta [1703] áprilisban, májusban hétszáz, jú-

¹ Nagy Levente forrásközlése: „Bethlen Miklós nótái”. Apor István *Naplója Bethlen Miklós 1704-es peréről*. Lymbus (Magyarságtudományi Forrásközlemények) 2005. 106, 108. A forrás eredetije Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Colecții Speciale (Kézirattár), Ms. 4821. ltsz. alatt. http://epa.oszk.hu/01500/01500/00003/pdf/Nagy_Levente.pdf. A letöltés ideje: 2019.12. 28.

² Jankovics József – Szörényi László: Bethlen Miklós: *Moribunda Transylvania*. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 3. 315–335.

nibusban hétezer, decemberben hetvenezer számra is nőjön”,³ Rabutin még tetézte a bajokat azzal, hogy „Zilahot, [Szilágy]Somlyót égetteté, vágattatá és ezzel vona maga fegyvert, tüzet és minden veszedelmet az országra”.⁴ A kurucok, akiknek „gondolatjokban sem volt, [...] hogy Erdélybe jöjenek”, Rabutin kíméletlen, embertelen cselekedetei miatt „lázaszták” fel az országot. Parancsára Johann Karl Tige ezredes – a kuruccá lett Udvarhely szék elszigetelésére – „Aranyosszéktől fogva kereken Besztercéig égeté, öleté s vágatá az országot, de kurucot keveset, mert az akkor vagy elfutott üdején, vagy Guthival [G. István] a székelyeket kóborlotta”.⁵ „Visszajöve Tige Balásfalvához, és osztán gyaloggal, tarackokkal erősödvén, lón a holdvilági mészárlás [1704. január 28.], mert harc nem volt, egy német sem veszett el”,⁶ ellenben közel ezeröt-száz székely esett áldozatul az öldöklésnek. Ekkor prédálták fel a császári katonák Udvarhelyszéket, ekkor égették fel Bethlen itteni udvarházát, dúlták fel itteni birtokát.⁷ „[Nagy]Enyedet is elronták”, a kollégiumot felgyújtották, a tanárokat, papokat, diákokat szétkergették.⁸ „Rabutin az országot elégetteté, mü pedig azt akartuk volna őáltala megelőzni”.⁹ „A haza és proxime Enyed romlása, kit bizony, mint egy gyermekemet, úgy megsirattam, indíta a *Noé galambja* írására”¹⁰ – állítja Bethlen *Önéletírásában*.

Miért is minősült főbenjáró bűnnek, felség- és hazaárulásnak a Bethlen Miklós által Erdély számára „örökös és tökéletes békességet” ígérő politikai irat? Igaz, hogy a projectumot ki akarta csempésztetni Szébenből és eljuttatni a református nagyhatalmakhoz, Hollandiába, Angliába, de Lipót császárt, magyar királyt sem zárta ki a címzettek listájáról. Igaza volt R. Várkonyi Ágnesnek, amikor ekképpen fogalmazott: „nagyon nehéz Bethlen Miklóst, a politikust hosszú életútján végigkövetni. Még inkább megérteni. Ki volt valójában? Zrínyi tanítványa? Apafi híve? Vagy ellenzéke? Életpályájának melyik szakasza minősíti elveit? Amikor Veteranival barátkozott? A holland követtel tárgyalt? Amikor elvállalta a kancellárságot a Habsburg-berendezkedés idején? Amikor távol maradt II. Rákóczi Ferenc mozgalmától? Vagy inkább amikor megírja a fejedelemség jövőjéről a bécsi elképzelésekkel szemben másként gondolkozó röpiratát? Vagy mégis a fogság? Hol a fedezete Erdély jövőjéért érzett elkötelezettségének, amit – mint a *Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazá-*

³ BMM 938.

⁴ Uo. 939.

⁵ Uo. 964–965.

⁶ Uo. 965.

⁷ Uo. 965.; ld. a részleteket *Markó Árpád*: Az 1704. éri erdélyi kuruc hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények 34 (1933) 174–208.

⁸ BMM 968.

⁹ Uo. 942.

¹⁰ Uo. 979.

mért, pogányok és mindenkiért, ebben a magyar irodalom legszebb államelméleti imájában elmondja – felelősséggel vállalt?¹¹

R. Várkonyi gondolatmenetéhez egy kiegészítő megjegyzést mégis illesztenék. Meglátásom szerint Bethlen magatartása következetes, viselkedése racionális. Az évről évre változó, drasztikusan romló politikai környezethez mindig a fejedelemség jövője, Erdély állami önállóságának megmentése, átmentése szempontjából alkalmazkodott. (Hogy mennyire sikeresen, az más kérdés!) Tudatában volt annak, hogy a Magyarországon zajló oszmánellenes felszabadító háború a kereszténység nagy sikere az iszlám világ felett, és a háborús terhekben Erdélynek is osztoznia kell. A bécsi udvar ügyesen alkalmazta Erdély vonatkozásában az „oszd meg és uralkodj” politikáját, miután a Thököly-felkelés időszaka azt is visszaigazolta, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelemségében a valóságos hatalom Teleki Mihály kancellár kezében van. Teleki Mihályon keresztül (pl. grófi cím 1685-ben) sikeresen haladt előre a nyomásgyakorlás. A téli szállások biztosítása volt az első lépés afelé, hogy Erdély töröktől sem háborgatott belső önállósága csorbát szenvedett. Az 1687-es nagyharsányi győzelem Lotaringiai Károly hadának Erdélybe történő bevonulását, Erdély elfoglalását (*Capta Transylvania*) és a balázsfalvi szerződés aláírását vonta maga után (*Recessus Balásfalvensis*, 1687. október 27.). Egy félév elteltével Antonio Caraffa az oszmán alattvalóság felmondását kényszerítette ki a fogarasi nyilatkozattal (*Declaratio in protectionem Caesareo-Regiam*, 1688. május 9.).¹² Apafi fejedelem halála után Bethlen hathatós erőfeszítései következtében kiadták a *Diploma Leopoldinumot*, majd ünnepélyesen megerősítették 1691 decemberében, ami tételesen szabályozta Erdély Bécshez való viszonyát. Módosítása – pl. az 1693. évi *Resolutio Alvincziana* – alapján Bethlen tiltakozása ellenére a Magyar Királyi Kancellária mellett egy

¹¹ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós gróf, az államférfi. In: Uő: Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. Budapest, 2015. 351–352. (Korábbi kiadása: Századfordulóink. Budapest, 1993. 210–225.) https://iti.btk.mta.hu/images/bethlen300/linkek/002R_Varkonyi_Agnes_Bethlen_Miklos_grof_a_politikus.pdf. A letöltés ideje: 2019. 12. 28.

Ide vonatkozóan ld. még Albert András kismonográfiáját: Gróf Bethlen Miklós, a református államférfi (1642–1716). Győr, 2015. Egyéb részletek in: Bethlen Miklós válogatott bibliográfia. Kiad. Tóth Zsombor. Budapest, 2016. – <http://reciti.hu/wp-content/uploads/bethlenbib.pdf>

¹² Szádeczky Béla: Erdély visszacsatolásának története. A bécsi hadjáratról a gubernium kezdetéig. Erdélyi Múzeum 18 (1901) 8. 421–435.; 9. 483–509.; 10. 563–590.; *Jakab Elek*: Sándor Pál kapitánya az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó éve. (Második közlemény) In: Magyar Történelmi Tár 20 (1885) 3–189.; ld. még: R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711. Budapest, 1984. 178–180.; F. Molnár Mónika: Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között – L. F. Marsigli és kortársai. Budapest, 2016. 61–65. (Antonio Caraffa szereplése Erdélyben); *Czigány István*: Egy nápolyi hadvezér karrierje a Magyar Királyságban. Antonio Caraffa 1680–1690. In: Caraffa 330 (1687–2017). Studie k dejinám Prešovského súdu – Tanulmányok az Eperjesi vértörvényészék történetéhez. Ed. Peter Kónya, Annamária Kónyová. Prešov, 2018. 57–84.

Erdélyi Udvari Kancellária is létesült Bécsben,¹³ így az erdélyi fontos ügyek intézése megnehezült, a fajsúlyos kérdésekben a távolban, idegen környezetben születtek a végzések. A diplomában rögzített kitételek szándékos be nem tartása, a diploma „kifogatása” az erdélyi jogrendet, közállapotokat a bécsi udvar elképzelése szerint formálta át.¹⁴ A katolikus Apor István erdélyi kincstartó – a református Bethlen ellenlábas – a sógorának, Kálnoki Sámuel erdélyi alkancellárnak Bécsbe írt levelében Bethlent egy „nyughatatlan elméjű” embernek mondta, aki soha „meg nem szűnnék az sok projectizálástól”.¹⁵

Szögezzük le, hogy Bethlen beadványai, előterjesztései a realitásokat (a fejedelemség önálló hadakozásra való képtelenségét) figyelembe véve soha nem törekedett az udvarral való szakításra. Mindig békés eszközökkel – tárgyalásokkal, kérelmekkel, vitákkal, nyílt eszmecserékkel küzdött Erdély igazáért, mindig jogi argumentációval igyekezett meggyőzni politikustársait, ill. a bécsi döntéshozókat a változtatás szükségéről.¹⁶ Még 1703–1704-ben is, amikor a teljes pusztulás, megsemmisülés határára sodródott az ország, az erőszak nélküli tartós béke megteremtésében hitt. A *Noé galambja* című projectumával a végveszélyből a kiutat kereste, s úgy vélte, hogy meg is találta. Bizonyára kezébe került Rákóczi Európához intézett kiáltványa, amely már 1704 januárjában elhagyta a nagyszombati nyomdát, ismerte a szabadságáért fegyvert fogó magyar nemzet igazságos küzdelmének okait, tisztában volt az ősi magyar alkotmány durva megsértésével (a nemzet megfosztása a királyválasztás és az ellenállás jogától), a karlócai béke „*sine nobis – de nobis*” jellegével stb., s nem utolsó sorban a Rákóczi ellen foganatosított bírósági eljárásról, szökéséről, elítéléséről, hazatéréséről. De Erdély számára – véleménye szerint – a 170 éves, Mohács utáni történelmi tapasztalat azt sugallja, hogy van más megoldás is a fegyverfogáson kívül. Erdélynek nem szabad követnie a Rákóczi-példát. Tervezetében meg is rója Rákóczit makacsságáért, kompromisszum-képtelenségéért:

„11. [pont] Fejedelem Rákóczi uram [II. Rákóczi Ferenc] penig szentséges római imperiumbéli fejedelemségnek titulusával, és azon jószági helyett,

¹³ *Albert András*: Bethlen Miklós diplomáciai tárgyalásai, bécsi követjárásai és a Resolutio Alvincziana pótdiploma jogtörténeti jelentősége a 17. századvégi Erdélyben (1691–1704). Doktori műhelytanulmányok 2013. 10–23.

¹⁴ *Péter Ágnes*: A Diploma Leopoldinum tartalmi módosulásai. In: *Belvedere Meridionale* 17 (2005) 5–6. 3–22.; *Albert András*: Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevél. In: *Az állam és jog alapvető értékei I.* Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola konferenciája. Győr, 2010. 19–31. <https://docplayer.hu/22679315-Az-allam-es-jog-alapveto-ertekei.html>. A letöltés ideje: 2019. 12. 29.

¹⁵ *Papp Kinga*: Az önreprezentáció formái Apor István leveleskönyvében. *Erdélyi Múzeum* 77 (2015) 3. 28.

¹⁶ Bethlen Miklós bécsi (1695–1696., 1698. évi) tárgyalásairól ld. *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Budapest, 1988. 59–61, 62–64.

a melyeket Magyarországon elhagy, hasonlókkal Németországban vagy akárholott Magyarországon kívül, az hol t. i. a felséges-austriai háznak és a több interessátusoknak ratio statusára nézve alkalmasabbnak, magának peniglen becsületinek, és securitásának [gondtalanságának] jobb commo-ditására [előnyére] leszen, contentáltassék [elégedjék meg]; mely is, csak maga is considerálja [fontolja meg], mind magának, mind maga nemzeté-nek százszor jobb leszen, mintsem hogy Magyarországon vagy Erdélyben kevés ideig uralkodjék és magát, nemzetségét s házát véghetetlen romlásban s veszedelemben ejtse, mely minden okokra nézve elkerülhetetlen. Mivel Tö-köli Imre és Apafi Mihály uramék, mindketten, a töröktől confirmáltatott [megerősített] erdélyi fejedelmek: annakokáért mind a kettőnek állapotja csendes uton ebben a nagy tractatusban olyan rendben tétessék, hogy vagy most, vagy jövődöben ne lennének a felséges austriai ház szemében geren-dák, avagy ezen projectált fejedelemségnek kívánói.

12. [pont] Gróf Bercsényi uram, Károlyi és hasonlók a Rákóczi javaiból contentáltathatnak [kielégíthetők] és annakfelette Bercsényi uram, a maga tisztére nézve láttatik, hogy a méltóságos fejedelem s magyarországi palatí-nus tisztiben, titulusiban succedálhatna [következhetne].¹⁷

Rákóczi „lecsendesítése”, „a magyarországi és erdélyi gyulladás” eloltható – állítja Bethlen – és mindenkinek, „a felséges ausztriai-háznak”, Magyaror-szágnak és Erdélynek előnyös megoldás lenne, ha az Erdélyi Fejedelemség a két császár, a német és török császárok közös védelme alatt állna, s ezért a fejedelemség évi 15 ezer aranyat a Portának s ugyanennyit a magyar ki-rálynak is fizetne. Se az egyik, se a másik császár nem növelhetné az éves summát, egyik fél sem helyezhetne el katonaságot Erdély területén.

„1. [pont] [...] Ezen fejedelemnek legyen mind a két udvarnál háza és a két császárok költségével tartandó residense, és mind a két császároktól solenne diplomával confirmáltassék.”¹⁸

A „két császár” közös érdekeltsége, továbbá az „Őfelsége” által „reformata valláson lévő”, „német házból” kiválasztott fejedelem Habsburg-főhercegnő

¹⁷ Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós kancellár, 1642–1716. Dicsőszentmárton, 1924. 198.; a dokumen-tumot is közli: „Olajágot viselő Noe galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak el-oltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készítettett korsó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak. Annának, Nagy-Brittania királynéjának és a több keresztyén királyoknak, fejedelmek-nek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatatik Fridericus Gotefridus Veronensis ál-tal. Hágában Theophilus Philadelphus betűivel a kigyó cimere alatt, anno pacis mundi MDCCIV.” 193–205.

¹⁸ Uo. 195.

feleséggel az oldalán garancia lenne „az örökös és tartós békesség” elérésére. Ez a döntő lépés megalapozná azt a bizalmat, hogy az erdélyi fejedelem senkivel, se keresztény, se nem-keresztény uralkodókkal nem szövethetne a „felséges ausztriai ház ellen”, és önmaga se kezdeményezhetne ellene háborút. A fejedelemség korábbi törvényei, szabadságai, vallásai azon állapotban kerülhetnének, „melyben voltak Bethlen Gábor alatt”.¹⁹

„6. pont: Az ilyen fejedelemségnek jussának megtartására kötelezzék hitelt és királyi parolával magokat a császár és magyar király mind most és azoknak successoraik is, valamikor ilyen fejedelmek inauguráltak; erre vigyázó közbírák legyenek az angliai, svédiai, dániai s prussziai királyok, az impérium státusi, a hollandusok s helvetusok.”²⁰

Vizsgáljuk meg, hogy az Erdélyi Fejedelemség biztos jövőjét vizionáló elgondolásból csupán az itt kiemelt pontok garantálták volna-e a Bocskai István, illetve Bethlen Gábor korabeli állapotokat Erdélynek? A nagy elődök példája emlegetése közben Bethlen Miklós megfedkezett minimum egy nagyon lényeges mozzanatról. Mind az 1606. évi bécsi pacificatio, de az 1622. évi nikolsburgi pacificatio is a magyar király (*rex*) és az erdélyi fejedelem (*princeps*) megegyezése, kiegyezése eredményeképpen született meg.²¹ Vagyis a *rex* az ellene fegyvert fogó Bocskait is, Bethlent is *princeps*nek ismerte el, a „*princeps országát*” de jure a Magyar Királyságon belül különálló, saját törvényei által kormányzott országnak, tartománynak tekintette, függetlenül attól, hogy a fejedelemség de facto a Porta irányában adófizető vazallusnak minősült. A *de jure – de facto* dualisztikusan érvényesülő állapot a karlócai béke következtében megszűnt, monolitikussá változott. Értem ez alatt az 1526–1699 közötti osztott hatalmúság felszámolását, amikor a magyar király már nemcsak de jure, hanem de facto is érvényesíthette uralmát Erdélyben. Bethlen Miklós ehhez képest a koncepcióját 1704-ben arra a hibás kiindulási alapra építette fel, hogy a napnyugati és a napkeleti birodalmak érdekazonossága (a karlócai béke betartása) stabil. Mindenféle jövőbeni ellenségeskedés kiiktatható lesz – legalábbis így vélte – a „két császár” karlócai megállapodásának

¹⁹ Uo. 195–196.

²⁰ Uo. 197.

²¹ Corpus Juris Hungarici 1608–1657. évi törvénycikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1900. II. Mátyás 1608/XVII. art. 1.§ – „sub praesenti diaeta, juxta contenta pacificationis Viennensis, [...] per regem, ac status et ordines fiant, et determinantur.” CJH 1608–1657, 20–21.; II. Ferdinánd hitlevelének 1622. évi II. art. 18.§ – „cum [...] Transylvania, juxta art. pacificationis Viennensis, et constitutionum anni 1609. art. 42. in suo vigore permaneant, suaque majestas eas observabit, et per suos observari faciet.” – CJH 1608–1657. 180–181.

továbbfejlesztésével, egy protestáns „német házból” származó erdélyi fejedelem kiválasztásával, az Erdély feletti hatalmi egyensúly megteremtésével.

Bethlen fatális tévedése abban mutatható ki, hogy az Erdélyi Fejedelemség duális determináltságát – igaz, hogy módosított formában – helyreállítani szándékozott, ám ezáltal kétségessé tette a háborúban győztes császár, magyar király felségjogát, a de jure soha fel nem adott jogát a fegyverrel megszerzett egykori országára, a most éppen a „fejedelem nélküli fejedelemségre” (az én szóhasználatom – G. S.).

Súlyosan tévedett abban is – nyilvánvalóan a szükséges információk hiányában –, hogy rosszul mérte fel az európai politikai viszonyokat. Hogyan is gondolhatta komolyan, hogy a leendő Erdélynek „közbírái = érinthetlenségét garantáló országai” Anglia, Svédország, Dánia, Poroszország, „az impérium státusi [a Német-római Birodalom protestáns országai]”, Hollandia és Svájc legyenek? Nehezen hihető, hogy Bethlen például ne tudott volna arról, hogy a császár szövetségesei az angolok és a hollandok voltak Franciaország, Spanyolország, Bajorország ellen a spanyol örökösödési háborúban! A poroszok és svédek emlegetésekor Bethlen a „kis északi háború” (1655–1660) eseményeire (a protestáns svéd, porosz, erdélyi koalíció háborúja a katolikus lengyel király és I. Lipót császár szövetsége ellen), netán Bethlen Gábor időszakára (brandenburgi, svéd kapcsolataira) is gondolhatott. A protestáns vonalra felépített stratégia 1704-ben viszont már nem működött. Ha „a nagy északi háború” (1700–1721) első éveinek történéseivel pontosan tisztában lett volna Bethlen, bizonyára kihagyta volna Poroszországot és Svédországot a garanciát hordozó országok felsorolásából.

Poroszországra azért nem lehetett számítani egy ilyen kombinációban, mert I. Lipót német-római császár beleegyezett abba, hogy a császárság protestáns brandenburgi választófejedelemé, III. Hohenzollern Frigyes (ur. 1688–1713) felvegye „a király Poroszországban” („König in Preussen”, ur. 1701–1713, 1772 után – von Preussen) címet, és Königsbergben királlyá koronáztassa magát 1701. január 18-án. Ezért a lipóti gesztusért I. Frigyes király katonákkal fizetett, akikre nagy szükség mutatkozott az örökösödési háború nyugat-európai frontjain. Svédország, az evangélikusok európai protektorátora a „nagy északi háború” (1700–1721) első éveiben a (Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) uralkodójával, II. Wettin (Erős) Ágosttal, aki egy személyben a protestáns Szászország választófejedelemé is volt, keveredett háborúba Svéd-Livónia (Riga ostroma) elhódításáért.

A protestáns választófejedelemségekből (Brandenburg, Szászország) eleve kiesett a bethleni számítás, egy potenciális erdélyi fejedelem kiválasztása. Vagy éppen a lipóti engedményekre apellált volna Bethlen? Reálisan értékelve a helyzetet, be kell látnunk, hogy az Erdélyi Fejedelemség nem volt képes a császárság háborúját olyan eszközökkel segíteni, mint Poroszország vagy

Szászország. Magyarország bekapcsolása viszont az európai háborúba, illetve a Rákóczi-szabadságharc lecsendesítése a nagy háború sanszos befejezését jelentősen megemelte volna. Erről George Stepney bécsi angol követ így írt 1704. október 6-i jelentésében: minél gyorsabban véget kellene vetni a magyarországi zavargásoknak, mert „Ő Császári Felsége [I. Lipót] Magyarországon és Erdélyben jelenleg hét gyalogezreddel, három vértés ezreddel és négy dragonyos ezreddel rendelkezik, tehát olyan reguláris csapatokkal, amelyek 23 800 főt tesznek ki, nem számítva az önkéntes századokat, amelyek helyőrségi szolgálatot teljesítenek, továbbá az itáliai hadseregek szánt újoncokból alakított néhány zászlóaljat és a dán segélycsapatoknak azt a részét, amelyet szintén Magyarországra vezényeltek.”²²

A Rákóczi vezette nemzeti harc meglepő sikerei mégis tárgyalóasztalhoz kényszerítették a bécsi udvart, a lázadókkal egyezkedésre kényszerültek. Gyöngyösön találkoztak I. Lipót és II. Rákóczi Ferenc megbízottai, de a tárgyalások fő témáiban sem jutottak dűlőre ott a felek 1704. március 18. és március 27. között.²³ Egy rövid fegyverszünet lett a találkozó hozadéka, de már itt kirajzolódtak azok az ellentétek, amelyek elvi jelentőséggel bírtak. Ilyen volt a külső országok garanciális szerepe, mert az összeférhetetlen „az uralkodónak járó tisztelettel” – állapította meg Stepney. „De történt egy esemény, amely jó ideig megakaszthatja az egyezés megkötését. Rákóczi új méltóságára gondolok – figyelt fel jó érzékkel a problémára az angol diplomata –, vagyis arra, hogy az erdélyi rendek vagy azok jó része, fejedelmükké választották. A leveleket, amelyek tőle érkeznek, máris mint *Transylvanicae Princeps* írja alá, mintha elhatározta volna, hogy mindenképpen megtartja ezt a rangját.”²⁴

Igen, a Rákóczi előzetes engedélyével összehívott gyulafehérvári fejedelmválasztó országgyűlés (1704. július 8.) radikális lépésre sarkallta Rabutint. Annak ellenére, hogy Rákóczit távollétében választották meg fejedelemnek, a „kurucság” most már hivatalosan is megvetette a lábát az országban, de a gubernium még mindig késlekedett a bethleni tervetről színt vallani. Rabutin türelme elfogyott, 1704. július 16-án nyílt állásfoglalásra kényszerítette az amúgy is Szebenbe parancsolt, markában lévő erdélyi főurat. A „nemes státusoknak” nyilatkozniuk kellett, „hogy avagy imperialisták [császárpártiak], avagy rákóczisták, avagy törökisták, mert elég idejek vala

²² Rákóczi Tükör 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Kiad. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1973. 23–24.

²³ Dezséri Bachó László: Gyöngyös város Rákóczi idejében. Gyöngyös, Hevesmegyei Lapok 1938. 29.; Misóczki Lajos: Az 1704. évi gyöngyösi béketárgyalásokról. Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae XXVIII. Eger, 2004. Rákócziék ún. gyöngyösi 25 pontja a 38–39. oldalon

²⁴ Rákóczi Tükör, i. m. (21. j.) 29–30.

a gondolkozásra”.²⁵ Választásuk nemigen maradt a generális városába „zárt” uraknak. Császárhűségük megerősítésével az utolsó akadály is elhárult Bethlen Miklós „megnotáztatása” elől. Miként Rákóczit is bíróság elé állították felség- és hazaárulás vádjával, úgy Bethlen ellen is ugyanilyen alapon emeltek vádat. Amíg Rákóczinál a francia kapcsolat és az 1687-es pozsonyi országgyűlés végzéseinek illegitim voltának bizonygatása számított főbenjáró bűnnek, úgy Bethlennél az országból kivert oszmánok behívása, ill. a Bethlen Gábor-i idők feltámasztása tűnt megbocsáthatatlan vétkeknek. Hiába folyamodott Bethlen, akárcsak Rákóczi minden jogi eszközhöz a per megszüntetéseért, a példastatuálás mindennél fontosabb szempont volt.

A vádló szavai az 1704. július 29-i tárgyaláson: az „incattus [a vádlott] uram micsoda útakon-módokon, és alattomban való practicálásokkal, meg nem gondolván urához, hazájához való kötelességét, akarta az országot őfelsége praejudiciumára [kárára, sérelmére] pogány kezébe ejteni, [...] az incattus [vádlott] pedig idegen nemzetet akart béhozni fejedelemnek, amely ebben az országban szabad nem volt, még penig nem más religiójú, hanem református, az is penig ebben az országban szabad volt, hogy akármelyik valláson valót találjanak a négy recepta religiók között, arra alkalmas subjectumot fejedelemnek választottak, amint-hogy mind catholicusok, s mind reformátusok voltak fejedelmek Erdélyben. Az országot mind a két imperiumnak tributariussának [adófizetővé] akarta tenni, Christus urunk szava penig, hogy *nemo potest duobis servire dominis* [senki sem szolgálhat egyszerre két urat].”²⁶ Az ítélet ilyen esetekben nem is lehetett más, mint hivatal-, fő- és birtokvesztés: „az incattus in acquisitione directoris hoc est ammissione capitis et omnium bonorum, tam mobiliū quam immobiliū convincáltatik = a vádlott a vádló perbeszéde alapján fővesztésre, valamint összes javainak, ingó- és ingatlan vagyonának elkobzására ítéltetik”.²⁷

A bethleni elképzelés, a Magyarországon és Erdélyben fellobbanó tűz eloltása, a tartós békekesség elérését célzó kezdeményezés kudarcba fulladt. Kovács Sándor Ivánnal teljesen egyetértve – „a *Columba Noe* független transzszilvanista Erdély illúziója, Bethlen politikai ösztönének tragikus rövidzárata”²⁸ – úgy vélem, hogy Bethlen projectuma nem volt több, mint illúzió, s csak azért születhetett meg, mert a belpolitikai viszonyokat töviről hegyire ismerő Bethlen Miklós kancellár külpolitikai tájékozottsága behatárolt volt.²⁹ Az

²⁵ Nagy L.: i. m. (1. j.) 110.

²⁶ Uo. 117–118.

²⁷ Uo. 122–123.

²⁸ Kovács Sándor Iván: Az első erdélyi remekíró: Bethlen Miklós. Irodalomtörténet 30/80 (1999) 4. 500.

²⁹ Éppen a külpolitikai ismeretek hiányára, no és Erdély európai szerepének túldimenzionáltságára vezethető vissza Bethlen Miklós a valóságtól elrugaszkodó béketerve Lukinich Imre nézetével vitatkozva: „rámért súlyos büntetést még érthetlenebbé teszi az a nyilvánvaló tény, hogy inkriminált-

erdélyi múltba való fordulása a 17–18. század fordulóján már nem jelenthető követhető alternatívát a „fejedelem nélküli fejedelemségnek”. Az aulikus érzelmű nagyjait Cserei Mihály kíméletlenül elmarasztalta Bethlen irományát. „Erdélyben senki vele ésszel, elmével nem ért”, s mégis „olyan haszontalanságok vadnak írásában, melyet egy csekély elméjű ember is könnyen megcsúfolhatna”.³⁰

Elhibázott koncepciójáért egyéni sorsával fizetett. Közismert, hogy az elmarasztaló ítélet végrehajtására nem került sor a király döntéséig, ám a királyi parancs késlekedett több okból kifolyólag is. I. Lipót halála (1705. május 5.), az új király, I. József békehajlandósága (a nagyszombati tárgyalások megszakításokkal 1705. október 27 – 1706. július 22.), illetve az 1707. évi fontos események (Rákóczi beiktatása az erdélyi fejedelmi méltóságba, a Habsburg-ház detronizációja) az elítélt helyzetét hosszú időn keresztül bizonytalanságban tartotta. I. József király nem bocsátotta, nem is bocsáthatta meg Bethlen hűtlenségét, de életét megkímélte. Ám a veszélyes gondolatokat megformáló, tanult-művelt erdélyi kancellárt 1708-tól kezdve haláláig Bécsben tartotta fogva. Juhász István kolozsvári történész nagyon precízen fogalmazta meg ennek az intellektuálisan messze kiemelkedő erdélyi politikusnak, Bethlen Miklósnak egyéni sorstragédiáját: „azon fáradozik, hogy Erdély autonóm élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága és securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években – Erdély érdekében – a Béccsel való meg egyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal, és a hatalom magyar szolgáltaival való tárgyalásaiban – ugyancsak Erdély érdekében – kénytelen újból és újból ellenállni a bécsi követeléseknek”.³¹

nak állított tervezete nem is involválta Erdélynek az ausztriai háztól való teljes elszakadását, hanem csupán az új Erdély jogainak, alkotmányának, egész létének europailag, államközileg leendő biztosítását” – *Lukinich Imre*: Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. [Tizenhat levél közlésével.] Irodalomtörténeti Közlemények 16 (1906) 1. 81.; ld. még *Szathmáry Károly*: Gróf Bethlen Miklós tragoediája. Történelmi Tár 3/14 (1891) I. 1–61.

³⁰ *Cserei Mihály*: Erdély históriája [1661–1711]. Kiad. Bánkúti Imre. Budapest, 1983. 344.

³¹ *Juhász István*: Bethlen Miklós politikai pere. Kolozsvár, Erdélyi Tud. Intézet Évkönyve IV. 1945. 113.

HÍRNÉV ÉS DIPLOMÁCIA BETHLEN MIKLÓS ERDÉLYI KANCELLÁR A KORABELI NYOMTATOTT ÚJSÁGOKBAN

G. ETÉNYI NÓRA

1. A The Boston News Letter hírei Erdélyről

Az első amerikai hetilap, a The Boston News Letter¹ 1705 márciusának első hetében jelentette meg szeptemberi bécsi hírekre hivatkozva Bethlen Miklós, erdélyi kancellár letartóztatásának hírét.² A hosszú utat bejáró, politikailag kényes információ igen lassan terjedt, hiszen Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717), az erdélyi császári haderő parancsnoka 1704. június 19-én vetette fogságba Bethlent, akit június 21-én fogtak perbe, július 1-jén kezdődött a szebeni országgyűlés előtt ügyének tárgyalása. Az erdélyi rendek augusztus 8-án már halálra is ítélték a korábbi kancellárt, de I. Lipót császár november 8-án újabb vizsgálatot rendelt el, végül 1712-ben III. Károly uralkodói kegyelmével zárult a hosszú processzus.³ 1705 tavaszán közzétett hírében a bostoni hetilap arra is kitért – konkrétan nem említve a *Columba Noe* röpirat címét –, hogy Bethlen az erdélyi állam működtetésére, státusára tett javaslatokat, s ezért fogatta le Rabutin. A rövid amerikai tudósításban sokféle információs láncolat, kapcsolati háló, politikai érdek és ismeretanyag fonódott össze, egy-szerre érzékeltetve a nagy európai hatalmi átrendeződésben a Rákóczi-szabadságharc szerepét, az Erdélyi Fejedelemség korábbi státusának jelentőségét és a politikus Bethlen Miklós nemzetközi hírnevét.

¹ History and Bibliography of American Newspapers 1690–1820. Ed. Clarence S. Brigham. American Antiquarian Society Worcester, Massachusetts, 1947. XII. A hetilap másolatai a Washingtoni Kongresszusi Könyvtárból Bakó Elemér hagyatéka révén kerültek az Országos Széchényi Könyvtárba. *Bakó Elemér: Rákóczi and America*. In: Emlékkönyv az Amerikai Magyar Szövetség 80. évfordulójára Szerk. Bakó Elemér. Washington, 1988. 324–327.; *Bakó Elemér: Rákóczi és Amerika*. In: Magyarok az Amerikai Egyesült Államokban. Öt évszázad válogatott történetei (1583–1998). Budapest, 1988. 20–24.

² The Boston News Letter N° 46. 1705. március 5–12. „They write from Hermanstadt in Transylvania that General Rabutin having discovered that Count Bethlem, great Chancellor of that Principality, had seduced the whole Country to revolt from their lawful Prince et acknowledge Prince Ragotski, he had imprisoned said Bethlem et upon ful proof against him, had caused him to be beheaded, pursuant to the Sentence of the States.”

³ *Juhász István: Bethlen Miklós politikai pere*. Erdélyi Magyar Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1945. 1–47. Bethlen letartóztatásának körülményeiről: *Jankovics József: Ami az Önéletírásból kimaradt*. In: *Uő: Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Budapest, 1999. 164–181.

A spanyol örökösödési háború időszakában a bostoni hetilap európai hírei között rendszeresen és hosszan közölt értesítéseket a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozóan. 1703–1706 között több olyan lapszám jelent meg, melyekben a hírek egyötöde a magyarországi hadi és politikai eseményeket mutatta be, elsősorban nem a hadszíntér fordulatait, hanem az 1704-es őszi gyöngyösi, majd selmeci, valamint az 1706-os nagyszombati, Lord Georg Stepney és Jan Hamel-Bruyninx angol és holland követek közvetítésével zajló béketárgyalások eredményeit, lehetőségeit részletezve.⁴

John Campbell bostoni postamester, Bartholomew Green kiadóval együttműködve közzétett kétoldalas, nagyméretű hetilapja, bár francia és holland „gazetteket” is megjelölt hírforrásként, alapvetően angol nyomtatványokból, tudósításokból, ötféle londoni hetilapból válogatta híreit, legtöbbször a Flying Postra hivatkozva, Anna angol királynő (1702–1714) mandátumait, az angol parlament állásfoglalásait rendszeresen közzétéve. A Flying Post 1704. január 13-án és 15-én két részletben közölte II. Rákóczi Ferenc „Manifestumát”,⁵ mely kivonatolva a bostoni hetilap első számában jelent meg 1704. április 24-én. A „keresztény világnak” című, latin, német, francia, holland és lengyel nyelven közzétett kiáltvány Charles Whitworth bécsi angol követi titkár kivonatában Anna angol királynőhöz is eljutott.⁶

A bostoni hetilap az európai hatalmi átrendeződés fordulatait közvetítette a művelt hivatali tisztviselőkből álló előfizetői felé, az angol diplomácia alapelveit képviselve, egy hosszú távon is tartható béke reményére, a szabadságjogok biztosításának eszméjére hivatkozva, a „hatalmi egyensúly” elvét hangsúlyozva. A 17. század végén és a 18. század elején az angol diplomácia részéről az Erdélyi Fejedelemség iránti felfokozott figyelem mögött a geopolitikai helyzeten túl megragadható a 16. század végétől épített, különösen Báthory Zsigmond⁷ és Bethlen Gábor uralkodása alatt,⁸ valamint az 1690-es

⁴ G. Etényi Nóra: Az első amerikai hetilap tudósítása a Rákóczi szabadságharcról. In: Nemzet és emlékezet. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Kis Domokos Dániel. Budapest, 2004. 508–513.; G. Etényi Nóra: A The Boston News-Letter hírei a szécseyi országgyűlésről. Újsághírek, diplomáciai jelentések és röpiratok. In: Rákóczi állama Európában. Szerk. Bagyinszki Istvánné – Balogh Zoltán. Salgótarján, 2006. 67–83.

⁵ Köpeczi Béla: Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról. Magyar Könyvszemle 112 (1996) 2. 161–174.; Köpeczi Béla: A 18. századi Anglia magyarságképe. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója tiszteletére. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 442–450.

⁶ R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Az államiség megőrzése. Szerk. Czigány István. Budapest, 2002. 233–237.

⁷ Várkonyi Gábor: Kolozsvár–Isztambul–London, 1594. In: Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Szerk. Frank Tibor. Budapest, 2004. 73–88.

⁸ Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi-lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Budapest, 2002. 55–63.; Gál István: Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor életrajza 1629-ből. Irodalomtörténeti Közlemények 80 (1976) 2. 218–220.; Gömöri György: Bethlen Gábor a korabeli angol nyomtatványokban és szépirodalomban. Irodalomtörténe-

évektől⁹ intenzív kapcsolatrendszer. A szövetségi érdekek mellett a protestáns vallásszabadság elvének érvényesítése is meghatározó szerepet játszott,¹⁰ sőt hosszabb távon a gazdasági adottságok iránti fokozódó érdeklődés is nyilvánossá vált.¹¹ A Szent Liga tagjai és az Oszmán Birodalom között hosszútávú megoldásokat kereső karlócai béketárgyalásoknál¹² közvetítő, az 1697-es ryswicki tárgyalások protokolláris mintáit adaptáló, 1692–1702 közötti konstantinápolyi angol követ, Lord William Paget (1637–1713) is jelentős háttérismerettel rendelkezett a térségről. Paget 1689–1692-ben Bécsben képviselte Angliát,¹³ de Erdélyben is járt, amikor Karlócáról Erdélyen keresztül utazott vissza Angliába, Bethlen Miklós erdélyi kancellárral is kapcsolatba lépve. Ennek fényében nem meglepő, hogy Bethlen Miklós 1704 nyarán lezajlott szebeni letartóztatásáról is beszámolt a Bécsben 1702–1705 között működő angol követ, Lord George Stepney (1663–1707), sőt decemberi jelentéséhez az *Olajágot vivő Noé galambja* röpiratot is mellékelte, melyről már korábban megírta, hogy Bethlen lefogatásának konkrét okát ez a publicisztici-

ti Közlemények 98 (1994) 1. 52–61.; *Vincze Dániel*: Bethlen Gábor és az első angol újságok. *Fons* 17 (2010) 1. 59–111.; *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen jelenléte Európában és *Zarnóczki Áron*: Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratairól és a nikolsburgi békekötésről (1619–1622). In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor és Kees Teszelszky. Budapest, 2013. 9–75, 129–144.

⁹ *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Budapest, 1984.; *R. Várkonyi Ágnes*: Erdély társadalma és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711. In: Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Előszó: Jankovics József, a tanulmányokat Galavics Géza és R. Várkonyi Ágnes írta. Budapest, 1990. 23–55.

¹⁰ *Bárczy István*: A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Hopp Lajos – Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980.; *Linda Frey – Marsa Frey*: II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. *Történelmi Szemle* 24 (1981) 4.; *R. Várkonyi Ágnes*: Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai hatalmi egyensúly esélyei. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 149–161.; *R. Várkonyi Ágnes*: Közép-Európa a Rákóczi-szabadságharcban. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2003. 7–24.; *R. Várkonyi Ágnes*: Esélyek és alternatívák a szatmári béketárgyaláson. 1710–1711. *Hadttörténelmi Közlemények* 124 (2011) 4. 2. 298–317.; *B. Kiss Attila*: Egy ismeretlen „angol” diplomata a nagyszombati béketárgyalásokon. *Századok* 147 (2013) 855–890.; *Kurucz György*: Szövetségi érdek, protestáns szimpátia, katonai realitás: a Rákóczi-szabadságharc és az angol közvetítés. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 2. 299–318.

¹¹ *Kurucz György*: Hungary and British-Austrian trade relations in the mid-18th century. *Südost-Forschungen* Bd. 59/60. 2000–2001. 218–228.

¹² *Nagy Levente*: Rebéllis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézete a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. *Hadttörténelmi Közlemények* 119 (2000) 303–328.; *Nagy Levente*: Dáciától a Magyar Monarchiáig. Luigi Ferdinando Marsili Magyar Királyság koncepciója. *Hadttörténelmi Közlemények* 122 (2003) 1055–1095.; *Bene Sándor*: Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak közzétételére. *Hadttörténelmi Közlemények* 119 (2006) 2. 329–372.; *F. Molnár Mónika*: Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határok meghúzása a karlócai békét követően. *Századok* 140 (2006) 1477–1502.

¹³ *Geoffrey Berridge*: British Diplomacy in Turkey. 1583 to the present: an Study in the evolution of the resident embassy. Leiden–Boston, 2009. 10. 50. 104–105.

ka jelentette.¹⁴ Az 1692-ben Brandenburgban, majd a Német-római Birodalomban működő, Gottfried Wilhelm Leibnizcel is kapcsolatot ápoló, Royal Society tagjává választott Stepney¹⁵ már 1702-ben – I. Lipót császárnál kért személyes kihallgatásán – szót emelt a magyarországi és erdélyi protestánsok szabad vallásgyakorlata érdekében, melynek sérelmeiről többek között Bethlen Miklós 1702-es memoranduma alapján tájékozódott.¹⁶

A protestáns érdekek védelmezése az angol politikai publicisztikában is legitimálta az európai politikában egyre intenzívebb szerepet vállaló angol diplomácia törekvéseit, amint Daniel Defoe az 1704-ben indított *Weekly Review of the Affairs of France* lapjának cikksorozataiban nyíltan meg is fogalmazta.¹⁷ A 18. századi nemzetközi erőviszonyokat figyelemmel kísérő angol nyomtatott sajtó, főként a politikailag legértékesebb ismeretanyagot közvetítő hetilapok, képviselték az angol diplomáciai elveket és külpolitikai érdekeket, a hatalmi erőegyensúly biztosításának igényét, s ennek érdekében nyitást az európai kontinens krízisei felé.¹⁸ Az angol politikai nyomtatott sajtótermékek használták a modern államelméleti művek normarendszerét, szókészletét és szemléletét, különösen a „dicsőséges forradalmat” követően, Orániai Vilmos, a Holland Köztársaság helytartójának (1672–1702), III. Vilmos angol királynak (1689–1702) németalföldi politikai tradíciót innovatívan hasznosító nyomtatott propagandáját is integrálva.¹⁹

Az 1704–1776 között működött bostoni hetilap hírei a legjelentősebb európai politikai, gazdasági és kereskedelmi központok – mint Párizs, London, Bécs, Hága, Amszterdam, Madrid, Lisszabon, Velence, Konstantinápoly, Róma, Regensburg, Drezda, Varsó, Frankfurt am Main – eseményeiről tudósítottak, de Dél-Amerikából, Dél-Afrikából, Hátsó-Indiából és a Csendes-óceán szigetvilágából is voltak – elsősorban gazdasági – értesülései. A kiadó azt is jelezte, hogy a bostoni kormányzótól és frissen befutott hajókról is szer-

¹⁴ Archivum Rákócziánum. II. Osztály. I. kötet: Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltárakból közli *Simonyi Ernő*. Budapest, 1873. 589–592. *Juhász I.*: i. m. (3. j.) 24–25.

¹⁵ *Susan Spens*: George Stepney 1663–1707. *Diplomat and Poet*. Cambridge, 1997.; *Gottfried Wilhelm Leibniz*: Sämtliche Schriften und Briefe. Allgemeiner Politischer Briefwechsel. Hrsg. Malte-Ludolf Babin – Gerhard van den Heuvel – Regina Stuber. Berlin, 2013. 23. 140. levél, 199–200.

¹⁶ *Kurucz Gy.*: i. m. (10. j.) 302–303, 305–307.

¹⁷ *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Budapest, 1970. 75–188.; *Kurucz*: i. m. (10. j.) 302, 309.

¹⁸ *Kovács Zoltán*: Közeledés vagy elkülönülés? Az angol külpolitika és Európa, 1689–1789. In: Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Szerk. Frank Tibor. Budapest, 2004. 89–106.; *Christoph Kampmann*: Arbiter und Friedensstiftung. Die Auseinandersetzung um den politischen Schiedsrichter im Europa der Frühen Neuzeit. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001.; *Jeremy Black*: A System of Ambition. British Foreign policy, 1660–1793. London, 1991.

¹⁹ *Kontler László*: Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, 1997.; *Trencsényi Balázs*: Az angol politikai diskurzusok és a választottnemzet-koncepció alakváltozásai a 16–17. században és *Szántó Veronika*: John Milton égi és földi politikája. In: „Királlyá lett a te Istened”. Fejezetek a politikai teológia történetéből. Budapest, 2008. 79–117, 118–134.

zett információkat.²⁰ A spanyol örökösödési háború időszakában az európai hírek jórészt diplomáciai értesülések alapján jelentek meg, a követeket név szerint is említve. A 12 penny 5 shillingért kínált bostoni újságot olcsóbban lehetett előfizetni, mint az eredetileg Londonban kiadott hetilapokat. Az apróhirdetésekből az eladásra kínált rabszolgák mellett történeti, matematikai könyvek, újonnan kiadott Európa-térképek domináltak, mint ahogy a cambidge-i, harwardi és berlini egyetemi újdonságokról is beszámoltak a nagyméretű újság hasábjain.

Bostonban már a rendszeresen közzétett hetilapok meghonosítása előtt, a visszafoglaló háború időszakában jelentek meg magyar vonatkozású nyomtatott információk, bár nem folyamatosan, hanem nagyobb változásokhoz kapcsolódóan, így Thököly Imre politikájáról, Érsekújvár 1685-ös visszafoglalásakor valamint a zentai csatáról.²¹ E vonatkozásban is párhuzamok mutathatók ki az angol újságkiadással, ahol szintén 1682-ben, 1685-ben jelent meg a legtöbb magyar vonatkozású hír a visszafoglaló háború idején, s szintén a kiadványok számának emelkedése tapasztalható 1697-ben.²² A 18. század elején újabb léptéket váltó, tizenhét újsággal működő angol hetilap kiadásában is megragadható a Rákóczi-szabadságharc iránti felfokozott figyelem. 1706-ban a megjelent összes újságcikk 10%-a tartalmazott magyar vonatkozást.²³ A nyomtatott hetilapok évente közzétett több ezer külpolitikai híre a nemzetközi erőviszonyok változásait közvetítették magyarázatok, kommentárok, háttérinformációk nélkül, a hírek mennyiségének növelésével jelezve egy adott térség krízisének európai vagy világpolitikai jelentőségét. A 18. század első felében a magyar vonatkozású hírek általában két-három hónap késéssel jelentek meg a bostoni hetilap hasábjain, bár a London–Boston utat átlagosan hét és fél hét alatt tették meg a hajók, négy-tizenhárom hét közötti szórással,²⁴ s összességben azonban nagy különbségek tapasztalhatóak az európai hírek és különösen a belpolitikailag kényes értesülések vonatkozásában is.²⁵ I. Lipót és I. József halálának híre három hónappal az uralkodóváltást követően látott hivatalosan is napvilágot Bostonban.²⁶

²⁰ Vincze Dániel: A török elleni visszafoglaló háborúk hírei és Új-Anglia. Világtörténet 7 (39) 2017. 3. 347–372.

²¹ Varga J. János: Zentától Bostonig: a zentai csata amerikai visszhangjáról. Előadás a zentai csata évfordulójára rendezett konferencián: Budapest, 1997. október 9.; Szita László – Gerhard Seewann: A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697-es török elleni hadjárat és a zentai csatáról. Pécs–Szigetvár, 1997. 345–346. Vincze: i. m. (20. j.)

²² Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. Aetas 30 (2015) 1. 20.

²³ Uo. 24.

²⁴ David Cressy: Coming Over. Migration and Communication between England and New England in the Seventeenth Century. Cambridge, 1987. 262.

²⁵ Jan K. Steele: Communicating an English Revolution to the Colonies 1688–1689. In: Journal of British Studies 24 (1985) 3. 349.

²⁶ Vincze D.: i. m. (20. j.) 355.

A bostoni hetilap az 1707-ben Angol Királyságból Nagy Britanniai Egyesült Királysággá váló nagyhatalom nemzetközi befolyását jelenítette meg közérthető módon, olyan magától értetődő egyértelműséggel, ahogy a kvalitásos politikai allegóriák jelentését fordították át közérthető olvasatba a korabeli publicisztikák és gúnyképek.²⁷ Egy angol, holland, német, francia nyelven és sok változatban közzétett röplapon egy 1706 elején bekövetkezett teljes napfogyatkozás adta az értelmezési keretet az új nemzetközi erőviszonyok bemutatásához.²⁸ A kiadvány meg is fogalmazta az égi jelenség politikai olvasatát, miszerint már a Hold határozza meg, hogy meddig terjed a Nap fénye, szellemes utalással XIV. Lajos uralkodói imázsára, bár a nemzetközi politikai nyilvánosság előtt I. Lipót császár propagandája is épített a kül- és belpolitikában is abszolút hatalmat reprezentáló Nap-allegóriára.²⁹ A metaszet laikusok számára még könnyebben értelmezhető módon is megfogalmazta a „nemzetközi béke óre” szerepet, a kép középpontjába állítva Anna angol királynőt, kezében egy hatalmas ollóval és ölében a gall kakassal, aminek alaposan meg kellett nyírni a szárnyait, hogy ne repüljön túl messzire a fészektől, szellemes utalással arra a korabeli beszámolókból megörökített jelenségre, hogy Versailles vadsparkjában a vadmadarakat szárnyuk visszavágásával tették röpképtelenné.

A Habsburg- és Bourbon-dinasztia között egyensúlyozó angol külpolitika³⁰ a közép-európai erőviszonyok változását fokozott figyelemmel kísérte, s ennek szellemében a londoni és bostoni sajtó is rendszeresen tudósított az Erdélyi Fejedelemség katonai és politikai helyzetéről, ismertette a térség politikai stabilitása érdekében tett diplomáciai lépéseket, a nemzetközi garanciák biztosításának szándékát. Az angol hetilapok – II. Rákóczi Ferenc koncepciójával egyező módon – számoltak be lehetőségként az Erdélyi Fejedelemség szuverenitásának visszaállításáról.³¹ A bostoni hetilap is tükrözte

²⁷ *Martin Wrede*: Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotische Publizistik zwischen westfälischen Frieden und siebenjährigen Krieg. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Band 196. Mainz, 2004. 450–483.

²⁸ Die grosse Sonnen-finsternis welche sich den 12. May 1706. am Himmel gezeigt. Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz Handschriftenabteilung YB 186. De groote eclipsis in de zon.

²⁹ *Jutta Schumann*: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds. I. Berlin, 2003.

³⁰ Bourbon-Habsburg-Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700. Hrsg. *Christoph Kampmann, Katharina Krause, Eva-Bettina Krens und Anuschka Tischer*. Wien, 2008.

³¹ *Angyal Dávid*: Az erdélyi fejedelemség érintkezése Angliával. Budapest, 1902.; *R. Várkonyi Ágnes*: Közép-Európa II. Rákóczi Ferenc politikájában. Magyar Szemle 12 (2003) 11–12. 8–30.; *R. Várkonyi Ágnes*: Közép-Európa a Rákóczi-szabadságharcban. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. I. i. m. (10. j.) 7–24.; *Köpeczi Béla*: Erdély az utrechti béketárgyalásokon egy kuruc diplomata szemével. In: Emlékkönyv Imreh István születésének 80. évfordulójára. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss György, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 305–318.; *Kalmár János*: Erdély a rastatti béketárgyalásokon. In: Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, 1989. 46–50.

az angol diplomácia helyzetértékelését, mely úgy tekintette, hogy az angol mediátor közreműködésével 25 évre kötött karlócai békét hosszabb távon is tiszteletben tartja az Oszmán Birodalom.³²

Az Erdélyi Fejedelemség megfelelő garanciák nélküli, katonai kríziseknek erősen kiszolgáltatott, gyorsan változó politikai mozgásterének problémája a törököt kiűző háború döntő győzelmeivel párhuzamosan megjelent a korabeli nemzetközi politikai diskurzusban. Különösen 1687-től 1690-ig kerültek be érdemi értesülések kvalitásos politikai ismereteket közvetítő nyomtatott hetilapokba és vásári füzetekbe. Összességében azonban a korabeli aktualitásra törekvő nyomtatott híráradatban feltűnően kevés az Erdélyi Fejedelemség státusában bekövetkező jelentős közjogi, politikai fordulatot megörökítő politikai reprezentáció. Egy Párizsban 1687-ben készült almanach royal szellemes allegóriája foglalta össze legtalálóbban a közép-európai erőviszonyok nehezen stabilizálható, gyors változását.³³ A finoman kidolgozott, mind művészi értékét, mint politikai ismeretanyagát tekintve kvalitásos képi összegzés fiktív jelenetében körtáncot jártak a Magyar Királyságot, Horvátországot s Ukrajnát jelképező fiatal nőalakok a török háború meghatározó hadvezéreivel: Lotaringiai Károllyal, II. Miksa Emánuel választófejedelemmel és III. János lengyel királlyal, míg a metszet jobb alsó sarkában idős férfiként ábrázolt Erdélyi Fejedelemség a török befolyása alatt várta helyzetének változását. A Rákóczi-szabadságharc időszakában is ritkaságnak számított az Erdélyi Fejedelemség státusára vonatkozó vizuális reprezentáció.³⁴

A Bethlen Miklós elfogadásáról közzétett bostoni hír kapcsán egyszerre érzékelhették a kortársak az Erdélyi Fejedelemség átalakuló státusát, valamint a nemzetközi politikai diskurzust jól ismerő erdélyi politikus rejtett, ám gondosan kiépített kapcsolatrendszerét.³⁵ A Bethlen Miklósról vonatkozó

³² The Boston News Letter 1704. 17. 24. April. „Letters from Turkey say, the New Sultan is resolves to maintain Peace with the Christians, according to the Treaty of Carlowitz.”

³³ *Rózsa György*: Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában. *Folia Historica* 4 (1976) 35–90.

³⁴ *Galavics Géza*: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 483.; *Buzási Enikő*: II. Rákóczi Ferenc mint mecénás. *Művészettörténeti Értesítő* 37 (1988) 162–185.; *Szirtes Zsófia*: Herkules és diadalkapu. Illusztráció a Rákóczi-szabadságharchoz egy erdélyi szász kéziratban. *Művészettörténeti Értesítő* 57 (2008) 2. 303–312.; *Szirtes Zsófia*: Az erdélyi Hydra és a Német Hercules: Dániel Wolff a Rákóczi-szabadságharcról. *Hadtörténelmi Közlemények* 121 (2008) 2. 403–424.; *G. Etényi Nóra*: A Rákóczi-szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: *Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa*, i. m. (10. j.) 109–134.; *Szalai Béla*: *Iconographia locorum Transsylvaniae, Banatus, Partiumque Regni Hungariae, regionum hodiernae Romaniae*. Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy 2018. 21–22.

³⁵ *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen Miklós gróf, a politikus. *Erdélyi Múzeum* 55 (1993) 1–2. 3–12.; *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol–holland kapcsolataihoz. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX*. Budapest, 1999.; *R. Várkonyi Ágnes*: Amiről Bethlen Miklós önéletírása hallgat. *Korunk* 8 (1997) 7. 55–66.

nyomtatott és kéziratos értesülésekből az is kitűnik, hogy a kortárs politikai nyilvánosság számára közismert volt röpiratíró tevékenysége.³⁶

2. Bethlen Miklós brandenburgi kapcsolatai

Bethlen Miklós számára a nemzetközi politikai nyilvánosság elérését az évtizedeken át épített brandenburgi, majd porosz diplomáciai kapcsolatrendszer is intenzíven segítette. Ezt bizonyítják Christian Friedrich Bartholdi brandenburgi-porosz követ (1668–1714) jelentései, aki 1698 és 1704 novembere között, majd 1705 és 1707 ősze között tevékenykedett Bécsben.³⁷ A jelentéseiben és azok kéziratos mellékleteiben hivatkozott, de meg nem nevezett informátoraitól szerzett értesülései alapján Bartholdi kiterjedt magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett, bár úgy tűnik közvetlen erdélyi összeköttetései nehézkesen működtek. Bartholdi hadi értesítéseket is rendszeresen összegzett, így 1705. augusztus 12-i jelentésében Ludwig von Herbeville gróf (1635–1709), a magyarországi császári csapatok 1705-ben kinevezett főparancsnokának sikereiről számolt be, de összességében több a politikai jelentőségű információ jelentéseiben, augusztus 22-én már a Rákóczi által szeptemberre összehívott országgyűlésről tudósított.³⁸ A császári udvarba akkreditált brandenburgi-porosz követ a bécsi angol és holland követek, Lord Stepney és Hamel-Bruy követtítő szerepét is szisztematikusan figyelemmel kísérte már a tárgyalások előkészítése időszakában, alkalmanként a tárgyalásokban szintén aktív Széchényi Pál kalocsai érsekre hivatkozva.³⁹ Bartholdi 1705 őszen a szécsényi országgyűlésről is lényeglátóan számolt be, bár II. Rákóczi

³⁶ *Jankovics József*: A Bethlen Miklósnak tulajdonított röpiratok szerzőségéről. In: *Uő: Ex occidente... i. m. (3. j.)* 150–155.; *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. *Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus.* Debrecen, 2007. 114–120.; *Jankovics József – Szörényi László*: Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele” Franz Ulrich Kinskyhez (1691). *Irodalomtörténet Közlemények* 117 (2013) 692–721.; *Jankovics József – Szörényi László*: Bethlen Miklós: Moribunda Transylvania. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 315–335.; *Jankovics József – Szörényi László*: Bethlen Miklós útja a Moribunda Transylvániától a Columba Noéig. In: *Börtön, exilum s szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai.* Szerk. Fajt Anita, Szilágyi Emőke Rita, Tóth Zsombor. Budapest, 2017. 125–153.

³⁷ *Marczali Henrik*: Regeszták külföldi levéltárakból. II. Rákóczi Ferenc kora I. Porosz alkudozások és jelentések. *Történelmi Tár* 3/5 (1882) 148–176.

³⁸ Preussischer Kulturbesitz Staatsarchiv Berlin 1. HA Geheimer Rat Rep. 1. Beziehungen zum Kaiser (auch zum Reich und zum Österreich) Nr. 201. (Korábban: 47a3) Relationen und Nachrichten Bartoldis 1705. Aug-Dez. f. 9. f.14–15.

³⁹ Berlin Preussischer Kulturbesitz. HA Geheimer Rat Rep. 1. Beziehungen zum Kaiser (auch zum Reich und zum Österreich) Nr. 201. (Korábban: 47a3) Relationen und Nachrichten Bartoldis 1705. Aug-Dez. f. 46. Sept. 26. f. 51. Oct. 3.

Ferenc vezérlő fejedelmi címe kapcsán hangsúlyozta, hogy a választott erdélyi fejedelmi címe jóval fontosabb.⁴⁰

Bartholdi Erdélyre vonatkozó értesüléseinek száma és jelentősége a szécsényi országgyűlést követően élenkült meg, amikor Rákóczi Forgách Simont előre küldve az Erdélyi Fejedelemségbe indult megszilárdítani pozícióit. Bartholdi helyzetértékeléseiben hangsúlyozta, hogy Rabutin a császári seregek élén, az erdélyi politikai elitet Szebenbe zárva, stabilan kézben tartotta az események irányítását, 1705 októberi jelentéseiből mégis az tűnik ki, hogy Rákóczi jelentős támogatói bázissal rendelkezett Erdélyben. Az erdélyi politikai erőviszonyokban várható változás miatt még fontosabbá vált a le tartóztatott és fogságban tartott erdélyi kancellár, Bethlen Miklós helyzete, aki a kortársak által is elismerten a legnagyobb nemzetközi kitekintéssel és államelméleti műveltséggel rendelkezett.⁴¹ Bethlen Miklós, ameddig csak lehetőséget látott rá,⁴² nem a konfrontációt, hanem a kompromisszumot kereste Erdély hosszútávú stabilitása érdekében. Aktív szerepet játszott a Portai vazallitásból Habsburg-érdekszférába kerülő Erdélyi Fejedelemség belső önállóságát garantáló *Diploma Leopoldinum* kieszközlésében 1690-ben. Az érdekegyeztetést és a politikai megoldásokat preferáló Bethlen Miklós II. Rákóczi Ferenc politikáját is távolságtartással kísérte figyelemmel, bár veje, Vay Ádám 1701-től szoros kapcsolatban állt Rákóczival, s 1701-es letartóztatását követően a császári udvarban tevékenykedő angol követ is felfigyelt Vay Ádám személyére.⁴³

Bartholdi 1705. október 17-i jelentésében írta meg részletesen, hogy Rabutin fogságban tartja Bethlen Miklóst Szebenben, s csak az 1705. októberi jelentéséhez mellékelte az 1704 májusában született memorandumot, a *Columba Noe* másolatát.⁴⁴ Bartholdi arról is beszámolt, hogy Bethlen hiába próbálta titokban eljuttatni Erdély nemzetközi jogaira és protestáns nagyhatalmak garanciájára építő memorandumát a nyilvánosság felé, bár a korabeli kéziratos nyilvánosságban a latin eredeti mellett magyar és német válto-

⁴⁰ Berlin Preussischer Kulturbesitz. HA Geheimer Rat Rep. 1. Beziehungen zum Kaiser (auch zum Reich und zum Österreich) Nr.201. (Korábban: 47a3) Relationen und Nachrichten Bartoldis 1705. Aug.-Dez. f. 9. f.14–15. f. 63. 1505. okt. 17.

⁴¹ „Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ért, és a római császár első ministerei között is tekintetben lehetett volna az ő nagy bölcsességeért”. *Cserei Mihály*: Erdély története (1661–1711). Kiad. Bánkúti Imre. Budapest, 1983. 344. *Jankovics József*: A fellázadt Bethlen Miklós: Ami az *Önéletírásból* kimaradt: Bethlen Miklós: A már-már lelkét kilehelő Erdély halálsikolya (*Jam jam expirantis Transylvaniae gemitus*). Ford. Szörényi László. Bárka 25 (2017) 61–72.

⁴² *Jankovics J.*: i. m. (41. j.); *Jankovics József*: Bethlen Miklós a vallási unióról. *Vigília* 83 (2018) 8. 590–597.

⁴³ *R. Várkonyi Ágnes*: Bethlen Miklós és Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IX. Budapest, 1999.; *R. Várkonyi Á.*: i. m. (35. j.) 55–66.

⁴⁴ Berlin Preussischer Kulturbesitz. HA Geheimer Rat Rep. 1. Beziehungen zum Kaiser (auch zum Reich und zum Österreich) Nr. 201. (Korábban: 47a3) Relationen und Nachrichten Bartoldis 1705. Aug.-Dez. fol. 68–75. *Columba Noe cum damo Oliva* 1705. Oct. 17. Post Scripturnum.

zatban is terjedt a szöveg.⁴⁵ Bartholdi a *Columba Noe* másolatát a szécsényi országgyűlésről készített meglepően részletes beszámolóját követően küldte tovább. Bartholdi jól tájékozottan összegezte II. Rákóczi Ferenc álláspontját, hogy a béketárgyalásoknál Erdélyt tekinti garanciának. Sőt, Bartholdi jelentése szerint a szécsényi országgyűlést is azért fogta rövidre Rákóczi, hogy a béketárgyalásokra katonai és politikai szempontból minél biztosabban birtokolja Erdélyt.⁴⁶ A brandenburgi-porosz követ szerint Erdélyből visszatérve folytatják az országgyűlést. Bár a követ érthető módon nem utalt rá, hogy milyen úton jutott Bethlen művéhez, elképzelhető, hogy Rákóczi köréből érkezett hozzá a szöveg. A brandenburgi követ az 1705. november 11-i zsigóci csata következményeiről is beszámolt Ludwig von Herbeville gróf (1635–1709), a magyarországi császári csapatok főparancsnokának győzelmi jelentése, hadi naplója és alaprajza nyomán.⁴⁷ Bartholdi a II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt, majd veresége után lebontott kolozsvári diadalkapuról is közölt leírást⁴⁸ – a kifinomult reprezentációval is érzékeltetve II. Rákóczi Ferenc erdélyi támogatottságát.⁴⁹

III. Frigyes brandenburgi választófejedelem (1688–1713, I. Frigyes porosz király) magyarországi és erdélyi protestánsok iránti elkötelezettsége olyannyira közismert volt, hogy a bostoni hetilapban is megjelent hamburgi és berlini hírekre hivatkozva, hogy a semlegességét deklaráló porosz király „kiáll a magyarországi protestánsok érdekében”. A brandenburgi-porosz uralkodó egyetempártoló szerepéről és a berlini egyetem híreiről is rendszeresen tudósítottak a bostoni újságban.

A bostoni hetilap 1704. szeptember végi számában külön hírként közölte a szörnyű veszteséget, hogy a „híres nagyenyedi kollégiumot” 1704. március 13-án Karl Tige császári ezredes hadai felégették.⁵⁰ A Nagyenyedi Református Kollégium nemzetközi kapcsolatai bővültek, az ekkor felfutó Odera menti Frankfurt egyetemén, valamint a brandenburgi választófejedelemség

⁴⁵ *Tóth Zsombor*: Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratok kultúrában. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól, 1710–1858/60. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 280.

⁴⁶ Berlin Preussischer Kulturbesitz. HA Geheimer Rat Rep. 1. Beziehungen zum Kaiser (auch zum Reich und zum Österreich) Nr. 201. (Korábban: 47a3) Relationen und Nachrichten Bartoldis 1705. Aug-Dez. fol. 63. 1705. Oct. 17. Post Scriptionum.

⁴⁷ Nr. 201. fol. 91. Beygefügte Diario von Erbeville, és fol. 115. 1705. nov. 21, f. 128. Continuario Diarii der unter Commando des Kayserl. Gen. Feld-Marschall Herrn Grafen D Erbeville.

⁴⁸ Nr. 201. fol. 178–183. 1706. Jan. 3. Descriptio Porta Claudiopoli in honorem Ragozzi et Forgatsch erecta Fuerant novem Princeps Transylvaniae positus suas cum titulis hoc ordine et Inscriptiones.

⁴⁹ *Varga Imre*: II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról. *Vigilia* 41 (1976) 10. 691–696. *Galavics Géza*: A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet, i. m. (34. j.) 481–490. *R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 163–169. *Szirtes Zs.*: i. m. (34. j.) 303–312.

⁵⁰ The Boston News-Letter. 1704. szeptember 25 – október 2. Num. 24. „The Protestant had a famous Colledge of Academy at Engedin, which was in the begining of this Month brant.”

és a formálódó Porosz Királyság területén további erdélyi alumnus helyek létesültek.⁵¹ Ebben Bethlen Miklós kancellár az erdélyi református egyház főgondnokaként kulcsszerepet játszott, és együttműködött a kollégium tudós tanárával, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) enyedi professzorral és a berlini udvari prédikátorral, Daniel Ernst Jablonskival (1660–1742).⁵² *Önéletírásában* Bethlen is kiemelte Nicolaus Bartholomeus Michael Danckelmann-nal (1650–1739), a brandenburgi választófejedelemség 1687 és 1697 közötti bécsi követével való kapcsolatát, melyről levelezésük is tanúskodik.⁵³ Font Zsuzsa Bethlen Miklós Johann Christoph Beckmann (1641–1717) Frankfurt am Odera-i professzorhoz írt levelei alapján hangsúlyozta, hogy Bethlennek a brandenburgi választófejedelmi udvarban jelentős szerepet játszó hét Danckelmann fivér közül hárommal volt közvetlen kapcsolata,⁵⁴ sőt Brandenburg londoni követi szerepét betöltő Thomas Ernst Danckelmann 1694-ben Bethlen Miklós fia, Mihály személyesen is felkereste Angliában.⁵⁵

Bethlen Miklós 1702. szeptember 19-i bécsi levelében hosszan kitért az erdélyi református diákok számára nyíló új egyetemlátogatási lehetőségre, melynek a jelentősége megsokszorozódott az Erdélyi Fejedelemség önállóságának megszűnését követően. „Brandenburgus, ki most Prussiai királynak neveztetik, követje mondá énnekem ez előtt harmad nappal, hogy a Király az Erdélyi Reformata Religióhoz ilyen kegyelmességét akarja mutatni, hogy birodalmiban valamennyi Académiája vagyon mindenikben három vagy négy Alumnust bévétet Erdélyből és maga költségén tanítja”.⁵⁶ Még tanulságosabb a Veszprémi István (1637/38–1713) erdélyi református püspöknek írt levél első része, melyben a politikai szintéren is az országhatárokat átívelő érdekszövetségre apellált Bethlen. „De nagy bosszúsággal vagyok, hogy az sok Ecclesiasticum es Religiosum Negotium nem hogy követet érdemelne a Reformata Religiótól Erdélyből ide, de még csak egy tisztességes számos Reformátusoktól subscribált Authenticum Memorialet sem, és így azt kér-

⁵¹ Szabó Miklós – Szögi László: Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII–XIX. században. In: Em-lékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára Szerkesztette: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 402–415.

⁵² Sipos Gábor: Bethlen Miklós és a református egyház. In: Erdélyi Múzeum 55 (1993) 13–19. Albert András: Gróf Bethlen Miklós protestáns kancellár szerepe a külföldi ösztöndíjak megszerzésében. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22 (2010) 3–4. 45–54.

⁵³ BML I. 359. sz. 517. BMÖ 403.

⁵⁴ Font Zsuzsa: Bethlen Miklós levelei Brandenburgba. In: Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Budapest, 2009. 129–137.

⁵⁵ Jankovics József: Bethlen Miklósról vonatkozó adatok Bethlen Mihály útinaplójában. Irodalomtörténeti Közlemények 75 (1971) 341–349.; Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). Sajtó alá rendezte Jankovics József. Budapest, 1981.; Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok. Összeáll. és utószó Font Zsuzsa. Szeged, 1989. 34–35.

⁵⁶ BML II. 915–917.

dem, mi mellett ágál az ágens, a más Religio szüntelen küldi a maga követjét, írja a Leveleket, a Memoriálét”.

Itt szerepel a levelezést közlő Jankovics József által felfejtett szellemes, ám igen kritikus politikai metafora is: ahogy „én itt a dolgokat látom, nem kellene nekünk még a vízbe ölni magunkat, mint az Aesopus Nyulainak”.⁵⁷ A példázatban szereplő nyulak végső kétségbeesésünkben tóba akarták vetni magukat, de mikor a békák elugráltak előlük, örömmel nyugtázták, hogy tőlük is fél valaki, még övékénél is létezik kedvezőtlenebb állapot.

Bár Pesti Gábornak köszönhetően Aesopus fabulái 1536-ban magyarul is napvilágot láttak,⁵⁸ Bethlen utalása azonban egy kurrensebb politikai ismeretanyagot idéz fel. 1685-től szinte két évente jelent meg német, holland, angol nyelvterületen aktuális politikai moralitásokként (vagy inkább immoralitásokként) Aesopus fabuláinak új kiadása. A fabulák németalföldi röplapokon is népszerűnek számítottak a 17. század végén.⁵⁹ Éppen 1702-ben adta ki Romeyn de Hooghe Amsterdamban az európai hatalmi erőviszonyokat, érdekellentéteket maró gúnnyal elemző kötetét, az *Aesopus Európában* című politikai szatírját, mely kvalitásos metszeteinek köszönhetően elsöprő sikert aratott.⁶⁰

Bethlen Miklós e levelében nemcsak szoros brandenburgi kapcsolatait fedte fel, hanem politikai stratégiáját is, mely több pillérre támaszkodott. A diplomáciai kapcsolatok háttérben zajló aktív mozgatása mellett megszervezte az érdekek minél szélesebb körű, aktív képviselését, melyet krízisek kapcsán a nemzetközi politikai nyilvánosság előtt is megpróbált reprezentálni és legitimálni. Bethlen Miklós évtizedeken át, a folyamatosan változó hatalmi erőviszonyok között konzekvensen képviselte összetett érdekérvényesítő stratégiáját. Jól ismerte a hatalmi erőegyensúly elvét, hiszen – amint *Önéletírásában* ki is emelte – Heidelbergben, Utrechtben, Leydenben elméletben is tanulta, sokfunkciós, diplomáciai küldetésbe váltó peregrinus útja során 1661 májusa és 1664 júniusa között gyakorlatban is tapasztalta.⁶¹ Bár

⁵⁷ BML II. 916, 1256.

⁵⁸ Esopus fabulái *Pesti Gábor* szerint. Szerk. és utószó Ács Pál. (Magyar Hírmondó) Budapest, 1980. 51.

⁵⁹ *Annabel Patterson: Fables of Power. Aesopian Writing and Political History.* London, 1991. *Paul J. Smith: Nederland Kikkerland. Fabel en pamflet in de tweede helft van de zeventiende eeuw kikker-symbolisch en politische satire.* *Literatur* 11 (1994) 1. 26–31.

⁶⁰ *Romeyn de Hooghe: Esopus in Europa (1702); E. W. Hollstein: Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts.* Amsterdam, 1949. Nr. 146.; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* 17. Bd. Hrsg. *Hans Vollmer.* Leipzig, 1924. 458–461.; *Frederick Muller: De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historien-platen, zinneprenten en historischje kaarten.* Amsterdam, 1863–1882.; *John Landwehr: Romeyn de Hooghe, the etcher. Contemporary portrayal of Europe, 1662–1707.* Leiden, 1973.; *Gerhard Lange-meyer: Aesopus in Europa. Bemerkungen zur politisch-satirisch Graphik des Romeyn de Hooghe (1645–1706).* Münster, 1972.

⁶¹ BMÖ 566–596.

leveleiből az is kitűnik, hogy a vesztfáliai béke normarendszerének működőképességét, garanciáit kritikusan elemző államelméleti irodalmat is jól ismerte. Az államérdek mindenhatóságát hirdető politikai értekezések profán értékrendjével szemben a protestáns, sőt kifejezetten a református felekezet összetartozás-tudatára épített, mely éppen a vesztfáliai békét követően legitim politikai kapcsolatrendszerrel is jelentett a Német-római Birodalomban.

1670 októberében apjának, Bethlen János kancellárnak, Bánffy Dénesnek és Teleki Mihálynak írt levelében meg is fogalmazta, hogy „mivel pedig az Elektorokis mind vallással, mind az Austriaca, vagy Gallica factióhoz való hajlással és egyéb circumstanciákkal egymástól igen különböznek, én Urunknak ő nagyságának jóvállám kegyelmeteknek is, hogy az Brandenburgicus Electornak kiváltképpen expectoralni kell embernek magát éppen, mert magnanimus Reformatus Fejedelem [...] nagy jó akaró uraim mind azt tanácslották, hogy azt tegye Erdély derekasson maga Patronussának az Imperiumban, s nem leszen haszontalan”.⁶²

3. Külpolitikai kitekintés – publicisztikai körkép

Bethlen Miklós politikai tájékozódásához szorosan hozzátartozott az európai politika jelentős változásait elemző és reprezentáló, a korban nagy népszerűségnek örvendő politikai publicisztikák⁶³ figyelemmel kísérése. Erdélyi kancellárként több útvonalon is megszervezte a kézíratos információáramlás mellett a nyomtatott hírekhez való hozzájutást, ha kellett folyamatosan átalakítva a kapcsolatrendszerét.⁶⁴ Egy 1688. október 24-én Teleki Mihály (1634–1690) erdélyi tanácsúrnak írt levelében is megragadható Bethlen tájékozottsága a politikai publicisztikák világában, ugyanakkor kritikus az attitűdje nemcsak a sajtótermékek értékrendjével, hanem a kor politikai normarendszerével kapcsolatosan is. Bethlen Miklós és Teleki Mihály hosszú évtizedeket átfogó kapcsolata ellentmondásokkal terhelt, mégis sok párhuzam fedezhető fel kettejük között a külpolitikai kérdésekben való tájékozottság területén, hiszen erdélyi főpostamesterként Teleki is hatalmas információs

⁶² BML 114. levél, 229–232, 646–647.

⁶³ *Jutta Schumann*: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit. Hrsg. Wolfgang Harms – Michael Schilling. Mikrokosmos 50. Frankfurt am Main, 1998. 226–258.; *Michael Maurer*: Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit. In: Kommunikation in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Klaus-Dieter Herbst – Stefan Kratochwill. Frankfurt am Main, 2009. 11–24.; *Johannes Arndt*: Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter. In: Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten. Hrsg. Irene Dingel – Matthias Schnettger. Göttingen, 2010. 25–39.

⁶⁴ Ld. Vida Bence kötetbeli tanulmányát.

bázissal rendelkezett, és a külföldi röpiratokat szintén élénk érdeklődéssel kísérte.⁶⁵ A Teleki család levéltárában maradt fent egy olyan XIV. Lajos elleni, latin nyelvű politikai szatíra, mely felirata szerint Kara Musztafa nagyvezír pokolbeli litániája a Portát támogató francia uralkodó, XIV. Lajos sikerei érdekében.⁶⁶ Az állítólag törökből német nyelvre, majd latinra fordított szöveg elsősorban az 1670-es és 1680-as évek eseményeire tett utalást a nantes-i ediktum visszavonását, Thököly Imre támogatását, Strassburg 1681-es elcsatolását kiemelve, de nem utalva az 1688-as nagy fordulatra, a Rajna menti területek elleni nyílt támadásra.

Bethlen Telekinek írt levelében megírta, hogy nemcsak novellákat küldött, hanem „németforma pasquillusokat is, egyiknek neve Mahumet testamentuma, másiknak Mahumet, Cardinal Mazarin, Cardinal Richelius, Luther Marton és Calvinus titkos conferentiája a Török Impérium mostani halálos betegségének orvoslásáról, mindenik a francia Királyhoz dirigáltatik”. A rövid közlésben igen sokféle információ zsúfolódott egymásra. A „Török Impérium halálos betegsége” szellemes politikai metafora a 17. század végén sok változatban bukkant fel metszetekkel illusztrált változatban és verses gúnyiratként is. A szultánt Európa beteg embereként ábrázoló, finoman kidolgozott képszatíra a török hadszíntér katonai és politikai erőviszonyait leképezve Buda visszafoglalását követően 1686–1687-ben öt nyelven és hat változatban jelent meg nagyméretű röplapokon is. A nemzetközi politikai ismeretanyagát és a metszetek színvonalát tekintve is szellemes gúnyrajz első változatát valószínűleg Giuseppe Maria Mitelli bolognai metsző készítette, aki XI. Ince pápa török elleni propagandájában is meghatározó szerepet játszott. Az olasz, francia, angol nyelven, háromféle német változatban közzétett metszetet ifj. Philibert Bouttats is kiadta Antwerpenben.⁶⁷

A fiktív képen a szultán betegága látható, akihez a török elleni háború meghatározó európai hatalmai küldik különböző tudású orvosait, felcsereiket, akik azonban nem a beteg megmentésén, hanem minél gyorsabb kiszorításán szorgoskodnak.⁶⁸ A törökellenes gúnykép sajátos politikai reprezentációjába Lotaringiai Károly, a bajor választófejedelem és a badeni

⁶⁵ *Deák Farkas*: Thököly Imre levelei, a Gróf Teleki család Marosvásárhelyi levéltárából. Budapest, 1882.; *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály, Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Budapest, 1972.; *Gajda Péter*: Teleki Mihály alakja Auguste de Gérandó La Transylvanie et ses habitans című művében. In: *Nyom-követés 3*. Szerk. Boldog-Bernád István, Szabó P. Katalin és Szuperák Alexandra. Szabadka-Budapest, 2018. 87–102.

⁶⁶ Gajda Péter szíves szóbeli közlése *Auguste de Gerando*: Erdély és az erdélyiek. Ford. Gajda Péter. Kolozsvár, 2018. mű alapján. Ezúton is köszönöm.

⁶⁷ *John Roger Paas*: The German Political Broadsheet, 1600–1700. 12. (1686–1700). Wiesbaden, 2014. 306–308. PA-776–779.

⁶⁸ *Der nunmehr in lezten Zugen liegende Türckische Gross Suldan und Der ausländischen Medicorum über dessen Kranckheit gehaltenes Consilium*. Paas, 2014. 95. 96. P-3571 és P-3572.

udvari medikusa állt legközelebb a fiktív betegágyhoz, míg a tatárokkal küzdő lengyel udvarból érkezett felcser és a kandiai recepten töprengő velencei kissé távolabb foglalt helyet. A Buda alá katonai segélycsapatokat küldő szász és brandenburgi választófejedelem orvosa még távolabbi pozícióban látható, sőt a török elleni háborúhoz 1686 tavaszán csatlakozó Frigyes Vilmos fiktív képviselője éppen az ajtón toppant be a jelenet szerint. Egy ismeretlen kiadónál készült változat a különböző udvarok medikusainak a tudását is „rangsorolta” – a segélycsapat katonai értéke alapján – brandenburgi „udvari orvost” előrébb helyezve a velencei és a spanyol csodadoktornál, s az új szereplőként megjelenített orosz „parasztorvosnál”.⁶⁹ Az itáliai minta alapján készült politikai szatírák képi programja viszont a Szent Liga szerepét hangsúlyozza, a birodalmi segítségnyújtás pedig egységesen a császári hatalommal együttesen jelenítette meg.⁷⁰

A francia változat az 1687. augusztus 12-i nagyharsányi csatát megörökítő metszettel együtt jelent meg egy 1688. évre készült párizsi almanach royalon.⁷¹ A közérthetőség ellenére a közzétett szimbólumrendszer politikai háttérismeretet igénylő utalásai a művelt elitnek szóltak, számukra adekvát a nemzetközi kitekintést nyújtó, külpolitikai érdekeket és európai erőviszonyokat bemutató politikai karikatúrák jelentése.⁷² A több történelmi krízis kapcsán citált, frappáns politikai metaforákra építő szatírákat, publicisztikákat nehéz egyértelműen azonosítani a sokféle változat miatt.⁷³

Az 1684 márciusában megkötött, Franciaország semlegességét garantáló regensburgi szerződés érvényességéig, 1688 szeptemberéig csak kisebb számban jelent meg Franciaország és a Porta együttműködésére nyíltan utaló német nyelvű politikai publicisztika. A Bethlen által hivatkozott mű így már az 1688. szeptemberi politikai váltásra utalhatott. XIV. Lajos seregeinek Rajna menti támadását követően, valamint a II. Jakabnak nyújtott eredménytelen

⁶⁹ MNM TKCS 84218. „Der geneigte Leser hat hier etliche Mittel eines ganzen Medicinischen Collegii, die Krankheit des Gross-Sultans bald zu heilen....” UBM Turc. 4014/6. Der Ausländischen Medicorum gehaltenes Consilium über dess nunmehr in letzten Zügen ligenden Türkischen Gross-Sultans Kranckheit. Paas, 2014. 97. P-3573.

⁷⁰ Rózsa György: Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében. *Folia Historica* 7 (1979) 44, 56.

⁷¹ Rózsa Gy.: i. m. (33. j.) 35–90.; Rózsa Gy.: i. m. (70. j.) 43–45.

⁷² Siegfried Kessemeier – Heiko K. L. Schulze: Ereignis Karikaturen. Geschichte in Spottbildern, 1600–1930. Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte Münster. Münster, 1983. 11–121.; Wolfgang Cilllessen: Krieg der Bilder. Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus. Deutsches Historisches Museum. Berlin, 1997.; Werner Hofmann: Die Karikatur. Von Leonardo bis Picasso. Hamburg, 2007. 9–45.

⁷³ Neue-Eröffnetes geheimes Staats-Cabinet der Europäischen Welt, Europäischer Staats-Rath Oder gründlicher Bericht wie sich die Hohen-Potentaten in Europa gegen die Monarchische Einbildung des König in Franckreich zuverhalten haben. Gedruckt im Jahr 1690. Lustig Labet Spiel seiten sämbtlicher Römischen Reichs Potentaten und den König in Franckreich. Franckfurt am Main, 1689.

támogatás után a sokat citált politikai szimbólumnak, az Európa beteg embere toposznak olyan holland variánsa is készült, ahol már Franciaország feküdt betegágyon, és a falában sántikáló szultán nyújt számára segítséget.⁷⁴

Bethlen Miklós a leírásban azonban nem jelezte, hogy az angliai bel- és külpolitikai krízis, II. Jakab helyett Orániai Vilmos angol trónra való meghívása szerepelt-e a pamfletben, miközben az 1688 őszén közzétett német publicisztikák Franciaország európai hegemoniára törekvésének bizonyítékaként mutatták be II. Jakab francia támogatását. Az európai hatalmak udvarainak rejtett diskurzusait, titkos konferenciáját meglevenítő politikai pamfletek az 1680-as években különösen nagy népszerűségnek örvendtek szórakoztatóan és lényeglátóan elemezve az európai erőviszonyok nagy fordulatait, nemzetközi összefüggéseit és azok várható következményeit.⁷⁵

A jól sikerült pamfletek újabb krízisek kapcsán továbbírt, bővített változatai láttak napvilágot legtöbbször meg nem nevezett Frankfurt am Main-i, lipcsei, kölni kiadónál.⁷⁶ Bethlen Miklós valószínűleg e politikai beszélgetés-játékok legnagyobb hatású kiadójától, a híres kölni Marteau műhelyéből származó pamfletek egyikére célzott leírásában.⁷⁷ A Pierre – és alkalmanként Wilhelm – Marteau/Marteu név alatt több nyelven publikáló kiadó, főleg francia, angol és németalföldi eseményekkel foglalkozva 1683-tól kezdett nagyobb volumenben németül is publicisztikákat megjelentetni.⁷⁸ Egy 1688-as pamflet címe nem emelte ki, de az 51 jelentős politikust, uralkodót megjelenítő szövegben a legelső megszólalók között szerepelt a francia nagyhatalmi politika két meghatározó alakja, Armand Jean du Plessis de Richelieu (1585–1642) és Jules Mazarin (1602–1661). Luther Márton és Kálvin felvonultatása a Török Impérium bajait orvosló a fiktív beszélgetésben, a nantes-i edictumot felmondó francia politika kritikája, mely 1685 után egyszerre hirdette a török és a protestánsok feletti győzelmet, a „kalvino-turcismus” vadját újra

⁷⁴ De onverwagte Tijding uyt Yerlandt, ae den Koninck van Vranckrijck. Wolfgang Cillessen, 2007. British Museum Ph. Bouttats

⁷⁵ *Heinz Schilling: Early Modern Europaen civilization and its political and cultural dynamism.* New England, 2008.; *Klaus Malettker: Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht. Internationale Beziehungen 1648/1659 – 1713/1714.* Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen. Hrsg. Heinz Duchhardt – Franz Knipping. Paderborn, 2012. 72–88.; *Bourbon-Habsburg-Oranien, i. m. (30. j.).*

⁷⁶ *G. Etényi Nóra: Pamflet és politika. A hatalmi erőegyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában.* Budapest, 2009. 59–95.

⁷⁷ „Unbetrügliches Staats-Oracel durch welches die allerverborgensten Dessesins und Chargins der Vornehmsten Potentaten, Fürsten und Stände, In- und ausserhalb Europa uns Licht gestellet werden. Nach dem Italianischen, Französischen und Hollandischen. Cölln, 1688.”

⁷⁸ *Olaf Simons: Marteau Europa oder Roman, bevor er Literatur wurde. Eine Untersuchung der deutscher und englischen Buchangebots der Jahre 1710 bis 1720.* Amsterdam, 2001. 670.

felelevenítve.⁷⁹ A Marteau-műhely többnyelvű vitriolos kiadványai nemcsak a gyorsan változó európai politikai helyzetről adtak folyamatosan megújuló körképet, hanem nyílt titokként mutatták be az államérdek mindenhatóságát a török elleni szent háború és a vallásszabadság eszméje felett. Levelezése tanúsága szerint Bethlen Miklós a kurrens pamfletek és publicisztikák külpolitikai információit, értékítéleteinek manipulatív változásait is figyelemmel kísérte.

4. Bethlen Miklós 1704-es fiktív kivégzésének ábrázolása

Bethlen Miklós hírnevének sajátos lenyomata 1704-es fiktív kivégzésének fiktív ábrázolása. A Jankovics József által exponált problémát követve Németh S. Katalinnak sikerült azonosítania egy különleges Bethlen Miklós-ábrázolást, ahol a kancellár 1704-es kivégzése látható, melyről a nürnbergi Andreas Lazarus von Imhoff (1656–1704) 1692–1694-től indult könyvsorozatának, a *Neu-eröffneter Historischer Bildersaal*nak az 1710-ben kiadott 6. kötetében jelent meg képes beszámoló.⁸⁰ A beszédes álhírt – amint erre korábban Köpeczi Béla is felhívta a figyelmet – Eustache Le Noble 1707-ben megjelent Rákóczi-életrajza is tartalmazza.⁸¹

Bethlen Miklós erdélyi kancellár elfogatásának híre a Német-római Birodalom nyomtatott nyilvánossága előtt is jelen volt.⁸² A jelentős tévedés aktuális széleskörű elterjedésében szerepet játszott Rabutin török elleni háború alatt szerzett katonai hírneve, valamint a császári generális hatékony és tudatos fellépése 1704-ben a szebeni információáramlás korlátozására.⁸³ Bethlen

⁷⁹ Joachim Bahlcke – Werner Korthaase: Daniel Ernst Jablonski. Religion, Wissenschaft und Politik um 1700. Wiesbaden, 2008.; Brückenschläge: Daniel Ernst Jablonki im Europa der Frühaufklärung. Hrsg. Joachim Bahlcke, Boguslaw Dybas, Hartmut Rudolph. Döbel, 2010.

⁸⁰ Németh S. Katalin: Bethlen Miklós kivégzése (?). Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 3. 369–372.; Németh S. Katalin: Bethlen Miklós kivégzése (?). In: Börtön, exilum s szenvedés, i. m. (36. j.) 261–266.

⁸¹ Köpeczi Béla: Magyarok és franciák: XIV. Lajostól a francia forradalomig. Budapest, 1985. 129. Eustache Le Noble: Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt. (Histoire du prince Ragotzi ou le guerre des mécontents sous son commandement.) Ford. Márki Sándor, jegyz. Kovács Ilona. Budapest, 1976.

⁸² Kincses Katalin Mária: A Rákóczi-szabadságharc hírei a Theatrum Europaeum hasábjain. In: Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas. Vál., bevezető, jegyzetek Kincses Katalin Mária. Ford. Tuza Csilla. Budapest, 2013. 88.

⁸³ Frederick Krabbes: „dass er in re wirklich dominire, und doch nicht so scheine” Das kaiserliche Generalat in Siebenbürgen unter Jean Louis de Bussy-Rabutin während des Grossen Türkenkrieges. Ungarn Jahrbuch. Zeitschrift für Interdisziplinäre Hungarologie 32 (2014/2015) 2016. 115–139.; Vida Bence: Információ és hatalom: az erdélyi elit és a bécsi katonai berendezkedés kapcsolatai-

letartóztatása a Frankfurt am Mainban kiadott *Relationis Historicae. Historische Beschreibung deer denkwürdigen Geschichten* című vásári füzetben 1705 őszen jelent meg, az Erdélyi Fejedelemség státusa iránti fokozott hírigénnyel párhuzamosan az októberi és novemberi hírek között.⁸⁴

Az 1588-tól Jacobus Francus álnév alatt Konrad Lautenbach (1534–1595) által elindított, húsvéti és az őszi nagy vásárookra az előző félév fontos európai újdonságairól száz–százhusz oldalon kiadott összegzés, a 17. század végén, 18. század elején Johann Steindecker kiadásában is kifejezetten magas nívón működött 1806-ig.⁸⁵ A standard és művelt olvasóközönségnek készült nyomtatvány érdemi diplomáciai híreket tett közzé, nemzetközi jelentőségű eseményekre koncentrálnak.⁸⁶ Bethlen Miklós kivégzésének fiktív ábrázolása nemcsak egyéni tragédiát mutatott be, hanem az Erdélyi Fejedelemség megváltozó helyzetét sűrítette a korszakban különösen kedvelt történelmi képes összegzésbe. Az erdélyi politikai elit nemzetközileg ismert prominens képviselőjének – bár fiktív – lefejezése az erdélyi kancellár hatalomvesztését vizualizálta megjegyezhető módon, történelmi példázatként. A lefejezési jelenet tudatosan idézte fel a magyar főméltóságok, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán és Frangepán Ferenc 1671. április 30-án reggel 8 és 9 óra között végrehajtott kivégzésének⁸⁷ korabeli képanyagát, melyről 1671 tavaszán – a gondosan megszervezett hivatalos császári propaganda Johann Paul Hocher irányítása alatt hatékony államapparátust működtetve⁸⁸ – több

nak vizsgálata Jean-Louis Rabutin de Bussy és Ferdinand Bonaventura Harrach levelezése nyomán. Megjelenés alatt; *Nagy Levente*: „Bethlen Miklós nótái”. Apor István naplója Bethlen 1704. évi peréről. *Lymbus* 3 (2005) 95–129.

⁸⁴ In diesem Fürstenthumb aber hat der General Rabutin alle mögliche Vorsichtigkeit anegewendet, und wie von dar berichtet wurde, den Siebenbürgische Canzleer Graff Bethlehem wegen gefährlich gepflogen Correspondenz im Monat Augusto in Arrest nehmen lassen, umb demselben wegen dieser begangenen Untreu den Process zu machen. Weiln sich aber befunden, hat er das ganze Land dahin verleitet, dass sie den dermahligen Haupt-Rebellen Ragozi zu ihrem Lands-Fürsten denominiren und proclamiren mögeten, las hat ihm gedachter Gen-Feld-Marschall zu einer wohlverdienten und von den daselbstigen Land-Ständen approbiren Straff das Haupt abschlagen lassen, welches einen grossen Schrecken im Land erwecket, dass dieübelgesinnet sich zur Ruhe begeben. *Mercurii Relation, 1705. 27.*

⁸⁵ *Péter Krisztina*: Hírek a svájci–görög határról. In: Szóra birni az újkort. A III. KorajútkorÁSz konferencia tanulmányai. Szerk. Bodnár-Király Tibor, Hende Fanni, Pataki Katalin. Budapest, 2016. 168–191.

⁸⁶ *Ester-Beathe Körber*: Messrelationen. Geschichte der deutsch- und lateinischsprachigen „messentlichen”. Periodika von 1588 bis 1805. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 92) Bremen, 2016. 91–167.

⁸⁷ A kivégzés leírása: *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. Budapest, 1876. Pauler és egy korabeli olasz kiadvány (RMK III. 2554.) alapján legújabbban: *Bene Sándor*: „Hóhérok teátruma” (a Wesselényi-mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei). In: *Siralmas jajt érdemlő játék*. Piliscsaba, 1997. 32–85.

⁸⁸ *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi szervezkedés történetéhez. 1664–1671. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 424–425;

nyelven közzétett összegzésekkel tudósított.⁸⁹ 1671 nyarán a hivatalos német nyelvű nyomtatványok Bécsben,⁹⁰ Prágában és Nürnbergben⁹¹ láttak napvilágot, olasz nyelvű változatok⁹² bécsi, velencei és római–perugiai kiadóknál is. Flamand nyelven 1671-ben és franciául Amszterdamban adták ki 1672-ben.⁹³ A német kiadványok 12 metszettel illusztrálva jelentek meg, Cornelis Meysens antwerpeni származású bécsi rézmetsző közreműködésével.

A szervezkedés főnemesi szereplőiről protestáns hetilapok is tudósítottak, mint a Georg Greflinger költő és író irányította hamburgi Nordischer Mercurius,⁹⁴ a berlini Odinari Post Zeitungen,⁹⁵ s a nürnbergi Kriegs- und Frieden Currier, mely nem főnemesi, hanem erdélyi kapcsolatokkal működő protestáns köznemesi mozgalomként mutatta be az udvarellenes szervezkedést.⁹⁶ Az 1671-ben kiadott röplapok mellett egy 1672-ben Nürnbergben közzétett röplapon – Gabriel Sigmund Hipschman (1632–1682) metsző és Johann Hofmann (1629–1698) nürnbergi és regensburgi kiadó együttműködésében készült mintákat felhasználva – a három magyar főnemes, valamint a Pozsonyban kivégzett köznemes, Bónis Ferenc és Erasmus Tattenbach stájer főúr 1671 decemberi kivégzéséről készült portrékat s a kivégzéseket mutatták be az aktualitásból a hosszabb távú emlékezetbe is beemelve a történeteket.⁹⁷ Ez az „előkép” lehet a magyarázata, hogy a Bethlen Miklóstra

Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. 1673–1705. Magyar Könyvszemle 84 (1968) 1. 3.

⁸⁹ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv. RHR Impressoria. Fz 112–115.

⁹⁰ App. H. 959. Röpl. 709. Szabó K. III. 2549. RMK III. 2549. „Ausführliche und Warhafftige Beschreibung, Wie es mit denen, Criminal-Processen, Und darauff erfolgten, Executionen, Wider die drey Graffen, Frantzen Nadassdi, Peter von Zrin, Und Frantz Christophen Frangepan eigentlich hergangen.” Wien, 1671. 40 levél és 12 rézmetszet.

⁹¹ Röpl. 710. App. H. 960. Szabó K. III. 2571. „Ausführliche, und, Warhafftige Beschreibung, Wie es mit denen Criminal-Processen, und darauf erfolgten Executionen, wider die drey Grafen, Frantzen Nadassdi, Peter von Zrin, und Frantz Christophen Frangepan, eigentlich hergangen. Mit allergnädigsten Befehl Ihrer Käiserl. Majestät, den Wienerischen Exemplar nachgedruckt.” Nürnberg, 1671.

⁹² Röpl. 716. App. H. II. 962., Szabó K. III. 2554. RMK III. 2554. „Perfetta, e veridica relatione delli processi criminali et essecutioni delli medesimi fattasi contro li tre Conti, Francesco Nadasdi, Pietro di Zrin, e Francesco Christofforo Frangepani.” Vienna, 1671. 34 levél és 12 rézmetszet.

⁹³ Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. 117.

⁹⁴ Nordischer Mercurius, Welcher wochentlich, zweymahl Teutsch, auch einmal Latainische und Französisch, körzlich vorstellet, was mit den Europaeischen Posten vom Krieg und Frieden, auch andern denckwürdigen Sachen eingekommen ist 1671. Bremen Presseforschung Institut Z 20 1671.

⁹⁵ Bremen Presseforschung Institut: „Einkommende Odinari Post Zeitungen II.” Z 2 1671. XIX. Wien, május 7.

⁹⁶ Walter Zimmermann: Entwicklungsgeschichte der Nürnberger „Friedens- und Kriegskuriers” (Nürnberger Kurier) von seinen ersten Anfängen bis zum Übergang an den „Fränkischen Kurier” 1663–1865. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Zeitungswesens. Nürnberg, 1930.

⁹⁷ „Richtige Anzeig Welcher gesatlt die fünff Haupt Rebellen in Hungarn Graf Nadasti, Graf von Serin, Franchipani, Bonis und Graf von Tattenbach. Wegen ihres hohen Verbrechens vom Leben zum

vonatkozó 1710-es metszeten az emelvényt lovagi öltözetű őrsg állja körül, a véres teátrumban pedig két katolikus pap volt látható.

A visszafoglaló háború időszakában a török feletti győzelmek politikai következményeit latolgató korabeli politikai diskurzusokban jelen volt az 1671-es kivégzések tradíciója, mint az uralkodó és a magyar rendek viszonyában bekövetkező európai jelentőségű fordulat kezdete. A kora újkor egyik kedvelt politikai szimbólumával, Ikarosz bukásával a címlapján jelent meg 1689-ben Christoph Boetius kötete, melyben harminckét híres európai példát mutatott be jelentős politikusok és hadvezérek tündökléséről, majd látványos bukásáról a 16–17. századból. A négyszáz oldalas kötet legrészletesebben Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc karrierjét, valamint kivégzését és vagyonának elkobzását ismertette, sok 1671-ben közzétett röpiratot, újsághírt és röplapot felhasználva. A szerző, aki jól ismerte a magyarországi politikai és katonai viszonyokat, s több ezer oldalas sorozatokat jelentetett meg a törököt kiűző háború eseményeiről, nem győzött csodálkozásának hangot adni, hogy a Magyar Királyság legjelentősebb, jó udvari kapcsolatokkal rendelkező, katolikus főmértóságai miért fordultak szembe az uralkodóval. Boetius 1689-es összegzése azt emelte ki, hogy Nádasdy Ferenc 1671-es kivégzésével az uralkodó és a magyar rendek viszonyában európai jelentőségű fordulat következett be.

Meglepő, hogy Bethlen Miklós alakját miért ebbe a történeti hagyományba emelte be az 1710-es nürnbergi kiadvány. Bethlen Miklós kulcsszereplő közvetítő volt a magyar főmértóságok, a felső-magyarországi köznemesség és az erdélyi politikai elit együttműködésében az 1660-as években, de erről a tevékenységéről nem jelent meg információ a korabeli sajtótermékekben. A jelenségnek részben lehet az oka a köznemesi szervezkedés emblematiszta alakjának, Vitnyédy Istvánnak (1612–1670) Bethlen Miklóshoz írt állítólagos levele, illetve Bethlen Miklós erre adott indulatos válasza, mely több változatban, s magyar nyelven is beépült holland és angol publicisztikákba.⁹⁸ Diplomáciai szintéren azonban nem került elő annak megfogható nyoma, hogy Bethlen Miklós használta volna a magyarországi evangélikusok intenzív kapcsolatrendszerét, mely a regensburgi birodalmi gyűlés irányában hatékonyan működött.

Hatalmas nemzetközi visszhangja volt azonban Bethlen protestáns prédikátorok melletti kiállításának a nyílt abszolutizmus időszakában.⁹⁹ Bethlen Teleki Mihálynak 1678-ban írt levelében maga is a nemzetközi politikai

Tode gebracht worden.” Wien Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv. 7219112. Paas P-2971.

⁹⁸ *Jankovics József*: Önéletírás és történeti hitelesség. Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen Miklós-levelezés tükrében. In: *Uő: Ex Occidente...* i. m. (3. j.) 124–125.

⁹⁹ *Imre Mihály*: Consolatio és reprezentáció – mártírok vizsgáztatása Zürichben. In: *Protestáns mártírológia a kora újkorban*. Szerk. Csorba Dávid, Fazekas Gergely Tamás, Imre Mihály, Tóth Zsom-

diskurzusba hatékonyan illeszkedő politikai eszköznek tekintette a Lengyelországon keresztül a Német-római Birodalomba eljuttatott Apológiát, mely sikeresen terjesztette a „keresztyén világ eleibe az átkozott hamiss processust”.¹⁰⁰ Legújabbán Bujtás László Zsigmond kutatásai emelték ki, hogy Bethlen tevékenységének is köszönhetően milyen sokoldalúan ágyazódott be a magyarországi protestánsok ügye az angol, holland prédikációs irodalomba, s protestáns mártírológiába, nemcsak az 1670-es években, hanem az 1680-as években is a nantes-i ediktum visszavonását követően új aktualitást nyerve.¹⁰¹

Egy 1682-ben kiadott röplap műfajában is bizonyíték arra, hogy a magyarországi protestánsok korszerű és országhatárokat gyorsan átlépő módon tudták megfogalmazni üldöztetésük történetét.¹⁰² A metszet húsz képből foglalta össze 1660-tól a magyar protestáns közösségeket ért sérelmeket. Tíz kép mutatta be, amikor a császári őrség elfoglalta a protestáns templomokat és iskolákat, s azt is, hogy ez ellen még a szabad királyi városok, Pozsony, Sopron és Kassa lakossága is fellázadt. Tíz kép a pozsonyi pert, valamint a prédikátorok nápolyi gályáig vezető útját és szenvedéseit tárta fel, érzékelte. A röplap információi bizonyosan az eseményeket átélő, szemtanú magyar prédikátortól származtak. A metszet azon kevés röplap közé tartozik, amikor magyar szerző segítségével vizualizálták a krízist. A külföldi egyetemeken tanult magyarországi protestáns értelmiségi réteget sokféle kapcsolati háló segítette emigrációban és üldöztetésének publikálásában.¹⁰³ 1671 és 1681 között százötven tiltakozó német nyelvű nyomtatvány jelent meg (legtöbb

bor. *Studia Litteraria* 51 (2012) 189–197.; Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. Debrecen, 2015.

¹⁰⁰ BML 197. levél: 1678. március 16. I. 335–337.

¹⁰¹ *Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi vésztorvényszékről és a gályarabokról szóló magyar szerzőktől származó könyvek sorsa a 17–18. századi holland kiadványokban.* Könyv és Könyvtár 25 (2003) 115–157.

¹⁰² Das Flugblatt als politische Erinnerungsstütze: zur Verfolgung ungarischer reformierter Prediger in den Jahren 1671–1681. In: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Hrsg. Zsuzsanna Cziráki, Anna Fundarková, Orsolya Manhercz Zsuzsanna Peres, Márta Vajnági. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, X) Wien, 2014. 249–259.

¹⁰³ App. H. 988. „Kort en waargtig verhaal. Van de laetste vervolginge der Evangelische Leeraaren in Hungarien. Amsterdam, By Johann van Sommeren, Boeckverkooper in de Kalverstaet in Perkins, Anno 1677. Magyar fordításban kiadva: In: Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Szerk. Makkai László, Fabinyi Tibor, Ladányi Sándor közreműködésével. Budapest, 1976. 153–155. Német változatban: Kurzer und warhafter Bericht von der letzten Versolung der Evangelischen Prediger in Ungaren Darinnen vorgestellt wird ihre Unschuld und die schreckliche Bosheit der partenischer Richter auss Hass dess Gottesdienstes an Ihnen erwiesen: in zierlichen Kupferstücken abgebildet aus dem Hollandischen in deutsch übersetsetz durch A. C. O. R, Gedruckt im Jahr 1678. Később is kiadják, 1683-ban, kisméretű, kézbe vehető változatban. *Bitskey István: De Ruyter admirális és a magyar irodalom. Négyszáz éve született a magyar gályarabok szabadítója.* Debreceni Szemle 15 (2007) 167–174.; *Graeme Murdock: Responses to Habsburg Persecu-*

Wittenbergben, Lipcsében és Jénában). II. János György szász választófejedelem pedig nyíltan támogatta s kiváltotta a magyar gályarabokat 1676 májusában. Anglia és Hollandia követei tiltakoztak Bécsben a magyarországi protestánsokat ért sérelmek miatt, s szintén jelentős az egyetemekhez, egyházi központokhoz köthető angol, holland publicisztikák száma.

Bethlen Miklósnak a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt kirajzolódó politikusi portréját egyszerre jellemezte rejtettség, ám krízisek kapcsán mégis megragadható jelenlét, töredékesség, ugyanakkor az életpályája alatt a közép-európai térségben lezajló nagy politikai fordulatokon áthúzódó, több korszakot átfogó szimbolikus politikai reprezentáció, mely egyszerre képviselte a művelt erdélyi főnemest, a jelentős családot, s az erdélyi kancellárok által a fejedelemség szerepét. Jelenlegi ismereteink szerint Bethlen Miklósról nem maradt fent portré, metszetes arckép. Bethlen önéletírásában is megfogalmazott politikai normarendszerét, az Erdélyi Fejedelemségben játszott szerepével kapcsolatos elvárásait azonban az tükrözné, ha nem egy konfrontáció, hanem egy működőképes kompromisszum reprezentációjában tűnne fel ábrázolása, mint amilyen a balázsfalvi szerződés jelentőségét, politikai és katonai körülményeit összegző allegória¹⁰⁴ vagy esetleg Bethlen politikusi tevékenysége csúcspontjának tekinthető, *Diploma Leopoldinum* eddig még elő nem került dicsőítő allegóriája.

tion of Protestants in Seventeenth Century Hungary. Austria History Yearbook. Volume 40. April 2009. 37–52.

¹⁰⁴ Ph. Bouttats. MNM TKCS 5709. Megjelent: Magyarország története tíz kötetben. 3/2. kötet. 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 428. kép. A Lotaringiai Károly fia által kiadott metszetes albumban is kiemelten szerepelt a megállapodás. *Dom Miguel Gonzalva de Ponte*: Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine... Nancy, 1701.

BETHLEN MIKLÓS ÉS AZ ERDÉLYI POLITIKA A KARLÓCAI BÉKE UTÁNI ÉVEKBEN – RABUTIN JELENTÉSEINEK TÜKRÉBEN*

SZIRTES ZSÓFIA

A törökellenes visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc erdélyi történetére nézve Rabutin erdélyi katonai főhadparancsnok neve éppolyan megkerülhetetlen, mint Bethlen Miklós kancellaré. Róla alkotott képünket akarva-akaratlanul befolyásolják a 300 évvel ezelőtt elhunyt Bethlen írásai. A kancellár Rabutin ellene irányuló haragját „veszedelme omegájának” tartotta, és *Önéletírásában* hosszasan elemezte a főparancsnokkal kialakult feszült, konfliktusokkal terhelt viszonyát.¹ Emlékeztetőül álljon itt egy jellemző idézet:

„hiszékenysége folytán első szóra befolyásolható ember volt, természetből a haragnak szolgája, aki gögjében és rossz szokásból első dühében mindent fenyegetéssel, szitkokkal és gúnyolódással szokott elárasztani, amit gyakran, de későn meg szokott bánni; hogy állhatatosnak lássék, konok, az egyszer megfogant gyűlöletet soha egészen távoztatni nem tudó [...], végtelenül kíváncsi, a hízelkedést kívánta is, meg is vetette, főparancsnoki méltóságára mód nélkül féltékeny. Voltak ugyan jók is benne. Nem volt haszonleső [...]; noha haragjában senki becsületét nem kímélte, mégis udvarias volt, művelten ugyan, de nagy, éles és gyanakodó elméjű, a francián kívül egy nyelven sem tudott jól.”²

De vajon hogyan vélekedett Rabutin Bethlenről, a kancellárnak az erdélyi politikában betöltött szerepéről? A főhadparancsnok leveleit segítségül hívva nem csupán e kérdés megválaszolásához jutunk közelebb, hanem azt is jobban megérthetjük, mi állt a 17–18. század fordulóján az erdélyi politika e két kulcsszereplője közötti ellentét hátterében, és ami még fontosabb kérdés: mi

* A kutatás az NKFI–108744 projekt keretein belül készült.

¹ BMM 848–854. Konfliktusukat Rabutinnek 1698. június 26-án Gyulafehérváron írt levelében is összefoglalja: BML I. 587–588, 777–781.

² BMM 849, 1173–1174. Az *Önéletírásban* és a *Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen* c. művében Rabutinról kirajzolódó kép kétségtelenül szubjektív és korántsem egységes, mélyreható elemzésére azonban itt nem vállalkozhatunk.

vezetett Bethlen bukásához – ezzel kiegészítve és kontrollálva a kancellár írásai alapján kialakult képet.

Jean Louis Rabutin de Bussy³ (1642–1717) francia születésű császári katonatiszt 1696-ban lett Erdély katonai parancsnoka. Kinevezése nem nyerte el a bécsi udvari körök maradéktalan tetszését; Kinsky⁴ kifejezetten ellenezte, hogy francia tiszt töltsse be e pozíciót. I. Lipót császár azonban Rabutint korábbi szolgálatai alapján hűséges, tapasztalt és önzetlen embernek tartotta, aki képes lesz ellátni a rá bízott feladatot – még a szükséges nyelvtudás hiányában is. (A német nyelvet egyáltalán nem, a latint csak kevéssé bírta.)⁵ Állítólag erdélyi kiküldetésével járt az a megbízatás is, hogy a Habsburg Monarchia keleti végéből kövesse nyomon a francia udvar portai követeinek tevékenységét.⁶

Erdély megtartása a visszafoglaló háborúk éveinek bizonytalanságában komoly kihívást jelentett számára. Működése során nagy figyelmet fordított a határvédelemre, az erődítésekre és a hadak ellátására, amelynek anyagi fedezetét gyakran sem az udvar, sem az ország nem tudta biztosítani. A 17–18. század fordulójának Erdélyét ingatag katonai helyzet jellemezte, amelynek során a főhadparancsnoknak hol egy lázadó ezred zsoldjának kifizetéséről kellett gondoskodnia, hol betörni készülő tatár, török vagy lengyel hadak ellen védekezni, hol belső szervezkedést – Thököly-párti mozgalmat, székely felkelést, rablóbandák működését – megakadályozni. Szót kellett értenie

³ 1642-ben született Párizsban, régi burgundiai nemesi családban. 22 évesen apródként kezdett szolgálni a de Condé családnál, mígnem egy incidens miatt 1671-ben Lotaringiába menekült. 1682-ben császári szolgálatba lépett. Ugyanebben az évben feleségül vette Dorothea Elisabeth Schleswig-Holstein-i hercegnőt, Georg Ludwig von Sinzendorf udvari kamaraelnök özvegyét. 1683–1689 között részt vett a törökellenes visszafoglaló háborúban: többek között Buda (1686) bevételében, a nagyharsányi csatában (1687) és Belgrád (1688) ostromában. 1689-től a német, majd 1691–1694 között az itáliai hadszíntéren szolgált. Közben diplomáciai szolgálatot is ellátott. 1694-ben lovassági tábornok lett. 1696–1708 között Erdély katonai főhadparancsnoka. A Rákóczi-szabadságharc alatt többször vezetett hadjáratot az erdélyi és magyarországi hadszíntéren, mígnem 1708 áprilisában végleg elhagyta Erdélyt, és visszavonult a hadi szolgálatból. 1717-ben (más adat szerint 1716-ban) halt meg Bécsben. *Gertrud Hlavka*: Johann Ludwig Graf Bussy de Rabutin. Feldmarschall, geheimer Rat und kommandierender General in Siebenbürgen. 1642–1716. Wien, 1941. (Kézirat, Bibliothek des Kriegssarchivs Wien) 1–10.; *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Kiad. Mészáros Kálmán. (História Könyvtár – Kronológiák, Adattárak, 8) Budapest, 2005. 350.

⁴ Franz Ulrich von Kinsky (1634–1699) cseh udvari főkancellár, ekkoriban az erdélyi konferencia elnöke. *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet, 8) Budapest, 1988. 35–36.

⁵ *Hlavka*: i. m. (3. j.) 14–15. – Bethlen szerint a nyelvi nehézségek leküzdése nem volt problémamentes Rabutin számára: „az ügyek és hazugságok áradata közepette annál jobban nekihevíült, minél kevésbé volt képes megérteni magát, megérteni az elhangzottakat és eldönteni, hogy kinek higgyen.” Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei (Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen). BML II. 1231.

⁶ *Várkonyi Ágnes*: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. júl.). Századok 88 (1954) 1. 19.

a súlyos belső ellentétekkel terhelt politikai vezetéssel is, ugyanakkor a bécsi hadvezetés rendelkezésére kellett állnia újabb magyarországi hadjárat idején, így 1696-ban és 1697-ben is. Közben köszvénye miatt többször ágyba kényszerült. Életrajzírója szerint Rabutin I. Lipót egyik legtehetségesebb lovassági parancsnoka volt, akinek fő érdeme az volt, hogy a pénzhiány és a katonaság lázadásai ellenére sikerült megtartania Erdélyt Habsburg-kézen. Érdemeit I. József és Savoyai Eugen herceg is elismerte.⁷

Az eddigi kutatásokból tudjuk: Rabutin a karlócai béke előtti években gyakran számolt be a bécsi udvari köröknek a Guberniumon belüli, Bánffy és Bethlen között fennálló viszályról, ami komolyan akadályozza az ország kormányzását, és amit hiába próbált feloldani. Ismertette az országgyűlések főbb eseményeit, a hadjáratokat és a csapatmozgásokat, a hadellátás nehézségeit. Kitért az önérdektől vezérelt erdélyi főurak tevékenységére és az elnyomott helyzetben lévő szászokra is. A levelekből az is tükröződik, hogy erdélyi működésének első éveiben nagy nehézséget okozott számára a *Diploma Leopoldinum*nak a főhadparancsnok hatáskörére vonatkozó kikötése.⁸

Arról, hogy miként látta Rabutin Erdély katonai, kül- és belpolitikai helyzetét a karlócai béke utáni néhány, békésnek nem mondható évben, alapos betekintést nyerünk Ferdinand Bonaventura von Harrachnak 1699–1704 között írt leveleiből. 1699 februárjától ugyanis Harrach főudvarmester váltotta fel Kinskyt az erdélyi konferencia elnökségében.⁹ A mellékletek nélkül mintegy 230, nagyrészt német – feltehetően franciából németre fordított –, kisebb részt francia és latin nyelvű levélben a főparancsnok rendszeresen beszámolt az erődítési munkálatokról, érintette a hadak elhelyezésének és ellátásának kérdéseit, jelentést tett az ezredek reformjával, a határkijelöléssel és -védelemmel kapcsolatos lépésekről, a katonaság fegyelmezésére és a belső zavargások megszüntetésére irányuló intézkedéseiről. A hozzá befutó kémjelentések alapján tudósított az aktuális külpolitikai és diplomáciai helyzetről, többek között a havasalföldi, moldvai és lengyelországi eseményekről, a török és tatár hadmozdulatokról. Mindemellett rendszeresen beszámolt az erdélyi belpolitika fontosabb mozzanatairól vagy az országgyűléseken tárgyalt egy-egy jelentősnek ítélt ügyről is. Leveleiben jellemezte a Gubernium tagjait

⁷ Hlavka: i. m. (3. j.) 15–36, 86.

⁸ Frederik Krabbes: „dass er in re wirklich dominire, und doch nicht so scheine”. Das kaiserliche Generalat in Siebenbürgen unter Jean Louis de Bussy-Rabutin während des Großen Türkenkrieges. Ungarn Jahrbuch 32 (2014) 115–138.

⁹ A váltásra, Bethlen szemszögéből: Jankovics József: Bethlen Miklós levelei Ferdinand Bonaventura Harrachnak, I. Lipótnak és ismeretlennek (1699–1703). Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények 2016. 239–241.

és más erdélyi politikusokat, véleményét fejtette ki hivatali alkalmasságukról, de a főnemesség visszaéléseire is felhívta a figyelmet.¹⁰

E rendkívül izgalmas forráscsoporton belül rendszeresen szó esik Bethlen Miklósról is. A róla szóló híradások főképp az erdélyi politikai eliten belül elfoglalt helyére, a felekezeti és politikai küzdelmekben betöltött szerepére vonatkoznak, és fontos adalékokkal szolgálnak a kancellár elfogatásához vezető folyamat megértéséhez.¹¹

Néhány jelentésből betekintést nyerünk abba: hogyan ítélte meg Erdély katonai főhadparancsnoka a *politikai elit* tevékenységét és belső viszonyait. 1699 júliusában Rabutin egyes főurak visszaéléseiről panaszkodott az Udvari Haditanácsnak, akik elrejtett gabonájukat az elszegényedett vármegyék és székek rendelkezésére bocsátják, ám e kölcsönért óriási kamatot kérnek. A legnagyobb nyereségre Bánffy György gubernátor és Bethlen Miklós kancellár tesz szert, akik bár ellenségek, közös érdekeik ügyében jól megértik egymást.¹²

Rabutin egy 1700. júliusi levelében kifejtette: komolyságot és szigort kell mutatni az erdélyiekkel szemben, különben félő, hogy kezelhetlenné és zabolátlanná válnak, ahogy az már különféle alkalmakkor megtapasztalható volt. A tisztelet kivívásához azonban bizonyos mértékben ki kell békíteni őket. Ennek kapcsán emlékeztet a Bethlen kancellár és Apor István kincstartó közötti gyűlöletre. Rabutin úgy látta: Bethlen a reformátusok, Apor a katolikusok részéről szinte mindent megtehet. Naláczi¹³ és Keresztési¹⁴ nem elég értelmesek ahhoz, hogy Bethlen agyafúrtságát és gonoszságát megdöntsék, és ha képesek is volnának erre, törökös irányultságuk ezt nehezen tűrné meg.

¹⁰ Szirtes Zsófia: Innere Spannungen in Hermannstadt im Jahr 1699 anhand eines Berichts von Johann Ludwig Rabutin. In: Wiener Archivforschungen. Hg. Zsuzsanna Cziráki – Anna Fundárková – Orsolya Manhercz – Zsuzsanna Peres – Márta Vajnági. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, X) Wien, 2014. 241–242. A tanulmányhoz felhasznált francia leveleket számomra Köves-Kárai Petra fordította le, akinek ezúton köszönöm szíves segítségét.

¹¹ Francia nyelvű emlékiratainak elemzésére itt nem vállalkozunk. Vö. Mémoires sur les campagnes faites en Hongrie, au Service de l'Empereur, par le comte de Bussy-Rabutin. Avec des notes. Kiad. Charles Joseph de Ligne. Leopoldberg près de Vienne/ Dresde, 1795.

¹² „Wan dan endlichen dem lande dißes getreidt bonificiret wird, so geschicht die bonification nur pr 2 fl der mehr alß doppelte genuß aber bleibt denen Magnaten. Wer nun diße erschrockhliche usurn am meisten intendiret, ist eben der Herr Gubernator, unnd Canzler Betthlen, Welche, ob Sie schon ieder zeit in höchster feindschaft, doch wan es von ihren interesse gehandelt wird, zum höchsten praeiudiz Ihro Mayestät unnd des landes man grösten schaden, sich bestens verstehen.” Rabutin az Udvari Haditanácsnak, 1699. júl. 8., Szeben. (Rabutin Harrachnak írt, 1699. júl. 19-én Szebenben kelt levelének melléklete.) ÖStA AVA FA Harrach Nr. 291. Az erdélyi főurak haszonleséséről az Udvari Kamara hivatalnokai is megemlékeztek. *Sinkovics István*: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 511.

¹³ Naláczi István (?–1702) guberniumi tanácsos.

¹⁴ Keresztési Sámuel (?–1706) guberniumi tanácsos.

A gubernátor kellően értelmes, de túl „puha” és engedékeny, ezért a kancellár kedve szerint irányítja és befolyásolja a véleményét. Bethlen és Apor a tárgyalások során állandóan veszekednek, a vallás és a közügyek kabátjába burkolva gyalázatos érdekeiket, személyes indulataikat hangsúlyozzák, mindezt a császár hátrányára. A főparancsnok a helyzet javítására szigort és egyszerű példa statuálását javasolta.¹⁵

A jelentésekből fény derül arra, hogy Rabutin igen fontos információkhoz jutott hozzá a románok vallási unióját ellenző mozgalmak és az erdélyi protestáns elit – közöttük Bethlen Miklós – kapcsolataira vonatkozóan. Az erdélyi református nemesség kezdetől fogva ellenezte a románok csatlakozását a katolikus egyházhoz, és arra törekedett, hogy az erdélyi ortodox egyház a 17. századi hagyományt folytatva továbbra is református fennhatóság alatt álljon. A reformátusok sorozatos ellenlépései mellett az ortodox román lakosság unióellenes fellépései is hátráltatták az egyesülés folyamatát, amely 1701 őszén a román Nagyszegi Gábor mozgalmában bontakozott ki.¹⁶

Rabutin 1701 októberében még úgy vélte: Nagyszegi Gábor akciója mögött a református Bethlen Miklós kancellár és a havasalföldi vajda titkára,

¹⁵ „Man geruhe nur den unvergleichlichen hass zwischen beeden herrn Grafen Canzler Betthlen, und Apor zu betrachten, deren iener von seithen der Calvinisten, und diser von Catholischen hierlands fast alles vermag, dan der Alt Nallaczi, und Kerestesi haben zu wenig Vernunft, die Betthlenische Subtilitaet, und Maliz zu widerlegen, und wan sie villeicht es auch kundten, liess es Ihr von unß ab- und denen Türkhen zuegeneigtes gemieith schwärlich zue. Herrn Gubernatori ermanglets zwar nit an verstandt, ist aber gar zu waich, und facill, massen Ihne herr Canzler bald so, bald anderst beliebig laithen und auf seine mainung in allen führen kann. Sowohl diser, alß obernter Herr Graf Apor, wan eine zu sammen Kunfts- oder abhandlungs occasion sich eraignet, haben auf ein ander ein ewiges stücheln, und mancherley Injuriose Vorwürff, worzue jeglicher sich des hierlands gewöhnlichen Dekhmantls der Religion, und Publici bedienet, da in wahrheit der sachen, bloß daß schändliche Interesse, Privat affecten, und Lauter Passiones darunter versirn zu hohen Uodienst, und nachtheill Ihrer Kayserlichen Mayestät. Selbste aber können, wan es allernädigist so gefallet, durch ein brauchenten Rigor, und einstmahlige Exem-Statuirung, dem hierländigen Statui bald ein anders ansehen geben.” Rabutin Harrachnak, [1700.] júl. 21., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 291. A Bethlen és Apor közötti ellentétre ld. BMM 836–840.

¹⁶ A protestánsok lépéseire: Újabbán: *Nagy Levente*: Kálvinista és/vagy katolikus unió. A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén. Századok 152 (2018) 3. 623–650.; Századok 152 (2018) 3. 623–650. *Gúdor Kund Botond*: Protestantismul transilvănean în secolul al XVIII-lea. Der siebenbürgische Protestantismus im 18. Jahrhundert. In: Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. Bd. 2. Von 1701 bis 1761./ Unirea Românilor Transilvăneni cu Biserica Romei. Vol. II. De la 1701 până în anul 1761. Hg. Johann Marte – Viorel Ioniță – Wolfgang Nikolaus Rappert – Laura Stanciu – Ernst Christoph Suttner. București, 2015. 448–527.; *Sipos Gábor*: Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile calvino-ortodoxe din Transilvania (1660–1710). Annales Universitatis Apulensis Series Historica 9 (2005) 2. 27–30.; *Sipos Gábor*: Consistoriul Reformat Suprem și problema unirii religioase a românilor. Annales Universitatis Apulensis Series Historica 6 (2002) 2. 105–110. Nagyszegi mozgalmára: *Daniel Dumitran*: Forme ale definirii identitare în Transilvania veacului al XVIII-lea. Exemplul românilor neuniți. Formen der Identitätsbestimmung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Nicht-Unierten Rumänen. In: Die Union der Rumänen 2015. 698–737.; *Silviu Dragomir*: Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII. I. Sibiu, 1920. 41–63.; Uo. Anexe 1–14. (Nr. 1–4.); BMM 872–883.

Dindár¹⁷ áll, ezért az unióellenes mozgalom elfojtása érdekében Nagyszegi elfogását javasolta a katolikus Apor István kincstartónak.¹⁸ Nagyszegi azonban elfogatása után levelet írt, majd részletes szóbeli és írásbeli vallomást is tett, ami egészen más fényt vetett a nevéhez fűződő unióellenes mozgalomra. A vallomásból kiderült, hogy az 1701. szeptember 25-i unióellenes protestációba a latinul nem tudó, egyszerű, tanulatlan Nagyszegi tudta nélkül olyan fontos betoldások kerültek, amelyek a mozgalmat jelentősebbnek és fenyegetőbbnek tüntették fel: benne Nagyszegi az összes erdélyi ortodox meghatalmazottjaként szerepel, akik templomaik visszafoglalásával fenyegetnek. Nagyszegi a császár hivatalos pecsétjével ellátott dokumentumot jóhiszeműen terjesztette, mivel nem gondolta, hogy tartalma bárkire nézve sérelmes, ráadásul az előzetesen felkeresett guberniumi tanácsosok egyike sem beszélt le akciójáról. Ennek alapján a tábornok úgy vélte: Sárosi ítélőmester volt az, aki „rettenes gonoszsággal” kibővítette a protestációt, mivel aláírásával és pecsétjével is ő hitelesítette a dokumentumot. Az ítélőmester azonban azzal védekezett, hogy a szokásos hivatali ügymenet során csalás áldozata lett.¹⁹ Nagyszegi elismerte, hogy az ortodoxok ügyében tanácsot kért Ioan Pater görög kereskedőtől, a gyulafehérvári metropólia gondnokától (epitrop), akinek javaslatára Dindárhoz, Brâncoveanu havasalföldi vajda Erdélyben tartózkodó titkárához fordult. Mindezek alapján a tábornok az országszerte terjesztett, románokat összehívó pátenst igen veszélyesnek tartotta, mivel úgy vélte, hogy Havasalfölde („Wällisch-landt”) befolyásával is számolni kell.²⁰

Újabb fordulatot vett Nagyszegi ügye, amikor 1701. november 5-én és 9-én a szebeni börtönben megfogalmazott memorandumai kerültek a főparancsnok kezébe. Ezekben az ortodoxok helyzetét bemutató írsaiban többek között azzal fenyeget, hogy a románok a vallási újítás miatt elpártolhatnak a császártól, mozgósíthatják híres tolvajaikat, például Pinteát, és a franciák meg a törökök mellé fognak állni. Felhívja a figyelmet arra, hogy a románoknak lehetősége van átmenni azokba az országokba, ahol tisztelik vallásukat. Külső ellenség megjelenése esetére a katolikusok veszélyeztetettségét

¹⁷ Ladislaus Theodorus Dindár, Brâncoveanu vajda magántitkára, korábban császári szolgálatban állt. 1690-től Brassóban a Bécs és Bukarest közötti diplomáciai levelezést közvetítette. Ekkorra azonban kegyvesztett lett, és személye különösen veszélyesnek tűnt Bécs számára azáltal, hogy Brâncoveanu megbízásából, a reformátusokkal is szövetkezve az unió ellen dolgozott, és az országot – a befutó hírek szerint – lázításra akarta bírni. *Eudoxius Freiherr von Hurmuzaki: Fragmente zur Geschichte der Rumänen. II. Bucuresci, 1881. 66–69.*

¹⁸ Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 19., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

¹⁹ Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 26., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292., ill. mellékletei: Nagyszegi Rabutinnek, é. h. n.; Nagyszegi protestációja, 1701. okt. 26. (Feltehetően a latinra fordítás dátumával.); Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 30. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292., ill. mellékletei: Rabutin Sárosinak, é. h. n.; Sárosi Rabutinnek, 1701. okt. 23., Gyulafehérvár.

²⁰ Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 30., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292., ill. melléklete: Nagyszegi Gábor vallomása, 1701. okt. 28., Szeben.

vetíti előre. Továbbá javasolja az ortodoxok élére egy vezető kinevezését.²¹ Rabutin úgy vélte, ezeket az újabb szövegeket minden bizonnyal az előkelő protestánsok fogalmazták meg és diktálták le Nagyszeginek, azzal a céllal, hogy félelmet keltsenek, és alkalom adtán rossz szándékaikat megvalósítsák. Úgy gondolta: az erdélyiek a vlah ügyek alakulását („den außgang der Wällischen Conjuncturen”) várják. Ennek megelőzésére a következő javaslatot tette: Nagyszegit ki kell venni az erdélyiek kezéből, és lefizetéssel vagy a legkegyetlenebb kínvallatással rá kell venni, hogy elárulja, ki volt ennek az összeesküvésnek a szerzője és sugalmazója. Amennyiben magáénak vallja a művet, és nem fedi fel a szerzőket, életével kell fizetnie. Arra is rámutatott a tábornok, hogy Nagyszegi fenyegető sorai mögött az erdélyi politikusoknak az a szándéka mutatkozik meg, hogy jelentősebb vállalkozásaikhoz a románokat használják fel.²²

November végén a tábornok megállapította, hogy az erdélyi rendek el akarják titkolni Nagyszegi ügyét, nehogy kitudódjon a felbujtó személye. Különösen érvényes ez Bethlen kancellárra, aki bagatellizálni akarja az ügyet, mivel ő maga annak fő értelmi szerzője.²³ Bethlen azonban nem csupán a Gyulafehérvárról induló Nagyszegi-féle mozgalom hátterében tűnik fel a főhadparancsnok jelentéseiben, hanem a máramarosi unióellenes fellépések kapcsán is.²⁴ Ottani főispánként 1701. október 31-én arról értesült Sztojka József²⁵ máramarosi ortodox püspöktől, hogy a nem egyesült pópák egy része Sztojkanál keres menedéket, mivel azt hallották, hogy Máramaros megmaradt az ortodoxiában. A püspök ennek kapcsán előmozdítását kérte Bethlentől – ajándék ellenében –, továbbá tanácsért fordult hozzá. Levelé-

²¹ *Dragomir*: i. m. (16. j.) 50–55.; Uo. Anexe Nr. 2–3.

²² Rabutin Harrachnak, 1701. nov. 13., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. Nagyszegi 1701. november 5-i és 9-i memorandumaival. Rabutin feltételezése szerint a memorandumok sugalmazói közé tartozott a szebeni királybíró, az evangélikus Johannes Sachs von Harteneck is.

²³ „[...] besonders aber der Herr Cantzler Graf Bethlen, welcher auß dieser sach nur ein bagatel, inde me er der Principaleste Author darvon ist, machen will”. Rabutin jelentése, é. h. n. [1701. november], másolat. (Rabutin Harrachnak írt 1701. nov. 23-i, Szebenben kelt levelének melléklete) ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

²⁴ Ennek hátterére: *Ovidiu Ghitta*: Biserica Maramureșană la începutul secolului al XVIII-lea. Episcopul Iosif Stoica. Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia XXXVII (1992) 1–2. 50–57.; *Ovidiu Ghitta*: The Problem of the Region of Maramureș within the Relations between the Bishops of Alba Iulia-Făgăraș and Mukacevo in the Beginning of the XVIIIth Century. Implications of a Controversy. Colloquia. Journal of Central European History 1 (1994) 95–113.; *Véghseő Tamás*: „...mint igaz egyházi ember...” A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. (Collectanea Athanasiana) Nyíregyháza, 2011. 113–121.

²⁵ A máramarosi református nemesség és az erdélyi vezetés, valamint az ortodox közösségek támogatását élvező Sztojka József (Iosif Stoica) máramarosi ortodox püspök (1690–1705) működésével akadályozta De Camillis János József munkácsi püspök (1689–1706) uniós törekvéseit. *Ghitta*: The Problem of the Region, i. m. (24. j.) 98.

hez mellékelte 1701. őszi levélváltását Nagyszegivel.²⁶ Rabutin Sztojka írása alapján arra a következtetésre jutott, hogy Bethlen az „itteni” – azaz erdélyi – püspökséggel bízta meg a máramarosi püspököt. Továbbá megállapította, hogy Nagyszegi protestációja nem csupán Erdélyben váltott ki hatást, hanem a szomszédos „görög” hitű „tartományok” területén is.²⁷ Bár olyan levélhez nem jutott hozzá a tábornok, amelyben a kancellár erdélyi ortodox püspökséget ajánlott volna fel Sztojkanak, feltételezése beleillik a református Bethlen korábbi unióellenes tevékenységébe.²⁸

Rabutin 1701. decemberben arról értesült a katolikus Haller Istvántól, a rendek elnökétől, hogy a Nagyszegi-féle protestáció három református: Bethlen kancellár, Naláczai István és Keresztesi Sámuel tudtával készült. Hozzáfüzte: e három személy éppen az, akiket mindig is a leggyanúsabbnak tartott számon, bár nem kétkedik abban, hogy mások is benne voltak az ügyben.²⁹

Rabutin 1701. októbertől és decembertől közölte jelentéseiből nyilvánvalóvá válik, hogy rendkívül veszélyesnek ítélte meg Nagyszegi unióellenes mozgalmát, és a legkeményebb módszerek bevetésétől sem rettent volna vissza annak elfojtása érdekében. A mozgalomban ugyanis komoly politikai tényezőzt látott: felkelés és Erdély átpártolásának veszélyét. A mozgalommal történő leszámoláshoz azonban ki kellett derítenie annak értelmi szerzőjét. A gyanúsítottak között Bethlen Miklós is szerepelt, Sárosi ítélmester, Brâncoveanu erdélyi emberei, továbbá a protestáns elit más tagjai mellett. Bár az eddigi kutatások során nem került elő olyan írás, amely Bethlennek a Nagyszegi-

²⁶ Sztojka József [Bethlen Miklósnak], 1701. okt. 31., Sziget; Nagyszegi [Gábor Sztojka Józsefnek], 1701. szept. 13., h. n.; [Sztojka] József püspök [Nagyszegi Gábornak], 1701. okt. 20., Segin [Sziget]. Rabutin Harrachnak 1701. november 23-án Szebenből írt levelének mellékletei. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

²⁷ „[...] auß des Pischoffs Schreiben ist unter anderen zusehen, undt muthzumassen daß ihme der Bethlen Miklós daß hiesige Pisthumb angetragen haben müesse [...] So ist demnach mein geringes erachten, zuglauben, daß des Nagyzegei Protestation den Effect nicht allein in Sübenbürgen, sondern in allen diesen landt angränzenden die griegische Relligion professirenden Provinzien gemacht habe, undt eines daß andere nach sich zuziehen scheint.” Rabutin jelentése, é. h. n. [1701. november], másolat. Rabutin Harrachnak 1701. november 23-án Szebenből írt jelentésének melléklete. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. Bethlen szükségzavú beszámolója a Nagyszegi és Sztojka közötti levélváltásról: BMM 879–880.

²⁸ Vö. 16. j. Bethlen főispánként szerepet játszott abban, hogy miután az 1698. április 14-i uralkodói rendelet az egyesülést a másik három bevett felekezettel is megengedte, a máramarosiak a reformátusokkal léptek unióra. *Cziple Sándor*: A máramarosi püspökség kérdése. Doktori értekezés. Budapest, é. n. [1908] 40.

²⁹ „[...] welche drey Köpfe eben jenne seindt, so ich iederzeit dem Kayserlichen Hoff in allen sich ihnen favorabl zeugendten Conjunctionen alß die verdächtigte vorgestöllet, obschon zwar nicht zu zweifeln, daß auch noch andere daran werden participiret haben.” Rabutin Harrachnak, 1701. dec. 11., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

ügyben való részvételét egyértelműen bizonyítaná, az megállapítható, hogy a tábornok gyanúja Nagyszegi letartóztatásával nem szűnt meg.³⁰

1701 őszén Rabutin az uniós ügyekkel párhuzamosan az egykori erdélyi thökölyánusokra irányította figyelmét. Októberben a korábban Thököly leg-hűbb emberének számító, Bécsbe készülő Pekry Lőrinc³¹ – a „főrebelleként” számontartott Petrőczy³² („Betrozi”) sógora –, valamint felesége, az ekkor magánügyei miatt Magyarországon tartózkodó Petrőczy Kata Szidónia veszélységére hívta fel a figyelmet, és megfigyelésüket javasolta a bécsi udvarnak. Feltételezte, hogy Bethlen Miklós jó kapcsolatban áll Pekryvel, valamint Dindár havasalföldi titkárral, Petrőczy jó barátjával, aki a császár ellen tevékenykedik és kémkedik.³³

1702 áprilisában a már eddig is a gyanús személyek közé tartozó Bethlen immár a legfőbb ellenségként, a *vallásügyi viták* élharcosaként tűnik fel Rabutin jelentésében. Arról számol be, hogy a reformátusok 1702. április 7-én beadványt juttattak el hozzá, amelyben – egyéb témák mellett – semmisnek nyilvánítottak minden olyan leiratot, amelyben az uralkodó 1693 óta a katolikusoknak kedvezett.³⁴ Rabutin úgy vélte, a beadvány által – amelyet a reformátusok egy iskola (a gyulafehérvári Báthory-templom melletti ókollégium) átadása kapcsán fogalmaztak meg – nem csupán a katolikus vallás, hanem a vallás ürügyén a császári felség személye és uralma is gyűlöletessé válhat

³⁰ A kérdéskörre bővebben: *Szirtes Zsófia*: A románok vallási uniója Rabutin főparancsnok szemével. Nagyszegi, Sztojka és a protestáns elit 1701-ben. In: A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Római Katolikus Teológia Kar által 2016. okt. 20–21-én Gyulafehérváron *Catholice reformare*. A katolikus egyház a fejedelemség korában. Szerk. *Diósi Dávid – Marton József*. Budapest–Kolozsvár, 2018. 343–381. Véleményem szerint Bethlen *Önéletírásában* tudatosan védekezett a Nagyszegi-perben betöltött szerepére vonatkozó – bár nyíltan ki nem mondott – vád ellen. Ezt támasztja alá Harrachnak 1701 novemberében írt védekező levele is: *Jankovics J.*: i. m. (9. j.) 252.

³¹ Petrovinai gróf Pekry Lőrinc (1656k–1709) ekkor Udvarhelyszék főkapitánya. 1704-ben csatlakozott Rákóczihoz, 1706–1707 között a felkelők erdélyi főparancsnoka. *Heckenast G.*: i. m. (3. j.) 333–334.

³² Petrőczy és kaszai báró Petrőczy István (1650/57k–1712) Thököly Imre tábornoka, 1686–1704 között emigrációban élt az Oszmán Birodalomban és Havasalföldén. *Heckenast G.*: i. m. (3. j.) 339–340.

³³ „gewiß daß obbesagter Peckri ein besondere Verständnuß mit hiesigen Cantzler Herrn Graf Bethlen Micklos, unndt beyde mit den hier anwesenden Wallachischen Secretari Dindar, so nichts, alß alleß zu Ihre Kayserlichen Mayestät undienst hier practiciret, unndt ein purer Spion ist, sehr nachdencklich pflegen.” Rabutin Harrachnak, 1701. okt. 30., Szeben. Uo. – Pekry Bethlen Miklós mostohatestvére volt. *Heckenast*: i. m. (3. j.) 333.

³⁴ Rabutin Harrachnak, 1702. ápr. 12., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. Mellékletben az erdélyi reformátusoknak a gyulafehérvári Báthory-féle templom melletti református kollégium ügyében megfogalmazott beadványa. További másolat: Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Coll. Hevenesi, Tom. LXXVII. Nr. 14. (p. 373–391). Magyar nyelvű változat: A magyar- és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára. Közli *Fabó András*. I. Pest, 1869. 264–274. (165. sz.). A beadvány előzményeire ld. *Trócsányi Zs.*: i. m. (4. j.) 98–100.; *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. IV. 1687–1712. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai) Budapest, 1897. 97–116.; *Friedrich Teutsch*: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. Bd. II. 1700–1917. Hermannstadt, 1922.; *Sipos Gábor*: Az erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713 (–1736). Századok 135 (4) 46. Vö. BMM 863–864.

a protestánsok számára.³⁵ A katolikusoknak címzett írás tulajdonképpen egy manifesztum, amely ráirányítja a protestánsok figyelmét arra, hogyan próbálják megzavarni őket vallásgyakorlatukban, hogy aztán amikor kedvező alkalom adódik arra, hogy kivonják magukat a császári uralom alól, tetszetős ürüggyel tehessék ezt. Rabutin úgy látta: a szöveg ellenséges indulatot támaszt a rendekben és az ország lakosságában. A főhadparancsnok szerint a baj megelőzésének eszköze a császári miniszterek kezében van, ám hozzáfűzte: szerinte a megoldás az volna, ha szerzőjét, Bethlent letartóztatnák, és Bécsben fogva tartanák: „das der Hof den Herrn Canzler Betthlen Miklos, welcher der author, und fomentator aller diser machinationen auch der Concepist selber diser so Seditios verfasten Schrifft ist, wie nit weniger seine aigne hand in correctura an villen ohrten zuersehen, hinaus unter einem andern schein zuberuffen, und Ihne solang sub aliis Praetextibus, et delationibus bey hofe aufzuhalten, bis sich die gegenwärtige Coniuncturn ändern, oder favorabler zeigeten, geruhen möchte, hierdurch wurde Ihme der weeg zu villen aufruhren, und malizien, deren Er iederzeit gewohnt, abgeschnitten”.³⁶

³⁵ Az írás Rabutin szerint nem csupán a reformátusok, hanem a többi protestáns felekezet, különösen az evangélikusok közreműködésével készült, és lényegében egyezik azokkal a pontokkal, amelyeket Bethlen és a szebeni királybíró, Johannes Zabanius Sachs von Harteneck előző évben a gyulafehérvári országgyűlésen megfogalmazott, és az ország panaszja címmel ellátva a rendeknek előadott. A főparancsnok akkor megakadályozta, hogy mindezt ünnepélyes követség által adják elő az udvarban. Rabutin feltételezte, hogy a szebeni királybíró az evangélikusok képviselőjében az 1702. áprilisi írás megfogalmazásában is részt vett. Miután azonban értesült arról, hogy az ügy sokkal súlyosabb, mint gondolta, és az udvar is előveheti, letagadta, hogy az evangélikusoknak köze lett volna a szöveg megszületéséhez. Rabutin levéléhez mellékelte a szász nemzet ezzel kapcsolatos 1702. ápr. 10-i nyilatkozatát is. Rabutin Harrachnak, 1702. ápr. 12., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. – Mindezt pontosítja egy az 1701. évi országgyűlésről fennmaradt szebeni napló: eszerint Bethlen az általa megfogalmazott politikai és vallásügyi panaszokat titokban eljuttatta Hartenecknek és az unitárius Sárosi Jánosnak is, remélve, hogy két protestáns társát meg tudja nyerni a katolikusok ellenében. Harteneck azonban nem értett egyet a tervszöveggel, és tartalmát ismertette Rabutinnal, a katolikus Apor Istvánnal és Haller Istvánnal is. A tervszövegtől tehát nem csak a katolikusok, hanem az evangélikusok és az unitáriusok is elhatárolódtak. *Ferdinand von Zieglauer*: Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691–1703. Hermannstadt, 1869. 165–167. Vö. BMM 910.

³⁶ „[...] hogy az udvar méltóztassa Bethlen Miklós kancellár urat, aki minden ilyesfajta machináció szerzője és melegágya, és ennek a bujtogató írásnak is megfogalmazója, ahogy saját kezű korrektúrája is olvasható annak sok részén, egy másik ügyben kihívatni, és más ürüggyel és váddal addig az udvarban tartani, amíg a jelenlegi állapotok meg nem változnak vagy kedvezőbbnek nem mutatkoznak, ezáltal akadályoztatva volna sok párttűzés és családtság kivitelezésében, ami mindig is szokása volt”. Rabutin Harrachnak, 1702. ápr. 12., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. Vö. 5. j. BML 1232. E jelentés ismeretében feltételezhető, hogy a tábornok Bethlennél 1702-ben, még annak júliusi bécsi útja előtt tett látogatása valójában épp e cél megvalósulását akarta szolgálni: „Anno 1702-ben a gróf Székely Ádám lakadalmából Tordára hozzám jött feleségestől, jól lakott és amíg a felesége a feleségem ágyában aludt, majd két óráig beszélgetett velem, és bécsi utamat nemcsak javallotta, hanem arra is intett, hogy a császárt valóságosan informáljam mindenről, osztán magam lovaimon ment Panádig.” BMM 853.

E levél azt bizonyítja, hogy Rabutin hozzájutott a beadvány Bethlen szélgjegyzeteivel ellátott fogalmazványához.³⁷ Ha jelentése mellékletei között ez nem is lelhető fel, a kiadott szöveg tartalma alapján valószínűsíthető Bethlen társszerzősége. Ebben ugyanis a reformátusok az uralkodó iránti hűségük kinyilvánítása mellett az utóbbi években a katolikusoknak tett engedményeket (például templomok, épületek átadása) és a tőlük elszenvedett sérelmeket (hivatalokból történő kiszorulás, a románok vallási uniója stb.) sorolják fel, majd különféle kérésekkel fordulnak a katolikusokhoz, és megfogalmazzák az iskola átadásának feltételeit. Az 1702. február 13-i uralkodói dekrétummal kapcsolatban – amely megfeddte az engedetlennek minősített Guberniumot az 1699. évi katolikus pót diplomája végre nem hajtása miatt – megjegyzik, hogy általa a református vallás első tagjai, a gubernátor és a kancellár nyíltan veszélybe kerültek.³⁸ Továbbá sérelmezik, hogy a katolikusok a református előjárók rossz hírét keltik az udvarban.³⁹

Rabutin ugyanaznap kelt francia levelében feltételezte, hogy „az Ausztriai-ház nevét gyűlöletessé tevő” beadványt eljuttatták Angliába, Hollandiába, Poroszországba és más „hasonló vallású” hatalmakhoz.⁴⁰ Gyanúja reális volt: a Konstantinápolyból hazainduló Paget portai angol követ útja 1702 májusában Erdélyen keresztül vitt. Kísérője Szeben és Kolozsvár között maga Bethlen Miklós volt, aki már 1690-i bécsi tartózkodásakor kérvényt nyújtott át neki, amelyben az erdélyi protestánsok helyzetük javítását kérték Angliától. 1702-ben a követtel együtt utazó Edmund Chishull lelképásztor Enyeden átvette a református státus 1702. április 8-i sérelmi iratát, amelyet eljuttatott Londonba.⁴¹

Bethlen a későbbiekben is *rendi ellenzéki* szerepben tűnik fel a jelentésekben. 1702 novemberében Rabutin feltételezte, hogy ő is részt vett a rendek elé terjesztendő és véleményezendő tizenöt pontos tervezet megfogalmazásában, amelyben Bethlen László Erdély helyzetének javítását keresi, ám amely indirekt módon a császár ellen irányul.⁴²

³⁷ Vö. 35. j.

³⁸ „in an. 1702. die 13. febr. költ mindnyájunkot megrettentő erős decretum, melyben religiónknak első tagjai, a gubernátor és cancellarius, in gratia et credito, mely eddig jó istenfélő kegyelmes urunk előtt volt, periclitálnak aperte.” *Fabó*: i. m. (34. j.) 266.

³⁹ „Obtundáltak ő kglmek közül némelyek az felséges udvart sokszor és majd szüntelen a reformata religiön lévő elsőbb emberek ellen való sinistra informatiókkal, igyekeztvén azokat hozni in discrimen honorum et vitae, melyet quo consilio cselekesznek ő kglmek, könnyű általlátni.” *Fabó A.*: i. m. (34. j.) 269.; *Zsilinszky M.*: i. m. (34. j.) 102.

⁴⁰ Rabutin Harrachnak, 1702. ápr. 12., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

⁴¹ *Sipos G.*: i. m. (34. j.) 47.; *Rádkonyi Ágnes*: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz. A Ráday Gyűjtemény évkönyve IX (1999) 11–13.

⁴² Rabutin Harrachnak, 1702. nov. 19. Szeben. Bethlen László tervezetének másolatával. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. – Bethlen Miklós 1702. évi bécsi tartózkodása során segítette az oda országos követi minőségben érkező Bethlen Lászlót, és saját bevallása szerint is részt vett az emlékirat megfogal-

1703-ban a kancellár országgyűlési szerepléseivel kapcsolatos megjegyzéseket olvashatunk a jelentésekben. Márciusban a gyulafehérvári gyűlés idején arról tudósított a főhadparancsnok, hogyan sikerült Bethlen és párthívei ellenében keresztülvinnie, hogy a rendek jóváhagyjanak 800 000 forint adót. Bethlen azt is megpróbálta elérni, hogy az ország által biztosítandó 3000 munkás bérét vonják le az adó összegéből.⁴³ A tábornok arra panaszkodott, hogy a megszavazott adó felosztásában akadályt jelentenek a kancellár (adóügyi) tervezetei, amelyekkel nyugtalanítja a rendeket. Bár maga Bethlen ígért az udvarnak 1 000 000 forint adót, most 800 000 forint miatt igen nagy bajt okoz.⁴⁴

1703 áprilisában a Gubernium és Bethlen közötti nagy vitákról értesítette az udvart, és megállapította: „gedachter Cantzler von einer Zeitt her mit einer weith härtern und unanständigern manier alß vorhin anfangs zu verfahren, vorschutzend bey allen und jedem seinen großen credit, welchen er ihm zu Wienn erwerben hatt. Ich selber habe das procedere erfahren wehrenden Landtag, alwas so offt ich zu Ihre Mayestät diensten etwas vorgetragen, keinen größeren Antagonisten alß ihn Herrn Cantzler gefunden habe. Welcher hochmuth, damit sie nit zu sehr und zum undienst anwachse, nöhtig sein darff bey Zeitten vorzuliegen.”⁴⁵

Rabutin jelentéseiből sem maradt ki a Gubernium pecsétje körüli incidens, amelynek során Bethlen életét is veszélyeztetve látta.⁴⁶ Beszámolója

mazásában. A Bécsből Erdélybe előzetes véleményezésre elküldött írás állítólag elnyerte Bánffy gubernátor tetszését, azonban Rabutin nehezményezte, hogy a katonaság túlkapasait is belefoglalták, és sejtette Bethlen Miklós hatását: „Én mindjárt látám, hogy Rabutin a szegény Bethlen Lászlóban engem carpál [korhol]”. BMM 912, 917–918.

⁴³ Rabutin Harrachnak, 1703. márc. 25., Gyulafehérvár. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. A munkásokat a szebeni citadella építésére állította ki az ország. *Ludwig Reissenberger*: Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge 29 (1900) 2. 352. A vitáról Bethlen is megemlékezett önéletírásában: BMM 924–926. Eszerint Bánffy és Apor Szebenben már előzetesen ígéretet tett Rabutinnek a munkások ingyenes kiállítására, amelyek jóváhagyására Hartenecket is rákényszerítették. Bethlen így emlékezik meg ellenzéki szerepéről: „Nékem ez az istentelen munka és az én ellene való szólásom igen sokat ártott.” BMM 926.

⁴⁴ „So verhindernen solchen bißanhero des Herr Cantzlers Bethlen eingestreuete vielfältige projecten, mit welchen er die meiste Herr Stände beunruhigen, die wenig anzahl der milize mit den veranlaßten contributionen hin und her combiniren, und die gleichheit in allgemeinen Landtag außgemachet wißen will, woran schon von so vielen jahren her gearbeitet, und niemahlß außgearbeitet worden ist.” Rabutin Harrachnak, 1703. márc. 28., Gyulafehérvár. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

⁴⁵ „[...] az említett kancellár egy ideje a korábbinál sokkal keményebben és tiszteletlenebbül viselkedik, mindenkinek azt a nagy bizalmat hozva fel, amelyet Bécsben elnyert. Jómagam az országgyűlésen tapasztaltam meg ezt az eljárást: akárhányszor előadtam valamit Ófelsége szolgálatára, nem találtam nagyobb ellenfelet, mint a kancellár urat. E gögöt szükséges lehet idővel szem előtt tartani, nehogy túl nagyra nőjön és bajt okozzon.” Rabutin Harrachnak, 1703. ápr. 25., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. – Az *Önéletírás* szerint 1703-ban kollégái, Bánffy, Apor és Harteneck több alkalommal Bethlen ellen hangolták Rabutint. BMÖ 924–925, 932.

⁴⁶ BMM 933–935.; BML 1221–1222. vö. 5. j.

szerint 1703 májusában – amikor az új adóösszeírást kellett volna előkészíteni – Bethlen megszerezte és magával vitte a pecsétet, ezzel akadályozva a kiadmányozást. Rabutin egyelőre nem látta, hogy ez a kancellár és a Gubernium többi tagja közötti konfliktussal függ-e össze, avagy egy a főurak között előre letárgyalt, a parancs megtagadását akadályozó akcióról volt-e szó. Bár a Gubernium elnézést kért az eset miatt, Rabutin ezt nem akarta elfogadni.⁴⁷ A tanács többi tagja Rabutin parancsára Gyulafehérvárra követte a kancellárt és kénytelen volt a kijáratokat is elzárni, hogy megakadályozza a kancellár éjszakai továbbszökését. Ennek hatására Bethlen hivatlanul megjelent a következő reggeli ülésen és visszaadta a pecsétet. Rabutin úgy vélte, ez az incidens és korábbi hasonló esetek kellőképpen megvilágítják: „wie wenig öffters angezogenen Herrn Cantzler ihro Mayestät dienste zu herten triugen, welcher schon dahin gearbeit ist, das er durch allerhand grieffe nit, alß einen rechtschaffenen vasallen zustehet, seines allergnädigsten herrn interesse zu beförderen, sonderen, wo er nur kan, verhinderen suche. Meiner gedanken nach ist er ein gefahrlicher mann, welcher zum höchsten nachteil des gemeinen weesens noch viell anzurichten capabel ist. Dahero auch [...] einrathen mögte ihm bey zeitten einen solchen bieß einzulegen, damit er nit zu hoch oder groß wachse, sonderen bey dem, waß seiner Sphaera ist, mit ruhe verbleibe.”⁴⁸

A következő, Bethlennel kapcsolatos jelentés már a *Columba Noe* postázása és Bethlennel a Guberniumból történő kitiltása után, 1704. május 15-én kelt. Rabutin e terjedelmes levelében beszámol a súlyos pénzhiányról, a hadak fizetésének több hetes elmaradásáról, amelyet úgy kísérelt megoldani – példát akarva mutatni a főnemességnek –, hogy saját ezüstként áldozta be pénzverés céljára. A Gubernium azonban vonakodott követni példáját, míg

⁴⁷ Rabutin Harrachnak, 1703. máj. 2., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. A tábornok arról is értesült, hogy a nála járt guberniumi tagok: Bánffy, Bethlen, Apor, Haller, Keresztesi és Harteneck megbeszélést tartottak a jelenlegi helyzetről, megállapodva, hogy ha szükséges, visszavonulnak birtokaikra – Bánffy és Apor Várad környékére, Bethlen Máramarosba –, hogy ne lehessen őket megvádolni. Rabutin mindezt fölöttébb gyanúsnak találta.

⁴⁸ „[...] milyen kevésbé viseli szívén Öfelsége szolgálatát a gyakran említett kancellár úr, aki már azon dolgozik, hogy különféle fortélyokkal ne a legkegyelmesebb urának érdekeit szolgálja, ami egy hűséges vazallus kötelessége volna, hanem ahol tud, megakadályozza. Véleményem szerint veszélyes ember, aki a közügy legnagyobb hátrányára még sok mindenre képes. Ezért [...] azt tanácsolom, hogy kellő időben olyan marást kapjon, ami megakadályozza abban, hogy túl nagyra nőjön, hogy [ezáltal] nyugalomban megmaradjon a maga szférájában.” Rabutin Harrachnak, 1703. máj. 6., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. – Bethlen szerint a tábornok épp ekkor, 1703 májusában tagadta, hogy rosszakarója volna: „Anno 1703. mikor Fejérváratt az urak májusban majd megölének, maga kezével írt levéllel Radnótról a consultatióból béhivata Szebenbe s mond: Azért hívatlak, azt hallom, hogy a gubernátor, Apor és több hasonló nem barátid azzal járnak az országban, hogy én gonoszakaród vagyok és hogy én pártolom őket ellened; de tudd meg, hogy hazudnak, melynek bizonyosságára, ha akarod, scripto publico exmisso meghazudtatom az egész országban ezaránt őket.” BMM 853.

végül abban egyeztek meg, hogy a Teleki-féle ezüsből 2000 márkát adnak át kötelezvény ellenében, további 1500 márkát pedig maguk, valamint a városban tartózkodó magyarok és székelyek között osztanak fel.

Mivel a Gubernium az ígéret teljesítését különféle tervezetekkel halogatta, Rabutin komolyan kérdőre vonta a tanácsosokat, azzal gyanúsítva őket, hogy ezáltal végeredményben az ellenség kezére akarják játszani a várost és általa egész Erdélyt.⁴⁹ A későbbiekben fény derült arra, hogy a halogatás mögött a Teleki családot pártfogoló Bethlen áll, aki a Gubernium határozata után saját javaslatot dolgozott ki az ügyben és nyújtott át Rabutinnek. A főhadparancsnok válasz helyett széttépve visszaküldte neki az írást, veszélyesnek tartva azt, és figyelmeztette, hogy ne foglalkozzon ilyen haszontalan tervezetekkel. Erre Bethlen a Guberniumnak is benyújtotta azt, amely azonban elhárrolódott a javaslatról.⁵⁰ Rabutin úgy vélte, a kancellár e veszélyes ténykedései elegendők lettek volna elfogatására és perbefogására, de a Guberniummal egyetértésben úgy döntött, egyelőre eltiltják az üléseken történő részvételtől, mivel láthatóan mindent meg akar zavarni, ami a császár szolgálatára nézve előnyös. Amíg az uralkodó nem rendelkezik róla, szállásán kell maradnia, ahol megfigyelés alá kerül. Amennyiben azonban folytatja a közügyet veszélyeztető tevékenységét, Rabutin kénytelen lesz úgy eljárni vele, ahogy a szükség megkívánja.⁵¹ A főhadparancsnok azonban azt is megjegyezte, hogy bár a Gubernium minden megtörtént rosszat Bethlenre ken, valójában a többiek sem jobbak nála, ezért az udvar egyikükben sem bízhat.⁵²

⁴⁹ „[...] ob sie H. guberniales in communi oder nur ein und anderer in particulari sich dahin bemühete daß vorhabende werck zu verhindern mithin die miliz in eine kleinmühtigkeit oder gar in verweiffelung zu stürzten, föglich diesen haubt-posto und sodan die ganze provinz dem feind in die hand spielen”. Rabutin Harrachnak, 1704. máj. 15., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

⁵⁰ Bethlen 1704. április 30-i tervezetében részletesen kifejti, hogyan lehetne méltányos módon megelőlegezni a szükséges pénzüsszeget. Többek között javasolja, hogy írják össze a hosszabb ideig Szebenben tartózkodókat, majd önkéntes nyilatkozataik alapján mérjék fel vagyoni helyzetüket, és ezt is vegyék figyelembe az adó kivetésénél. Ha ily módon elegendő készpénz gyűlik össze, nem lesz szükség az ezüstre („Si hoc modo parata pecunia sufficiens invenietur, ad argentarias non erit recurrendum”). Ő maga kész esküvel nyilvánosságra hozni vagyoni helyzetét. (Ez az utolsó kitétel Rabutin állítása szerint későbbi toldás.) A Gubernium 1704. május 4-i, Rabutinhez címzett Bethlen-ellenes protestációjában mélységesen elítéli Bethlen korábbi tevékenységét és újabban megfogalmazott javaslatát, amelyekkel saját érdekeit helyezi előtérbe, akadályozva az uralkodó és a haza szolgálatát. A protestációt Bánffy, Haller, Apor, Keresztési és Conrad írták alá. Rabutin Harrachnak, 1704. máj. 15., Szeben, csatolmányok. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292. Vö. *Rabutin*: i. m. (11. j.) 272–273.; Vö. 5. j. BML 1230.; BMM 978–979, 1214–1215.

⁵¹ „[...] wurde es aber indeßen sein, das er in seiner maliz zum höchsten praejudiz des allgemeinen weesens, so hierdurch periclitiren könte, fortfahren solte, muste ich genöhtiget sein mit ihm nach erfrischender noth zu procediren, biß dahin ich umb dem gubernio keinen verdacht zu verurhsachen, so viell möglich, dissimulire.” Rabutin Harrachnak, 1704. máj. 15., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

⁵² „[...] obschon daß ganze gubernium allein den Bethlem in allen üblen beschuldiget, und ihm alles, was geschicht, auf den hals schiebet, so bin jedoch [flust?] halber gehalten zu erinnern, das keiner

Rabutin jelentéseinek száma a következő hónapokban számottevően lecsökken – a hadi helyzet jelentősen akadályozta a Béccsel folytatott levelezést⁵³ –, Bethlen ügye pedig szeptember elejéig nem is kerül szóba. Utolsó levele e témában szeptember 2-án íródott, feszült katonai helyzetben. Várja az udvar döntését Bethlen ügyében, és emlékeztet arra, hogy ő maga e tárgyban kifejtette véleményét a Haditanácsnak. Fontosnak tartja, hogy az udvar hajtsa végre az ítéletet. Mindemellett sürgős katonai és anyagi segítséget kér Erdély megőrzése érdekében.⁵⁴ Ez azt mutatja, hogy bár Rabutin szükségesnek tartotta Bethlen eltávolítását – amelynek érdekében a rendek megfélemlítésétől és a Bécs felé továbbítandó peranyag visszatartásától sem riadt vissza⁵⁵ –, arra azért nem vállalkozott, hogy az udvar jóváhagyása nélkül tegye meg ezt a lépést. Végül az ügyet I. Lipót ugyanaznap, 1704. szeptember 2-án beérkező utasítása döntötte el, amely határozottan megtiltotta az ítélet végrehajtását.⁵⁶

Rabutin erdélyi főparancsnok levelei azt tükrözik, hogy Bethlen Miklós perbefogásához több éves út vezetett, a *Columba Noe* csupán az utolsó csepp volt a pohárban. A két egykorú, a maga területén a politika élvonalába tartozó államférfi között feszülő ellentétekhez jelentős mértékben hozzájárult a fennálló politikai rendszer. Az uralkodót feltétlen hűséggel szolgáló, a katonaság érdekeit szem előtt tartó, 1704-ben már hivatalosan is teljhatalommal bíró⁵⁷ Rabutin számára, aki több esetben is utasítást kapott a katolikus érdekek védelmére,⁵⁸ az erdélyi reformátusok második emberének számító

beßer alß der Bethlem, und alle mit ihm an einer Kranckheit bethlägerich seint, föglich der hoff keinen einzigen zu trawen und glauben hatt.” Rabutin Harrachnak, 1704. máj. 15., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

⁵³ A felkelők hadai ekkoriban elállták az utakat és szorosokat. *Rabutin*: i. m. (11. j.) 272.

⁵⁴ „Ainsi il ne me reste qu’à prier Vostre Excellence, d’y appuyer tout ce qu’elle y trouvera de necessaire pour le service de Sa Majesté, et faire, que je puisse estre bientost informé des volontés de la Cour sur l’affaire du Chancelier Bethleen, au sujet du quel j’ay exposé mes sentiments au dit Conseil de guerre, et repete en bref, qu’il est d’une necessité indispensable de laisser le Cour à l’execution de cette sentence. Le reste consiste pour le present, en un prompt secours de troupes, et d’argent, si l’on se veut conserver cette province si importante.” Rabutin Harrachnak, 1704. szept. 2., Szeben. ÖStA AVA FA Harrach Nr. 292.

⁵⁵ Rabutin az országgyűlést megfélemlítéssel Bethlen ellen hangolta, majd a fej- és jószágvesztés kimondása (1704. augusztus 8.) után is nyomást gyakorolva a rendekre, elérte, hogy azok a peranyag és Bethlen fellebbezése helyett csupán egy rövid összefoglalást küldjenek fel Bécsbe. Ő maga ekkor már Bethlen kivégeztetésére is kész volt, amelybe azonban a Gubernium nem egyezett bele. *Nagy Levente*: „Bethlen Miklós nótái.” (Apor István naplója Bethlen Miklós 1704. évi peréről). *Lymbus*. Magyarstudományi forrásközlemények (2005) 97–100.; *Juhász István*: Bethlen Miklós politikai pere. Kolozsvár, 1945.

⁵⁶ *Nagy L.*: i. m. (55. j.) 100.

⁵⁷ *Nagy L.*: i. m. (55. j.) 126.

⁵⁸ 1699 augusztusában I. Lipóttól azt a parancsot kapta: védje meg az unióra lépni készülő románokat a támadásoktól, és a császári szándék ellen fellépőket nevezze meg, hogy az udvar megfelelő megtorlásról intézkedhessen. *Hurmuzaki*: i. m. (17. j.) 20, 28, 30–32, 40.; *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. 33, 35. 1699. szeptember 5-én azt a pa-

Bethlen,⁵⁹ aki szem előtt tartotta a *Diploma Leopoldinum*nak a katonai parancsnok hatáskörére vonatkozó 17. cikkelyét, zavaró tényező volt. A karlóczi béke és az elfogatás közötti időszakban írt jelentéseiben Bethlen kezdetben nyereszkesdő erdélyi főúrként, a Gubernium befolyásos tagjaként tűnik elő. Fontos szerepet játszik a felekezeti küzdelmekben, ezzel aláásva Bécs rekatalizációs törekvéseit. 1701-ben az ortodoxok vallási uniójának ellenzője, 1702-ben pedig a protestánsok élharcosa. Kapcsolatai Havasalföldétől a nyugati protestáns hatalmakig terjednek. Mindezekért fölöttébb veszélyes az udvarra nézve. Rabutin 1702-től fő ellenségként tekint Bethlenre, aki különféle módon akadályozza az uralkodó szolgálatát, majd 1704-ben, igen feszült katonai helyzetben a hadak kifizetését.⁶⁰

Mégis, a leveleket olvasva nem téveszthetjük szem elől, hogy az ország és a birodalom hivatali nyelveit kielégítő módon nem ismerő főhadparancsnok nem első kézből tájékozódott. Informátorai közé tartoztak a Gubernium tanácsosai, akik egy részével Bethlen ellenséges vagy legalábbis ambivalens viszonyban volt.⁶¹ A beérkező információk esetleges téves volta azonban nem változtat azon a képen, amelyet róla a főparancsnok a bécsi udvarba továbbított.

rancsot kapta, hogy a katolikus párt követeléseit segítse győzelemre, ha szükséges, fegyveres úton. *Teutsch*: i. m. (34. j.) 11.

⁵⁹ 1697-től főkurátor lett másik négy református guberniumi tanácsossal együtt. *Sipos G.*: i. m. (34. j.) 38, 43.

⁶⁰ Kiegészítésképp érdemes megemlékezni arról is, hogy emlékiratában Bethlen 1703. évi katonai javaslatáról úgy vélekedett: „Rákóczi minisztereként sem állhatott volna a herceg pártja számára kedvezőbb véleménnyel elő”. A *Columba Noe* és Bethlen pere kapcsán pedig megjegyzi, hogy a kancellárban „valami természetes hajlandóság volt arra, hogy amennyire tehetné, ártalmára legyen a Habsburg-háznak”. *J. L. Bussy de Rabutin: Emlékiratok a magyarországi háborúkról*. Ford. Szávai Nándor. In: *Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról*. I–II. Kiad. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Budapest, 2004. I. 264–265, 273.

⁶¹ Rabutin egyik fő besúgója Harteneck volt, de feltehetően Bánffy gubernátor is közéjük tartozott. Vö. BMM 850–851.; Vö. 5. j. BML 1218–1223. Valószínűleg az informátorok közé tartozott Apor, aki nek Bethlennel való viszonya az 1690-es években megromlott, 1704-es perében pedig – Bánffyval ellentétben – Rabutin mellé állt. *Nagy L.*: i. m. (55. j.) 97–104.; BML I. 736–738, 780–781. Aporra utalhat az is, hogy az 1702. áprilisi református beadvány szerint a katolikusok rossz hírért keltették a református főembereknek a bécsi udvarban. Vö. *Fabó*: i. m. (34. j.) 269.

A MACSKA, A MAJOM ÉS A GESZTENYE

BETHLEN MIKLÓS SZEREPE

„BÁNFFI DIENES TRAGOEDIÁJÁBAN”^{*}

BALOGH ZSUZSÁNNA

1674. december 14-én, péntek hajnalban az akkor Béldi Pál tulajdonában lévő Bethlen várában – egy nemesi csoport szervezkedése következményeként fel ségsértés és egyéb vádak alapján – kivégezték Bánffy Dénest, Kolozs és Doboka vármegye főispánját, a fejedelmi tábla ülnökét, a fejedelmi tanács tagját, Kolozsvár és Szamosújvár főkapitányát, a fejedelem, I. Apafi Mihály sógorát.¹

*

Bethlen Miklós 68 évesen, 1710. január 23-án fejezte be élettörténetét bécsi fogsága alatt.² Az 1674-es események után több mint három évtizeddel később írt szövegben a Bánffy Dénes elfogatásában és kivégzésében játszott szerepét is megjelenítette. A szövegkonstruálás során Bethlen Miklós nem csupán emlékeit idézte fel, hanem valószínűleg leveleskönyvét és kalendáriumi feljegyzéseit is használta.³ A szerző ezeken kívül említést tett egy korábban birtokában levő, *Bánffy Dienes tragoediája* című iratról is, amely még

^{*} A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program (2016/2017) és az ELTE Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében valósult meg az EMMI támogatásával. A szöveghez fűzött észrevételeiért Laczházi Gyulának, Tóth Zsombornak, Szijártó M. Istvánnak és az általa vezetett önképzőkör tagjainak tartozom köszönettel. A nagyszabeni levéltári iratokról készített fotómásolatainak rendelkezésemre bocsátását pedig Szabó András Péternek köszönöm.

¹ Bánffy Dénes életéről és kivégzéséről bővebben ld. *Szilágyi Sándor*: Bánffy Dénes kora és megöletése. Történeti rajz. (Különlenyomat a Magyar Akadémiai Értesítőből) Pest, 1859.; *Zsinka Ferenc*: Losonczy Bánffy Dénes és kora. Életrajzi vázlat. Budapest, 1914.; *Angyal Dávid*: Bánffy Dénes és Béldi Pál bukása. Budapesti Szemle 75 (1893) 201. 321–337.; *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest, 1972.; *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. (Nemzet és emlékezet) Budapest, 1984. 139–148.

² A szöveg 1710-es befejezését követően kéziratosan terjedt 1858/1860-as kiadásáig. Gróf *Bethlen Miklós* Önéletírása. I–II. Kiad., bev. Szalay László. (Magyar Történelmi Emlékek 2–3) Pest, 1858–1860. A tanulmány során Bethlen Miklós művének a legtöbb szövegvariánst felhasználó közlését használok: BMM. Bethlen Miklós élettörténetének kéziratos terjedéséhez ld. *Tóth Zsombor*: Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában, 1710–1858/60. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 3. 279, 284.

³ *Jankovics József*: Önéletírás és történeti hitelesség. Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen-levelezés tükrében. In: BML 27.; *Jankovics József*: Bethlen Miklós leveleinek formái, műfaji és stilisztikai jellemzői. In: Uo. 67.

az élettörténet megalkotásakor is rendelkezésére állhatott levelesládájában.⁴ Erre az iratra utalhat az élettörténet Bánffy Dénes-ellenes eseménysorozat leírását tartalmazó második könyv negyedik részének címe, *Ab anno 1673. usque ad annum 1674 „Bánffy Dienes tragoediája”*, illetve az ötödik rész, *Bánffy dolga continuatiója*.

Bethlen Miklós élettörténetére alapvető hatással volt a politikai helyzet, hiszen a szerző maga is jelentékeny szerepet vállalt az erdélyi politikai életben, tehát nemcsak az emlékezete, hanem a politikusi énje is szelektált, ahogy a Bánffy Dénes ellen irányuló események narrációjánál is tette.⁵ Maga Bethlen Miklós is leírta ezt:

„Esz تندőnként megyek ugyan, amennyire lehet, boldogtalan életem folyására, de mindent, és mikor mi esett rajtam, nem írok meg, nem is jut eszembe; nem is érdemel annalest egy ilyen hitvány privatus embernek az élete. Jegyzem azért csak meg maradékim tanúságára életembéli nevezetes munkáim, igyekezetim, akadályim és szenvedéseimet ezután, és amennyire lehet, rövidítem, compendizálom.”⁶

A Bethlen Miklós élettörténetében megjelenő írásgyakorlat meghatározó tényezője az öregség mint a halált megelőző liminalitás tapasztalatának megírása és a fiatalabb generációknak való tudásátadás igénye volt. Ezen kívül megjelenik a hűtlenségi per következtében egy másik tényező is, mégpedig a fogság átmeneti állapotának és tapasztalatának kiírása. A szerző bécsi fogságban való léte, vagyis a börtön és az öregség tapasztalata egybeesett az élettörténet megalkotásakor. Ez olyan liminális állapotot eredményezett, amely alapvetően determinálta a szerző által alkalmazott írásgyakorlatot.⁷

A tanulmányban Bethlen Miklós élettörténetének két részében (a második könyv negyedik és ötödik részében) megjelenő és a Bánffy Dénes ellen irányuló 1674-es eseményekkel kapcsolatos szerzői pozíciómódosulásokat vizsgálom. Ezek egyben felvetik a szövegalkotás funkcióját és a szerző én-(re)prezentációit is: hogyan ábrázolta a fogságban lévő, idős szerző magát és az eseményekben játszott szerepét évtizedekkel azt követően, hazájától távol, életével számot vet-

⁴ „[...] ha el nem vezett, az én leveles ládámban megvayon egy kis fasciculusban, melyre ez van írva: Bánffy Dienes tragoediája”. BMM 645–646.

⁵ Ehhez ld. *Hans Renders: The Personal in the Political Biography*. In: *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory, and Life Writing*. Eds. Hans Renders – Binne de Haan. (Egodocuments and History Series 7) Leiden–Boston, 2014. 216–221.

⁶ BMM 635.

⁷ *Tóth Zsombor: Liminalitás és emlékirat-irodalom: Bethlen Miklós esete*. In: *Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. Nyerges Judit – Császtvay Tünde. Budapest, 2009. 452, 455–456.

ve, illetve hogyan konstruálta meg saját mártírságának imágóját, és egyúttal hogyan szorította háttérbe a kivégzett Bánffy Dénest a szövegben.

Bethlen Miklós ugyanis egész élettörténetét mártírológiai elbeszéléssé transzformálta, ahol nem csupán a hitéért és hazájáért türelemmel viselt fogságot, de egész életét normatív mintaként állította olvasói elé. Magát nemcsak uralkodójához, hazájához, az Erdélyi Fejedelemséghez hűséges, ám száműzött politikusként,⁸ hanem a kálvinizmus mártírjaként jelenítette meg, holott nem vallási okok miatt fogták perbe és tartóztatták le, és nem is szenvedett vértanúságot.⁹ Az élettörténetben megjelenített biblikus és egyéb textusok citációit és intertextusait a szerző saját mártírságának megalkotására alkalmazta.¹⁰ 1709. január 23-án maga hívta fel Bethlen László figyelmét, hogy „Bibliád legyen, ha az én levelemet akarod olvasni”.¹¹ A biblikus szövegekre való hivatkozások és utalások praxisa jelenik meg abban a két szövegrészben (a második könyv negyedik és ötödik részében) is, ahol leírta a Bánffy Dénes-ellenes eseménysorozatban betöltött szerepét.

Az 1674-es események leírásakor Bethlen Miklós a történések egyik áldozataként jelenítette meg magát és nem pedig azok haszonélvezőjeként. A szöveg megkonstruálása során egyértelműen szerepet játszott – az öregség és a fogság liminalitásán túl – az, hogy az események cselekvőinek és elszenvetőinek nagy része már nem élt, így nem tudták megvédeni magukat az őket ért vádakkal szemben, sem pedig megerősíteni az eseményekben játszott szerepüket.

Bethlen Miklós élettörténetében a következőképpen kezdte az eseménnyel kapcsolatos narrációt: „felette szomorú actus lón a Bánffy Dienes tragoediája, már in anno 1674., melyben az én atyám már a vízi betegségben csak házánál vesződvén, semmit sem tudott először, én sem tudtam”.¹² A szerző tehát a történések – évtizedekkel későbbi – leírását apja és saját

⁸ Ehhez ld. a kötetben szereplő *Laczházi Gyula: A szenvedélyek szerepe Bethlen Miklós Önéletírásának sorsértelmezésében* című tanulmányát. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányának gépiratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁹ *Tóth Zsombor: Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről. Vázlat.* In: *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai.* Szerk. Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor. Budapest, 2017. 44–45, 46–47, 49.; *Tóth Zs.: i. m.* (8. j.) 449–450, 455–456. Ehhez kapcsolódóan ld. *Tóth Gergely: Az erasmista satirikus és a bebörtönzött mártír. Bocatius két műve, a Hungaroteutomachia és az Olympias carceraria.* In: *Börtön, exilium és szenvedés, i. m.* 61–75.; *Nagy Levente: A kegyes hívő, a mártír és a tudós katona. Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásaiban.* In: *Börtön, exilium és szenvedés, i. m.* 181.

¹⁰ *Tóth Zs.: i. m.* (10. j.) 44. A korabeli protestáns mártír fogalomhoz ld. *Tóth Zs. Uo.* 32–39.; *Tóth G.: i. m.* (9. j.) 67–68. 23. j.

¹¹ *Jankovics: Bethlen Miklós leveleinek formái...* i. m. (4. j.) 75.; Bethlen Miklós levele Bethlen Lászlónak, Bécs, 1709. január 23. BML II. 1005.

¹² BMM 644.

alulinformáltságára hivatkozva defenzív pozícióból indította el, azonban gyorsan kilépett ebből, és átváltott egy másokat vádló, a felelősséget másokra áthárító pozícióra: „Teleki Mihály és Székely László volt a kezdője, Teleki vette rá Béldi Pált, [...] úgy Kapi György és Bánffy Zsigmondot is, nagy gyűlölőit”.¹³ Az 1674. november 16-án, vagyis az eseményekkel egyidőben kelt levelében is azt hangsúlyozta Bánffy Dénesnek, hogy „egész ország van fegyverben ellened”,¹⁴ amelyet több mint három évtizeddel későbbi élettörténetében is megírt: „mert országgal vagyon dolga, *mű csak szolgák vagyunk, eszközök benne*”.¹⁵ Ezzel a szervezkedés kezdeményezésének vádja alól igyekezett mentesíteni magát, és nem a Bánffy Dénes ellen alakított csoportban, vagyis a „ligában” való szerepe alól vonta ki magát és apját, hanem csupán a kezdeményezést hátrította el magától. A szervezkedésben betöltött szerepének leírását a következőképpen folytatta:

*„Én akkor udvarhelyszéki főkapitány lévén, eszközül felvettek, minthogy a dolgot a székelységgel akarták véghezvinni, és Teleki politica subtilitasa volt, a fejedelmet, ki ebben semmit sem tudott, a székelységgel s tumultusával ijeszteni, és az egész dolgot Béldi Pálra fogni a fejedelemasszony és Bánffy Dienesné előtt, noha azután mind napfényre jött, amint Üdvezítőnk mondja Matt. 10:26.”*¹⁶

A szerző nem csupán a szervezkedésben betöltött szerepét, hanem politikai pozícióját is igyekezett csökkenteni, a történések sodrában rendkívül alulinformált helyzetben mutatta be magát, utalva a Bánffy Dénes elfogatása során fellépő információhiányra és a parancsra való cselekvésre.¹⁷ Felelősségét azzal transzponálta másra, hogy Teleki Mihály szájába adta a székely „hadak” összegyűjtésére irányuló parancsot: „Kegyelmed Udvarhely, és Kornis Gáspár Marosszékről vegyetek számos hadat fel, és Bánffy Dienest Fejérvárra jöttében, vagy a miriszlai bereknél, vagy ahol lehet, meg kell lesni, fogni, vagy is ölni.”¹⁸

¹³ Uo. Ehhez ld. *Trócsányi*: i. m. (2. j.) 153–154, 157–158. valamint BML I. 665–666.

¹⁴ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek, Aranyoslóna, 1674. november 16. BML I. 270.

¹⁵ BMM 651. (Kiemelés: B. Zs.)

¹⁶ Uo. 645. „Azért ne féljetez tőlük; mert nincsen semmi oly elrejtett dolog, melynek meg nem kell jelentetni, és nincs oly titok, melynek meg nem kell tudatni.” Matt. 10:26.

¹⁷ „[...] az én atyám már a vízi betegségben csak házánál vesződván, *semmit sem tudott* először, én sem tudtam”. BMM 644.; „Bizony haragudtam, de tettettem Csipőre, de százsorta inkább haragudtam Csáki és Kornisékra, hogy *semmiről sem tudósítottak*, csak mint a bolond, mentem”. Uo. 649.; „Kornis uramék is *nem tudósítottak semmiről*, mely bizony nagy fogyatkozás volt”. Uo. 651.; „Sokat feddődém a *nem tudósításért*”. Uo. 651.; „ugyanis *mit tudtam én* akkor azokban a titkos dolgokban, amelyek a harminc vádok között találtaknak.” Uo. 657–658. (Kiemelések: B. Zs.)

¹⁸ Uo. 646.

A narrációban jelentős funkciót adott Bethlen Miklós annak, hogy a Bánffy Dénes ellen írt vádpontok szerzőségének vádja alól is mentesítse magát. Ezzel is csökkentve utólagosan saját szerepének jelentőségét. 1676-os letartóztatásakor és a fogarasi várba való fogságakor ugyanis nem csupán a Béldi Pál-féle szervezkedésben játszott szerepére hivatkoztak vádlói, hanem a Bánffy Dénes-ellenes eseményekre is:

„Először minden dolog csak Béldi ellen volt, engem nem forgattak először, de midőn osztán a nyavalyás, erőtlen fejedelmet Béldire felindították, engem is mellé rántának a vádban, és azt állíták, hogy valamint a Bánffy Dienes dolgában, (melyben is hazudtak, és így a többiben is), úgy minden gonoszban, fejedelem, fejedelemasszony és a fejedelmi kisasszonynak, Telekinek és több uraknak megöletésére való conjuratióban én vagyok Béldinek esze, pennája, kardja, mindene.”¹⁹

Bethlen Miklóst tehát nem csupán a Bánffy-ellenes vádpontok megalkotásával vádolták ekkor, hanem a Béldi Pál-féle szervezkedésben is jelentősebb szerepét feltételezték. Élettörténetének egyik szövegrészében úgy fogalmazott, hogy nem ismerte a Bánffy-ellenes vádak tartalmát,²⁰ más szövegrészben azonban azt írta, hogy saját példánya is volt a „liga” iratából, ami tartalmazhatta a szervezkedést legitimizáló, Bánffy Dénes ellen megkonstruált vádakot:

„Hosszú vala; ha el nem vészett, az én levelesládában megvayon egy kis fasciculusban, melyre ez van írva: Bánffy Dienes tragoediája. Megolvasván én, mondám: Ezek rettenetes dolgok, de ezeket megbizonyíthatni-é rá? Esküvéssel mondá: Meg, sőt annyiban van a dolog, ha Bánffy Dienes erre a 18-dik novemberre hirdettetett gyűlésre eljöhhet, Apafi tovább nem fejedelem, és sok főrend, s azok között te is nem élsz tovább.”²¹

A „ligához” való csatlakozását Bethlen Miklós kényszerhelyzetben meghozott döntésként ábrázolta, amelyet ismételten egy Teleki Mihály szájába adott és nem csupán a fejedelemre, I. Apafi Mihályra, hanem saját életére is veszélyt jelentő profetikus kinyilatkoztatással nyomatékosított. Ezt az eljárást folytatva próbálta mentesíteni magát a vádpontok megalkotásával kapcsolatban is:

¹⁹ Uo. 674–675. (Kiemelés: B. Zs.)

²⁰ Uo. 657–658.

²¹ Uo. 645–646.

„Teleki concipialta a vádokat in punctis 30 úgy jut eszembe, és énvélem concipialtának praefatiót a propositióknak, melyek közül legelső volt a Bánffy Dienes dolga; arra a praefatióra csinálták volt azt a hírt, hogy én írtam volna a vádokat, de így vagyon, Teleki írta, nem én; ugyanis mit tudtam én akkor azokban a titkos dolgokban, amelyek a harminc vádok között találtaknak.”²²

A szerző a vádpontok szövegezését Teleki Mihályra hárította, azt azonban nem titkolta, hogy az előszót ő írta meg. Bethlen Miklós tagadta ugyan a vádpontok ismeretét, élettörténetének narrációja szerint azonban, ha nem is az összeset, de ismernie kellett a vádaknak, a „rettenetes dolgoknak” legalább egy részét, hiszen birtokában volt egy példány a „liga” iratából. Sőt apja, Bethlen János egy 1674. december 5-én I. Apafi Mihálynak írt levelében – a fejedelem kérésére – összefoglalta az általa hallott, Bánffy Dénes ellen felhozható vádakat.²³ Ezek egy része azonban már 1668. december 31-ét megelőzően megjelent Bánffy Dénes levelezésében, tehát maga Bánffy is ismerte azok tartalmát.²⁴

Bethlen Miklós a személyes konfliktus meglétének hiányával is saját mártírságát igyekezett megalapozni, hiszen Bánffy Dénes irányába tanúsított

²² Uo. 657–658. A Bánffy Dénes ellen írott 31 vádpont: Gyulafehérvár, 1674. december 5. ANR Cluj, Fond familial Bánffy No. 964. fol. 19–20.; Bánffy Dénes válasza az ellene hozott vádpontokra. Bethlen, 1674. december 7. ANR Cluj Fond familial Bánffy No. 964. fol. 21–26.; No. 964. fol. 27–32.; No. 964. fol. 33–37.; Causa Criminalis Comitij L. Baronis Dionisií Bánfi, MDCLXXIV. MTA KK Jogt. ált. 2rét 29. szám, fol. 1–15.; Büntető keresete Groff és L: Báro Bánffy Diénesnek a Bethleni Várban, 1674. december 7. MNL OL P 1239 4. d. No. I-1674-1. fol. 29–39.; Causa Criminalis Comitij L. Baronis Dionisií Bánffy, MDCLXXIV. ANR Cluj Fond familial Bánffy No. 965. fol. 1–14. A bekötött irat elején egy Augsburgban, 1750–1799 közé datált, Johannes Esaias Nilson (1721–1788) és Johann Georg Lorenz Rugendas (1730–1799) kivitelezésében „Le Songe pastorale: Menalcas und Galathe träumend” témájú metszet található. <http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de/?selTab=3&subpage=search¤tWerk=29967>. A letöltés ideje: 2017. 02. 23. Causa Criminalis Comitij L: Baronis Dionisií Bánffy 1674. BAR Cluj MS KJ 331. fol. 119–137.; Praefatio. – BAR Cluj MS R 1048. fol. 1–14.; Declaratio causae criminalis spectabilis ac magnifici Domini Dionysii Bánffy de Losontz. – BAR Cluj MS R 1591/C11, fol. 41.; 1674. 17. Nov. Declaratio contra Dyonisium Bánffy ab ordin. Transylv. data. ELTE Egyetemi Könyvtár, Collectio Kaprinayana A, Tomus XLVI.; Szilágyi S.: i. m. (2. j.) 55–74.; Bánffy Dienes elárultatása. Levelek, okiratok, korabeli vallomások. Vál., az előszót írta és a jegyzeteket készítette Sebestyén Mihály. (Erdélyi ritkaságok sorozat 7) Marosvásárhely, 2012. 99–119.

²³ Bethlen János levele Apafi Mihálynak, Keresd, 1674. december 5. ANR Cluj Fond familial Bánffy No. 964. fol. 15–17.

²⁴ Teleki Mihály levele Bánffy Dénesnek, Fogaras, 1668. december 31. MNL OL P 659. 28. cs. No. 732. fol. 31. Vö. A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára. TML IV. 402–404. Ehhez ld. Bánffy Dénes válaszlevelét Gyalu, 1669. január 5. TML IV. 406–407., valamint Teleki Mihály január 9-én Fogarasról kelt válaszlevelét. TML IV. 407–412. Bánffy Dénest már 1668-at megelőzően is megvádolhatták, hogy a fejedelmi címre pályázik. Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. november 26. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 189–190. A levél kiadását ld. *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferenccel*. Közreadja Barta M. János. (Lymbus kötetek 3) Budapest, 2017. 220–221.

szimpátiájának funkcionális leírásával az események utáni lelkiismeret-furdalását és bünbánatát érzékeltette:

„Nékem in privato Bánffy Dienes ellen semmi nehézségem nem volt, sem az én atyámnak s atyámfiainak, sőt jó uramnak tudtam, az is volt, mert mikor in anno 1674, mint oda fel első könyvben VII-dik részben megírtam, igen beteg voltam, holt híremet vivén fel vacsorán a fejedelem belső kis asztalához, mindjárt elveti a kést Bánffy Dienes, mondván: bár három-négy holt volna meg más, csak ez ne; dicsért, becsült és osztán felfuttatott egy inast, és élete-met értvén, örült mind ő, mind a fejedelem; noha én ezt így az ő halála után tudtam meg, bár elébb tudtam volna meg, mert nem hittem volna mindent olyan könnyen el felőle.”²⁵

Mindezt tette úgy, hogy élettörténetében már más szöveghelyen leírta, hogy Bánffy Dénes miatt Bécsben mennyire megalázó helyzetbe került az udvarban,²⁶ arról azonban nem ejtett szót, hogy Bánffy Dénes okán 1671-ben szintén kompromittáló szituációba került az erdélyi fejedelmi udvarban.²⁷

Az engedelmes fiú pozíciójának megerősítését szolgálta öreg és beteg apja, Bethlen János által fiának adott a Bánffy Dénes elleni szervezkedésben való részvételére vonatkozó utasítása:

„Én ugyan ezeket ennyire nem tudom, de régtől fogván ismerem Bánffy Dénest, és ambíciójához képest könnyen elhiszek akármi rosszat is felőle, én őtet efféléitől mind féltettem, Kemény János is meg akarja vala öletni. Engem már Isten a világi dolgokból kitett, én itt Keresden fekszem, te menj el s járj el az urak rendelésében, Isten igazgasson minden jóra benneteket.”²⁸

Bethlen Miklós az események leírása során nem csupán saját, hanem családjának a történelemben játszott szerepét is csökkentette. Magát az apának engedelmeskedő fiúként ábrázolta, apját, Bethlen Jánost pedig betegségének kiemelésével inaktívként mutatta be.²⁹ Öccsét, Bethlen Pált – hasonlóan

²⁵ BMM 645.

²⁶ „Asztalom Bánffy Dienesnél volt, de másként kevés atyafiságát tapasztaltam; minthogy fekete hitvány gyászban voltam, azt tudták először az udvarban, hogy inasa vagyok”. Uo. 570.

²⁷ Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek, Keresd, 1671. február 18. MNL OL P 659 36. cs. No. 789. fol. 18–19. Kiadását ld. BML I, 234. Bánffy Dénes válaszát ld. Örményes, 1671. február 20. BML I. 648. Ehhez ld. még: BML I. 648–650.; *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus. (Csokonai Könyvtár 40) Debrecen, 2007. 160–161.

²⁸ BMM 647.

²⁹ „[...] az én atyám már a vízi betegségben csak házánál vesződvén, semmit sem tudott először”. Uo. 644. „Menék Keresdre beteg atyámhoz”, illetve apját beszélgetve: „Engem már Isten a világi dolgok-

Bethlen Gergelyhez, Farkashoz és Elekhez³⁰ – az események sodrában egyfajta Bánffy Dénest védő pozícióban ábrázolta.³¹ A halálos ítélet siettetésén kívül a szerző magát is Bánffy Dénes életét óvó, vagy legalábbis életét a törvényes eljárásra bízó pozícióban jelenítette meg.³²

A szerző ismételten profetikus szerepben tüntette fel magát több mint három évtized távlatából, amikor a családnév védelmének érdekében figyelmeztette Bethlen várának akkori birtokosát,³³ Béli Pált Bánffy Dénes kivégzésének helyszínével kapcsolatban:

„Én megmondám Béliének, hogy ha százszor parancsolnák is, de én bizony az én váramba nem küldeném, hanem ország várába, Szamosújvárra, mert bizony megbánja. Nem fogadja, s azután maga s maradéka siratja ma is.”³⁴

Béli Pál ugyanis 1659-től zálogjogon birtokolta Bethlen várat, amit azonban a Bethlen család több alkalommal is megpróbált visszaszerezni.³⁵ I. Apafi Mihály fejedelem Béli Pál szervezkedésének sikertelenségét és menekülését követően Bethlen Gergelynek, Farkasnak és Eleknek adományozta a várat.³⁶ A bethleni vár 1695. évi leltárjában Bánffy Dénes kivégzésének helyére utalhat a „fűvesztős bolt” elnevezés,³⁷ amely tehát a családi emlékezetben is megmaradt. Bethlen Miklósnak a bethleni várral kapcsolatos próféciája úgymond beteljesült, nem csupán a Béli-családtól vette el a fejedelem a várat, hanem a következő generációkat is emlékeztette a bethleni református templomban eltemetett holttest.³⁸

A felelősséget másokra hárító pozíciót a Bánffy Dénesre kirótt halálos ítélet mielőbbi végrehajtásában játszott jelentős szerepe következtében váltotta fel a lelkiismeret-furdalás és bűnbánat miatt nyugodni nem tudó, és szenvedő szerzői pozíció:

ból kitett, én itt Keresden fekszem”. Uo. 647. Ehhez ld. Béli Pál levelét Bethlen Jánosnak, Szászváros, 1674. november 15. – EOE, XV. 438–439.

³⁰ BMM 647.

³¹ Uo. 657.

³² Uo. 646–647, 656–657.

³³ A bethleni birtokra ld. ANR Cluj Fond familial Béli No. 36.; *B. Nagy Margit*: Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok. Bukarest, 1973. 366.

³⁴ BMM 656.

³⁵ *Lukinich Imre*: A Bethleni gróf Bethlen-család története. Budapest, 1927. 249–250. Vö. *B. Nagy*: i. m. (34. j.) 366.

³⁶ *B. Nagy*: i. m. (34. j.) 366.

³⁷ *B. Nagy*: i. m. (34. j.) 365–366.

³⁸ Kollátovith György levele Teleki Mihálynak, 1674. december 17. TML VI. 659–660. Vö. MNL OL P 659 6. cs. No. 217. fol. 7–8.

„Megvallom Isten és ember előtt, hogy én ezt értvén, jóváhagytam, és ize-
nettel Csákit siettettem Kálnoki Bálint által, melyet sokszor megbántam, és
az Istentől mai napig is bocsánatját kérem; noha azt az Isten tudja, hogy én
ezt is és mindent, amit ebben a tragoediában követtem, semmit Bánffi ellen
való rancorból, sem az énreám ezáltal jöhető haszonért nem cselekedtem,
hanem *ex boni publici studio, per informationes in me excitato; et 2-do: ex
metu non tam de mea persona (mert én bizony véle megbékélhettem volna,
ut supra patet), quam de multis aliis, sollicitudine, Apafi ne sit Báthori, mely
bizonyosan meglett volna, mint ezután sokból meglátszik; mert ha Csáki
nem sietett volna, halála után három órával érkezett Bethlenbe a fejedelem-
nek az urak híre nélkül néki adott gráciája.*”³⁹

Az évtizedekig tartó lelkiismeret-furdalás és bűnbánat kiemelése ugyancsak
Bethlen Miklós áldozatszerepének konstrukcióját támasztja alá. Ennek meg-
erősítésére és lelkiismeretének megnyugtatóására Istent hívta tanúnak, bűné-
nek Istentől érkezett feloldozásaként pedig Baló László udvarmestert beszél-
tette:

„és mikor halála hírért meghozák, Baló László, ezekben nem interessatus,
másként a fejedelemasszony belső kedves hopmestere, nékem, külön híván,
ezt mondá: *Hodie lanienae civili supremam manum imposuistis. Jaj meny-
nyi ember holt volna meg!*”⁴⁰

Ezzel Bethlen Miklós egy magasztosabb célért, a haza érdekében elkövetett
legitim cselekedetként ábrázolta tettét, önmagát a haza megmentőjeként je-
lenítve meg, miszerint a kivégzés végrehajtásának sürgetésével egyfajta vér-
ontást vagy akár egy esetleges polgárháborút akadályozott meg. Ennek meg-
erősítése miatt hallgathatta el tettének következményéből fakadó kivégzés
brutális körülményeit.⁴¹

A szerző többször nyomatékosította élettörténetében, hogy nem a „ha-
szon” reményében csatlakozott a szervezkedéshez, illetve hogy a „liga” más
– több esetben is név szerint említett – résztvevőivel ellentétben ő nem vett

³⁹ BMM 659–660.

⁴⁰ Uo. 660.

⁴¹ „Megölése is szegény úrnak igen mocskosan lett. Rossz hitván cigánnyal vesztegetették, kinek soha többé afféle dolga nem volt. Kilencszer, vagy tízszer marcongotta, mégis el nem esett szegénnek a feje. Az asszony házaira az mint felmennek egy pitvarba, ott exequáltak. Szegény úrnak hogy megjelentette Pataki uram, hogy eljött az órája, csak azon könyörgött, hogy másnap délig, vagy legalább ebédig halasszák dolgát. De csak az is meg nem engedtetett. Többet két óránál neki nem hadtak.” Kollátovith György levele Teleki Mihálynak, s. l., 1674. december 17. MNL OL P 659 6. cs. No. 217. fol. 7. Vö. TML VI. 659.

részt a Bánffy-birtokok szétosztásában.⁴² Ezen események leírásában Jézus ruháinak szétosztását felidéző mozzanatok is olvashatók:⁴³ „Látván én (melyet bizony nem is javallottam), hogy Bánffinak, aki mijét kaphatja, prédálja [...]”⁴⁴ vagy „Ők pedig a Bánffi Dienes keresett jószágaival (nagy kegyességnek tartván, hogy az ős józági intacte a fiaknak maradnak) felosztóznak.”⁴⁵

Bethlen Miklós minden „haszna” csupán öt pár kopó volt, amit még maga kért el Bánffy Dénestől kolozsvári házi őrizete alatt: „én magától kérék öt pár kopót, s ada. Ez volt a Bánffiéből minden nyereségem.”⁴⁶ A szerző úgy jelenítette meg a birtokába jutott csekély „nyereséget”, mint amit nem a szervezkedésben betöltött szerepéért és tetteiért kapott, hanem ajándékként a fogságban lévő és kiszolgáltatót Bánffy Dénestől. A szervezkedésben betöltött szerepéért járó „haszon” kiemelésével bűnének jelentéktelenebb voltát ábrázolta:

*„Énnékem ugyan ebből az öt pár kopónál több hasznom nem lön; mert az urak felültetének halála után, hogy Örményest kérjem, ők megszerzik a fejedelemtől, mert megvallják, hogy én legtöbbet szolgáltam, és ha én nem lettem volna, ők nem tudom, hogy most hol volnának; ezt igazán is mondták, de a többiben hazudának, nékem semmit sem adának, melyért Istennek hála az én részemről.”*⁴⁷

Az eseménysorozat leírása során ebben a szövegrészben azonban már nem a szervezkedés mellékszereplőjeként jelenítette meg magát, hanem megvallotta az ügyben játszott kulcsszerepét. Önmagát a mesebeli rászédett macskához hasonlította:⁴⁸ „és nem leszek, mint a macska, akinek a körmével

⁴² „Ők pedig a Bánffi Dienes keresett jószágaival (nagy kegyességnek tartván, hogy az ős józági intacte a fiaknak maradnak) felosztóznak, úgymint a fejedelemnek Gyalu, Örményes juta, de Gyalut a fiának visszaadá, Örményest Bánffi Zsigmondnak pro 15,000 florenis eladá, Visát Kapi, Kőböllkutat Székely László, Batizt Nalácz, Szokolyt Csáki, Libátont Kornis, Kórod-Szent-Mártont Nemes János, gernyeszegi vagy sarmasági successiót Teleki, ezer tallért Daczó János stb. ki ezt, ki amaszt, amelyeket én nem tudok; Béli a peres Szinyén kívül semmit sem kívánt, sőt azt mondotta, hogy ha a légy a szárnyán vinne is valamit a Bánffiéből, lerázná; mégis ő és én lakolunk majd idehátrább érette.” BMM 660.

⁴³ „Minek utána pedig megfeszíték őt, eloszták az ő ruháit, sorsot vetvén; hogy beteljék a próféta mondanása: Megosztóznak az én ruháimon, és az én köntösömrre sorsot vetének.” Mt 27:35.

⁴⁴ BMM 656.

⁴⁵ Uo. 660.

⁴⁶ Uo. 656. A Bánffy-birtokok kifizetésekor lefoglalt ingóságokról ld. Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Sibiu Fond J. H. Benigni 5. cs. No. 20.; ANR Cluj Fond familial Bánffy No. 964. fol. 39.

⁴⁷ BMM 660. (Kiemelés: B. Zs.)

⁴⁸ „A kandur csak mormogott,/ Nem vala kedve,/ Most látja de már későn,/ Hogy rá van szedve./ De a majom/ csak nevette,/ Tele hasát veregette./ Ha ravaszok keresik,/ Barátságodat,/ Vond vissza, ha eszed van,/ Tőlök magadat./ Rád szorultak, de mi bért/ Adnak fáradságidért?/ Pénzt az üres ládá-

kaparta volt ki a majom a gesztenyét, azt hazudván néki, hogy hús”.⁴⁹ Az intertextusban Bethlen Miklós az eseményekben betöltött szerepét hangsúlyozta, és az azért járó „nyereség”, a mezőörményesi birtok megszerzésének sikertelenségét jelenítette meg. Bánffy Dénes elfogatása során levelesládájának átvizsgálásakor⁵⁰ – az I. Apafi Mihály fejedelem által felállított bizottság egyik résztvevőjeként – Bethlen Miklós talált egy a fejedelemre nézve kompromittáló levelet a mezőörményesi birtok Bánffy Dénesnek való adományozásával kapcsolatban:

„A missilis levelek között találók a fejedelemnek maga kezével írt egy levelet Bánffy Dieneshez, melyben írja, hogy már bízvást nyúljon Örményeshez, mert Haller Gáboron elébb adatott. Ó Isten! né az Ábel vérét mint elé tudod keresni. Ez árta legtöbbet Bánffy Dienesnek, és vajon nem ez nyomja-é ma is nagy részént az Apafi nagy házat?”⁵¹

Kemény János fejedelem 1661-ben ugyanis 4000 forintért Bánffy Dénesnek adományozta a mezőörményesi birtokot. 1662. május 10-én Apafi Mihály azonban elvette Bánffy Dénestől hűtlenség okán, és Haller Gábornak adományozta, aki előbb tért az új fejedelem hűségére.⁵² 1663-ban azonban a fejedelem sógora, Bánffy Dénes is I. Apafi Mihály hűségére tért, ezután pedig

ból,/ Nesze semmi, fogd meg jól.” *La Fontaine*: A majom és a macska. In: Uő: Mesék. Francia után újra szerk. Czuczor Gergely. Ford. Lovász Imre. (Heckenast Gusztáv képes kiadása 5) Pest, 1856–1857. 66–70. A francia szöveg kiadását ld. Le Singe et le Chat <http://www.la-fontaine-ch-thierry.net/singchat.htm> A letöltés ideje: 2017. 02. 23. A mese valószínűleg ókori eredetre nyúlik vissza, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy Bethlen Miklós ismerte a kortárs La Fontaine *A majom és a macska* című meséjét, hiszen ugyancsak a majom és a macska meséjére utal Csáky István Rottal Jánosnak szóló 1666. október 26-án Szepesen kelt levelében, valamint Wesselényi Ferenc Rottal Jánosnak 1666. október 4-én keltezett levele. *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel*, i. m. (25. j.) 116–117.

⁴⁹ BMM 660.

⁵⁰ Bánffy Dénes levelesládájának tartalmáról 1675. június 13-án, Gyulafehérváron összeírt listát ld. ANR Sibiu (ld. 47. j.), Fond J. H. Benigni 5. cs. No. 20. fol. 17–20. Ehhez ld. még: EOE, XV. 472–473. Art. XXXI.; *Bánffy Dénes* tragoediája történetéhez. Közli: Torma Károly. *Történelmi Tár* 3/4 (1881) 730–731.; *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi levéltárügy története. In: Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez. Szerk. *Dáné Veronka – Fejér Tamás – Jakó Klára*. Budapest, 2016. 37.

⁵¹ BMM 658. Talán ezt, vagy ehhez hasonló levelet találhattak Bánffy Dénes levelesládájában. Apafi Mihály fejedelem levele Bánffy Dénesnek, Szeben, 1663. július 26. ANR Sibiu (ld. 47. j.) Fond J. H. Benigni 2. cs. fol. 116–117.; *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. Budapest, 2008. (PhD-értekezés) 100, 234, 238.

⁵² ANR Cluj Fond familial Bánffy No. 720. fol. 126. Vö. *Mordovin Maxim*: A mezőörményesi udvarház. Adatok egy elfeledett fejedelmi építkezéshez. In: *Kastélyok évszázadai – évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. *Feld István – Somorjay Sélysette*. Budapest, 2008. 154.; *Szabó*: i. m. (51. j.) 100.

a fejedelem visszaadományozta neki a birtokot.⁵³ Ez a birtokadományozás megjelent Haller Gábor meggyilkolásának egyik indokaként.⁵⁴ Bethlen Miklós élettörténetének leírásakor tehát a mezőörményesi birtokon már többszörös „vérdíj” volt,⁵⁵ ezért fogalmazhatott – ismételten biblikus hivatkozással nyomatékosítva – úgy a szerző, hogy az ő birtokába nem jutott vérdíjon vásárolt terület, azaz Hakeldama:

„Noha nékem bizony ugyan semmit sem adának, sem nem ígértek volt a conjuratio fejei a dolog elején, hanem mint említém, halála után biztatának fel, s megcsalának ismét meg ismét, hála Istennek, hogy Csel. 1:19. Akeldama nem elegyedett a jószágomba.”⁵⁶

Bethlen Miklós habár számított a szervezkedésben játszott szerepéért a mezőörményesi birtokra, az adományozás elmaradását Isten akaratának érvényesüléseként jelenítette meg. Önmagát azonban nem azonosította Júdással, annak ellenére, hogy igényt tartott a vérdíjra, amelyet – rajta kívül álló okok miatt – végül nem kapott meg. Az eseménysorozatot követő több mint három évtized távlatából funkcionálizálta élettörténetének Bánffy Dénes elleni szervezkedést leíró szövegét:

„De tanuljon az én fiam, és azt is tanulja meg, de secreto rei incognitae ne esküdjék meg praevie, mint én ide feljebb Telekinek, mert olyat mondhatnak néked, hogy kimondása testedet, titkolása lelkedet veszti el. Tartsa magának a barátom az ilyen titkot, jobb.”⁵⁷

A szerző a szervezkedéssel kapcsolatos szövegrészleteiben, vagyis a második könyv negyedik és ötödik részében, számos pozícióban jelenítette meg magát. Mindezek mégis csupán élettörténetének narratív eszközei a hazájáért szenvedő és a közért áldozatot vállaló mártír szerepvállalásának ábrázolására. A szervezkedésben játszott szerepe azonban nem a neki járó „haszon” megszerzésében kulminált, hanem a szenvedés és a fogság következményeként ábrázolt mártír szerepében.⁵⁸ Az öregség és fogság liminalitása a szerző-

⁵³ *Mordovin*: i. m. (52. j.) 154.; Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Gyalu, 1663. december 15. MNL OL P 659. 25. cs. No. 704. fől. 99–100.

⁵⁴ Ehhez ld. bővebben: Szabó A. P.: i. m. (51. j.) 243–244.

⁵⁵ *Mordovin Maxim*: Mezőörményesi udvarbírák XVII. századi levelezése. XVII. századi örményesi építkezésekre vonatkozó, eddig nem közölt források. Lymbus 2008. 93.

⁵⁶ BMM 660–661. „Erről tudomást szerzett Jeruzsálem minden lakója, úgyhogy azt a telket az ő nyelvükön Hakeldamának, azaz Vérmezőnek hívják.” ApCsel 1:19.

⁵⁷ BMM 661.

⁵⁸ „[...] mégis ő és én lakolunk majd idehátrább érette” Uo. 660. Bethlen Miklós fogarasi fogságához ld. *Tóth Zsombor*: „Vasrostélyos ablak az udvarra...” Bethlen Miklós fogarasi rabsága címet viselő

ben felerősítette a lelkiismeret-vizsgálat és a bűnbánat tartásának szükségességét és egyúttal annak megjelenítését. A fogságban lévő idős szerző számára a Bánffy Dénes ellen szerveződött „ligában” játszott szerepének a kiírása is ezt a célt szolgálta az eseménysorozat után több mint három évtizeddel később. Mindennek ellenére az 1674-es szervezkedéssel összefüggésben olyan titok őrzőjeként jelentette meg magát utódainak, aminek kimondása életét veszélyeztette volna, ennek eltitkolása pedig lelkét emésztette fel. Bethlen Miklós mártírságának ábrázolásához tehát nem csupán a fogságban eltöltött hosszú, türelmesen elviselt testi szenvedés, hanem a bűnös, titkait meg nem valló lélek életfogytiglani küzdelme is alapul szolgált.

Bethlen Miklós 1708–1710 között Bécsben írt élettörténetében a Bánffy Dénes-ellenes események leírása az öregség és a fogság liminalitásának következményeként értelmezhető. Ez a két átmeneti állapot a szerző életében egybeesett, ami nagymértékben befolyásolta írásgyakorlatát is.⁵⁹ Bethlen Miklós azonban nem csupán ezeknek a tapasztalatait jelentette meg élettörténetében, hanem egész életével számot vetve megkonstruálta önmaga mártírológiai narrációját.⁶⁰ Az öregség és a fogság egyidejű liminális állapotainak kontextusában értelmezhető csupán a Bánffy Dénes elleni szervezkedésben való részvételének megjelenítése, amelynek részeként Bethlen Miklós önmaga által áldozatként való pozicionálása került előtérbe, és tűnt el a brutálisan kivégzett Bánffy Dénes imágója.

esettanulmányának gépiratát, amelynek rendelkezésemre való bocsátását ezúton is köszönöm.

⁵⁹ Tóth Zs.: i. m. (8. j.) 449.

⁶⁰ Tóth Zs.: i. m. (10. j.) 46.

AZ ERDÉLYI KATOLIKUS ÚJJÁSZERVEZŐDÉS ÜGYE AZ 1690-ES ÉVEK ELEJÉN*

MIHALIK BÉLA VILMOS

„Actum est de religione catholica in Transsylvania, nisi vestra majestas succurat”, azaz „Vége van Erdélyben a katolikus vallásnak, hacsak Felsőség nem segít” – Bethlen Miklós szerint így könyörgött az erdélyi katolikusok követe, Baranyai Gergely I. Lipót császárnak 1692-ben.¹ Trócsányi Zsolt, az erdélyi Habsburg-berendezkedésről írt, máig alapvető monográfiájában Alvinczi Péter guberniumi és Baranyai Gergely külön katolikus követ 1692. nyári útjának indulása és az 1693 tavaszán Bécsben kiadott vallásügyi pótdiploma és Alvincziana Resolutio közötti időszak politikai pengeváltásait a téma nagysága miatt nem tárgyalta. Sőt az idevágó lábjegyzetben felhívja rá a figyelmet, hogy annál is kevésbé lehetséges ennek bővebb kifejtése, „mert erre a kérdés forrásanyaga sem elegendő”.²

Az erdélyi gubernium és kancellária működésének és iratanyagának legjobb ismerőjeként számontartott történész-levéltáros Trócsányi által nyitva hagyott kérdést más, külső, elsősorban szentszéki forrásanyag mentén kívánom közelebről megvizsgálni. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy a Szentszék és a bécsi nuncius 1692–1693 során milyen módon támogatta az erdélyi katolicizmus ügyét, illetve hogyan látták a katolikusok lehetőségeit a fejedelemségben? Mit lehet megtudni Baranyai követségéről és az 1693. tavaszi pótdiploma és resolutio előzményeiről, majd következményeiről? Kutatásaim során felhasználtam a Vatikáni Titkos Levéltárban az Államtitkársági Levéltár Germania-sorozat vonatkozó köteteit, amelyből a bécsi nunciussal való levelezést lehetett megismerni. Továbbá vizsgáltam a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, vagyis a Propaganda Fide levéltárában a vonatkozó aktákat és ügyiratokat, valamint a Hittani Kongregáció, vagyis a korábbi Szent Hivatal rendkívül érdekes adalékokkal szolgáló döntéseit és ügyiratait. Emellett a Prímási Levéltárból használtam fel néhány vonatkozó levelet.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ BMÖ II. 14.

² *Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8) Budapest, 1988. 211, 289.*

Az erdélyi katolikus egyház helyzete a Habsburg-uralom kezdetén

A törökellenes visszafoglaló háború egyik eredményeként az erdélyi fejedelemség Habsburg-uralom alá került. A bécsi udvarral való tárgyalások már közvetlenül Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségének bukását követően, 1685-ben elkezdődtek. A császári csapatok 1686-ban katonailag is megszállták a fejedelemséget, ennek következményeképpen I. Apafi Mihály 1687-ben rákényszerült a balázsfalvi szerződés megkötésére Lotaringiai Károly herceggel. Ez ugyan súlyos háborús terheket rótt az országrészre, ám lényegében meghagyta Erdély belső önállóságát és az erdélyi fejedelmek rendelkezéseit.³

A 17. század végére az erdélyi katolikus egyház szövete lényegében felbomlott, annak maradványait valójában a ferencesek és minoriták missziója ápolta, amely a Szentszék és azon belül az Erdély helyzetét is felügyelő Hitterjesztés Szent Kongregációja, vagyis a Propaganda Fide támogatását élvezte. Átfogó képet kapunk az Illyés András püspök 1696. évi szentszéki megerősítését megelőzően felvett processusból. Eszerint Gyulafehérvár romokban volt, mintegy félezren laktak az egykori fejedelmi székvárosban, ebből százan voltak katolikusok. A szintén romos állapotban lévő székesegyházat a reformátusok bírták. A püspökség és a káptalan működése másfél évszázada szünetelt, birtokaik, javadalmaik a protestánsok kezére jutottak. Az egykori püspöki székhelyen a jezsuiták vezettek egy kisebb plébániát, de az őket kitiltó erdélyi törvények miatt világi papnak öltöztek. Emellett a jezsuiták ugyanitt egy kis szemináriumot is fenntartottak. A püspöki palotában egykor a fejedelem lakott, az 1690-es évek közepén pedig már az erdélyi Gubernium használta. A katolikusok nagyobb tömbben csak Székelyföldön éltek. A tanúvallomások azonban nem említették a ferencesek eszterneki és kantai iskoláit, szemináriumait.⁴

Az 1690. utáni berendezkedés alapja a *Diploma Leopoldinum* lett. A felekezeti politika terén a diploma legfontosabb megállapítása az addigi vallásügyi rendelkezések helybenhagyása volt, de megengedte a katolikusoknak kolozsvári és gyulafehérvári templomaik újjáépítését. A Habsburg-berendezkedés legfontosabb erdélyi intézményeinél ennek megfelelően a felekezeti paritás elvét kívánták alkalmazni, tehát a Gubernium 12 tanácsosa között egyenlő arányban lett volna katolikus, református, evangélikus és unitárius. Ugyan a Bécsben tárgyaló Bethlen Miklós szól későbbi *Önéletírásában* egy másik

³ Uo. 196–199.

⁴ *Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században.* (Collectanea Vaticana Hungariae I/2.) Budapest–Róma, 2005. 256–355. Illyés püspöki processusának adatait ld. Uo. 271.

diplomatervezetről, amelyet ő nyújtott volna be a Habsburg-udvarnak, de ez mára már elveszett. Bethlen ebben azt javasolta volna, hogy a bécsi udvar erősítse meg azokat a korábbi rendelkezéseket és törvényeket, amelyek a katolikus püspököt és a jezsuitákat Erdélyből kitiltották. Ez aligha talált volna jóváhagyásra I. Lipótnál és tanácsosainál.⁵

A püspök és a jezsuiták Erdélybe való beengedése az 1690-es évek első felében komoly politikai vitákat váltott ki. Náprághy Demeter püspök 1601. évi száműzetését követően a Habsburg-uralkodók által kinevezett erdélyi főpásztoroknak valóban esélyük sem volt, hogy a fejedelemség területén működjenek. Ennek ellenére a katolikus hierarchia nem bomlott le teljesen Erdélyben, hanem egy sajátos helyzet alakult ki a század végére. A magyar királyok által egymás után kinevezett erdélyi püspököket a 17. század folyamán az Apostoli Szentszék nem ismerte el, az erdélyi fejedelmek pedig nem engedték be őket országuk területére. Az 1634-ben II. Ferdinánd által kinevezett Simándi István püspök általános helynökének, vikáriusának Szalainai István ferences missziófőnököt bízta meg. Bár ezt a Szentszék nem ismerte el, mivel Simándi megerősítése sem történt meg, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem elismerte a ferences atyát vikáriusnak.⁶ Előremozdulás ebben az ügyben az 1660-as évek végén történt. Bár a Szentszék továbbra sem erősítette meg a Habsburg-uralkodók által kinevezett erdélyi püspököket, Giulio Spinola bíboros, bécsi nuncius közvetítésével egy elfogadható kompromisszum jött létre. I. Lipót ugyanis bár egy új püspököt kinevezett az erdélyi egyházmegye élére, de ennek szentszéki megerősítése ismét meghiúsult. Ezen felülemelkedve az uralkodó kérte IX. Kelemen pápát, hogy Damokos Kázmér ferences szerzetest erdélyi apostoli vikáriusnak nevezze ki, egy elenyészett püspöki címre felszentelve őt. 1668-ban így coronai püspöki címre felszentelve Damokos erdélyi apostoli vikárius (*vicarius apostolicus*) lett. 1669 tavaszán az erdélyi Katolikus Státus javaslatára Apafő Mihály erdélyi fejedelem is kinevezte általános helynöknek (*vicarius generalis*) Damokost. A fejedelmi kinevező oklevél felruházta Damokost annak jogával, hogy az erdélyi katolikus egyházat igazgassa, egyházi ügyekben és perekben eljárjon, a papokat megbüntesse, mindehhez pedig a világi karhatalom segítségét is biztosította számára.⁷ Damokos 1677. évi halálát követően azonban a két funkció ismét különvált. Róma apostoli vikáriusnak ismerte el püspöki ranggal a még Damokos által ajánlott Kájoni János ferences szerzetest. Azonban az erdélyi katolikus nemességnek a Damokos által viselt püspöki méltóság miatt sok

⁵ Trócsányi Zs.: i. m. (2. j.) 201–202, 205.

⁶ Galla F.: i. m. (4. j.) 159–161. Simándi kinevezésének kérdésére és a ferencesek erdélyi szerepére ld. még: Galla Ferenc: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. Budapest, 1941.

⁷ Galla F.: i. m. (4. j.) 228–231.

támadást kellett az erdélyi országgyűléseken elszenvednie, így más megoldáshoz folyamodtak. Általános helynöknek Szebellébi Bertalant választották meg. Ez azonban komoly jogi problémát okozott, Rómában hosszú időn át folyt annak vizsgálata, hogy az erdélyi nemesség milyen jogon választott általános helynököt a Szentszék által apostoli vikáriusnak kinevezett Kájonival szemben.⁸

Kájoni halálával – és azzal egyidőben Erdély Habsburg-uralom alá való jutásával – a helyzet ismét megváltozott. A két elképzelés, vagyis a szentszéki, lényegében missziós struktúrára épülő egyházigazgatási modell, valamint a Bécsből támogatott, a magyar egyházi hierarchia hagyományából építkező, a királyi főkegyúri joggyakorlatot továbbvivő szokás között feszülő ellentétet ekkoriban igyekeztek feloldani. 1689-ben Rómában az I. Lipót császár által 1685-ben erdélyi püspöknek kinevezett, de a Szentszék által meg nem erősített Kada Istvánt apostoli helytartónak nevezték ki augusztolisi püspöki címmel. Kada ezután vikáriusául választotta az erdélyi Katolikus Státus által általános helynöknek már megválasztott Szebellébi Bertalant. Így Kada és Szebellébi személyében az eddig párhuzamos funkciók összekapcsolódtak, bár Kadát továbbra sem ismerte el a Szentszék erdélyi püspöknek.⁹

Felekezeti ellentétek az erdélyi országgyűlésen

A *Diploma Leopoldinum* által kínált keretekkel azonban minden érintett elégedetlen volt Erdélyben: vagy túlzottnak találták a másik felekezetnek tett engedményt, vagy kevésnek a saját felekezetükre eső előjogokat. Az ellentétek az 1692. március–áprilisi szebeni országgyűlésen rendkívül nehéz helyzetet eredményeztek.

Trócsányi Zsolt részletesen elemezte a protestáns és katolikus oldal érveit és ellenérveit. A katolikusok 1692. március 22-én fogalmazták meg követeléseiket: 1. Lehessen püspökük, ahogy a bevett és a nem bevett felekezeteknek; 2. Alsó és felsőbb iskolákat ők is szabadon tarthassanak; 3. A katolikus egyháziaknak a többi felekezethez hasonló szabadságaik és jövedelmeik legyenek; 4. Ahol több templom van, ott egyenlően osszák el, vagy egyet adjanak vissza a katolikus egyháznak. Ahol nincs, ott legyen joguk építeni újat; 5. A régi szerzetesrendek visszatérhessenek Erdélybe.

A protestáns többség számára a püspök, a templomok és a szerzetesrendek kérdése volt különösen érzékeny. A katolikus oldal azzal igyekezett elven-

⁸ Uo. 259–264.; *Jakab Antal*: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172) Kolozsvár, 1944. 16.

⁹ *Galla F.*: i. m. (4. j.) 264–266.; *Jakab A.*: i. m. (8. j.) 17.

ni ennek élet, hogy a püspök esetében hangsúlyozták, hogy az nem nyerne a protestánsok felett semmilyen joghatóságot, hanem az apostoli vikárius már meglévő jogkörén túl csak bizonyos további egyházi jogköröket kívántak volna számára kérni. A jezsuiták esetében azzal érveltek, hogy a rend révén tudnák biztosítani a magas színvonalú oktatást. A templomok kérdésében pedig lényegében a kolozsvári templomok elosztására redukálták a vitát. Az elhúzódó vitában született 1692. április 22-én a két fél között egy szerződés. Ebben a püspök behozatalát úgy engedélyezték volna, hogy az a világi ügyekben ne avatkozzon, hatásköre hasonló legyen a protestáns superintendensekéhez. Rögzítették, hogy vagy minden felekezett alapíthat akadémiát, vagy egyik sem. A protestánsok továbbra is vállalták, hogy a katolikus egyház szükségleteinek anyagi fedezetére kiváltják a kolozsmonostori uradalmat, és további 15 000 magyar forintot fizetnek. A jezsuiták kérdésében és a kolozsvári óvári református templom és a mellette lévő unitárius iskola átadásában azonban nem tudtak megegyezni.

Úgy tűnt, hogy a két fél sikeresen meg tud állapodni, és a nyitott kérdésekre vonatkozóan további tárgyalásról döntöttek. Azonban az 1692. májusi megbeszélésen a már lezártnak tekintett kérdések is újra előkerültek. A katolikusok azt kérték, hogy a püspök teljes joghatóságával térhessen vissza, állítsák vissza a szebeni prépostságot, követelték a kolozsvári piactéri unitárius nagytemplom átadását, valamint minden olyan helységben a templomok elosztását, ahol több van. El akarták érni a szerzetesrendek erdélyi megtelepedését a jezsuitákkal együtt, egy-egy kolozsvári és gyulafehérvári kollégium átadását, valamint az egyházi jövedelmek arányos elosztását. Mindez lehetlenné tette a politikai egyezség létrejöttét. Ezzel érvénybe lépett a második, végleges *Diploma Leopoldinum* azon rendelkezése, hogy amennyiben a felek nem tudnak megállapodni, akkor a Gubernium meghallgatása után az uralkodó dönt a vitás kérdésben.¹⁰

Az ügyet Alvinczi Péter és követéarsai vitték Bécsbe, amely a Gubernium protestáns többsége által elfogadott memorandum alapján lényegében az 1692. április 22-i szerződés uralkodói megerősítését kérték, a püspök és a jezsuiták beengedését mellőzve.¹¹ Ezzel az ügy megoldásának lehetősége I. Lipót elé került. Az erdélyi katolikusok azonban egy külön követséget is útnak indítottak Baranyai Gergely vezetésével, még Alvinczi előtt. Bár a nuncius és a szentszéki Államtitkárság levélváltásaiban nem fordul elő Baranyai neve, szinte bizonyos, hogy a nuncius velük tárgyalt. Sebastiano Antonio Tanara

¹⁰ Trócsányi Zs.: i. m. (2. j.) 205, 207–211. Az 1691–1692. évi erdélyi országgyűléseken lefolyt vallásügyi vitákra ld. Karl Fabritius: Der Religionsstreit auf den siebenbürgischen Landtagen von 1691 und 1692. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, 6 (1863) 1. 107–151.

¹¹ Trócsányi Zs.: i. m. (2. j.) 211.

nuncius tárgyalásai révén nemcsak a Baranyai-küldöttség és az erdélyi katolikusok pontos követelései, hanem a Szentszék véleménye és szempontrendszere is felsejlik.

A nuncius bécsi tárgyalásai

A Baranyai Gergely küldöttségéhez kapcsolódó leveleket az erdélyi katolikus klérus és a Státus 1692. július 10-én állította ki. A császár mellett a címzettek között találjuk Kollonich Lipót bíborost is, aki mint kalocsai érsek az erdélyi egyházmegye metropolitája volt, továbbá Franz Voglmayr jezsuita provinciális, Illyés András későbbi erdélyi püspököt, akkor szebeni prépostot, valamint Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciust is.¹² A nuncius két hónappal később, 1692. szeptember 13-án kelt levelében értesítette először Fabrizio Spada bíboros-államtitkárt az erdélyi helyzetről és Baranyai követségéről.¹³ Ebben kifejtette, hogy bár Erdélyben négy bevett felekezet van, a katolikusok állandó sérelmeket és súlyos alávetettséget szenvedtek el a protestáns fejedelmek idején. Erdélynek Habsburg-uralom alá kerülése nagy reményekkel töltötte el a katolikusokat, ám a protestánsok túlsúlya miatt helyzetük javulása nem következett be. Tanara nuncius hangsúlyozta, hogy egy évvel korábban a protestánsok „kicsikartak” egy diplomát, azaz a *Diploma Leopoldinum*ra utalt, amely rendkívül sérelmes a katolikusokra nézve. A diploma záradéka azonban lehetővé tette, hogy a vitás kérdéseket a bécsi udvar elé terjesszék fel.

Miután az 1692. március–áprilisi szebeni országgyűlésen a tárgyalások és az ennek nyomán április 22-én, a négy felekezet közötti egyezség nem jutott érvényre, az egyes felekezetek külön fordultak az uralkodóhoz. A nuncius tájékoztatása alapján értesülünk a Baranyai által Bécsbe vitt katolikus követelésekről, amelyek lényegében a katolikusok által március 22-én a szebeni országgyűlés elé terjesztett hat pontot fedték. Tanara levele alapján a katolikusok három fő pontban kérték az uralkodó támogatását. Elsőként is közel egy évszázad után végre egy Erdélyben rezideáló püspököt szerettek volna. A katolikusok azzal érveltek, hogy a protestáns felekezeteknek is vannak püspökei. A protestáns ellenvetések megkerülésére – nevezetesen, hogy a püspöknek ne legyen az erdélyi országgyűlésen és világi ügyekben befolyása – javasolták, hogy a Szentszék egy apostoli vikáriust nevezzen ki püspöki joghatósággal a császár jóváhagyásával. Az apostoli vikáriusra vonatkozó felvetés az április 22-i szebeni vallásügyi egyezség vonatkozó pontját követte.

¹² EOE XXI. 106–115.

¹³ Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato (a továbbiakban ASV, Segr. Stato), Germania, vol. 224., fol. 262r–264r. Bécs, 1692. szeptember 13. Sebastiano Antonio Tanara nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárhoz.

Másodsorban követelték bizonyos templomok visszaadását. Ezzel együtt járna viszont a templomokhoz tartozó birtokok visszaadása is, amelyek azonban immár több mint egy évszázada protestáns birtokosok kezén vannak, így ez igen nagy feszültséget okozna. Éppen ezért a birtokok ügyét késleltették, amíg a törökkel békét nem kötnek, vagy a Habsburg-uralom jobban meg nem szilárdul. Harmadrészt pedig teológiai tanárok beengedését kívánták Erdélybe. A szebeni országgyűlésen ez ügy került elő, mint katolikus alsó- és felsőbb iskolák működésének engedélyezése. Tanara nuncius viszont kiemelte, hogy ez valójában a jezsuitáknak az Erdélybe való betelepüléséről szólna.

A Szentszéknél azonban ezek a pontok további kérdéseket vetettek fel, épp ezért Fabrizio Spada bíboros-államtitkár a Propaganda Fidéhez fordult további tájékoztatásért az erdélyi helyzetről.¹⁴ A Propaganda azt javasolta, hogy a Szent Hivatal véleményét is kérjék ki, ahol október elején tárgyaltak az erdélyi ügyről.¹⁵ A Sant'Uffizio dekrétuma alapján az Államtitkárság jelezte Tanara nunciának, hogy Bécsben semmit ne döntsenek a Szentszék előzetes értesítése és jóváhagyása nélkül az erdélyi katolikus ügyekben.¹⁶

A Szent Hivatal ugyanakkor lényegében vissza is dobta a kérdést a Propaganda Fidének, valamint a püspök kinevezési ügyekben illetékes Konzisztoriális Kongregációnak, hogy az erdélyi püspökökkel és kinevezésükkel kapcsolatban adjanak részletes tájékoztatást.¹⁷ Ebből derül ki csak igazán, hogy Rómában mi keltett leginkább aggodalmat. A templomok visszafoglalása, az egyházi birtokok kérdése vagy épp a jezsuiták beengedése sokadlagos kérdés volt a Kúria számára. A lényeg a püspöki kinevezésen volt, ez viszont aligha csodálható, ha figyelembe vesszük azt a közel évszázada húzóódo, fentebb már részletesen bemutatott ellentétet, amely a bécsi Habsburg-udvar és az Apostoli Szentszék között feszült az erdélyi püspöki szék betöltése miatt. Ezt a nézeteltérést Erdélynek a Habsburg-uralom alá kerülésével egyidőben igyekeztek elrendezni. Amint utaltunk rá, az I. Lipót által erdélyi püspökök ki-

¹⁴ Archivio della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli „De Propaganda Fide” (a továbbiakban APF), Scritture riferite nelle Congregazioni Generali, vol. 513. fol. 284r. 1692. szeptember 27. Az Államtitkárság átírata a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.

¹⁵ APF (14. j.) Acta, vol. 62., fol. 200v–201r. 1692. szeptember 30. Az Államtitkárságnak október 2-án küldték meg a választ: ASV (13. j.) Segr. Stato, vol. 224. fol. 267r.

¹⁶ Archivio della Congregazione per la Dottrina delle Fede (ACDF), Decreta S. O., anno 1692, fol. 338r–339r. 1692. október 8. Az Államtitkárság három nappal később utasította ebben az értelemben a bécsi nunciust: ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 768v–769r. 1692. október 11. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár levele Sebastiano Antonio Tanara nunciának. Tanara időközben meglehetősen általános megfogalmazással tudatta a Szentszékkal, hogy az erdélyi katolikusok követeinek bécsi tárgyalásait tovább segíti, és ha a szükség úgy kívánja, akkor kinyilvánítja a Szentatyá kegyes jóakarátát az erdélyi vallásügyi helyzet javára. ASV (13. j.) Segr. Stato, vol. 224. fol. 380r. Bécs, 1692. október 18. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

¹⁷ APF (14. j.) Scritture riferite nei Congressi, Ungheria-Transilvania, vol. 2., fol. 322r. 1692. október 9. Pietro Filippo Bernini, a Szent Hivatal assessorának átírata a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.

nevezett Kada Istvánt a Szentszék ugyan nem ismerte el, de az augustopolisi címzetes püspöki titulusra való felszenteléssel apostoli vikáriusnak küldték Erdélybe. Mindeközben a még megmaradt erdélyi egyházmegyei struktúrát valójában Szbellébi Bertalan püspöki helynök kormányozta.¹⁸ Ebbe a helyzetbe robbant be Baranyai Gergely bécsi követsége és az erdélyi katolikusok kérése egy Erdélyben rezideáló, püspöki joghatóságú apostoli vikárius iránt. Ez viszont ismét azzal fenyegetett, hogy a magyar király főkegyúri joggyakorlata kapcsán ismét kiújul a vita az erdélyi püspöki szék felett.

A nuncius 1692. november végén kelt jelentésében már konkrét tervekről is beszámolt. Időközben Kollonich bíboros az Udvari Kamara elnöke lett, így a nuncius joggal remélhette, hogy ez csak tovább segíti majd ügyüket. A nuncius ugyanakkor a szentszéki utasítás értelmében kérte Kollonich bíborost, hogy bármilyen döntés is születne, arról előzetesen mindenképpen tájékoztassák a Szentszékét. Bár a gazdasági-kormányzati kérdésekben még folytak tárgyalások, Kollonich Lipót bizalmasan tájékoztatta Tanarát a várható vallásügyi rendelkezésekről. A bíborostól megtudta, hogy eldőlt, hogy a kolozsvári főtemplomot adnák a katolikusoknak, a hozzá tartozó épületekkel együtt. Ezek nemcsak a papság lakóhelyének, hanem iskola nyitására is alkalmasak lehetnek. A püspök ügyében olyan elgondolás merült fel, hogy a kalocsai érsek, aki ráadásul ekkor még épp Kollonich volt, egy vikáriust küldene Erdélybe, aki a püspöki jogokat gyakorolhatná, világi hatalom nélkül. Így lényegében megvalósulhatna a protestánsok követelése is, hogy az erdélyi püspök ne gyakorolhasson világi funkciókat, például az erdélyi országgyűléseken. Ez részben politikai alku is lett volna, mert így könnyebben elfogadható lenne a lelkipásztorok között a jezsuiták megjelenése is az őket kitiltó törvények ellenére. De nem is akarták rögtön a pátereket Erdélybe küldeni, vagy legalábbis azt a gyakorlatot folytatták volna, hogy világi papi ruhában szolgáljanak.

A legnehezebbnek Tanara nuncius számára az egyházi birtokok kérdése tűnt. Ugyanis I. Lipót hajlott volna arra, hogy ezeket kezdjék el visszaadni a katolikus egyháznak, ám ezt még a nuncius is lehetetlennek tartotta. A Lotaringiai Károly herceg által kötött balázsfalvi szerződés ugyanis kimondta, hogy megerősítenek minden, a fejedelmek által tett adományt. Ha ezt eltörölnék, akkor komoly veszélye lenne, hogy az erdélyi protestánsok az oszmánok és a Thököly-pártiak oldalára állnának. Tanara azt is hangsúlyozta, hogy még a katolikus nemesség sem támogatná a korábbi állapotok visszaállítását, hiszen ők is számos egyházi birtokot szereztek. Ezeket az ügyeket majd ak-

¹⁸ Az erdélyi püspöki szék betöltése körüli problémát a Hitterjesztés Szent Kongregációja röviden összegezte a Szent Hivatal részére küldött átiratában: APF (14. j.) Lettere, vol. 81., fol. 209r–210r. 1692. október 10. A Konzisztoriális Kongregáció részéről nem ismert az esetleges válasz.

kor lehet elővenni, ha a békekötést követően Erdélyt sikerül konszolidálni.¹⁹ A nuncius tisztán látta, hogy egy erőszakos ellenreformáció veszélybe sodorhatná a Habsburgok még törekeny erdélyi berendezkedését, főként, hogy szinte állandóan ott lebegett a török hadak betörésének és Thököly Imre visszatarterésének a lehetősége.²⁰

A nuncius levelét az Államtikárság ismét a Szent Hivatal elé nyújtotta be.²¹ Lényegében az októberi utasításukat ismételték meg, hogy a bécsi udvar a továbbiakban se hozzon olyan döntést, amelyet előzetesen a Szentszék nem hagyott jóvá. Ugyanakkor a püspökség tekintetében egy fontos kiegészítést tettek: az egyházmegye adminisztrálását Kollonich felügyelje, annak lehetőségével, hogy oda egy vikáriust küldjön – ám sem Kada István, sem Szellébi Bertalan szerepe nem került elő a Szentszéknel.²² Szembetűnő, hogy míg a nuncius az erdélyi egyházi birtokok ügyét tartotta a legkritikusabbnak, addig a Szentszék erre továbbra sem reagált, csupán a püspökség adminisztrálásának, betöltésének kérdésére összpontosított.

A nuncius ennek értelmében tárgyalta ismét Kollonichcsal 1693 legelején. A bíboros azonban felhívta rá a figyelmet, hogy VIII. Sándor pápa egy címzetes püspöki titulussal felruházott apostoli vikáriust helyezett az erdélyi egyházmegyébe, akit – ahogy a nuncius írta – tévesen erdélyi püspöknek is neveznek. Kollonich úgy vélte, hogy így lényegében már rendeződött ez a kérdés, és így a püspök szabadon gyakorolhatja a továbbiakban joghatóságát.²³ Vagyis Kollonich alighanem Kada Istvánt akarta volna helyzetbe hozni, és a császár által kinevezett erdélyi püspököt továbbra is megtartani a VIII.

¹⁹ ASV (13. j.) Segr. Stato, vol. 224. fol. 521r–524v. Bécs, 1692. november 29. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtikárnak.

²⁰ ASV (13. j.) Segr. Stato, vol. 224. fol. 295v. Bécs, 1692. szeptember 20. Hírlevél (Foglio d'avvisi). Tanara ebben tudatta a Szentszékkel, hogy egyes értesülések szerint Thököly ismét arra kérte a nagyvezírt, hogy Erdély felé támadjanak.

²¹ ACDF (16. j.) Stanza Storica, TT-1f, fol. 294r. 1692. december 13. Spada bíboros-államtikár még aznap tudatta a bécsi nunciussal, hogy levelét a Szentatya utasítására áttették a Szent Hivatalhoz döntésre. ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 814v. Róma, 1692. december 13.

²² ACDF (16. j.) Stanza Storica, TT-1f, fol. 299v. 1692. december 16. Az Államtikárság pár nappal később tudatta Tanara nunciussal a Szent Hivatal döntését, amelyet a pápa is jóváhagyott. ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 39., fol. 818v–819r. Róma, 1692. december 20.

²³ ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 225., fol. 23r–v. Bécs, 1693. január 10. Sebastiano Antonio Tanara bécsi nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtikárhoz. Az Államtikárság ismét átküldte a nuncius levelét a Szent Hivatalnak (1693. január 23.), de annak január 28-i ülésén már csupán felolvasták azt, újabb határozatot nem hoztak. ACDF (16. j.) Stanza Storica, TT-1f, fol. 293r, 306v. Az Államtikárság is csak annyit tudatott a nunciussal, hogy az ügyet átadták a Szent Hivatalnak, ha további döntés születne, arról informálni fogják őt, és addig is ügyeljen arra, hogy Bécsben valóban ne hozzanak úgy semmilyen döntést az erdélyi vallásügyről, hogy arról előbb a Szentszéknek ne kérdeznék meg. ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 100r–v. Róma, 1693. január 24. Fabrizio Spada bíboros-államtikár levele Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciushoz.

Sándor által 1689-ben jóváhagyott apostoli vikáriusi tisztében, ami a Bécs és Róma között feszülő kegyúri jogvitát ideiglenesen nyugvópontra juttatta.

Kollonich és Tanara tárgyalásai, valamint a szentszéki javaslatok alapján kikristályosodtak azok a pontok, amelyek aztán 1693 tavaszán a vallásügyi pótdiploma (április 9.) és az *Alvincziana Resolutio* határozataiban (május 14.; a vallásügyet a második pont tárgyalta) realizálódtak.²⁴ Kolozsvárott valóban a katolikusok részére ítélték meg az óvári református templomot, a mellette álló unitárius kollégium épületét. Elrendelték a kolozsmonostori birtok megváltását 15 000 forintért, de ettől eltekintve a Tanara által legkényesebbnek ítélt egyházi birtokügyeket valóban változatlanul hagyták. Kompromisszumos volt a megoldás az iskolaügy és a püspök tekintetében is. A katolikus ifjúság tanítására engedélyezték egyházi személyek működését, de nem nevesítették a jezsuitákat. Ugyanígy apostoli vikárius kinevezését is jóváhagyták, aki a püspöki joghatóságot gyakorolhatja – lényegében tehát a Kollonich és Tanara által javasolt, és a Szent Hivatal által képviselt álláspont került itt előtérbe. Az egy hónappal később kiadott *Resolutio* második pontja a református templom helyett már a piactéri unitárius templom átadását javasolta inkább, cserébe 5000 magyar forint kárpótlást kaptak volna.

Az óvári református templom és unitárius kollégium átadására 1693. október 10-én került sor, az épületeket a jezsuiták vették át.²⁵ Tanara nuncius 1693. december 26-án tájékoztatta a Szentszéket az eseményekről.²⁶ Kiemelte, hogy Kollonich bíboros tevékenysége nagy előrelépést hozott, de különösen majd a törökkel kötött békét követően lesz eredménye. A nuncius jelentette, hogy nemcsak Kolozsvárott, hanem Brassóban is templomhoz jutottak a katolikusok, valamint több ingatlant is megkaptak, amely megfelelő lesz a pap-ság és iskolák részére is. Tanara tájékoztatta a bíboros-államtitkárt a 15 000 forintról, bár nem részletezte, hogy a kolozsmonostori birtokok kiváltására kapták a jezsuiták, illetve beszámolt további 5000 forintról, amelyet a kamara olyan birtokok kiváltására szánt, amelyek egy kis domonkos kolostor lét-

²⁴ *Carolus Szász*: Sylloge tractatum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta b. Diplomatis Leopoldini, Resolutionis item quae Alvincziana vocatur, illustrantium. Claudopolii, 1833. 379. 389–391.

²⁵ *Jakab Elek*: Kolozsvár története. III. kötet. Budapest, 1888. 60–61. Széchényi György érsek már 1693 nyarán biztatta Vizkeleti Zsigmond (Csete István álneve) jezsuita atyát, hogy „mivel ő fölsége kegyelmesen azt rendelte, hogy Kolos Monostori jószág vissza adatassék a pápista anyaszentegyháznak, kegyelmed tegeye reá a kezét mindjárt, s bírja a kolozsvári templomhoz, s ne engedje semmi úttal, hogy a világiak keze és gondviselése alatt maradjon”. Prímási Levéltár (a továbbiakban PL), Archivum Saeculare (AS), Classis X., nr. 196., 52. csomó, Pozsony, 1693. augusztus 8. Széchényi György esztergomi érsek levele Vizkeleti Zsigmond (Csete István) jezsuitának. Csete István (1648–1718) kora egyik legkiválóbb hitszónoka volt, közel két évtizeden át (1683–1700) működött álneven (Vizkeleti Zsigmond) Erdélyben, főként Kolozsvárott, illetve két évet Gyulafehérváron. *Szilas László*: Csete István. Jezuista Névtár – <https://jezsuita.hu/nevtar/csete-istvan/>. A letöltés ideje: 2020. 01. 09.

²⁶ ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 225., fol. 1057r–1058r. Bécs, 1693. december 26. Sebastiano Antonio Tanara nuncius levele Fabrizio Spada bíboros-államtitkárnak.

rehozására szolgáltak volna pénzügyi alapként.²⁷ A nuncius mindezt tágabb összefüggésben is látta. Kollonich bíboros tevékenysége miatt ugyanis úgy vélte, hogy a jövőben mind a püspököt, mind a jezsuitákat el fogják tűrni Erdélyben, új templomokat építhetnek, és az erdélyi politikai életben is nagyobb befolyással lesznek. Ugyancsak bízott abban, hogy az ortodoxokkal való unió ügye is előrébb jut majd idővel.²⁸ Rómában XII. Ince pápa nagy örömmel fogadta az erdélyi híreket, és különösen dicsérte Kollonich bíboros tevékenységét, és a nunciushoz hasonlóan bizakodott, hogy ezek az első lépések később még nagyobb eredményt hoznak majd. Tanara nuncius levelét tudatták a Szent Hivatallal is, arra az esetre, ha bármilyen további intézkedés vált volna szükségessé.²⁹

Az erdélyi katolikus expanzió lehetősége

Azokban a napokban, amikor a nuncius Bécsből megjelentette a kolozsvári eseményeket Rómába, december 23-án egy indulatos vita zajlott le Bethlen Miklós és Bánffy György gubernátor között. A gubernátor ugyanis egy bécsi levélre hivatkozva szeretne volna elérni a jezsuiták bebocsátását. Bethlen *Önéletírásában* azzal vádolta Bánffyt, hogy ő maga volt, aki a császárt, a jezsuitákat (nevezetesen Hevenesit Gábort, Csete Istvánt és Johannes Landtwert), illetve Kollonichot felbízta „hogy beszélje őket (ti. a jezsuitákat) és a kolozsvári piaci nagy templomot is nekik. Engem kínált Hevenesit az arról írt

²⁷ A 18. század elején valóban történt is kísérlet a domonkosok visszatelepedésére Erdélybe, ám az 1717–1721 közötti, elsősorban Kálnoky Ádám gróf kezdeményezését követő próbálkozás sikertelen maradt. *Siptár Dániel*: A domonkos rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején. *Levéltári Közlemények* 83 (2013) 69–129.

²⁸ Az erdélyi örmény unitus közösségen belüli konfliktus már az 1690-es évek elején, Tanara idejében kirobbant, ennek során Bethlen Miklós is támogatta az unióval szembeforduló örmény papságot. A vita 1697-ben tört ki ismét, az új bécsi nuncius, Andrea Santacroce erélyes közbelépésére azonban sikerült megerősíteni Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök helyzetét és ezzel az örmények unióját. *Nagy Kornél*: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza. *Erdélyi Múzeum* 79 (2017) 1. 102–117. A román ortodoxok körében elsősorban Hevenesit Gábor és Baranyi Pál jezsuiták értek el uniósi sikert Kollonich bíboros, 1695-től esztergomi érsek támogatásával. 1697-ben Teophilus gyulafehérvári ortodox püspök tért át az unióra, majd utóda, Anghel Atanáz püspökkel együtt egyre több pápa is elfogadta az uniót, őket pedig az erdélyi román lakosság is mind nagyobb számban követte majd. *Hermann Egyed*: A Katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I) München, 1973. 351. Bethlen Miklós – az örmény unitusok belviszályához hasonlóan – a román ortodoxok unióját is ellenezte, azt különösen a református vallás helyzetére nézve hátrányosnak tartotta: *Szirtes Zsófia*: A románok vallási uniója Rabutin főparancsnok szemével. In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diósi Dávid – Marton József. Budapest – Kolozsvár, 2018. 345–346.

²⁹ ASV (13. j.) Segr. Stato, Germania, vol. 42., fol. 277v. Róma, 1694. január 16. Fabrizio Spada bíboros-államtitkár levele Sebastiano Antonio Tanara bécsi nunciushoz; ACDF (16. j.) Stanza Storica, TT-1f, fol. 285r. 1694. január 12. Az Államtitkárság a Szent Hivatallak.

leveleivel, akiket a gubernátor erről nékik és az említett méltóságoknak írt³⁰. A Heister-ezred tábori lelkészének, Johannes Landtwernek valóban ismert egy 1693. szeptember 29-én kelt levele Kollonichhoz, amelyben elismeréssel szól a gubernátornak azon igyekezetéről, hogy az unitárius templomot megszerezze, és hogy a katolikus tanárok – akik alatt könnyen érthetjük a jezsuitákat is – küldését is elegyengesse.³¹ Három hónappal később, december legvégén Landtwer újabb levelében ismét az ígért katolikus professzorok – vagyis alighanem újabb jezsuiták – küldése kapcsán számolt be Kollonichnak a Bánffyval való megbeszéléseiről. Landtwer ekkor már értesülhetett a gubernátortól a pár nappal korábban Bethlennel lezajlott vitáról, mivel a jezsuita páter jelezte Kollonichnak, hogy a professzorok küldésében a legfőbb akadályt Bethlen jelentheti.³²

1696-ban ismét történt kísérlet egy helyben rezideáló, a Szentszék által is megerősített erdélyi püspök kinevezésére, ez azonban ismét felkorbácsolta a főkegyúri joggyakorlat és az erdélyi püspöki szék betöltése körüli vitákat Róma és Bécs között. Illyés András kinevezését végül hosszas huzavona után XII. Ince pápa is megerősítette, de csak miután I. Lipót nem mint magyar király, hanem mint erdélyi fejedelem állított ki a Szentszék irányába egy bemutató oklevelet. Illyés hamarosan meg is érkezett Erdélybe, nagy pompával vonult be először Kolozsvárra, onnan Nagyszebenbe, végül pedig Gyulafehérvárra, hamarosan zsinatot hívott össze Csíkba, úgy tűnt, hogy az új püspök nagy energiával láthat hozzá egyházmegyéje újjászervezéséhez. A Gubernium azonban a korábbi törvényekre és a *Diploma Leopoldinum*ra hivatkozva erőlesen szorította rá Illyést, hogy hagyja el Erdélyt.³³

Sebastiano Antonio Tanara valóban jól mérte fel, hogy a török háború árnyékában nincs lehetőség további katolikus expanzióra Erdélyben. Ennek egyfelől helyben – ahogy Landtwer leveléből is kitűnik – az egyik legfőbb akadálya Bethlen Miklós személye lehetett, de ahogy Cserei Mihály históriája is pontosan rámutatott, az igazi ellensúlyt a bécsi udvarban Franz Ulrich Kins-

³⁰ BMÖ II. 8–9. Hevenesi Gábor (1656–1715) korának egyik legnagyobb hatású magyar jezsuitája volt, Kollonich bíboros bizalmasa, nagy befolyással bírt az erdélyi katolikus megújulásra és a román görögkatolikus unió létrejöttére, 1712–1714 között az osztrák rendtartomány provinciális, óriási szerepe volt a magyar történettudomány megalapozásában, a római levéltári kutatások elindításában. *Szilas László*: Hevenesi Gábor. Jezsuita Névtár, i. m. (25. j.)

³¹ PL, AS, Acta Radicalia, Classis X, nr. 196., 53. csomó, Torda, 1693. szeptember 29. Johannes Landtwer SJ tábori lelkész levele Kollonich Lipót bíborosnak. Johannes Landtwer (1651–1700) rajnavidéki származású jezsuita páter a törökellenes visszafoglaló háború során került Magyarországra mint tábori lelkész. 1689-ben Budán működött, majd tíz éven át, haláláig a Heister-ezred lelkésze. *Ladislau Lukács*: Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Pars III. Romae, 1988. 841–842.

³² PL, AS (25. j.) Acta Radicalia, Classis X, nr. 196., 53. csomó, Nagyszeben, 1693. december 29. Johannes Landtwer SJ tábori lelkész levele Kollonich Lipót bíborosnak.

³³ *Mihalik Béla Vilmos*: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696). In: *Catholice reformare*, i. m. (28. j.) 283–304.

ky cseh kancellár jelentette. Cserei feljegyzése alapján a kancellár és Tanara gyakorlatilag ugyanazon a véleményen lehetett az erdélyi katolikus újjászervezés üteme kapcsán. „Vala akkor egy gróf Kinsky csehországi cancellarius, első minister, [...] moderátus ember, nem is mehetének semmire addig az erdélyi pápisták, míg ő éle. Mert bölcsen általlátván az erdélyi állapotot, hogy közel vagyon a törökhöz, s ha nem kedvez a bécsi udvar neki, [...] könnyen másuvá hajolnak, azért soha nem jóvallotta, meg sem engedte, hogy a császár az erdélyi pápistákat a több religiók kedvetlenségivel manuteneálja”.³⁴ Kinskyt egyébként Bethlen Miklós is nagyra becsülte, és neki tulajdonította ő is, hogy a bécsi politika viszonylagos visszafogottságának köszönhetően Erdélyben béke honolt: „a felséges udvar igen kegyelmesen és csendesesen bánt Erdéllyel, és az új diplomát igyekezte megtartani praxissal is. Ehhez pedig sokat tett Bécsben a Kinsky és Erdélyben a Veterani bölcsessége”.³⁵

A törökellenes visszafoglaló háborút lezáró 1699. évi karlócai békét és Kinskynek ugyanabban az esztendőben bekövetkezett halálát követően valóban erőteljesebb rekatolizációs törekvések valósultak meg, ahogy azt Tanara nuncius is feltételezte még az 1690-es évek elején. 1701-ben I. Lipót elrendelte, hogy az egykori alvinci püspöki birtokokat adják vissza az egyházmegyének, így biztosítva a püspök számára megfelelő székhelyet és ellátást. Illyés András hamarosan valóban vissza is tért Erdélybe egy rövid időre, és 1703-ban egyházlátogatást is végzett. Azonban ismét el kellett hagynia egyházmegyéjét, és a Rákóczi-szabadságharc évtizedében fel sem merülhetett visszatérése.³⁶ Az I. Lipót által 1699. szeptember 5-én kiadott pótdiploma érvénytelennek nyilvánított minden, a katolikusokat hátrányosan érintő korábbi erdélyi törvényt, ezt teljesítette ki 1702-ben az újabb rendelkezés, amely külön a jezsuiták kitiltására vonatkozó törvényeket helyezte hatályon kívül.³⁷ A szabadságharc bukását és Illyés 1712. évi halálát követően III. Károly 1713-ban Mártonffy Györgyöt nevezte ki az erdélyi püspökség élére, akit a Szentszék ismét megerősített.³⁸ Bethlen Miklós halálának évében, 1716-ban Mártonffy püspök elfoglalta székhelyét, ezzel az erdélyi püspökök végleg visszatértek évszázados száműzetésüket követően egyházmegyéjükbe, ezt hamarosan követte a kolozsvári Szent Mihály-templom elvétele az unitáriusoktól.

³⁴ *Cserei Mihály*: Erdély története [1661–1711]. Kiad. Bánkúti Imre. (Bibliotheca Historica) Budapest, 1983. 249–250.

³⁵ BMÖ II. 13.

³⁶ *Mihalik B.*: i. m. (33. j.) 303.

³⁷ *Molnár Antal*: Jezsuita tartományfőnöki vizitáció Erdélyben (1699). In: *Uő: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* (TDI Könyvek 8) Budapest, 2009. 227.

³⁸ *Ferenczi Sándor*: Az egyházmegye számbavétele háromszáz évvel ezelőtt. In: *Catholice reformare*, i. m. (28. j.) 330.

„ILLENDŐ BÖCSÜLETTEL” A FEJEDELMI TANÁCS REPREZENTÁCIÓJÁRÓL*

T. ORGONA ANGELIKA

Ruszkai Kornis Zsigmond, I. Rákóczi György fő tanácsura 1637-ben annak a meggyőződésének adott hangot, miszerint a tanács a fejedelemmel együtt az egész országot reprezentálja, és – tette hozzá – együttesen is kormányozza.¹ A fejedelmi korszakban használatos állandó jelzők – „hites (hütös) tanács”, „becsületes tanács úr hívünk”, „meghitt tanácsunk”, „bölcstanácsúr hívek” – azonban arra vallanak, hogy Erdély uralkodóinak fejében egy egészen más tanács-kép élt: ők úgy tekintettek a tanácsra, mint személyükhöz kötődő, nekik feltétlen lojalitással tartozó intézményre. Olyan karizmatikus fejedelem például, mint Bethlen Gábor, önnön méltóságának kiterjesztéseként, saját hatalmának megtestesült másaként kezelte tanácsosait; számára a tanácsúr személyén esett sérelem a fejedelmi tekintély meggyalázásával volt egyenértékű.²

A fejedelmi tanács különleges helyet foglalt el a kormányzati hierarchiában. Az erdélyi állam szerveződésének kezdetén, az 1542. évi tordai országgyűlés első törvénycikkében határozták el a vajda köré szerveződő Titkos Tanács felállítását, az esztendő második országgyűlésén pedig a királyné melletti tanács életre hívásáról döntöttek.³ A következő diétán megerősítették a királyné és fia hatalmát azáltal, hogy az ország ügyeinek intézését Izabellára és tanácsosaira bízták – azzal a kikötéssel, hogy szükség szerint to-

* A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ [A tanácsurak] „nagysággal együtt az egész országot reprezentálják és minden állapotjában szegény hazánkat s az egész országot igazgatják.” Kornis Zsigmond I. Rákóczi Györgyhez, Radnót, 1937. ápr. 18. MTA Könyvtár Kézirattára, Veress Endre-gyűjtemény Ms 425. A göncruszkai gróf Kornis család oklevéltára. II. No. 1319–1320.

² „Noha böcsületes hívünket, az nemzeti Koriáth István tanácsunkat, az generalisságnak súlyos tisztitúl és fáradságátúl sok rendbeli törekedésére és esedezésére (melyre fölötte nehezen accedáltunk) megmentettük, mindazonáltal oly dispositióval szabadítottuk el, hogy generalisunk mellett fő tanácsunk levén continue Kassán resideáljon. Úgy értjük peniglen, hogy az mely szállása ez ideig volt, abból Szegeði Mihál és István kiszállítani akarnák, nemcsak maga személyének, hanem az mi méltóságunknak is nyilván való gyalázatjára, holott az mi szolgálatunknak kötelességétől fel nem szabadított. Intjük annakokáért Hűségteket, sőt hagyjuk és parancsoljuk is serio, hogy megnevezett hívünket és tanácsunkat az előbbeni szállásában semmibe háborítani ne engedje, sőt annak békességes lakásában megtartsa, mert becsületünket mindenben meg akarjuk óltalmazni.” Bethlen Gábor a kassai bíróhoz, Nagybánya, 1624. dec. 5. Levelek és acták *Bethlen Gábor* uralkodásának történetéhez. IV. közl. Közli: Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár 3. sorozat 9. 1886. 625.

³ EOE I. 84–86.; *Oborni Teréz*: Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében. In: *Uő: Udvar, állam és kormányzat a kora újkor Erdélyben.* (Udvertörténet kötetei IV) Budapest, 2011. 26.

vábbi, a három nemzetből kijelölt előkelők segítségét is vegye igénybe.⁴ A testület a magyar királyi tanács mintájára szerveződött.⁵ Formálódásának időszakában az országgyűlés delegálta tagjait;⁶ a későbbiekben a fejedelem maga választotta meg tanácsosait, létszámuk Báthory István uralkodása idejére tizenkét főben állandósult.⁷ A kormány szerv jogairól és feladatairól a rendek döntöttek, és a fejedelmek választási feltételeiben rögzítették azokat,⁸ azonban a mindenkori uralkodó csak elvileg volt köteles „az országos dolgokat” a tanácsadóival megtárgyalni; gyakorlatilag maga döntött arról, hogy egy adott kérdésben egyáltalán kikéri-e, és ha igen, elfogadja-e állásfoglalásukat. A tanácsurak lojalitásukat hűségesküvel is megerősítették. „Béesketésük” az országgyűlések alkalmával, ünnepélyes keretek között történt. A kinevezést követően az új tanácsúr díszebédet adott politikustársainak.⁹

A tekintélyes testület tehát a fejedelem és a rendek közötti hatalmi erővonalak mentén működött; helyzettől függően képviselhetette akár az egyik, akár a másik felet, akár mindkettőt – az „országot”. A tanácsosok igyekeztek megőrizni a kormányzatban kivívott jogaikat, társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciójukat, és ezzel párhuzamosan alakították ki saját arculatukat. Vajon milyen képet sugároztak magukról a korszak fejedelmi tanácsai? Milyen reprezentációs kelléktárral rendelkeztek? Léteztek-e csak a tanácsurakra jellemző szimbólumok, színterek és szertartások? Hogyan jelenítették meg méltóságukat az udvari ceremóniákon? Az alábbiakban e kérdéseken töprengve – korántsem a teljesség igényével – kíséreltem megrajzolni a fejedelmi tanács tablóját.

⁴ EOE I. 176.; *Oborni Teréz*: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). In: Udvar, állam..., i. m. (3. j.) 38.

⁵ *Oborni T.*: i. m. (4. j.) 42–43.

⁶ 1548-ban az országgyűlés 12 tagú tanácsot delegált Fráter György mellé, a következő országgyűlés pedig Izabella mellé is kijelölt egy 15 tagú tanácsot, minden nemzetből 5–5 tanácsost. Ezeknek a testületeknek a tényleges működéséről nincsenek adataink. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 1) Budapest, 1946. 392–394.; *Horn Ildikó*: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657. In: *Uó: Tündérország útvesztői*. Budapest, 2005. 232–239.

⁷ *Horn Ildikó*: A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei. In: *Idővel paloták*. Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2005. 269.

⁸ Ld. pl. Bethlen Gábor választási feltételeit: EOE VI. 358–359.

⁹ „Ezen radnóti gyűlésen esketének bé engem a tanácsba, az országban minden jámbornak applaususával [...] Csapon vendéglém meg az urakat.” BMM 811.

A tanácsúri méltóság

A korabeli nyelvhasználatban minduntalan felbukkanó „tanácsrend, tanácsi rend” megszólítás¹⁰ az *Approbatae Constitutiones* törvénygyűjteményben kanonizálódott, a testület hivatalos elnevezésévé vált.¹¹ Emiatt születhetett meg az a vélekedés, hogy a fejedelmi tanács külön rendként az erdélyi nemesség legfelső rétegét alkotta volna,¹² holott a társaság társadalmi és vagyoni helyzet, sőt, hivatali rang tekintetében is differenciált csoportként létezett. Kezdeve a legutóbbival, volt egy belső magja, amelynek tagjai az „intimus consiliarius, belső tanácsúr, titkos tanácsúr” címet viselték.¹³ A hierarchikusan szervezett intézmény élén az első vagy fő tanácsúr (*supremus consiliarius*)¹⁴ állt, aki rangban közvetlenül a fejedelem után következett. Az erdélyi fejedelmi tanácsokat azonban korántsem szabad ebben az idealizált formában elképzelnünk. A tanács összetétele és tagjainak rangja, befolyása egy-egy fejedelem uralkodása alatt is folyamatosan változott. A belső tanácsosi kör és a fő tanácsúr funkciója már János Zsigmond fejedelmi tanácsában is létezett, de hozzá kell tennünk, hogy a hivatalos hierarchia nem mindig fedte a csoporton belüli erőviszonyokat.¹⁵

A tanácsurak a társadalmi rangsorban betöltött helyük szerint sem voltak egyenlőek.¹⁶ Legelőkelőbb tagjai az erdélyi elit csúcsán álló nagyságos urak

¹⁰ Ld. pl. *Kemény János* kora és fejedelemsége, új adatokkal illusztrálva. Szilágyi Sándortól. Magyar Történelmi Tár 1. sorozat 7. kötet, 1860. 132.; Naplók és emlékiratok a XVII-ik századból. 1. *Paskó Kristóf* emlékirata 1668. Közli: Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 3/13 (1890) 28.

¹¹ *Approbatae Constitutiones* II. k. rész III. k. cím art. 1. In: *Corpus juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvényczikkek.* Ford., jegyz. *Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen.* Budapest, 1900. 44.

¹² *Bedeus József:* Erdély nagyfejedelemség alkotmánya, a történetek, országos törvények és a fennálló országjog szempontjából felfogva és előadva. Ford. Ákosi Makoldy Sámuel. Kolozsvár, 1846.

¹³ *Harai Dénes:* Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király tanácsa és tanácsosai. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* Szerk. Dáné Veronka – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2014. 310–318.; *Horn I.*: i. m. (6. j.) 337–339.; *Horn Ildikó:* A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. *Századok* 145 (2011) 997–1027.

¹⁴ Bocskai István főtanácsura, Nyáry Pál: Bocskai István Illésházy Istvánnak. Kassa, 1606 szept. 18. *Bocskay István és Illésházy István* levelezése 1605 és 1606-ban. II. Közli Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár II. sorozat I. 1878. 334.; Bethlen Gábor főtanácsura, Bethlen István: Péchy Simon levele Bethlen Istvánnak, Szamosújvárról, 1621. júl. 31. In: *Erdélyi Történelmi Adatok.* Szerk., kiad. Gróf Mikó Imre. Kolozsvár, 1858. 350–357.; *Oborni Teréz:* Adalékok Bethlen István politikai, kormányzati és udvari szerepéhez Bethlen Gábor uralkodásának idején. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában.* Szerk. Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint. (*Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai*, 18) Debrecen, 2014. 301–318.

¹⁵ Ld. pl. Bekes Gáspár példáját: *Horn Ildikó:* A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 103. http://real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf. A letöltés ideje: 2018. 09. 26.

¹⁶ A tanácsurak névsorát a teljes korszakra vonatkozóan *Trócsányi Zsolt* ismertette: Erdély központi kormányzata. 1540–1690. (*A Magyar Országos Levéltár Kiadványai* III. Hatóság- és hivaltörténet) 6

(*magnificus dominus*) voltak. Rangban alattuk álltak a nemzetes urak (*generosus dominus*), akik a mágnások mellett a főnemesség alsóbb rétegéhez tartoztak. A polgári származású tagok pedig – ilyenek voltak a hivatalnoki pályáról felemelkedettek és a szászok – rendszerint a vitéztlő (*egregius dominus*) címet kapták.¹⁷ Apor Péter a 17. század második felére visszatekintve írja, hogy a tanácsuraknak tekintetes és nemzetes titulusok volt, II. Rákóczi György idején főként nemzetes. Szerinte a fejedelemség korszakában a grófok (ez nem az erdélyiekre értendő) és a nagyságos urakon (*magnificusok*) kívül a tizenkét tanácsos alkotta azt az elitet, amelyet az „úr” megszólítással tiszteltek meg, és ezek gyermekeit nevezték úrfinak és kisasszonynak.¹⁸ Bethlen Miklós Apor megállapításával tökéletes összhangban fogalmazza meg a tanácsúri kinevezéssel járó társadalmi emelkedést, amikor arról ír, hogy akkor vált úrrá, amikor a tanácsúri rendbe lépett.¹⁹ Mindkét visszaemlékezés azt sugallja tehát, hogy a fejedelmi tanács tagjai társadalmi státuszuktól függetlenül, csupán hivataluk révén a *magnificusok* szintjén, a társadalmi ranglétra csúcsán álltak; velük együtt megillette őket az „úr” megnevezés. Az erdélyi társadalomban bevett elnevezés, a „tanácsúri rend” tehát egy olyan elit társaságot nevez meg, amelynek tagjai a fejedelemség legelső, legtekintélyesebb urainak, „nagy főembereinek”,²⁰ „nagy rendeknek”²¹ számítottak.

A tanácsurakat különféle előjogok illették meg. Például belovagolhattak a fejedelmi rezidencia belső udvarára, míg mindenki más a vár kapuja előtt szállt le paripájáról.²² A fejedelmi lakomák szertartásain az udvarban tartózkodó tanácsurak a fejedelem asztalánál étkezhettek. Ilyenkor a fejedelem

Budapest, 1980. 22–45. Munkáját újabb kutatási eredmények alapján, egy-egy korszakra vonatkozóan a következő tanulmányok egészítik ki: *Horn I.*: i. m. (6. j.) 232–256.; *Horn I.*: i. m. (13. j.); *Horn Ildikó*: „En creaturáim vagyatok édes híveim”. Az erdélyi elit változása Bethlen Gábor korában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, i. m. (13. j.) 189–201.; *Horn Ildikó*: Báthory Gábor belpolitikája. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 133–152.; *Horn Ildikó*: Az erdélyi Hármastanács kormányzata (1583–1585). Századok 140 (2006) 883–924.; *Horn I.*: A hatalom pillérei, i. m. (15. j.); *Harai D.*: i. m. (13. j.)

¹⁷ *Jacobinus János* erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). Kiad. Bónis György – Valentiny Antal. (Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok 2) Kolozsvár, 1947. 19–20.; *Szabó András Péter*: A magyar Hallerek nemzetségek könyve. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere. Századok 142 (2008) 897–942.; *Horn I.*: i. m. (15. j.) 18–21.

¹⁸ *Apor Péter*: *Metamorphosis Transylvaniae*. Erdély változása. Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel. Budapest, [é. n.] 30.

¹⁹ „Azért is mikor már, hogy már úri névre kaptam, ab anno 1688-tól fogva, hogy a tanácsúri rendbe mentem”. BMM 518.

²⁰ „[...] a torturát kezdjük el magunk, még pedig tanácsúr és főispán gyermekén, tősgyökeres nagy főemberen”. Uo. 976.

²¹ „Azonban én kis kristálypohárt elköszöntem rendre a vendégimre, az elsőn kezdvén, alább-alább rendre a vendégim egészségeért, rendek és nevek szerént, amelyet, kivéven azt, akiért volt, mind megittak és így igen jól laktak. [...] Ha fel akartak kelni, szabadság volt, de gyakrabban, kivált a nagy rendek, néki riogatták egymást.” BMM 519.

²² *Apor P.*: i. m. (18. j.) 33.

és fejedelemszóny előtt léptek be az ebédlőpalotába. A fejedelem előtt jött a főudvarmester is, nádpálcával a kezében. Ezt követően a tanácsurak „rendet állottanak”, majd a főudvarmester által kijelölt helyen ültek le a fejedelem asztalához. Az étkezés végén térdet hajtottak a fejedelmi párnak, elsőként hagyták el a termet, majd szállásukra mentek.²³

Bethlen Miklós önéletírása a fejedelem és a tanács lakomáinak protokolláris külsőségeibe is beavat, miközben a színpalak mögötti játszmákról tudósít. Jó példa erre annak a vészjósló fogarasi ebédnek a taglalása, amelyet néhány órán belül maga az emlékiró, valamint Béldi Pál rajtaütésszerű elfogatása és több éves rabsága követett. 1676. április 23-án Apafi Mihály fogarasi rezidenciájára kérte tanácsosait. Bethlen János súlyos betegsége miatt Keresden maradt. Béldi Pál, Bethlen Miklós, Bethlen Gergely, Mikes Kelemen, Daczó János, Macskási Boldizsár megérkeztek az udvarba, ahol ebédre marasztalta őket a fejedelem. A feszültséggel terhes lakomán keveset és gyorsan ettek; a fejedelem nem színlelt, igen mogorva volt, alig törte meg a kínos csendet. Egyetlen erőltetett pohárköszöntésen kívül egy szót sem váltott sem Béldivel, sem Bethlen Miklóssal. Viselkedése az előbbinek kiváltképpen kínos volt, hiszen ő – mint legtekintélyesebb tanácsúr – közvetlenül a fejedelem jobbján foglalt helyet; Apafi azonban csak a vele átellenben ülő Bethlen Gergelyvel társalgott. Miután elköltötte ebédjét, hamar asztalt bontott és távozott. A többiek térdet hajtván hagyták el az ebédlőpalotát, s ment ki-ki a maga szállítására. Béldi tisztségéhez illően a várban kapott szálláshelyet, míg az alacsonyabb rangú tanácsosok a városban szálltak meg, ahol – ha éppen nem a fejedelem palotájában étkeztek – saját asztalt tartottak. Teleki Mihály kancellár például a szóban forgó lakomán nem vett részt, ő mindeközben saját várbeli lakosztályán ebédelte.²⁴

A tanácsurakat nemcsak életük során, hanem holtuk után is megkülönböztetett tisztelet övezte. Ravatalukhoz – Apor Péter leírása szerint – tizenkét szépen felszerszámozott és feldíszített paripát vittek, míg más előkelőknek kevesebb paripa dukált a végtisztesség szertartásán.²⁵ Az öltöztetett, szerszámos lovak valóban részei voltak a fejedelmi és főúri gyászszertartásoknak, feltehetően a középkori eredetű *oblatio* szokásának kései változataként.²⁶ Ám

²³ Apor P.: i. m. (18. j.) 16–18.

²⁴ BMM 680–682.

²⁵ „Mikor osztán mind egybegyűltenek az színben, az papok s deákok készen voltak, mind fekete posztóval bévont székeken ültének, igen ritkák voltak azok szőnyegesek. Akkor ha tanács úr volt, tizenkét számú, ha pedig tanács úr nem volt, kinek-kinek állapotához képest, az szín mellé vittének aranyas, ezüst, köves, szerszámos, boncsokos, tollas, bőrókkal az mint oda fel íram, czafrangokkal felöltöztetett úri paripákat, azokat rendre állították az szín mellé, azok ott kapáltak s visítottak.” Apor P.: i. m. (18. j.) 60.

²⁶ Ld. Solymosi László: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121 (1987) 547–583.

a paripák létszáma tekintetében felmerülhet a kétely Apor Péter állításának igazságát illetően, hiszen még Teleki Mihály – aki belső tanácsúr volt és korának egyik legbefolyásosabb államférfija – temetésén is összesen csak öt lovat vezettek,²⁷ Apafi Mihály fejedelem 1691-ben lezajlott gyászceremóniáján pedig három kantáros és négy kötőfékes paripát.²⁸

Vajon létezett-e tanácsúri méltóságjelvény? „Másnak senkinek is, se tanácsuraknak, se több úri embereknek ezüstös nádpálcájok nem volt, se magának a fejedelemnek is, hanem vastag rövid nádpálcája volt, az Urak pedig olyan két három helyen bogos nádpálcát viseltenek” – írja Apor Péter.²⁹ Ilyesfajta, aránylag rövid, gombos végű pálcát hordott magánál Bethlen Miklós is, a tetejére pedig egy hegyes, szűrös vasat erősített, így sétatálcának is megfelelt, de akár fegyvernek is használhatta Teleki Mihály ellen,³⁰ aki egyébként szintén botot tartott a keze ügyében; amikor dühös volt, Bethlen szert a földet csapkodta vele.³¹ Teleki a róla készült festményen egy hosszabb, gombos végű pálcát tart a kezében. A portré sarkán olvasható felirat szerint az ábrázolás „a felséges erdélyi fejedelem belső tanácsurát” jeleníti meg, aki a szöveg címer alatti része szerint Máramaros és Torda vármegyék főispánja, Huszt és Kővár vidékének főkapitánya címeteket is viselte abban az időben.³² Az ábrázoláson szereplő pálcá – amennyiben konkrét méltóságot fejez ki – elsősorban a feliratban is kiemelt belső tanácsúri rangot reprezentálja, ahogyan a másik attribútum, az asztalon fekvő pecsétes levél is a kormányzati szerepkörre utal.

A fejedelmi tanács nem használt testületi pecsétet. Tagjai az egész korszakban a magánpecsétnyomójukat alkalmazták a hivatalos levelek hitele-

²⁷ „Öltöztetett ló kívántatik egy veres bársonyos, egy veres bakacsinos, szerszámmal három ló; negyedik egy szerszámos paripa.” Kolozsvár, 1691 január 4. Bánffy György levele Vér Judithhoz. In: *Pósta Béla – Kelemen Lajos – Ifj. Biás István: Teleki Mihály temetkezése*. Kolozsvár, 1913. 55.

²⁸ Rhédey Pál feljegyzései. In: *Lukinich Imre: I. Apafi Mihály temetése. Századok* 47 (1913) 32.

²⁹ *Apor P.*: i. m. (18. j.) 17. Nem világos, hogy a fejedelmi „nádpálca” alatt mit ért a szerző; ez azonos-e az erdélyi uralkodó ismert méltóságjelvényével, a tollas, gerezdes vagy gömbfejű buzogánnyal? Ld. *B. Szabó János – Tóth Csaba: Insignumok a magyar és erdélyi pénzekben*. In: *Numizmatika és a társ tudományok III. A Nyíregyházán 1997. október 17–19. között tartott konferencia előadásainak tanulmánykötete*. Szerk. Németh Péter – Ulrich Attila – Lakatos Sarolta. Nyíregyháza, 1999. 213–220.; *B. Szabó János: Az erdélyi fejedelmi jelvények. Keletkutatás 1994 tavasz.* 59–69.

³⁰ „Vala ekkor nékem egy jó erős rövid nádpálcám, gombos, én ennek a végébe csináltaték egy jó íznyi hegyes vasat, mondva, jégen, síkon jobban támaszkodhatom hozzá. Feltevéim magamban, ha reám jó és egyszer megüt, én nem ütöm, de a pálcá hegyes végét ha arányozhatom, a gyomra száján belé-ütöm egy-, és ha lehet kétszer, háromszor is, hogy vagy soha senkit se ver ebben az életben többet, vagy bizony léssen a borbélyoknak gondja véle.” BMM 781.

³¹ „[...] felugrik a tanácsurak közül Teleki, s oda rettenetes agyarkodással mondja: Bethlen Miklós! letegy a nyelvdről, a szállásomról elmenj, mert, mert úgy segíljen, általesünk egymáson; verte a nádpálcával a földet előttem, az egész ország reánk bámult.” Uo. 778.

³² *Teleki Mihály* udvartartási naplója (1673–1681). Kiad. Fehér János. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források 5.) Kolozsvár, 2007.

sítéséhez, amelyeken nem feltétlenül jelenítették meg tanácsúri rangjukat. Pl. Kornis Zsigmond gyűrűspecstjén ágaskodó unikornisos családi címere látható; nagyobb, ugyancsak családi címeres pecstjének köriratában egyedül bihari főispáni rangja szerepel.³³ A címzésekben és aláírásokban szereplő titulaturák, rangsorok főként a belső tanácsúri méltóság presztízst bizonyítják.³⁴

Hasonlót tapasztalunk a sírfeliratok vizsgálatakor is. A tanácsosi síremlékek legszebb darabja Apafi György (1588–1635) és családja síremléke, amely a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán látható. Sírfelirata a következő sorrendben tünteti fel egykori címeit: belső tanácsúr, Küküllő megye főispánja, fejedelmi táblai ülnök.³⁵ Apafi György sírverse, az elhunyt életének és pályájának emléket állítva, külön kiemeli „feddhetetlen tanácsosi” mivoltát. A felesége, Petki Borbála emlékére készült részleten olvasható feliraton apja, Petki János tanácsúri tisztsége áll elől, ezt követi kancellári titulusa, majd az udvarhelyszéki kapitányi és Doboka megyei főispáni címe.³⁶ A Haller István (1591–1657) kerelőszentpáli feliratos sírkövén látható körirat szokatlan módon a kevésbé jelentős küküllői főispánságot emelte ki, és csak ezt követte

³³ A Göncz-Ruszkai Kornis-család czimerei és pecsétjei 1492–1906. Eredeti példányok felhasználásával rajzolta 1906 és 1916 között: *Köpeczi Sebestyén József* Kolozsvártt. (Kézirat); A Göncz-Ruszkai Kornis Család Pecsétgyűjteménye (1492–1930). Összeállította: *Kornis Gabriella*. Budapest, 2005. (Kézirat)

³⁴ A szebeniek tértivénye, 1638 máj. 7.: „Mi Serafin Bálint urunk ő naga tanácsa, és szebeni királybíró”. EOE X. Budapest, 1884. 150.; Bethlen Gábor: „Császár urunkkal ő felségével való tractatusra Nagy-Szombatban Pechy Simon uramat tanácsunkat és főcancellariusunkat több becsületes hiveinkkel együtt felbocsátván”; Bethlen István titulaturájában fordított sorrendben szerepelnek a címek, leg hátul áll a gubernátori méltóság: „Nos comes Stephanus Bethlen de Iktar Comitatum Hunyadiensis et Maramarosensis supremus ac perpetuus comes serenissimae regiae Majestatis domini domini Gabrielis Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regis, principis Transylvaniae et Siculorum comitis intimus consiliarius et regni Hungariae gubernator”. EOE VII. 547.; „Comitatum Hunyad et Maramaros perpetuo comiti, Serenissimi domini Sacri Romani Imperii Transylvaniaeque Principis et domini nostri clementissimi intimo consiliario et per Transylvaniam gubernatori etc...” Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” közleményhez III. közl. Közli: *Gergely Samu*. Történelmi Tár 1883. 611.; „Az Istennek kertében felnőtt szép Élő-fa, a tekintetes úr Teleki Mihály a méltóságos erdélyi fejedelemnek belső tanácsa, Torda és Máramaros vármegyéknek főispánja, Kúvár és mellette való vidékének és Huszt várának főkapitánya etc. és véle egy test tekintetes Vér Judit asszony s azon élőfának kilencz gyümölcsei.” *Br. Radvánszky Béla*: Nyomatott házassági jelentés 1676. évből. Turul 7 (1889) melléklet.

³⁵ *Éber László*: Apafi György síremléke. *Archaeológiai Értesítő* 22 (1902) 97–113.; Mérai Dóra: Apafi György síremléke. *Credo* 11 (2005) 3–26. A sírfelirat részlete: „MAGNIFICUS DOMINUS, DOMINUS GEORGIUS APAFFI DE APANAGYFALVA, CELSISSIMO TRANSYLVANIAE PRINCIPI AB INTIMIS CONSILIIS, IDEMQUE COMES COMITATUS DE KÜKÜLLŐ MERITISSIMUS, ET ASSESSOR TABULA E IUDICIARIAE LAUDATISSIMUS...” Kemény János tömör jellemzése Apafi Györgyről: „tanács és nagy főember”. Kemény János önéletírása, BMM 165.

³⁶ „GENEROSA DOMINA, DOMINA : BARBARA PETKI MAGNIFICI . DOMINI , DOMINI : JOHANNIS PETKI CONSILIARII CANCELLARI AC SEDIS SICULICALIS VDVARHELI CAPITANEI, NEC NON COMITI COMITATUS DOBOCEN[SI]S QVONDAM TRANSYLVANIAE CONSULTISSIMI FILIA...” *Mérai D.*: i. m. (35. j.) 10.

a – mára már lekopott – tanácsúri rang, amelyet feltehetően a fejedelmi tábla elnökségére utaló cím követett. A sírfeliraton olvasható latin nyelvű epigrammában összefoglalt tömör életrajzból mindenesetre nem hiányzik a tanácsuraságra vonatkozó utalás.³⁷ A kerelőszentpáli, 18. századi barokk kastyúba beépített, 1674-ből származó feliratos kövön, Haller István fia, János (1626–1697) címerének köriratában a főispáni cím mögé került ugyan a tanácsúri titulus,³⁸ viszont Haller János magyar nyelvű, egyes szám első személyű sírfelirata családjának ősi eredete mellett erdélyi és császári tanácsosi rangjáról tesz említést, mint az életében elért legmagasabb méltóságokról, hogy aztán földi létének dicsőségét porhüvelyének romlandóságával állíthassa élesen szembe: „Állj meg útonjáró, végy példát rólam. Én fekszem itt, Haller János, Haller Istvánnak és Kendi Juditnak fia. Atyai ágról régi nemzet, anyámról Scithiából kijött kapitányok közül egyiktől, úgy mint Kevendtől vettem eredetemet. Míg éltem, az erdélyi fejedelemnek és római császárnak voltam tanácsa. Ezekkel nem dicsekedem, hanem tanúságul írtam, hogy akárki voltam is valaha, most a föld porában fekszem, nem használ nemes nemzetem. Hanem volt reménységem az én teremő Istenemben, az ő szent fiának az Ur Jézus Krisztusnak szenvedésének és halálának érdemében. Szerettem az én jó Istenemet. Uram! A szeretettel együtt támassz fel engem koporsómból.”³⁹

A tanácsúri síremlékek figurális ábrázolásain nemigen ismerhetők fel az e méltóságra vonatkozó konkrét attribútumok. Haller István említett síremlékén az asztal, a nyitott könyv és az irattekerics az elhunyt táblai elnöki és tanácsúri méltóságára egyaránt utalhat.⁴⁰ A főnemeseket rendszerint páncélban, fegyverekkel ábrázolták. A harci eszközök a gyászszertartásoknak is fontos szimbolikus elemei voltak, az elhunyt társadalmi–politikai szerepvállalását jelképezték. Ezek nem kerültek a koporsóba, hanem trófeumtárgyakként azok fölé helyezték, vagy a templom hajójának falaira függesztették.⁴¹ A páncélos, lovagi öltözetű tanácsúr-ábrázolás egyrészt a főúri síremlék-plasztika hagyományait követi, másrészt valóban befutott katonai pályára is utalhat, hiszen a tanácsurak egy tekintélyes része főispánként a vármegye

³⁷ Kovács András: „Cursum consumavi...” Haller István tanácsúr kerelőszentpáli síremlékéről. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor – Hiller István – Szirtes Zsófia – Balogh Zsuzsanna – Pásztor Katalin – Tamás Máté. II. Budapest, 2016. 179–198. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. V. Pest, 1971. 34–35. Trócsányi Zs.: i. m. (16. j.) 28.

³⁸ „S(pecta)blis ac M(a)g(nifi)cus Joannes de Hallerkeo Comes Co(mi)t(at)us Torda principis. Tran(sylvaniae). Consil(iarius).” Orbán B.: i. m. (37. j.) 34–35.

³⁹ Orbán B.: i. m. (37. j.) 34–36.

⁴⁰ Kovács A.: i. m. (37. j.)

⁴¹ Szabó Péter: A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon. In: Uő: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon. (ELTE TDI, Nyitott könyv) Budapest, 2008. 65–79.

bandériumát vezette háború idején, esetleg egyéb katonai tisztséget (generálisi, székely főkapitányi) töltött be. A fegyverzet ábrázolásának szimbolikus voltát bizonyítja az Apafi-síremlék Apafi Gergelyről megemlékező részlete, aki tizenkilenc évesen, a fejedelem kamarásaként hunyt el, ennek ellenére harci eszközök veszik körül megjelenített alakját.⁴²

Lónyai Zsigmond tanácsúr nagy figyelmet szentelt a leendő földi maradványait borító faragott emlékműnek. Maga szerette volna elkészíttetni a sírboltját lezáró feliratos követ, de végrendelkezett arra az esetre is, ha erre már nem jutott volna ideje. Testamentumában megszabta, hogy az aranyos-medgyesi templomban, az általa készített új sírban, első felesége mellett temessék el, egy koporsókö (kő sírfedlap) alatt: „feljegyezvén arra az én viselt becsületes tiszteimet az én nemzetimnek emlékezetire, hogy így e világ szerént is, illendő böcsülettel és jó emlékezettel nyughassék az én szegény testem a boldog feltámadásnak idejéig”.⁴³ Éppen ellenkezőleg vélekedett Kovacsóczy Farkas kancellár, a Hármastanács tagja, korának egyik legműveltebb és legbefolyásosabb politikusa. Űgy gondolta, nem szükséges kőbe vésni életében betöltött tisztségeit, mert hírneve enélkül sem enyészik majd el. Második végrendeletében körültekintően elrendelte temetésének helyét és módját, majd síremlékére vonatkozóan röviden úgy rendelkezett, hogy kőből csináltassanak valami „memóriát”, „csak ilyen inscriptióval: Volfgangus Kouachoczy iaceo hic cum mei quis fuerim si bene quid egi scient poster”.⁴⁴ Teleki Mihály Kovacsóczyhoz hasonlóan gondolkodott a földi hiúságokról, amikor átok terhe alatt tiltotta meg maradékainak, hogy méltóságához illő pompás, költséges temetést rendezzenek.⁴⁵

⁴² Éber L.: i. m. (35. j.); Mérai D.: i. m. (35. j.)

⁴³ Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660. (Erdély emlékezete) Kiad. *Tüddős S. Kinga*. Marosvásárhely, 2008. 177–190.

⁴⁴ Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. Kiad. *Tüddős S. Kinga*. Marosvásárhely, 2006. 144, 143–146.; *Horn Ildikó*: Testamentele maghiare din Transilvania premodernă. *Caiete de antropologie istorică* 3 (2004) 1–2. 117. Kovacsóczy Farkas első végrendeletében az itáliai Simone Gengát bízta meg, hogy síremlékét elkészítse. *Balogh Jolán*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Budapest, 1985. 304.

⁴⁵ „Ha penig úgy tetszik ő Felségének, szerelmesim temessenek el, lelkek idvességére kérem, s hozzám való igaz szeretetekre, sőt a Jesus Christus kénszenvedésére kénszeritem, az én temetésemre semmi pompát ne üzzenek, koporsómat kívül veres vagy fekete bakacsinnal egyébbel bé ne vonják, egy néhány vas szeggel megszegezvén, hogy a szél el ne fújja. Testemre se adjanak semmit egyebet, hanem a miket magam össze csináltattam, s magammal is szoktam hordozni: ha peniglen ez valami formán elveszne, vagy tőlem távul esnék: egy inget, lábravalót adatván reám, egy tiszta lepedőbe betakarván, tegyenek a koporsóba. Czimereket, chartákat egyet is ne csináltassanak, se koporsómra, se lovakra, se egyébre semmire: vagyon nekem fekete bársonyom, mind bakacsinyom, lovakra való, azokkal szintén beérik; zászlót is ne írassanak; egy szóval az én temetésemre semmit ne költsenek: átkozott legyen, aki különben cselekszik.” Kivonat Teleki Mihálynak 1683. június 25. napján kelt végrendeletéből. *Pósta B.* et al.: i. m. (27. j.) 46.

A tanács arisztokrata tagjainak reprezentációjához természetesen még sok egyéb is hozzátartozott. Birtokaik központjában kastélyokat emeltek, azokat gazdagon berendezték. Rangjukhoz méltó udvartartásuk, életmódjuk, tárgyi világuk előkelő állapotukat tükrözte. Például a már említett Haller János és felesége, Kornis Katalin 1666-os évszámmal jelzett ezüstpoharán a Haller-címer köriratában a belső tanácsosi méltóság is szerepel.⁴⁶ A presztízsfogyasztásban azonban a politikai státuszon túl a társadalmi, vagyoni helyzet, sőt a személyiség számos egyéb vonása ötvöződött, ezért nem bocsátkozom ennek tárgyalásába.

A tanács az udvarban

Más európai példákhoz hasonlóan az erdélyi fejedelmi udvarnak is hármas szerepköre volt: az uralkodó és családja anyagi szükségleteinek ellátása, az országos kormányzat és politikum irányítása, valamint a civilizációs-kulturális jelenségek befogadása, alakítása és közvetítése.⁴⁷ Az udvart tehát olyan társadalmi csoportnak tekinthetjük, amelynek nemcsak az udvartartás (azaz a fejedelmet és családját kiszolgáló csoport), hanem az állami kormányzervek tisztségviselői, a kancellária, a kincstár és a tanács egyaránt részét képezték.⁴⁸

A tanácstagok saját udvarukkal együtt a fejedelem vidéki rezidenciáira utazó udvartartását is követték. A kolozsvári számadáskönyvek tanúsítják, hogy más országos tisztségviselőkhöz hasonlóan külön szállással és konyhával rendelkeztek, ahol a város által beszolgáltatott alapanyagokból saját szakácsaik készítették el kedvenc ételeiket. Tanulságos képet kaphatunk a fejedelmi udvarral tartó tisztségviselőkről a szász városok és Kolozsvár ajándékozási listáiból, hiszen a városi tanács nemcsak a falai között vendégeskedő uralkodónak kedveskedett ajándékokkal, hanem a kíséretében tartózkodó befolyásos politikusoknak is.⁴⁹

⁴⁶ SPE(ctabilis). MAG(nificus). IOAN(nes). DE HALLERKO. SVP(remus). CO(mes). CO(mi)T(atus). TOR(da). PRIN(cipis). TRAN(sylvaniae). CON(siliarius). INTI(mus). Iparművészeti Múzeum, Budapest. Ötvösgyűjtemény.

⁴⁷ *Oborni Teréz*: „Az udvarok a korról változnak...” – kérdések, gondolatok az erdélyi fejedelmi udvar, állam és kormányzat összefüggéseiről. In: *Uő: Udvar, állam*, i. m. (3. j.) 5–15, 8.

⁴⁸ *Kubinyi András*: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel paloták*, i. m. (7. j.) 13–32.; *Benda Kálmán*: Bocskai István. Budapest, 1932. 160.

⁴⁹ *Jeney-Tóth Annamária*: „...Urunk udvarnépe.” Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. (Speculum Historiae Debreceniense 11) Debrecen, 2012. 32–33. *Szabó András Péter*: Az erdélyi fejedelmi udvar beszünetelt látogatásai. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv VIII (2013) 129–165.; EOE II. 155–156.; *Báthory István* erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. 1556–1575. Gyűjt., közli Veress Endre. Kolozsvár, 1944. 173–175.

A tanács állandó székhelyének a kérdése már a Báthoryak korában felmerült. Báthory István fejedelem Báthory Zsigmond kiskorúsága idején a háromtagú helytartói tanácsot a gyulafehérvári udvarba rendelte, hogy ott minden nap a kijelölt órában ülésezzenek.⁵⁰ A Báthory Zsigmondot beiktató országgyűlés úgy rendelkezett, hogy három tanácsúr állandóan mellette tartózkodjék, a többi pedig szükség szerint elérhető legyen.⁵¹ Bethlen Gábor Bethlen Istvánnak mint fő tanácsurának és helytartójának (*supremus consiliarius ac per Transylvaniam locumtenens*) adott utasításában két-három tanácsúr folyamatos jelenlétét kívánta meg öccsétől. Az utasítás szerint a helytartónak és a mellette lévő tanácsuraknak együttesen, Bethlen István „saját pecsétje alatt” kellett informálnia a fejedelmet. Az udvarban tartózkodó tanácsstagok számára pénzt és ellátást is rendelt, amelyből a tanácsosok saját udvartartásuk nagysága szerint részesedtek.⁵²

A tanácsurak többsége nem tartózkodott állandóan az udvarban. Javarészt birtokaikon éltek és gazdálkodtak. Voltak, akiket élemedett koruk vagy betegségük akadályozott abban, hogy a tanácsüléseken részt vegyenek, másokat egyéb hivatali kötelezettségük gátolt. Viszont arra is akad példa, hogy egy tanácsos télen-nyáron, szatelitként kövesse az udvar mozgását.⁵³ A legelőkelőbb tanácsurak palotákat birtokoltak Gyulafehérvárott. A belső városban, a palota és a székesegyház közelében tömörültek, azonban nem különültek el egy hivataluk szerinti blokkba, és nem határolódtak el más csoportoktól sem.⁵⁴

A fejedelmi tanács üléseinek színtere egy erre a célra kijelölt helyiség volt a rezidencián. A források „tanácsház” névvel illetik ezt a termet,⁵⁵ a palotalel-

⁵⁰ *Báthory István* király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Szerk. Veress Endre. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 42) Budapest, 1948. 20–29.

⁵¹ „Végezték volt ez is azon gyűlésben, hogy az fejedelem mellett continue négy tanács-urak legyenek, kiknek akarattjuk ellen Zsigmond semmit el ne adhasson, se jószágot se egyebet.” *Szamosközy István* történeti maradványai. 1542–1608. 4. Vegyes feljegyzések. Kiad. Szilágyi Sándor. (Magyar Történelmi Emlékek II. Írók 30) Budapest, 1880. 36.

⁵² *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Budapest, 2007. 47–48.

⁵³ „Hogy Béli nyárban kijött Bodonba, Bethlenbe, azt ő tudja, miért; néki ott úri oeconomiái voltak, tisztí, mert Belső-Szolnok vármegyei főispán volt, és hogy tanácsúr a fejedelemhez, ki nyárban Fejérvár, Radnót, Görgényben lakott, közel lakjék, télben viszont Fogarasban a fejedelmet Bodoláról közel érje.” BMM 676.

⁵⁴ *Kovács András*: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: Művészet és mesterség, i. m. (37. j.) 251.; *Erdősi Péter*: Udvar a városi térben: hatalom és házbirtoklás a 16. század végi Gyulafehérváron. In: Művészet és mesterség, i. m. (37. j.) I. 185–204. *Balogh J.*: i. m. (44. j.) 289–306.

⁵⁵ „[...] reggel felmenvén udvarhoz, az fejedelem olvasá előttem Zólyominak ily szavait: hogy Kemény János néki minden dolgait tudta, és azt is, hogy Fejérvárat miket mondottak néki Szentpáli János, Haller Péter, Sulyok István az tanácsházban”. Kemény János önéletírása, BMM 162.

táruk azonban csak részben támasztják alá ezt a terminológiát. Talán nem véletlen, hogy egyedül Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának 1629-es összeírása nevezi meg a tanácsházat,⁵⁶ más rezidenciákról fennmaradt leltáruk nem, hiszen Bethlen uralkodásának kezdetétől fogva megkülönböztetett figyelmet fordított a reprezentációra. Már 1614 elején, segesvári tartózkodásának idejére olyan szállást igényelt, amely minden célnak megfelel – többek között tanácsháznak is alkalmas helyiséggel rendelkezik.⁵⁷ Udvari rendtartásában a térhasználat hat szintjét különíti el, a legkülső palotától a magánlakosztályig – a *publicumtól* a *privatumig*. Az első szinten az őrség (palotás hadnagy) vigyáz a rendre, a második palotában az udvarnép (étékfogók, udvarlók); a harmadikba az udvari főemberek, tisztségviselők és az „országbeli fő népek” mehettek csak be, étékfogók, ifjak, udvarnép nem tolonghatott ott a gyűlések idején. „Azon belől az antecamara vagyon, melyben az tanácsurakon, és az belső hites fő tisztségviselőkön kívül nem szabad senkinek menni, akármi időben is, vagy vagyon valami frequentia vagy nincsen, de abban az házban senkit be ne szoktassanak, választassék meg az közönséges házaktól.” Két ajtónállót is rendelt az *antecamara* elé. Legbelül az *audientiaház*, „mely annyit tesz, mint minden rendeknek meghallgattatása”. Ide hívatlanul senki sem léphetett be, csak a bejelentett, audienciára rendelt alattvalók. Természetesen a legbensőbb tér, a hálózás küszöbét sem léphette át hívatlan vendég.⁵⁸

A rendtartásban foglaltakat részben alátámasztják, részben kiegészítik egyéb források, a szemtanúk feljegyzései, valamint a régészeti-művészettörténeti kutatások adatai. A gyulafehérvári palota legnagyobb kiépítése Bethlen Gábor nevéhez fűződik. Az ő idejében épült a gyönyörű izniki csempékkel kirakott, háromablakos fogadóterem, amelyet *audienciás háznak* neveztek, és az emeleten kapott helyet. A tanácsülések helye, a tanácsház szintén az emeleten, a fejedelmi hálózóba közvetlen közelében helyezkedett el. A bethleni protokoll

⁵⁶ *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László. (Pro Memoria) Budapest, 1980. 443–444. *Baranyai Béláné*: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. aug. 16-án. In: Művészettörténeti tanulmányok. (Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959–60) Szerk. Dávid Katalin – Németh Lajos. Budapest, 1961. 255–257.

⁵⁷ „Felette kérem kegyelmedet, az szállásom felől provideáljon, úgy hogy legyen minden jó alkalmatossággal még ebédlő, palota, tanácsház, antecamara, magamnak való házam, annak kamarája, feleségemnek jó házai, fűrészeszkából egy jó öreg konyhája, a szállásokat közönségesen osszák úgy, hogy gyalogim és szolgálaim között más szállók legyenek. Az uraknak illendő szállások legyen.” *Bethlen Gábor* Péchy Simonhoz az országgyűlés előkészítéséről. Szében, 1614. febr. 15. In: Bethlen Gábor: Levelek. Kiad. Sebestyén Mihály. Budapest, 1980. 61.

⁵⁸ *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem udvari rendtartása hpmesterének, Csúti Gáspárnak. Kolozsvár, 1622/23. In: Magyar udvari rendtartás. Szerk. Koltai András – Sunkó Attila. (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Budapest, 2001. 71–72.

szerint az előbbiek szerves része volt az *antecamara*, az előszoba is, amelyben az érkezők (tárgyalópartnerek, vendégek, kihallgatást kérők) várakozhattak.⁵⁹

A fejedelmi rezidenciák leltárai a legtöbb esetben nem említenek tanácsházat, audienciaházat azonban igen, és egyéb forrásokból kiderül, hogy ez utóbbiban is tartottak tanácsüléseket. (Bethlen Miklósnál egyébként a két fogalom egymás szinonimája.)⁶⁰ Gyulafehérvárott az 1658-as tatár pusztítást követő részleges helyreállítás után a bokályos audienciaház vált a tanácsülések színhelyévé.⁶¹ A radnóti várkastély 1684-es leltárának tanúsága szerint a fejedelem az emeleti lakószobájával szomszédos audienciás házban fogadta tanácsának tagjait. Az uralkodó karosszékekben, a tanácsstagok egy-egy padszéken foglalhattak helyet.⁶² A dévai fejedelmi udvarház 1663. évi leltára szerint Apafi fejedelem hálósobája közelében volt az ebédlőpalota, mellette pedig egy háromablakos, ugyancsak reprezentatív célokat szolgáló terem.⁶³ Bethlen Gábor fogarasi rezidenciájának 1632-es leltárában ebédlő, audienciaház és hálóház szerepel.⁶⁴ Az Apafi-kori térhasználat ettől némileg eltért, a Bethlen-kori, nyugati szárnyon lévő audienciás ház Bornemisza Anna szobájává minősült, és a déli loggiás szárny adott helyet a reprezentatív, tanácsülésre, követfogadásra, hivatalos lakomára alkalmas termeknek.⁶⁵ Gyalu és Sárospatak váraiban Bethlen Gábor gyulafehérvári tróntermének mintájára alakítottak ki bokályos audienciaházakat.⁶⁶

⁵⁹ *Emődi Tamás*: A gyulafehérvári fejedelmi palota bokályos háza. In: A hődoltóság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 317–324, 323.; *Emődi Tamás*: A „bokályos ház” mint audienciás szoba az erdélyi fejedelmi udvarokban. <https://anzdoc.com/queue/a-b-o-k-a-l-y-o-s-h-a-z-i-m-i-n-t-a-u-d-i-e-n-c-i-a-s-s-z-o-.html>. A letöltés ideje: 2018. 09. 28. *Emődi Tamás*: Adalékok az erdélyi késő reneszánsz palotabelsők művészetéhez. In: *Liber discipulorum*. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila. Kolozsvár, 2011. 115–138.; *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Kolozsvár 2003. 83.; *Kovács András*: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 276–294.; *Kovács András*: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna*. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. Szerk. Tamás Edit. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41) Sárospatak, 2000. 63–96.; *Kovács András*: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: *Idővel paloták*, i. m. (7. j.) 235–258.

⁶⁰ „[...] az audiencia vagy tanácsházban Fogarasban”, BMM 779.

⁶¹ 1678-ban ide gyűltek tanácskozni a fejedelem és a főrendek. EOE XVI. 485.

⁶² *Kovács András*: A radnóti várkastély. Kolozsvár, 1994. 5, 19, 43.; *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Kolozsvár, 2003. 143.

⁶³ *Kovács András*: A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 143–152, 148.

⁶⁴ Ld. az 1632. évi urbárium leírását: *Urbáriile Tării Făgăraşului*. Vol. 1. 1601–1650. Ed. *David Podran*. Buc, 1970. 165–166.

⁶⁵ 1656. és 1676. évi urbáriumok: *Prodan*: i. m. (64. j.) II. Buc, 1976. 134–137, 732.

⁶⁶ *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. Kolozsvár, 2003. 83, 137.; *Gervers-Molnár Vera*: A sárospataki bokályos ház. *Folia Archaeologica* 22 (1971) 183–218.; *Détsy Mihály*: Sárospatak vára a

A fejedelmi tanács testületi reprezentációjának a tanácsházon kívül az országgyűlések is fontos színterei voltak. Noha a gyűlés helye az egész korszakban nem volt állandó, mégis legtöbbször a fejedelmi székhely adott ott-hont a diétának.⁶⁷ A gyűléseket a templomban tartották, azonban – hogy az istentiszteletek se szenvedjenek hátrányt – I. Rákóczi György az országgyűlés megtartására alkalmas fogadóteremmel, „ország házával”, valamint közvetlenül mellé építtetett táblaházzal bővítette a gyulafehérvári rezidenciát 1643-ban. A reprezentatív tereket, melyekből közvetlen átjárás nyílt a fejedelmi magánlakosztályba, a vár harmadik udvaráról, elegáns lépcsősoron lehetett megközelíteni. A terem klímáját két kívülről fűthető kályha tette kellemessé. Az új színhelyen az országgyűlés tagjainak hierarchikus tagozódása figyelhető meg. A tanácsurak és a táblabírák középen, külön asztalnál foglaltak helyet; a vármegyék, városok, székelyek és szászok követői is egy-egy tömbben helyezkedtek el.⁶⁸

A tanácsurak az udvartartással együtt részt vettek az udvari eseményeken, például az érkező követek fogadásában és megvendégelésében. Bethlen Miklós anekdotája szerint egyszer egy Marchisio vezetéknevű követ érkezett a fejedelemhez a császár levelével. Mivel az urak a nevet *marchiónak* értették, ezért marsallnak kijáró tisztelettel fogadták. A fejedelem hintót menesztett elébe díszes udvari kompániával, Daniel István fejedelmi táblai ülnök vezetésével. A fogadás a nyilvános tér három szintjén történt: fejedelmi palota lépcsőjénél Nalácsi István főudvarmester, az ebédlőpalota ajtajában a tanácsurak, a bokályos audienciaházban pedig a fejedelem várta a tekintélyesnek hitt vendéget.⁶⁹

A tanács tagjai az állami szertartások megszervezésében és lebonyolításában is jelentős részt vállaltak. Kornis Zsigmond, aki gyakran kapott násznagyi meghívást a főúri esküvőkre, e minőségében vezette 1643 elején azt a hatfős követséget, amely Somlyón kikérte Báthory Zsófiát az ifjú Rákóczi György számára, s kapott a menyegző szertartássorozatában kitüntetett szerepet.⁷⁰ Rákóczi Zsigmond esküvőjére készülve pedig Lónyai Zsigmond, a tanács korábbi tagja beszámolót küldött Serédy István tanácsúrnak Krisztina svéd ki-

Rákócziak alatt. 1616–1710. Sárospatak, 1996.; *Szász Anikó*: Gyalu – várkastély. (Erdélyi Műemlékek 33) Kolozsvár, 2002.; *Szász Anikó*: A gyalui várkastély 17. századi leltárai. In: *Liber discipulorum*, i. m. (59. j.) 167–180.

⁶⁷ *Trócsányi Zsolt*: Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. Budapest, 1976.

⁶⁸ *Szalárdy János* Siralmas magyar krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 301–302.

⁶⁹ BMM 743.

⁷⁰ *II. Rákóczi György* esküvője. Kiad. Várkonyi Gábor. (Régi Magyar Történelmi Források II) Budapest, 1990, 61–72.; *Haller Gábor* naplója. In: Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. Szabó Károly. IV. Kolozsvár, 1862. 82–85.; Kornis Zsigmond násznagyi szerepköréről ld. *T. Orgona Angelika*: Unikornisok Tündérországban. A ruszakai Kornisok Erdélyben (1546 k. –1648). Budapest, 2014. 213–215.

rálányó állítólagos házasságának ceremóniájáról, „hogy ebből Kgtek vehessen példát, minemő ceremóniákkal kell ezféle solemnitásokat celebrálni”.⁷¹

A tanácsurak azonban nemcsak szervezői, hanem cselekvő részesei is voltak a legfontosabb állami vagy fejedelmi családi ünnepeknek, akár tetsületileg, akár csak egy-két képviselőjük révén.⁷² A tanácsos reprezentatív feladatait ruszcai Kornis Zsigmond példája szemlélteti, aki idős kora, tekintélye miatt gyakran kapott ilyen felkéréseket. Legelső alkalommal Károlyi Zsuzsanna fejedelemszony temetési ceremóniáján, amelynek elemzésére később még visszatérünk. A temetés második szakaszában, a gyulafehérvári palotából a templomba tartó processzusban Kornis Zsigmond közvetlenül a koporsó előtt haladva egy aranyozott ezüsttáblácskát vitt ezzel a felirattal: S. A. P. D. D. S. C. S. R. I. T. P. P. R. H. D. S. C. A. C. O. R. D.⁷³ Kornis a fejedelmi tanács második legtekintélyesebb tagja volt ekkor, Bethlen István gubernátor, első tanácsúr után közvetlenül következett a rangsorban. Bethlen Gábor ebben az évben bízta rá a Rhédey Ferenc halálával megürült bihari főispánságot és az ország generálásának tisztségét. Ezek a kulcspozíciók már önmagukban is az elit csúcsára emelték a sok megpróbáltatás után végre befutott politikust. A temetés teátrumában vállalt főszerepe – a szimbolikus térben elfoglalt központi helye (közvetlenül a koporsó előtt), valamint az általa hordozott jelkép (a fejedelemszonyt reprezentáló, értékes névtábla) – a társadalmi hierarchiában kivívott magas pozícióját tükrözte.⁷⁴

1640-ben – már mint főtanácsúr – Kassai István belső tanácsúrral együtt avatta váradi főkapitánnyá az ifjabb Rákóczi Györgyöt. A ceremónia pompás külsőségek között zajlott: a kétezer-ötszáz fős ünnepi menet élén váradi katonák és hajdúcsapatok vonultak, őket zászlósok követték, majd tíz díszesen felszerszámozott lovat vezettek. A menet közepén haladt Kornis és Kassai az ifjabb Rákóczi György előtt, akit Bakos Gábor és Bornemisza Pál kapitányok követték, díszes udvari és katonai kísérettel. Az átadott főkapitányi jelvények

⁷¹ Lónyai Zsigmond levele Serédy Istvánnak (Medgyes, 1651. január 9.) MOL E 190, 25. d. Nr. 5984. Idézi *Kármán Gábor*: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: Mindennapi választások, i. m. (52. j.) 306.

⁷² Ebben a tekintetben hasonlóan működött, mint a tágabb értelemben vett magyar királyi tanács, amelynek aulikus szerepköréről ld. *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Előszó: Timon Ákos. Budapest, 1900. 85–89.

⁷³ *Serenissima ac Principissa Domina Domina Susanna Carolina, Sancti Romani Imperii Transilvaniaeque Principissa, Partium Regni Hungariae Domina, Sicolorum Comitissa, ac Opoliae Ratibori Dux = Felsőes Fejedelemszony és Úrnő Károlyi Zsuzsanna, a Szent Római Birodalom és Erdély Fejedelemszonya, Magyarország Részeinek Úrnője, a Székelyek Kapitánynője, Oppeln és Ratibor Hercege. Exequiae Principales azaz Halotti Pompa, RMK I. 539, RMNy 1306.; Mikó Gyula: „Mivel én is csak ember voltam” Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, 2007. 56. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5580/MikoGyulaErtekezés.pdf?sequence=6&isAllowed=y>. A letöltés ideje: 2018. 09. 29.; EOE VIII. 10–14.*

⁷⁴ *T. Orgona A.*: i. m. (70. j.) 116–212.

mintája a fejedelmi hatalom jelképeihez hasonlóan a zászló, a kard és a buzogány volt. A tanácsurak a jelképek szimbolikus értelmét is közölték: a kornyéta azt jelentette, hogy katonaságával éjjel-nappal rendelkezésre kell állnia; a kardot azért kapta, hogy szükség esetén felővezve képes legyen támadni és védekezni; a buzogány a fejedelemhez való hűségre emlékeztette az ifjút, aki a zászlót és a kardot a generális rangú Kornis Zsigmondtól, a buzogányt a hivatalnok Kassai Istvántól vette át.⁷⁵ A zászló, a bot és a szablya volt a székelly főkapitányi méltóságjelvény is, amelyet Kornis Zsigmond két másik tanácsúr társával, Haller Istvánnal és Kemény Jánossal együtt adott át Rákóczi Zsigmondnak a Székelyudvarhely környéki mezőn, 1643. november 14-én. A kard és a marsallbot szerepet kapott az erdélyi főgenerális kinevezési ceremóniáján is, ahol szintén a tanácsurak nyújtották át a méltóságjelvényeket.⁷⁶

A teljes tanács – mint a hatalom jogfolytonosságát biztosító intézmény – jellemzően a hatalomváltás és a hatalomátadás szertartásain játszott főszerepet: a fejedelmi beiktatásokon, az utánuk következő portai megerősítési ceremóniákon és az uralkodói temetéseken. A fejedelmi méltóságba iktatás Erdély államiségának egyik legfontosabb közjogi aktusa volt, melynek során a rendek által megválasztott, leendő uralkodó esküt tett az ország törvényeire az országgyűlésnek, majd a rendek hűséget fogadnak neki. A beiktatás templomban zajlott, az eskütételt hálaadó istentisztelet követte. A szertartáson a fejedelmi tanács közvetített az országgyűlés és a fejedelem között. Kornis Zsigmond 1642-ben az ország nevében köszöntötte a fejedelmi beiktatásra Gyulafehérvárra érkező ifjú Rákóczi Györgyöt, míg a templomi szertartáson a fejedelmi eskü szövegét Kassai István tanácsúr, ítélmester olvasta fel. A ceremóniát követő díszebéden a legelőkelőbb tanácsstagok az idősebb és ifjabb fejedelem asztalánál, a portai követ mellett kaptak helyet.⁷⁷ Ebéd után meghatározott rendben vonultak az audienciaházba: a tanács ment legelől, őt követte a pasa, a főudvarmester, majd az ifjabb és az idősebb fejedelem, majd a többi főrend és a kíséret.⁷⁸ Kemény Jánost fejedelmi beiktatásakor a tanácsurak és más főemberek kísérték ünnepélyesen a templomba, az ünnepség után pedig vissza a szállására.⁷⁹

⁷⁵ EOE X. 51.; T. Orgona A.: i. m. (70. j.) 213.

⁷⁶ „Mikor a fejedelmek hadba mentek, ha akarták, azt vagy mást tettek főgenerálist az egész hadon, és annak cum ceremoniis congruis a hadak láttára adák a tanácsurak által az aranyos botot, kardot.” BMM 677.

⁷⁷ EOE X. 59–60.; Haller Gábor naplója, i. m. (70. j.) 76–77.

⁷⁸ Mikó Imre: Az erdélyi nemzeti fejedelmek beiktatása. In: Szigeti Album. Kiad. Szilágyi István – P. Szathmáry Károly. Pest, 1860. 200.

⁷⁹ Hidvégi Id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekből. Második közlemény. Magyar Történelmi Tár 4. sor. 3 (1902) 375.

Báthory Zsigmond fejedelem medgyesi beiktatási ceremóniájáról Huet Albert szász királybíró, a fejedelmi tanács tagja készített részletes leírást. A szertartást Kendi Sándor tanácsúr, a korábbi Hármastanács tagja és más tekintélyes tanácsurak rendezték. A tanács élt is a lehetőséggel, hogy befolyását reprezentatív eszközökkel is megjelenítse. A bevonulás alkalmával kitüntetett helyen, közvetlenül a fejedelem előtt és az országgyűlési delegáció mögött vonult, térbelileg is leképezve ezzel hatalmi helyzetét. Gálffy János tanácsúr, főudvarmester, a fejedelem nevelésének irányítója a fejedelmi botot mint uralkodói jelképet hordozta. A templomi ünnepségen a tanács az oltár jobb oldalán, megint csak kiemelt helyen, egy zöld szőnyegen állt meg a fejedelem előtt. Bár a tizenöt éves fejedelem végig jelen volt a ceremónián, mégsem jutott szóhoz, ugyanis Kendi Sándor válaszolt helyette az országgyűlés szószólójának szónoklatára, és Ghiczy János kormányzói lemondását is a tanácsúr köszönte meg Zsigmond nevében.⁸⁰

A megválasztott fejedelem hatalmát a szultán athnaméval, valamint jelvények – zászló, ló, díszruha, pallos vagy szablya, buzogány, esetleg (trón) szék – átadásával erősítette meg. A szertartás fontos részét képezte a tanácsurak és az udvari főtisztviselők kaftánnal történő megajándékozása, a behódolás szimbolikus aktusa.⁸¹ A kaftánozás az oszmán vazallus államokban, pl. a román vajdaságokban is szokásban volt, ott a vajda mellett tizenkét bojárt ajándékoztak meg a zászlókiadáskor. Erdélyben legelőször János Zsigmond tanácsurak öltötték magukra a szultántól kapott kaftánokat, 1566 nyarán, a választott magyar király és a szultán zimonyi találkozója alkalmával. A kicsiny tartomány fiatal uralkodóját az Oszmán Birodalom ura a keleti protokoll szerint fogadta.⁸² A találkozó második napján János Zsigmond kilenc

⁸⁰ *Huet Albert* szebeni királybíró leírása az országgyűlésről. In: *Nachlese auf dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte, nach authentischen, bis jetzt unbekanntem oder unbenutzten Quellen und Urkunden bearbeitet. Bearbeitet von Anton Kurz. Kronstadt 1840.*; *Erdősi Péter: Báthory Zsigmond* ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. *Aetas* 10 (1995) 24–67.; *Erdősi Péter: Fejedelem, udvar és jezsuiták az 1588-as medgyesi országgyűlésen. Jelenkor* 44 (2001) 5. 573–585.

⁸¹ *B. Szabó János – Erdősi Péter: Két világ határán. A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben.* In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria.* 4. „Kard és korszorú”. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Szerk. Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária – Veszprémy László. Budapest, 2001. 91–106.

A kaftánozás diplomáciai szerepéről, szimbolikus tartalmáról: *Bíró Vencel: Erdély követői a portán. Kolozsvár, 1921. 34–35.*; *Hedda Reindl-Kiel: East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet. Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire.* In: *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West.* Ed. Colin Imber – Keiko Kiyotaki – Rhoads Murphey. London–New York, 2005. 113–124.

⁸² „[...] parancsolta vala, hogy azt a becsületet adnák a fejedelemnek és abban a rendben tartanák, az mellyel az ő tulajdon személye szokott élni.” *Bánffy Gergely: Második János Magyarország választott királyának Második Májusán török császárhoz való menetele módja.* In: *Erdély öröksége.* Szerk. Makkai László – Cs. Szabó László. I. Tündérorság. 1541–1571. Bev. Kardos Tibor. Budapest, [é.n.] (reprint) 131–143, 136.

magyar előkelő élén, lóháton indult a szultán sátrába, ahol kézcsókkal fejezték ki hódolatukat. A következő napon más pompás ajándékokkal együtt kilenc kaftánt hozott a csausz azok számára, akik a szultánnak kezét csókol-
tak.⁸³

A későbbiekben a fejedelmi beiktatásokat követő jelvényátadás ceremóniájára nyílt színen, a városon kívül került sor, a díszruhákat pedig a palotában, audiencián vették át és öltötték magukra az előkelők. Báthory István megerősítésének ünnepségén huszonöt főrend kapott kaftánt ajándékba, 1608-ban Báthory Gábor megerősítésének ceremóniáján pedig negyven előkelőt ajándékoztak meg. Ezeknek természetesen csak egy része volt tanácsúr, a szerencsések között voltak udvari tisztégviselők is, pl. a főudvarmester és az udvari főkapitány is.

II. Rákóczi György jelképes portai megerősítésén az idősebb Rákóczi nem vett részt, a tanács azonban elkísérte a fiatal fejedelmet Szászsebes határába, ahol az átvette oszmán jelvényeit. Másnap az öreg fejedelem audienciájában került sor a tizenkét tanácsos felkaftánozására. Az asztalnál I. Rákóczi György jobbán ültek a tanácsurak, balján az ifjú fejedelem foglalt helyet, mögötte pedig Rákóczi Zsigmond.⁸⁴ Hasonló keretek között zajlott az ifjabb Apafi Mihály jelvényátadási ceremóniája és a tanácsurak megajándékozása.⁸⁵

A szertartás idővel a fejedelmi tekintély megőrzését szolgáló szokássá vált, az urak részéről pedig elvárássá szigorodott, amelynek figyelmen kívül hagyása sértődéshez vezetett. Bethlen Gábor – akinek fejedelemsége alatt többször is kaptak kaftánt az előkelők – 1627-ben arról panaszkodott portai követének, hogy a Brandenburgi Katalin portai megerősítése alkalmából hozott ajándékok minősége elmaradt a korábbiakétól. Más egyéb hiányosságok mellett a kaftánok számát róttta fel. A kapucsi pasa ugyanis csak hét kaftánt hozott: „7 hitván kaftánt, kettőt nekem, kettőt az fejedelemasszonynak, az 14 tanácsúrnak hármát; de ezekben én semmit nem tudtam, csak szerencsére akarám megtudni tőle az kaftánok számát, hogy neveket írva küldjem szállására az uraknak, kiket meg kell kaftánozni. Mikor megmondotta vala, hogy nincsen több kaftán hétnél, csak elhülök bele, voltunk mindnyájan nagy búsulásban, nem az rossz pokrócszabású ajándékokra nézve, hanem az országra való elvetett respectust, annak becsületinek contemptusban való

⁸³ „A császárnak ajándéki a csauszok által: [...] Negyedszer: aranyból szőtt kilencz ruhák azok számára, a kik a császár kezét megcsókolták vala.” *Bánffy G.*: i. m. (82. j.) 140.

⁸⁴ Haller Gábor naplója, i. m. (70. j.) 78–79.; *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György fejedelemmé választása. In: *Szilágyi Sándor*: Rajzok és tanulmányok. II. Budapest, 1875. 238–244.

⁸⁵ Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. *Czegei Vass György* napló. Közli Nagy Gyula. (Magyar Történelmi Emlékek 2. Írók 35) Budapest, 1896. 42.; *Szaniszló Zsigmond* napló: 1682–1711. Közli Torma Károly. Magyar Történelmi Tár III. 12 (1889) 255–256.; *Jakab Elek*: Az utolsó Apafi. Magyar Történelmi Tár II. 9 (1875) 10.

menését, jutását, az régi kánonoknak elhagyását, az császár méltóságának és az fejedelemségnek meggyalázódását.”⁸⁶ Hogy a ceremóniára odasereglett tanácsurak és főméltóságviselők ne maradjanak hoppon, Bethlen saját készletéből küldetett titokban a pasa szállására, amelyeket másnap úgy osztottak ki, mintha a török követ hozta volna: „Hogy az sok szégyenben valami részt elfedezhessünk, magam kaftánit, kiket eleitől fogva küldtenek volt, tízet küldtem ki, annak felette az mely két kaftánt nekem akart mutatni is, az urak nevét írtattam rájuk, kik oly rosszak voltak az én kiadott kaftánimhoz képest, hogy nyolcadik és kilencedik tanácsra adattam azt az két kaftánt. [...] in universo 12 kaftánomat kellett császár becsületiért az uraknak adatnom, kiket bizony mind elvettek, egyet is vissza nem adtak, noha az tanácsurak tudták az dolgot, én sem kértem egyikőtől is vissza.” Bethlen összesen hat magyarországi úrnak és kilenc tanácsúrnak adatott kaftánt, heten maradtak kaftán nélkül, többek között az udvari főkapitány és a főudvarmester, „kiket eleitől fogva meg szoktak kaftánozni”.⁸⁷

Volt azonban olyan történelmi szituáció is, amelyben kényszeríteni kellett a tanácsurakat a ruhadarab átvételére. Az oszmán segítséggel uralomra jutott Barcsai Ákos – Székely Mózeshez és Bethlen Gáborhoz hasonlóan – már megkapta jelvényeit, amikor a fejedelemválasztó országgyűlésre érkezett. A császár megfenyegette a tanácsurakat, hogy ha nem fogadják el a kaftánokat, azt a Porta a hűségeskü megszegéseként fogja értelmezni.⁸⁸

A beiktatás, kaftánozás szertartásai alkalmával a tanácsrend az udvar mikrokozéga, a jelenlévő elit számára reprezentált. A külföldi követek részvételével zajló ceremóniák nagyobb nyilvánosságnak szóltak, a nemzetközi közvéleményt is tájékoztatták. A fejedelmek és fejedelemasszonyok városról városra vonuló temetési menetei azonban elsősorban Erdély lakosságát voltak hivatva megszólítani. A fejedelem végtisztessége az egyik legjelentősebb állami ceremónia volt, amelyben az elhunyt és a gyászolók hatalma, rangja, egymáshoz és az államhoz való viszonya, sőt az állam és intézményei, politikai struktúrája, a szervezők funkciója, szerepfelfogása egyaránt kifeje-

⁸⁶ Bethlen Gábor Borsos Tamásnak. Udvarhely, 1627. július 7. In: Bethlen Gábor: *Levelek*. Vál. bev. jegyz. Sebastyén Mihály. (Téka) Bukarest, 1980. 204.

⁸⁷ Bethlen G.: i. m. (86. j.) 205–206. Hasonló békétlenség a portai követek és kapitányok között is előfordult az értékes textiliák miatt, ld. erre *Bíró V.*: i. m. (81. j.) 35.

⁸⁸ Andreas Frank jelentése a segesvári országgyűlésről. In: *EOE XII.* 68–76.

zódott.⁸⁹ A temetési rítus szimbólumrendszerének⁹⁰ minden mozzanata, így a temetésen résztvevő tanácsurak „kondekorációja” is mögöttes tartalommal bírt.⁹¹ E kivételes reprezentációs alkalmak előkészítése és lebonyolítása, az uralkodó végrendeletének végrehajtása, az új fejedelmválasztás előkészítése a tanácsra, illetve a testamentumos urak csoportjára hárult.⁹²

Az Erdélyi Fejedelemség időszakában több ízben előfordult, hogy a tanács testületileg, egy tömbben képviseltette magát a fejedelmi vagy főúri gyászszertartásokon. Mikes Kelemen tanácsúrnak, az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnökének 1687. évi temetésén a tanács külön csoportban, egyéb főrendektől elválasztva foglalt helyet a templomban. Mivel azonban a tanácsurak székeiből sem a papot nem lehetett látni, sem szavát nem lehetett érteni, Teleki Mihály a prédikáció közepén a tanácsurakkal együtt felállt és széket cserélt a főrendekkel, a gyülekezet nem kis megrökönyödésére.⁹³ Olyan temetési rendtartásokat is ismerünk, amelyekben csupán egy-egy tanácsúr jutott kiemelt szerephez.⁹⁴ De bármelyik elvet követték is a szervezők, a tanácsurak jelenlétükkel az elhunytat, az államot, illetve annak intézményeit egyaránt reprezentálták.

A fejedelmi temetési menetek kétféle logika szerint épültek fel: lineárisan és centrálisan, de leginkább e kettő keverékéből. A linearitás elve sorrendben halad a legmagasabbtól a legalacsonyabb rangúig. Mivel azonban a temetési rítus szimbolikus terének középpontjában az elhunyt áll, ezért a centrális elv alapján a gyászolóknak a koporsóhoz viszonyított távolsága vagy az elhunyt-hoz való személyes vagy rokoni kötődés mértékét, vagy a társadalmi hierarchiában elfoglalt státuszát tükrözi. Ezért tehát a legmagasabb társadalmi presztízsű személyek a menet elején, illetve a koporsó közvetlen közelében kaptak helyet. János Zsigmond temetésén még a linearitás elve érvényesült: a

⁸⁹ *Bíró Vencel*: Az erdélyi fejedelmek temetkezése. <http://mek.niif.hu/04900/04920/html/mhodonerdelyo013.html>. A letöltés ideje: 2018. 10. 02.; *Jakó Klára*: Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kiad. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 195–205.; *Szabó Péter*: A végtisztesség: a főúri gyászszertartás mint látvány. Budapest, 1989.; Apafi Mihály fejedelem temetése. Kiad. *Csorba Dávid – Mikó Gyula*. (ReTextum 2.) Budapest, 2014. 24 – 28.

⁹⁰ A temetési rítus a kereszténység elterjedésével alakult ki a nyugati egyházban. Ld. *Solymosi L.*: i. m. (26. j.)

⁹¹ A kifejezést Bethlen Gábor, majd öt idézve Szabó Péter, a kora újkori temetési kultúra szakértője használta. *Bethlen Gábor* Lázár Jánoshoz. Kolozsvár, 1622. máj. 18. In: Bethlen Gábor levelezése. Kiad. Szilágyi Sándor. Budapest, 1886. 220.; *Szabó Péter*: Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé. In: Horn I.: Tündérország útvesztői, i. m. (6. j.) 314.

⁹² Erdély és a Porta. 156–1578. Közli *Szalay László*. Pest 1862. 4–5.

⁹³ „Menénk a templomba, ott a mű székünkéből, főemberekből a prédikáló széket, papot láttuk, és a pap szavát jól értettük, de a tanácsurakéból nem. Egyszer majd a prédikáció közepin a tanácsurakkal felkele és széket cseréle vélünk a népnek nagy csudájával.” BMM

⁹⁴ *Jakó K.*: i. m. (89. j.); *Horn Ildikó – Szabó Péter*: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból. In: Horn I.: Tündérország útvesztői, i. m. (6. j.) 301–341.

gyulafehérvári palotától a székesegyházig tartó úton a tanácsurak a feketébe öltözött katonák sorfala között, hierarchikus rendben, a menet élén haladtak.⁹⁵

A soron következő állami gyászszerktartások megrendezésekor a szervezők igyekeztek a centrális, a halott uralkodó teteméhez közeli helyeket biztosítani a fejedelmi tanács számára. Elsőként Báthory Kristóf vajda temetésén, amelyet öccse, Báthory István fejedelem utasítása szerint maga a tanács szervezett meg és hajtott végre akkurátus pontossággal.⁹⁶ Báthory utasítása szerint a gyulafehérvári fejedelmi rezidenciától a jezsuita Szent István-templomig tartó úton a koporsót tíz vagy tizenkét főember vitte. Ezek a főurak még nem a tanácsurak voltak, viszont a koporsó után, közvetlenül a fejedelmi utód, Báthory Zsigmond, valamint Báthory István követe mögött, a vajda atyafiaival együtt párosával menetelő főurakban szinte teljes létszámban a testület tagjait fedezhetjük föl.⁹⁷ A mise után a tanácsurak és más előkelők az offertóriumban⁹⁸ osztottak alamizsnát a szegényeknek.⁹⁹

Báthory István lengyel király, erdélyi fejedelem tetemét Grodnótól Krakóig tartó útján főurak és főpapok kísérték. A krakkói temetésen a királyi koporsót szállító szekeret tizenkét gyászba öltöztetett ló húzta, és tizenkét főúr fogta a koporsót betérítő, utcahosszat lelógó fekete bársonylepel széleit, a hátulját pedig hatvan nemes – nevüket azonban homály fedi,¹⁰⁰ csakúgy, mint a meggyilkolt Báthory András bíboros fejedelem gyászszerktartásán résztvevő főrendekét.¹⁰¹ A Bocskai István temetési menetéről fennmaradt forrás szerint a tanácsurak testületileg egy tömbben, a menet közepe táján

⁹⁵ Szabó Péter: Uralkodói temetéseink kérdéséhez. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Székely Júlia. Budapest, 1987. 333. (ábra)

⁹⁶ „Azért legyen gondjok erre az tanács uraknak, hogy mind ezeket ilyen módon meg szereztessék. Mingyárást hívassanak ács mestereket, kik az bánatnak házát meg csinálják: képvisírókat, kik az címereket és zászlókat meg írják, ötvösöket, kik az koronát, az botot és az tört el készítsék; szabókat, kik az ruhákat el készítsék és az egyházat az megmutatott mód szerént fekete posztóval bevonják.” Exequiae Christophori Bathori Principis Transylvaniae. 1581. jún. 12. In: Báthory István király levélváltása, i. m. (50. j.) 8.; *Horn Ildikó*: Temetési rendtartások a 16–17. századból. In: *Uő: Tündérország útvesztői*, i. m. (6. j.) 320–322.

⁹⁷ A 12 férfi párosával: Báthory István és Csáky Dénes, Geszthy Ferenc és Báthory Gábor, Kendy Sándor és Iffjú János, Kovacsóczy Farkas kancellár és Gálffy János, Kendy Ferenc és Bánffy Farkas, Sombori László és Apaffy István. Ld. Báthory István király levélváltása, i. m. (50. j.) 274–277. A Horn Ildikó által összeállított, 1581 utánra vonatkozó tanácsúri névsorban Báthory Gábor kivételével az összes név szerepel. V. ö. *Horn I.*: i. m. (15. j.) 231–232.

⁹⁸ A templom szentélyét jelenti.

⁹⁹ Exequiae Christophori Bathori Principis Transylvaniae. In: Báthory István király levélváltása, i. m. (50. j.) 8.

¹⁰⁰ *Jakó K.*: i. m. (89. j.) 240–243.; *Enikő D. Buzási*: 17th Century Catafalque Paintings in Hungary. *Acta Historiae Artium* 21 (1975) 87–124.

¹⁰¹ Maros-vásárhelyi *Nagy Szabó Ferencz* Memoráléja. In: Erdélyi Történelmi Adatok. I. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855. 53.

vonultak fel, a szimbolikus középpontot jelentő koporsót pedig a három testamentumos úr követte.¹⁰²

Károlyi Zsuzsanna fejedelemszony temetésének megszervezése a fejedelmi tanácsra hárult, amelynek élén Bethlen István gubernátor, első tanácsúr, a fejedelem legközelebbi rokona állt.¹⁰³ A szertartássorozatban Bethlen Gábor királyi és fejedelmi tanácsának tagjai egyaránt kiemelt szerepet kaptak. Előbbiek az elején, a kolozsvári Gellényi-háztól a ravatalig tartó menetben vitték vállukra szíjazva a koporsót tartó *pheretrumot*, azaz Szent Mihály lovát, utóbbiak a processzió Kolozsvártól Gyulafehérvárig tartó részén, a fedetlen fővel vonuló férj után haladva. A város kapujához érve fekete posztóval bevont szekérre helyezték a koporsót, majd hintóba szálltak. Az útba eső Tordán és Enyeden szintén felravatalozták a holttestet, és ezekben a városokban is megtartották a menet rendjét.¹⁰⁴

I. Rákóczi György temetésén 1649-ben a hagyománnyá vált centrális logika érvényesült. A fejedelmi tanács testületileg nem játszott reprezentatív szerepet ezen a gyászszertartáson, csak egyes tagjai képviselőként. Bethlen János tanácsúr a koporsóvivő 13 főúr egyike volt, Haller István és Rhédey Ferenc a tetem után vonuló Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszonyt kísérte, Serédy István tanácsúr Rosályi Kun István szatmári főispánnal párban Báthory Zsófia ifjabb fejedelemszonnal haladt, Bethlen Ferenc tanácsúr, főudvarmester pedig a fejedelmi utóddal, II. Rákóczi Györggyel tartott. A koporsó előtt hordozták a fejedelmi hatalmat és magát a fejedelmet reprezentáló címert, botot és szablyát, azonban a szimbólumokat vivő előkelők egyike sem volt tanácsúr. Az egész országot megjelenítő zászlót viszont Kemény János vitte, aki ekkor már a fejedelmi tanács tagja volt.¹⁰⁵

Bornemisza Anna temetését Bethlen Elek tanácsúr szervezte meg, aki tervezetének elkészítésekor a korábbi fejedelmi temetések ceremóniarendjeit is tanulmányozta. A tervben a tanácsurak közül egyetlen személy kapott kiemelt helyet: Teleki Mihály tanácsúr, Erdély generálisa, a fejedelemszony unokatestvére, aki a koporsó előtt, az al- és főudvarmester, valamint Apafi fejedelem és fia előtt haladt. A tanácsi rend testületi reprezentációja csupán megválaszolatlan kérdésként merül fel Bethlen Elek számára: „NB. ű Nguk előtt az tanácsi rend megyen-e?”¹⁰⁶

¹⁰² Bocskai István kassai temetési menete. In: *Horn I.*: i. m. (96. j.) 322–324.; Szabó P.: i. m. (91. j.) 312–315.

¹⁰³ EOE VIII. 11–13.; Mikó Gy.: i. m. (73. j.) 50.; Oborni T.: i. m. (14. j.) 301–318.

¹⁰⁴ EOE VIII. 11–13.; Mikó Gy.: i. m. (73. j.) 69–74.

¹⁰⁵ I. Rákóczi György temetési rendje. In: *Horn I.*: i. m. (96. j.) 325–329.

¹⁰⁶ Szádeczky Lajos: Az Apafiak sírboltja és hamvai. Századok 43 (1909) 276–280.; Bornemisza Anna temetése. In: *Horn I.*: i. m. (96. j.) 329–334.

Apafi Mihály fejedelem halálát követően a tanácsurak zárták és pecsételték le koporsóját, a fogarasi vár egyik bástyájában ravatalozták fel. A temetés kezdetén az időközben felállított Gubernium tagjai emelték vállukra a koporsót, akik egy kivételével azonosak voltak az elhunyt fejedelem tanácsuraival. Ugyanígy vitték a tetet a fogarasi ravatalig tartó kis processzusban, majd az almakeréki sírhelyig tartó nagy processzusban is, természetesen csak a városhatárig. A tanácsurak számára a fogarasi ravatal mellett, a főrendűek, valamint a városok és székek követei előtt biztosítottak helyet: „Az tanácsú rend az felyül említett helyen maga székekben ült, utánna és hátmegi az több főbb renden való urak és az egész nemesség, úgy az vármegyék és székek s városok követjei, bal felől pedig az asszonyok.” A rituálé Nalácz István tanácsúr, főudvarmester instrukciója szerint történt, s maga a hopmester a processzusban kiemelt helyen, ifjabb Apafi Mihály mellett vonult.¹⁰⁷ Zabanius (Czabán) Izsák evangélikus lelkész a temetésen elhangzott beszédében egyenként, név szerint emelte ki és magasztalta Apafi okos tanácsadóit. A beszéd kinyomtatását a tanácsúri rangot viselő szász királybíró, Valentinus Franck támogatta.¹⁰⁸

Dolgozatom elején Kornis Zsigmondot idéztem, aki tisztában volt a tanács reprezentatív szerepének jelentőségével. Reményeim szerint a fent ismertetett esetekkel sikerült alátámasztani a tanácsúr véleményét. A testület különféle eszközök felhasználásával jelenítette meg kiváltságos pozícióját, célja politikai státuszának erősítése, nimbuszának növelése volt. Bár létszáma, tagsága, hatalmi súlya folyamatosan változott, mégis kialakult egy, az egész korszakon végignyúló, állandó tanács-kép, amelyet az ismertetett verbális és nonverbális módon juttattak kifejezésre – mikro- és makroközösségi szinten egyaránt.

¹⁰⁷ Rhédey Pál feljegyzései. In: *Lukinich I.*: i. m. (28. j.) 31–33; Apafi Mihály temetése, i. m. (89. j.) 46.; Szabó Péter: Dinasztia, ország, igényország, küldetéses szerep az Erdélyi Fejedelemség hatalmi szimbolikájában. In: *Uő: Az Erdélyi Fejedelemség önképe.* (Udvar történet kötetek 1) Budapest, 2011. 2738.

¹⁰⁸ Mikó Gyula: „Parcite autem obsecro Lampridio Vestro in Zabanio redivio, Dynastae spectatissimi...”. Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja. *Studia Litteraria* 52 (2013) 3–4. 157–165.

**Énformálás és sorsértelmezés
az *Önéletírás*ban**

A SZENVEDÉLYEK SZEREPE BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁNAK SORSÉRTELMEZÉSÉBEN*

LACZHÁZI GYULA

1.

Bethlen Miklós fogságában írt *Önéletírása* nemcsak azért különösen figyelemre méltó a kora újkori önéletírások között, mert benne szerzője rendkívül gazdagon ábrázolja saját egyéniségét, s igen részletesen és fordulatosan írja le életútját. Hanem azért is, mert a tulajdonképpeni önéletírás mellett Bethlen a fogság idején egy olyan filozófiai értekezést is megírt, amelyben az emberi lét alapvető jellemzőit, ember és világ kapcsolatának kulcskérdéseit tárgyalja. Amennyiben hihetünk Bethlennek, ezt a filozófiai értekezést 1706-ban, szebeni fogsága idején, még az önéletrajzi elbeszélés megírása előtt vetette papírra. Az *Elöljáró beszéd* címen ismert szöveg a régebbi magyar irodalom egyetlen fogságban készült filozófiai értekezése, sőt, az első magyar nyelven írt önálló filozófiai értekezés. Az *Elöljáró beszéd*, bár az önéletrajzi elbeszéléstől különböző szövegforma, mégis szervesen kapcsolódik a tulajdonképpeni *Önéletíráshoz*, többek között azért, mert benne Bethlen saját embereszményét, értékrendjét is felvázolja.¹ A kapcsolódást erősíti az is, hogy személyes hangvételű és személyes érdekű filozofálásról van szó, olyan nézetek megfogalmazásáról, amelyeket az önéletíró saját személyiségének értelmezésére használ fel.² Az emberi természetre és a világra vonatkozó reflexió így nemcsak az olvasóknak kíván tanulsággal szolgálni, hanem a gondolkodó saját lelki épüléséhez is hozzájárul. Jól példázza ezt Bethlennek az örökkévalóság fogalmával összefüggésben tett megjegyzése:

„Ennek jól megértésére minden embernek ugyan, de azok között kiváltképpen énnékem magamnak nagy szükségem vagyom, úgymint kinek mind üdöm-, úgymint hatvanhat esztendőmre, mind a fejemre kimondott halálos

* A tanulmány megírása idején a szerző a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült; a tanulmány az OTKA K 120375 projekt keretében készült.

¹ Vö. Nagy Péter: Bethlen Miklós és *Önéletírása*. Irodalomtörténeti Közlemények 98 (1994) 4. 468.

² Ezért is feltételezték sokan, hogy Bethlent Montaigne esszéi inspirálhatták saját gondolatai papírra vetésekor. Filológiai értelemben azonban a személyes hangvételű filozofálásra közelebbi párhuzam Thomas Browne-nak a maga korában roppant népszerű műve, a *Religio medici*.

*sententiára nézve az örökkévalóság kapuja végig kinyitott, és talán annyi napom, vagy csak óráim sincs hátra, amennyi esztendőt eltöltöttem.*³

Az újabb kutatási eredmények azt bizonyítják, hogy az *Elöljáró beszéd* szerzője kora bölcseleti gondolkodásának alapos ismerője volt, s nagy műveltség birtokában állította össze saját értekezését. Maga Ágostont, Petrarcát, Thomas Browne-t, Thomas More-t, Descartes-ot, Perkinst, Thuanust említi olvasmányaként, de feltételezhető, hogy olvasottsága sokkal átfogóbb volt. Az *Elöljáró beszéd* azonban nemcsak eszmetörténeti kontextusban tarthat számot érdeklődésre, hanem azért is, mert benne Bethlen olyan antropológiai tételeket fogalmaz meg, amelyek az önéletrajzi elbeszélésben kibontakozó sorsértelmezés kereteit is kijelölik. Az *Elöljáró beszéd* az *Önéletírás* énformálásának részét képezi, amennyiben az erősen szubjektív értekezésben Bethlen az általa képviselt embereszményt fogalmazza meg. Az *Elöljáró beszéd* egyes gondolatai megvilágító erejűek lehetnek az *Önéletírás* értelmezése szempontjából is.

Bethlen elfogásának konkrét oka a *Columba Noe* című röpirata lehetett, jóllehet maga *Önéletírásában* más okokat sorol.⁴ Jelen dolgozatnak nem tárgya a per alá helyezés tényleges politikai motivációnak elemzése. A következő fejtegetések arra igyekeznek a figyelmet irányítani, hogy az *Önéletírásban* ábrázolt szenvedéstörténetnek antropológiai dimenziója is van. Bethlen *Önéletírásában* saját tevékenységét szembeállítja az eszménytől eltérő magatartási módokkal, s politikus társainak zömét az egyéni ambíció, a szenvedélyek rabjaként ábrázolja. A politika terepén való bukás így antropológiai keretek között is értelmeződik, s ez az értelmezés szorosan kapcsolódik a szenvedélyek kérdése iránti fokozott kora újkori érdeklődéshez.

2. Az *Elöljáró beszéd* antropológiai gondolatai

Az *elöljáró beszéd* központi gondolata a hírnév és a becsület fogalmának értelmezése, e kérdéskör mintegy az értekezés vezérfonalaként szolgál. Nemrégén Simon József mutatott rá arra, hogy Bethlennek a hírnévre és a becsületre vonatkozó koncepciója nyelvfilozófiai alapozottsága után rokonságot

³ BMM 443.

⁴ Nagy Péter szerint letartóztatásának oka a *Columba Noe* volt, de Bethlen vagy nem értette meg, miért vádolják, vagy igyekezett elterelni a figyelmet a röpiratról, s ezért nevezi meg letartóztatása okaként a Rabutinnal való konfliktusukat, illetve azt, hogy meg akarta akadályozni a Teleki-család vagyónának beolvasztását. *Nagy P.*: i. m. (1. j.) 462. Úgy véli, talán más, az utókor számára ismeretlen oka is volt a *Columba Noe* mellett annak, hogy élete végéig fogva tartották. Uo. 464.

mutat a Pufendorf természetjogában fellelhető megközelítési móddal, s hogy a német gondolkodó existimatio-fogalma párhuzamba állítható Bethlen becsület-fogalmával.⁵

Jelen dolgozat szempontjából nem annyira a becsület-koncepció nyelvfilozófiai alapozottsága, hanem morálfilozófiai implikációi lesznek fontosak. A Pufendorf-párhuzam azonban ebből a szempontból is megvilágító lehet, hangsúlyozni kell azonban, hogy a következőkben Pufendorf természetjoga nem mint Bethlen gondolatainak filológiai értelemben vett forrása, hanem mint egyes elképzeléseit megvilágító teória kerül említésre. Morálfilozófiai szempontból Pufendorfnak a becsületre vonatkozó bonyolult gondolatmenetét némiképp leegyszerűsítve a következőképpen foglalhatjuk össze. A becsületnek vagy becsülésnek két változata különböztethető meg. Az egyszerű becsülés mindenkit megillet, amennyiben erkölcsösen, azaz a természeti törvény szerint él. A becsülés intenzív változatát az olyan kimagasló tettekkel lehet kiérdemelni, amelyek összhangban vannak az erkölcsi kívánalmakkal, azaz a természeti törvénnyel. Pufendorf mind az egyszerű, mind az intenzív becsület esetében azt hangoztatja, hogy a becsület megtartására, illetve megszerzésére irányuló törekvésnek összhangban kell lennie a természeti törvénnyel. Ezt a természeti törvényt a lelkiismeret tartalmazza, ami többek között azért is fontos, mert előfordulhat, hogy gonosz emberek hazugságai beszennyezik, vagy a világ tévesen ítéli meg az egyén becsületét: ebben az esetben az egyén saját lelkiismeretére támaszkodhat, s így bizonyosodhat meg arról, hogy Isten ismeri igazi értékét.⁶

Bethlen Miklós a becsület problémáját morálfilozófiai szempontból közelíti meg, elsősorban arra a kérdésre keresve választ, milyen becsületre kell törekednie az egyénnek. Ez önmagában is lényegi különbség Pufendorffhoz képest, a német gondolkodó ugyanis az *existimatiót* a *De jure naturae et gentium* című nagy művében a *De potestate imperii civilis circa definiendum valorem civium* című fejezetben, az uralkodó jogairól szólva tárgyalja. Pufendorf itt azt a konklúziót vonja le, hogy az intenzív becsület az uralkodótól ered, de nem jog; az *existimatio simplexet* viszont nem veheti el az

⁵ Simon József: Bethlen Miklós és a hírnév. A Pufendorf-recepció problémája. In: A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750). Szerk. Balázs Mihály, Bartók István. Szeged, 2016. 173–186. Párhuzamként megemlíthető még Apáczai, aki Ameszus nyomán az enciklopédia X. könyvének 3. részében elemzi a hírnevet. Apáczai megkülönbözteti a tiszteletet (honor) és a hírnevet (fama), utóbbi alatt azt a tiszteletet értve, amely „nézi a mások értelmét a tisztelendőről”. *Apáczai Csere János*: Magyar Encyclopaedia. Kiad. Bán Imre. Budapest, 1959. 331.

⁶ A becsület tárgyalása: *Samuel Pufendorf*: De officio hominis et civis. Cambridge, 1701. 148–151. (II, XIV); *Samuel Pufendorf*: De Jure Naturae et Gentium. Lund, 1672. 1104–1143. (VIII, IV, 1–31.) A becsület és a lelkiismeret viszonyának kifejtése a mű kibővített kiadásában: *Samuel Pufendorf*: De Jure Naturae et Gentium. Amsterdam, 1698. 164. (II, IV, 9.) A továbbiakban erre, az 1698-os bővített kiadására hivatkozom. A *De officio* először 1673-ban jelent meg.

uralkodó.⁷ Bethlen felfogása mégis rokon Pufendorféval, amennyiben ő is azt hangoztatja, hogy a helyes cselekedetek azok, amelyek összhangban állnak a lelkiismerettel, s hogy az önszeretet nem minden formája elítélendő. Tárgyalásában a valódi és a nem valódi, azaz világi becsület különbsége, a helyes és a helytelen ítélet kettőssége áll a középpontban.⁸ A valódi becsületet Bethlen a lelkiismeret és a jó emberek ítéleteként, Isten akaratának követéseként, a szeretet gyakorlásaként határozza meg, s elkülöníti a világi becsulettől. (A valódi becsület határait Bethlen persze kontingens értékek alapján jelöli ki, ez magyarázza, hogy Homéroszt és Arisztotelészt is elítéli, mert véleménye szerint nem érdemlik ki a valódi becsületet.) A becsület két változatára vonatkozó megállapításokkal Bethlen saját hírnevének alakítására is kísérletet tesz. Egyrészt azért, hogy a valódi becsület megítélését a kevés számú jó, azaz helyes ítéletű ember kiváltságának tekinti. Másrészt pedig azért, hogy *Önéletírásában* önmagát a lelkiismeret parancsát követő, a valódi becsületre törekvő egyénként ábrázolja.

Jelen dolgozat elsősorban azt a kérdést tekinti tárgyának, vajon az *Előljáró beszédben* megfogalmazott antropológiai nézetek hogyan járulnak hozzá Bethlen sorsértelmezéséhez, ezért a becsület-fogalom eszmetörténeti kontextusánál fontosabb itt a becsületnek a szenvedélyekkel, az alapvető emberi késztetésekkel való kapcsolata. Bethlen szerint a világi becsület kereséséből két alapvető késztetés ered: „az ambitio vagy generositas, gloriae cupido, mely annak az ő fölöle való jó ítéletnek kívánása; és a szégyen, szemérem, pudor, mely attól a bal ítélettől való félelem, irtózás”.⁹ Az *Előljáró beszéd* nem részletezi, hogyan születnek a világi hírnévből ezek a késztetések, a választ azonban nem nehéz megadnunk: az embert alapvetően az önszeretet vezérli, s ebből kifolyólag az a vágy, hogy mások róla kedvező ítéletet alkossanak. Ezt az antropológiai alapfeltevést számos kora újkori szerzőnél megtalálhatjuk, így Pufendorfnál is.

⁷ „Id autem manifestum est, Existimationem simplicem, seu naturalem honestatem, non posse alicui eripi ex mero arbitrio summorum imperantium.” *Pufendorf: De officio...*, i. m. (6. j.) 440 (II, XIV, 10); *Pufendorf: De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 113 (VIII, IV, 9).

⁸ Bethlen sok kortársához hasonlóan felismeri, hogy a hírnév független az ember „lényegétől”, s hogy az emberek mások kedvező ítéletére törekednek. A 17. századi francia moralisztika az önszeretetet tekintette az ember kizárólagos motivációjának, s az önszeretet korlátozását, vagy éppen megszüntetését tekintette kívánatosnak. Pascal például azt hangoztatta, hogy le kell számolni az „én”-nel, mert az önző. Pufendorf álláspontja ettől eltérő: elismeri ugyan, hogy az önösség (amor sui) az ember alapjellemzője, de az önszeretetnek nem minden formáját tekinti negatívnak: az önszeretet nem kifogásolható, amennyiben a társasságot, a természeti törvényt szolgálja. Pascal eszménye a vezeklő, világtól elvonult bűnös; Pufendorfé viszont a közjóért munkálkodó egyén. Bethlen felfogása rokon Pufendorféval, amennyiben azt hangoztatja, hogy a helyes cselekedetek azok, amelyek összhangban állnak a lelkiismerettel, s hogy az önszeretet nem minden formája elítélendő.

⁹ BMÖ 413.

Érdeemes itt kissé részletesebben felidézni Pufendorf rendszerének morál-filozófiai implikációit.¹⁰ Pufendorf alaptétele szerint az ember egyrészt – mi-ként Hobbes felfogásában – önző, társaira veszélyes, másrészt viszont kiszol-gáltatott, s így a társakkal való együttműködésre utalt. A természeti törvény ezért mások segítségét, a közös jó előmozdítását írja elő. Jóllehet e törvény követése Pufendorf szerint az emberek érdeke, mégsem mindenki eszerint cselekszik, sőt, az emberek többsége inkább nem a természettörvényt követi, hanem szenvedélyeit.¹¹ Az emberi természetről alkotott ilyen fajta elképzelé-sek háttérében világosan kitapintható a protestáns teológia, az ágostoni akarat-tan hatása.¹² A protestáns antropológiai elképzelésekkel összhangban Pu-fendorf úgy látja, hogy az akarat nem mindig követi az értelem útmutatását. Az akaratot, az egyéni hajlamokat külső tényezők is befolyásolják: az ember természetes diszpozíciója, temperamentuma, a klíma, a diéta. S e tényezők hatását a nevelés sem tudja gyökeresen megváltoztatni.¹³ Ennek következmé-nye, hogy az emberek között sokféle különböző vágy, törekvés fedezhető fel.¹⁴ Vannak olyanok – jóllehet igen kevesen –, akik jellemükből adódóan követik a természeti törvényt. Másokat csupán a szégyentől, mások kedvezőtlen íté-letétől való félelem sarkall erre; a szégyen, és általában a kedvező megítélésre való törekvés Pufendorf szerint éppen ezért hasznos. Az emberek egy részét azonban sem az esetleges szégyen, sem az isteni büntetéstől való félelem nem sarkallja a természeti törvény követésére: ezért van szükség pozitív jogra, a bűnökre, a törvények kényszerítő erejére.

Bethlennel összevetve különösen érdekesek Pufendorfnak a szégyenre és a lelkiismeretre vonatkozó tételei. A szégyen megítélése esetében jól látha-tó Pufendorf felfogásának különbsége Hobbesétól. Hobbes szerint ugyanis a kedvező megítélésre való törekvés az emberek között ellenségeskedés, és morális szempontból kétes cselekedetek forrása. Pufendorf viszont elutasítja Hobbes tételét, miszerint a kedvező megítélésre való törekvés egyetlen forrása a hatalomvágy. Úgy véli, az emberek számára fontosabb, hogy erkölcsösnek tartsák őket, mint hogy mások fölé kerekedjenek. Ez az oka annak is, hogy a párbajt másképp ítéli meg, mint Hobbes. A szégyen azonban Pufendorf szerint nem lehet az erkölcs alapja, mert az emberek mindenféle okból szé-gyenkeznek, nemcsak erkölcsi hibáik miatt, hanem például termetük, megje-

¹⁰ Jó összefoglalás: *Kari Saastamoinen*: The morality of the fallen man. Helsinki, 1995. 129–171.

¹¹ *Pufendorf*: De Jure Naturae, i. m. (6. j.) 868. (VII, I, 11.).

¹² *Risto Saarinen*: Weakness of Will in Renaissance and Reformation Thought. Oxford, 2011. 105–209.

¹³ *Pufendorf*: De officio..., i. m. (6. j.) 5. (I, I, 12.).

¹⁴ „Denique & in genere humano consideranda est insignis illa ingeniorum varietas, qualis in singulis brutorum speciebus non cernitur; [...] Ast inter homines quot capita tot sensus; & suum cuique pulchrum. Nec simplici aut uniformi cupidine omnes agitantur, sed multiplici & varie inter se mixto.” *Pufendorf*: De officio..., i. m. (6. j.) 21. (I, III, 6.).

lenésük előnytelen volta miatt is. Az erkölcs alapja csak a természeti törvény lehet, amely a lelkiismeretben jelenik meg. A szégyen azonban mégis hasznos lehet, amennyiben a természeti törvénnyel összhangban levő cselekedetekre serkenthet; mégpedig azért, mert a mások kedvező ítéletére való törekvés az embereknek önszeretetükből kifolyólag alapjellemezője.¹⁵ Pufendorf mind az egyszerű, mind az intenzív becsület esetében azt hangoztatja, hogy a becsület megtartására, illetve megszerzésére irányuló törekvésnek összhangban kell lennie a természeti törvénnyel.¹⁶

Az emberi képességek romlott voltának tanából kiindulva Bethlen is úgy látja, hogy az emberek többsége romlott képességei miatt képtelen helyesen ítélni, s önmagában a conscientia sem garantálja a helyes ítéletet.¹⁷ Ezért állítja – Pufendorffal összhangban – azt, hogy a szégyen erkölcsi szempontból hasznos lehet.¹⁸ Az emberi természet romlott, önző voltára további példákat találhatunk a becsülettel kapcsolatos hibákat tárgyaló fejezetben: „Nem azért becsüli az embert, hogy abban az Istennek becsületet érdemlő ajándékot látja, hanem magáért, hogy vagy fél, vagy valami hasznot reménnl attól magának; és azt nem az Isten amabban feltaláló ajándékinak, hanem az ő maga arra az emberre való szükségének, és annak önéki ártható, vagy őtet segíthető tehetségének serpenyőjével, és az üdőknek alkalmatosságával méri, és ahhoz képest neveli, vagy apasztja, sőt sokszor, ha osztán ellehet nála nélkül, vagy mást magának hasznosabbat talál, egészen is felhagyja, sőt bosszúságra, becstelenségre fordítja annak becsületit.”¹⁹

Niklas Luhmann nyomán az önszeretet, az önzés kérdésének előtérbe kerülése, s általában az önreferencialitás gondolatalkazatának megjelenése tekinthető a kora újkori antropológia alapvonásának.²⁰ Az önszeretetnek az *Előljáró beszédben* található tárgyalásában érdekes, hogy nem esik szó a materiális javak megszerzésére irányuló törekvésről (mint például Hobbesnál,

¹⁵ Jellemzőek Pufendorfnak a *De jure naturae et gentium*ban a szégyennel kapcsolatban kifejtett nézetei. Pufendorf itt Descartes és Arisztotelész meghatározását idézi: „Est quippe pudor species aliqua tristitiae, fundata super amorem suimetipsius, & qui procedit ab opinione vel metu vituperij, juxta Carthes. de passion. art. 205. Aut, uti Aristoteles loquitur Rhetor. l. 2. c. 6. [...] Dolor quidam et confusio in iis, quae ad offensionem existimationis videntur pertinere”. Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 29. (I, II, 7). A házasságról szóló fejezetben a természetes szégyennel kapcsolatban így fogalmaz: „homo est animal superbum, gloriae, decorisque cupidum & et ab ista destruentibus abhorrens”. Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 804. (VI, I, 31.).

¹⁶ „Intensiva autem existimatio, honor & gloria, eatenus adpetenda, quatenus ex praeclaris factis, rationi congruentibus, & ad bonum societatis humanae spectantibus redundat, aut ad talia patrandi latiore campum aperit.” Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 165. (II, IV, 9.).

¹⁷ BMÖ 413–414.

¹⁸ Uo. 425.

¹⁹ Uo. 416.

²⁰ Niklas Luhmann: *Frühneuzeitliche Anthropologie. Theoretische Lösungen für ein Evolutionsproblem der Gesellschaft*. In: Niklas Luhmann: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Bd. 1. Frankfurt am Main, 1980. 162–234.

vagy Pufendorfnál), csak arról, hogy a jó becsület segít a javak megszerzésében is. (Annál több helyet kap az anyagi javak megszerzésére való törekvés az önéletrajzi elbeszélésben.) Az értekezés fő iránya a világi becsület bírálata, az önszeretet alapvetően mint negatívum kerül elő.²¹

Amikor Bethlen a valódi becsületet a conscienciával azonosítja, a protestáns teológia és morálfilozófia egyik kulcsfogalmát alkalmazza.²² A lelkiismeret és az emberek ítéletének szembeállítására is sok 16–17. századi szerzőnél fellelhető. Így a roppant népszerű Justus Lipsiusnál, aki a *Politica*-ban így fogalmaz: „Mindazáltal úgy élnek most az emberek, hogy híreket-neveket sokan féltik, lelkek ismértit kevesen.”²³ De megtalálható Pufendorf természetjogában is, a becsület fogalmával összefüggésben. Pufendorf szerint az embernek törekednie kell arra, hogy megőrizze az egyszerű becsületet (*existimatio*), azaz kövesse a természeti törvényt. Abban az esetben azonban, ha a világ tévesen ítélné meg az egyén tetteit, az Isten ítéletét tükröző lelkiismeret válhat a becsület zálogává, s egyúttal az egyén támaszává a külvilág felől becsületét erő támadásokkal szemben.²⁴

Bethlen *Elöljáró beszédében* a kétféle becsület fogalma további fogalom-párokkal kapcsolódik össze: a test és a lélek, illetve a földi lét és az örökkévalóság kettősségével. Az *Elöljáró beszéd* egyik legkülönösebb fejezete, a semmiről szóló is a becsület tárgyalásához kapcsolódik: a semmire vonatkozó gondolatmenet erkölcsi tanulsága ugyanis az, hogy az ember világi hírnév utáni vágyódásának fő oka semmi voltának tagadása, illetve Istenhez képesti semmiségének feledése. Ez a tétel azt mutatja, hogy a becsület kérdése Bethlen számára nemcsak evilági probléma, hanem transzcendens dimenzióval is rendelkezik; a becsület kérdése a legszorosabban összefügg az üdvözüléssel.²⁵ Az *Elöljáró beszéd*-ben ugyan a filozófiai általánosság szintjén fogalmazódnak

²¹ Pufendorffal az említettek túl további hasonlóság, hogy mindketten szinkretista felfogásúak voltak (ez Pufendorf esetében leginkább *Jus feziale* című művében érhető tetten). Pufendorf természetjogához képest Bethlen elgondolásai számos különbséget is mutatnak: így például, hogy Bethlen morálfilozófiai gondolkodásában nem valamilyen hipotetikus természeti állapot a viszonyítási pont, hanem a paradicsom; vagy hogy nem törvényekről beszél, hanem a szeretet központi szerepéről.

²² Ld. erről általában: *Mika Ojakangas: The Voice of Conscience. A Political Genealogy of Western Ethical Experience.* New York, 2013. 65–104.; Luther és Kálvin felfogásáról: *Saarinen: i. m. (12. j.); Amesius és Perkins álláspontjáról: Frederick C. Beiser: The Sovereignty of Reason. The Defense of Rationality in the Early English Enlightenment.* Princeton, 1996. 155–159.

²³ *Laskai János: Válogatott művei.* Kiad. Tarnóc Márton. Budapest, 1970. 177.

²⁴ „Quando tamen penes nos non est calumnias, & falso falso de nobis conceptos opiniones discutere, conscientiae nos rectitudo solabitur & quod Deo de innocentia nostra constet.” *Pufendorf: De Jure Naturae, i. m. (6. j.) 164. (II, IV, 9).* Az 1672-es kiadásban ez a megállapítás még nem szerepel.

²⁵ Itt ismét felfedezhetők párhuzamok Pufendorf gondolatvilágával: a *De Officionak* az ember Isten-nel szembeni kötelességeit taglaló fejezetében a német szerző részletesen kifejti, hogy Isten nélkül nem lehet sem lelkiismeret, sem erkölcsös cselekvés; ennek megfelelően élesen elutasítja az ateizmus minden változatát. *Pufendorf: De officio..., i. m. (6. j.) 25–31. (I, IV).*

meg az emberre és a világra vonatkozó kijelentések, de ezek joggal tekinthetők az énművészet részének is, hiszen olyan tézisekről és értéktételekről van szó, amelyek a szerző saját értékrendjének kijelölését szolgálják.

3. Antropológia és sorsértelmezés az *Önéletírásban* magában

Bethlen a valódi becsület keresését a „királyok, fejedelmek és minden igazgatásba helyezett személyek” esetében már az *Előljáró beszédben* a „salus populi”, a köz javának szolgálatával azonosítja.²⁶ Tehát a közjót kell szolgálniuk, ha nem ezt teszik, akkor megcsalják azokat, akik becsülik őket. (Pufendorf terminológiájával: elvesztik a becsületüket.) Az *Önéletírásban* magában is nagyon gyakran hivatkozik arra, hogy politikai döntéseiben a conscientiát követte, a haza és Isten házának ügyét tartotta szem előtt, még akkor is, ha ez amúgy kellemetlen volt számára, konfliktushoz vezetett. Ezt hangsúlyozza például Teleki Mihállyal való konfliktusait elemezve az *Önéletírásnak* az 1680–1681-es eseményeket taglaló részében: „Az Isten látja azt, hogy én in publicis et seriis soha ex vanitate et superbia nem voksoltam, hanem ex conscientia, uti illa per informationes judicare potui. Bízvást mondom: *Psalm. 26.* [...] Mikor pedig hosszan és mást kellett voksolnom, kénytelen voltam véle, hogy okát adjam voksomnak; et propter causae et propter meae personae defensionem, hogy annál inkább megmenthessem előttök magamat, hogy nem ex linguae, vel ingenii petulantia, hanem ex conscientiae necessitate cselekszem. És sokszor mondtam Telekinek: Uram, én jól látom, hogy az én libera voksom csak kedvetlenséget szerez, az Istenért kérem kegyelmedet, adjon exentiót nékem a fejedelem a gyűlésbe való menéstől, bizony jó szívvel honn ülök s hallgatok, s senkinek terhére nem leszek; de ha kérdeznék, lehetetlen, hogy azt ne mondja a nyelvem, amit gondol a szívem. Hiszen én, amikor a rabságból megszabadulék, olyan Cartesius, Salmasius-forma, honorarius, ingyen tanító professzor akarék lenni, és az énvélem soha meg nem alkható világtól végbúcsút venni, ha engedjék.”²⁷

A lelkiismeretére hivatkozik Bethlen akkor is, amikor a gubernátorválasztáson alulmarad Bánffyval szemben, s – többek tanács ellenére – a választás

²⁶ BMÖ 414. A tétel, hogy a közérdek kell legyen a politika elsődleges célja már az antik szerzőknél megfogalmazódott. Arisztotelész a *Politikában* leszögezi: a jó és a rossz alkotmány közötti különbség, hogy az egyik a közjót, a másik az uralkodók érdekeit szolgálja (III, 6). A legfőbb törvényt a közjó (*salus rei publicae*) szolgálatával azonosítja Cicero is (*A törvények*, III, 3, 8). Pufendorf is a közjó szolgálatát szabja meg a legfőbb törvényként az uralkodó számára. *Pufendorf: De officio...*, i. m. (6. j.) 136. (II, XI, 3.).

²⁷ BMÖ 721–722.

kimenetelét nem igyekszik befolyásolni azon híresztelés meglovagolásával, mely szerint a császár neki szánja a gubernátorságot: „Ezért engem sokan kárhoztattak, de én azért cselekedtem, hogy ha az Isten nékem rendelte, *Zsolt.* 75., légyen tiszta a választás et propter salutem regni, et propter meam conscientiam et famam ad posteritatem.”²⁸

Az önéletrajzi elbeszélés éppen azt mutatja fel az önéletíró és politikustársai közötti fő különbségként, hogy míg ő a lelkiismeretet követi, azokat az önérdék, a szenvedélyek irányítják. Így a gubernátor Bánffy, miként Bethlen Gergelyt Bethlen szerint a meggazdagodás vágya vezérli.²⁹ Döntéseiket nem a köz javának szolgálata, hanem személyes érzelmek motiválják.³⁰ A gubernátor elhanyagolja a közügyeket.³¹ A személyes ambíció, a hivatalokra és gazdagságra való vágyódás a fő mozgatórugója Bethlen szerint Apor cselekedeteinek is. Apor „már sok esztendőktől fogva a harmincadok árendálásával ködmönből nyuszt s bársonyba öltözött ember”-nek nevezi³², majd hozzáteszi: „Apor halálban vágyott a tanácsuraság és főthesaurariuság és tordavármegyei főispánság, csiki főkapitányságra etc. Erat mortalium si quis unquam ambitiosissimus, el is érte ő azokat mind, de nehezen és gonosz utakon inkább.”³³ Rabutinról nemcsak azt tudjuk meg, hogy kicsapongó, buja, erkölcstelen életet folytatott, hanem azt, hogy haragja fölött képtelen uralkodni: „Néki írt levelet, memorialét, mit affélét szaggatta, fogával rágta, lábával tapodta; első furiájában sokszor sem esze, sem ábrázatja helyén nem volt, de mégis jó volt, hogy az öletésre nem fakadott, kivált magyar ellen.”³⁴ Az önéletrajz politikusi karakterekre vonatkozó megjegyzései mögött az a korabeli lélektani, természetjogi vagy politikai értekezésekben egyaránt elterjedt belátás fedezhető fel, mely szerint az emberi természet alapvonása az önzés, s az embereket gyakran szenvedélyeik irányítják.

Amikor az önéletíró Bethlen a lelkiismeretet a közérdek szolgálatával azonosítja, a 17. századi politikai elmélet egyik gyakran hangoztatott tételét

²⁸ Uo. 828.

²⁹ Uo. 826.

³⁰ „Ezeket pedig non ex amore principis vel publicae rei, sed ex odio et metu mei [...]” Uo. 827.

³¹ Ezért is fordul Bethlen Aporral és Hallerral a generálishoz: Uo. 972–973.

³² Uo. 835.

³³ Uo. 837.

³⁴ Uo. 852. Erkölcstelenségéről ugyanott így ír: „Amint ötlet Franciából a paráznság és gyilkosság űzte ki, úgy Bécsben a tisztességtelen házasság és kerítés promoveálta mindenre és az erdélyi commendóra is”. Szembeszökő az ellentét Bethlen önjellemzésével, s innen nézve jól látható az is, hogy amikor Bethlen *Önéletírása* elején saját haragos indulatát elemzi, nem csupán a magánember érzelmeiről van szó, hanem politikai jelentőségű kérdésről is. Érdekes megfigyelni, hogy a harag indulata mindkét esetben hatalmi viszonyokkal összefüggésben kerül elő. A *Haragos indulatomról* szóló fejezetben elsősorban az úr és a szolgák alá-fölé rendeltségi viszonyában jelentkező haragról, az úr alattvalóival szembeni haragjáról, illetve annak elkerüléséről esik szó. Nyilvánvalóan Rabutinnak is hatalmi pozíciója biztosítja a harag kiélésének lehetőségét.

visszhangozza. A politikai gyakorlat azonban felvet egy fontos kérdést: miként lehetséges, hogy különböző egyéneknek mást diktál a conscientia. Ez a kérdés merül fel a diploma elvételével kapcsolatban, amikor csak Bethlen javasolja annak elfogadását, a többiek viszont ellenzik azt. Bethlen – mint oly sokszor – itt is bibliai párhuzamot von:

„Tudja kegyelmetek a Roboám tanácsa meghasonlását és kimenetelit. Ebben az egy példában tette az Isten ki, hogy minden tanácsokat ő igazgat, és mikor a jó tanácsok megvettetnek és a veszedelmesek fogadtatnak, mind az Úrtól vagyon, mert ott van írva: Az Úrtól vala etc. Ki állíthatja azt, hogy ott akár a vén, akár az ifjú tanácsurak el akarták volna szakasztani az országot a Dávid házától, és árulója lett volna akármelyik fél is? Senki sem, sőt mindenik arra célzott, hogy megtartsa, de a véneknek úgy tetszett, hogy az engedelmes, ellenben az ifjaknak, hogy a kemény válasz által tartatik meg az ország. Azon Isten vagyon ma itt ebben a tanácsban. Kegyelmeteknek úgy tetszik, hogy ez az ország, fejedelem és a haza a diploma megvetése, ellenben nékem úgy tetszik, hogy annak elvétele által tartatik meg. Én egyedül vagyok, kegyelmetek sokan, bízzuk Istenre s a dolog kimenetelire, melyik volt jobb tanács, mind kegyelmeteknek, mind énnékem elménk, voksunk Istentől igazgattatik. Nem szabad énnékem kegyelmekekről ezért balítéletet tennem, kegyelmekeknél sem énfelölem. Nem vagyok én corruptus sem ígíret, sem adománnyal, kit Isten tud, hanem az Isten keményít meg engem ennyi sok és nagy ember ellen ebben a voksban, mert szánom az Isten házát, szánom a hazámat, szánom a fejedelmet, házát, azt az odabé játszó gyermeket, és mindnyájan kegyelmekeket s magamat, maradékainkat.”³⁵

Bethlent tehát Isten keményítette meg álláspontjában, de – mint az a folytatásban olvasható – Isten keményítette meg Telekit is a maga elhatározásában. Mindkét álláspont képviselői Isten akaratóból cselekednek, s csak Isten dönthet arról, melyiküknek van igaza – írja Bethlen. Az önéletíró mindezt a fejlemények ismeretében, visszatekintő perspektívából fogalmazza meg, ezért tudja (vagy legalábbis tudni véli), hogy az övé lett volna a jó választás. A helyzet Bethlen által adott elemzése azonban mégis magában rejt egy nyugtalanító kérdést: lehet-e a lelkiismeret megbízható politikai alapelv? Ha ugyanis a lelkiismeret autonóm, azaz az egyén önálló álláspontját jelenti, akkor a lelkiismeretre való hivatkozás esetében tulajdonképpen egyéni vélekedésről van szó.³⁶ Innen nézve persze a közjó fogalma is problémásnak

³⁵ Uo. 767.

³⁶ Ez a probléma az angliai politikai küzdelmekben élesen vetődött fel. Ld. Kevin Sharpe: Remapping early modern England: the culture of seventeenth-century England. Cambridge, 2000. 151–171, 172–198.

tűnik. Bethlen a közjó mibenlétét objektíve adottnak s ismeretét közvetlenül birtokolhatónak véli – valójában azonban az egyének nagyon is eltérően vélekedhetnek a köz javáról, s a közjóra való hivatkozás éppen ezért könnyen az egyéni elképzelések legitimálásának eszközévé is válhat.

A puritánusok a lelkiismeretet Istentől adottnak, egyfajta isteni sugallatnak tekintették, s azt feltételezték, hogy az újjászületett ember lelkiismerete mindig a helyes cselekvést diktálja.³⁷ A 17. század második felében azonban a lelkiismeret ilyenfajta értelmezésének elvetése jellemző, s az, hogy egyre inkább az értelem cselekedeteket irányító szerepe kerül az előtérbe.³⁸ Pufendorf szerint például a lelkiismeret nem velünk született képesség, hanem a természetjog bensővé tétele a szocializáció során.³⁹ Elméleti szinten Bethlen részletesen nem foglalkozik a lelkiismeret meghatározásával. Az *Előljáró beszéd* szerint a lelkiismeret „az emberben lévő Isten vicéje”, s azt „az Isten kibe-kibe maga helyén adta bírónak”.⁴⁰ Ez megfelel az Amesius által adott, igen elterjedt megfogalmazásnak.⁴¹

A tulajdonképpeni *Önéletírás*ban viszont sokszor olvashatunk a lelkiismeret működéséről, s ez alapján úgy tűnik, Bethlen a szerzett képességeket legalább olyan fontosnak tartotta a konkrét döntésekben, mint a lelkiismeretet. A szóban forgó, a diploma elfogadására vonatkozó voksolással kapcsolatban Bethlen azt állítja, hogy Teleki azért hozott rossz döntést, mert habár volt tehetsége a politikához, de híján volt a kultúrának, a tanultságnak és a tapasztalatnak: „Csudálatos Isten megkeményítése, vakítása volt ez a haza mostani állapotjához való készítésre a Teleki Mihály szívében, ki másként bizony elmés és activus nagy ember volt, ha az elméhez a jó kultúra, tanítás és experientia járult volna.”⁴²

Habár nem állítható, hogy Bethlen kultúra-fogalmát Pufendorf olvasása alakította, de érdemes itt felidézni Pufendorfnak a lélek kultúrájára vonatkozó néhány megállapítását.⁴³ A német gondolkodó szerint a kultúra, a nevelés jelentősen elősegítheti, hogy az egyének helyes célokat tűzzenek ki maguk elé, hogy a természeti törvénynek megfelelően cselekedjenek. Alapvetően

³⁷ Ld. erről: *James Tully: Governing Conduct*. In: *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*. Szerk. Edmund Leites. Cambridge, 1988.19–20.

³⁸ Uo.

³⁹ *Pufendorf: De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 38 (I, III, 4), illetve *Pufendorf: De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 178 (II, III, 13). Vö. *Saastamoinen: i. m.* (10. j.) 121.

⁴⁰ BMÖ 413, 414.

⁴¹ „Conscientia humana est [...] judicium hominis de semetipso, prout subicitur judicio Dei.” *Guilielmus Amesius: De conscientia et eius iure vel casibus*. Amsterdam, 1635. A6.

⁴² BMÖ 768.

⁴³ A cultura fogalma „cultura animi” értelemben Cicero óta használatos, s ez a jelentéskör Pufendorfnál is megtalálható: ő azonban emellett – elsőként – a „cultura” fogalmát a barbársággal szembeállítva egy nép csiszoltságának jellemzésére is használta.

azonban a nevelés nem képes megváltoztatni az ember hajlamait; ha valakinek rossz a természete, a tanulás nem segít rajta. Az azonban kijelenthető, hogy a társadalom szempontjából hasznosabb egy kiművelt jó ember, mint a jószándékú, de műveletlen.⁴⁴ Pufendorf szerint tehát a hajlamok és a lélek kultúrája együttesen járul hozzá a helyes, a természeti törvényt, a lelkiismeretet követő cselekvéshez. Bethlen Telekiről máshol is megjegyzi, hogy nemcsak „interessátus”, de „tudatlan” is volt.⁴⁵ E jellemzői s az, hogy a politikában személyes ambíciója vezette, Bethlen szerint alapvetően hozzájárult az erdélyi viszonyok romlásához:

„Másként olyan agyas, elmés és sokgyermekű, nagyjóságú ember a hazáját szántsándékkal elveszteni hogy igyekezte volna, de az ambitio, avaritia, imperitia, fejedelem erőtelensége, fejedelemasszony atyafisága, a magától ad lubitum csinált tanácsnak ki tudatlan, ki hízelkedő, ki félelem, ki hozzá hasonló húzás-vonásából és az alábbvaló fő és egyéb rendnek (követem az olvasót), mint a húgyó disznó hallgatásából süle ki ez a változás.”⁴⁶

E példákra tekintettel egyáltalán nem tűnik biztosnak, hogy a lelkiismeretes, illetve önszeretet vezette emberek kettőssége önmagában megfelelő alapot szolgáltat a politikai valóság értelmezéséhez. Úgy tűnik, Bethlen szerint a helyes döntések nem kizárólag velünk született képességeken és Isten sugalmazásán múlnak, hanem a megfelelő műveltségtől és a szerzett képességektől is függenek. Aligha véletlen, hogy Bethlen saját tanulásának olyan nagy teret szentel az *Önéletírás*ban. A tanulás szerepének felismerésével függ össze Apáczai önéletírásbeli méltatása is. Egykori mesterét Bethlen olyan mártírként mutatja be, aki hozzá hasonlóan – habár más eszközökkel – a közjóért, a haza és Isten háza javáért fáradozott.

Az *Önéletírás* azon lapjai, ahol Bethlen a közügyek általános elhanyagolását, a politikusok tetteinek privát célok által való meghatározottságát, és a szegénység jelentős mértékben éppen a vezetők felelőtlenségéből eredő nyomorát mutatja be, a legmegrázóbbak közé tartoznak. Az egykori kancellár önmagát sem tekinti vétlennek e bűnökben, de azt állítja, hogy e visszasságok miatt sokat szenvedett, s éppen e lelkifurdalás, e súlyos bűntudat különbözteti meg más politikai vezetőktől:

⁴⁴ „Quin et hoc observatum est, non minus nativam stoliditatem, quam malitiam & impietatem, ubi accesserint literae, fieri incurabilem, & intractabilem.” Pufendorf: *De Jure Naturae*, i. m. (6. j.) 169. (II, IV, 13). Ez a gondolat az 1672-es kiadásban nem szerepel.

⁴⁵ BMÖ 786.

⁴⁶ Uo.

„Szomorúan, de szükségesképpen informálok tovább a posteritast, minémű nagy hidegséggel, tunyasággal vagy ugyan gonoszúsággal foglalt volt el münket a sátán, mind az Isten dücsőségét és lelkünket, mind az ország közönséges javát illető tisztünk és kötelességünkben; melyet gondolom egyik kiváltképpen való okának mind a haza utolsó veszedelmének, mind az én romlásomnak nagyrészént, mert én ezek miatt sokat szenvedtem, és talán holtig is szenvedek; kit az Isten tud, mert rajtam tölt felette amit Salamon írt *Praed.* 3:16. Mert valamely jeges volt a *publici boni*, szintén olyan tüzes volt a *privati commodi studium*, melyekben, hogy meg kellett szólalnom *juxta Pél.* 31:8. 9. megtanultam magamon azt, ami vagy *Praed.* 7:15, 16. Én Istenem! én Istenem! Nehemiásnak kapcája sem lehetnék *effectu*; de nem igyekeztem-é követni, amennyire lehetett, *affectu*? Te tudod, ítíld meg, és nékem kegyelmezz meg.”⁴⁷

Az önéletrajzi elbeszélésben Bethlen önmagát az *Elöljáró beszéd* kategóriáinak megfelelően lelkiismeretes, a közjót szolgáló politikusként jellemzi; politikus társai viselkedését ugyanakkor az eszménnyel ellenkezőként, a szenvedélyek, és az egyéni ambíciók által meghatározottként írja le. Az *Önéletírás* ily módon alapvetően egy jó, erkölcsös egyén és a romlott, gonosz világ harcát írja le. Ez a – meglehetősen egyszerű – séma más korabeli önéletrajzi elbeszélésekben, így Kemény János *Önéletírásában* is felfedezhető. A harmincéves háború eseményit tárgyalva Kemény arra a következtetésre jut, hogy a vallási kérdések az uralkodók számára csupán ürügyként szolgálnak önző érdekek érvényesítésére.⁴⁸ Önmagát ugyanakkor olyan politikusként jellemzi, aki számára a lelkiismeret szava és a közjó szolgálata az iránymutató.⁴⁹ Bethlen Miklós *Önéletírásában* ez az általános séma a politikai szereplők részletes bemutatása által sokkal konkrétabb formát ölt, és a saját élettörténet értelmzésének alapjává válik.

4. Az *Imádságoskönyv*

A mások önzésével és irracionális szenvedélyeivel vívott küzdelemben Bethlen végül elbukik, de persze csak az evilági életben. Az *Imádságoskönyv*, különösen a transzcendens eredetű (vagy annak vélt) álmok leírása azt mutatja, hogy Bethlen erősen hitt saját kiválasztottságában. Az *Imádságoskönyv*

⁴⁷ Uo. 887–888.

⁴⁸ Az *Önéletírás* megfogalmazása szerint a háborúzó világi fejedelmek „csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, de azalatt magok világi hasznokat keresik”. BMM 288.

⁴⁹ Szilasi László: Argumenta mortis. Érvék és ellenérvék a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban. Irodalomtörténeti Közlemények 101 (1997) 3–4. 226.

más séma köré szerveződik, mint az önéletrajzi elbeszélés: a jó és a rossz itt, a bűnbánó vallomásaiban temporalizálva jelenik meg. Azaz nem a jó és a rosszak harcáról van szó, hanem arról, hogy az egyén saját múltbeli bűneivel szembenézve törekszik a jó felé. Az *Imádságoskönyv*ben gyakorolt bűnbánat forrása az a felismerés, hogy az *Önéletírás* alanya maga sem testesítette meg teljes mértékben az *Elöljáró beszédben* vázolt embereszményt. Az *Imádságoskönyv*ben Bethlen a műfajból s az eltérő élethelyzetből kifolyólag sokkal szigorúbban ítél önmagáról, mint az önéletrajzi elbeszélésben. Az önéletrajzi elbeszélésben például elítéli ugyan a fősvénységet, a pénzéhségetáltalában, de saját kereskedői sikereire és anyagi gyarapodására olykor kimondottan büszkén emlékszik, vagy legalábbis tárgyilagosan számol be ezekről. Az *Imádságoskönyv*ben mindez egészen más színben tűnik fel:

„Mely sok ezer úton, módon húztam, vontam, loptam, csaltam meg felebarátomat, csak mikor amaz rossz pénzt letevék is ebben az országban, mennyi embert rontottam meg az én sokszínű-formájú fukar kereskedésem, uzsoráskodásom, sok kölcsönkérésem, nehéz, késő és káros fizetésem, jóságok, örökségek és minden egyéb mások kárával való gazdagságomnak szerzésében etc. Talán a közönséges és még a te házad ládája sem maradtott éppen kár nélkül az én kereskedésem miatt, noha ugyan ezt, amennyire lehetett, attól őriztem.”⁵⁰

A vallomástevő egykori önmagát az önszeretet által vezérelt, Isten parancsát és a közjó szolgálatát elhanyagoló bűnősként jellemzi:

„A te házadban, szolgálatodban és felebarátomhoz való tisztemben olyan hideg voltam, mint a jég, valami jót teljes életemben a te lelked énbennem munkálkodott, azt az én részemről mind megfertéztetem, megmocsoltam. Mert nem néztem először és főképpen a te dücsőségedet, parancsolatodat, nem viselt engem egyenesen a tehozzád való fiúi engedelmesség, szeretet és fiúi félelem, sem az én felebarátomhoz Felségedtől parancsoltatott igaz atyafiúi szeretet, hanem a magam szeretete, elébb járt énnálam a világi becsület, hír, név, dicséret, egészség, békesség, gazdagság és az üdvességnek mintegy napszámbér és jutalom formán való reménysége, várása az én magam jámborságom által, avagy féltettem azokat, hogy elvesztem a magam rossz viselése által, féltem a világi törvény, büntetés, becstelenség, kárvallás és magától a kárhozattól, és így magamat féltettem, szerettem, magam voltam első célja, vége minden jóságomnak, ha volt is valami. Második volt osztán utánam az én Istenemhez és az ő dücsőségéhez való indulat, reflexio

⁵⁰ BMÖ 1010.

*és szeretet, ha volt is valami olyan igen kicsiny, holott tartoztam volna én Felségedet úgy egyenesen magáért szeretni, ha semmi engemet illető bér, jutalom és büntetés nem viselt volna is. Én Istenem, azt a nagy visszafordult bolondságot és hűtetlenséget bocsásd meg énnékem, mert én megvallom, ha a büntetés, jutalom előttem nem lett volna, talán az én Istenemnek szent nevét soha nyelvemre, elmémre sem vettem volna az én romlott veszettségem miatt.*⁵¹

Az imádságoskönyvben megvallott bűnök mégsem változtatnak azon, hogy Bethlen az *Önéletírás* egészében önmagát alapvetően erényes keresztényként határozza meg, sőt a heves bűnbánat és szégyenérzet még inkább azt erősíti, hogy az önéletíró méltó a valódi becsületre (a fogalmat az *Elöljáró beszéd* értelmében fogva fel). Az *Önéletírás* ily módon olyan szöveggépnek tekinthető, amely az evilági kudarcot győzelemmé változtatja, hiszen Bethlen végső soron a bevezetőben vázolt embereszmény tökéletes megtestesítőjeként jelenik meg. Politikai bukását így nemcsak a túlvilági üdvözülés kompenzálja, hanem az is, hogy magáról pozitív képet képes kialakítani az utókorban.

5. Összegzés

Az önéletrajzi elbeszélésben Bethlen önmagát az *Elöljáró beszéd* antropológiai kategóriáinak megfelelően, a lelkiismeret retorikáját mozgósítva, a közjót szolgáló politikusként ábrázolja. Az önéletrajzi elbeszélésben ugyanakkor hangsúlyosan jelennek meg az *Elöljáró beszéd*ben vázolt eszménytől eltérő magatartási módok is. Az *Önéletírás* lapjain olyan embereszmény rajzolódik ki, amely az Istentől adott lelkiismereten alapul, de amelyben fontos szerepet kap a képzés, a tanulás, valamint a szenvedélyek fölötti racionális uralom is. Bethlen felfogása szerint az emberek többsége kiszolgáltatott szenvedélyeinek, s ezért nem a lelkiismeret szavát követi, nem erkölcsösen, a közjó érdekében cselekszik. Saját mártírsorsa egyik fő okaként is az emberi romlottságot, mások irracionális szenvedélyeivel folytatott küzdelmét tünteti fel. Az önéletírásbeli sorsértelmezésben – mely természetesen nem azonos a valós élettörténettel – ily módon a lelkiismeret és a közjó toposza mellett alapvető szerepet kap a szenvedélyek és az erkölcs viszonya is.

⁵¹ Uo. 1011.

SZERZŐI ÉS BEFOGADÓI ELJÁRÁSOK BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁBAN*

ORLOVSZKY GÉZA

A régi magyar irodalom kutatója sokszor nehéz helyzetben van, amikor a modern korszakokkal vagy más nyelvű irodalmakkal foglalkozó kollégái előtt kell képviselnie a kora újkori irodalmiság eminensnek gondolt szövegeit. Vajon elegendő „mentség” folyamatosan a régiség irodalomfogalmának másságára hivatkozni? Lehetséges-e a korszakokra jellemző használati irodalom darabjait egy mezőnyben versenyeztetni az „igazi” szépirodalmi alkotásokkal? Ha nem sikerül kollégáinkat meggyőzni arról, hogy tegyék félre saját befogadói stratégiáikat, és térjenek át az eredeti kontextus felőli olvasás gyakorlatára, vajon nem követünk-e el hamisítást, ha szövegeinket kiszolgáltatjuk a parttalan aktualizáló értelmezői eljárások divatjainak? A fikciót elvető, az irodalom hasznosságában (*docere et movere*) hívó közmegegyezés korszakának termékei mennyiben vihetők át az önelvű irodalmiság (*delectare*) közegében szocializálódott diskurzusok rendjébe?

Egyik kollégám időnként arról szokott nálam érdeklődni, hogy a 17. századi magyar irodalomból mit lehetne Angelus Silesius költészetéhez hasonlítani. Egy másik nagy tekintélyű kollégám kissé szemrehányóan azt szokta megállapítani, hogy a régi magyar irodalomban egyetlen jó regényt sem írtak.

A középkortól a 18. század közepéig terjedő időszak irodalomtörténeti szintéziseiben rendre a hiány és a megkésetttség alakzatainak ismétlődésével szembesülhet az olvasó. A régi magyar irodalom, egy alapvetően adaptív és modellkövető irodalmi rendszer épületében folyamatosan kitöltetlen helyek, vakfoltok tárulnak fel; az irodalmi formák recepciója és átültetése leggyakrabban töredékes, felemás, és sokszor csak részleteiben vagy külsőségeiben valósul meg. Az életképesen kivirágzó irodalmi formák pedig számos esetben zavarba ejtően szokatlan, nehezen kategorizálható egyedi változatokként tűnnek fel.

A Bethlen Miklóst az irodalmi vizsgálódás számára az elsők között felfedező Németh László nevezetes esszéjének tanúsága szerint ő eredetileg Shakespeare királydrámáinak világát vetítette bele Erdély aranykorának és hanyatlásának évtizedeibe. Számára ezt a szenvedélyeitől vezérelt, tragikus figurákat felvonultató, pusztító indulatoktól, árulásoktól, titkos ármányoktól

* A szerző – váratlan halála miatt – nem tudta elkészíteni előadása nyomtatásra szánt változatát. Itt a konferencián elhangzott előadás írott változatát közöljük.

terhes történelmi időszakot leginkább Bethlen önéletírásának világa jelenítette meg. „A lélek inai-erei vastagok és temérdek, mint egy őseemberé, s az egész lélek mégis húsos és teljes; a szilaj körvonalakat elsimítja műveltség és diszciplína.” Míg a szövegben látható módon a zsúfolt és kiszámíthatatlan lendületű cselekmény, a „sűrűbb vérű” karakterek nyűgözik le, ironikus módon a szerző alakjában nem a szövegben megképződő, ezernyi külső és belső tulajdonsággal, egyediséggel jellemzett személyiséget értékeli, hanem az *Önéletírás* szerzőjében „a bűneiben alámerülő, de bűneiben és erényeiben mégis sorsunkat s fajtánkat tükröző erdélyi főrend” prototípusát véli felismerni.

Tóth Zsombornak és Kovács Ferenc Dávidnak köszönhetően a Bethlen-recepció történetét aprólékosan nyomon tudjuk követni. A szöveg a 19. század közepén került be a nyomtatott nyilvánosság közegébe, ahol az első nyolc évtizedben elsősorban történelmi szöveggént értelmeződött. A történészek elfogultnak, megbízhatatlannak tekintették, az irodalomtörténet művelődéstörténeti forrásként kezelte, elsősorban az Apáczai Csere Jánosról írott portréját hasznosították. Az 1930-as években történő hirtelen felfedezése valószínűleg nem választható el az irodalmi transzszilvanizmus formálódó koncepciójától, valamint általában a közvéleménynek az Erdéllyel kapcsolatos felfokozott érzelmeitől és érdeklődésétől. Talán nem véletlen, hogy az az első kiadás, amely az *Önéletírást* irodalmi szöveggént kezelte és prezentálta, 1943-ban jelent meg. Németh László mellett a hirtelen felívelő kultusz másik elindítója, Szerb Antal egyébként szintén a magyar irodalomtörténet színeképéből hiányzó árnyalat pótlására használja fel az *Önéletírást*: Saint Simon és a főúri francia mémoires-irodalom politikai beszédmódjának hazai alakváltozatát látja benne, majd Cardano és különösen az esszéíró Montaigne önelemző intellektuális szenvedélyének hatását tulajdonítja Bethlennek.

Az író Bethlen irodalmi kánonba emelkedése a háború után is töretlenül folytatódott, 1955-ben – ezúttal talán a Nagy Imre-korszak ideológiai engedékenységének kedvezményezettjeként – klasszikusokhoz méltó, kritikai alaposágú, kétkötetes tudományos szövegkiadás keretében jelent meg. Érdeemes felhívni arra is a figyelmet, hogy Windisch Éva szöveggondozása nemcsak egy, az autográfhoz közel álló, jegyzetekkel, magyarázatokkal, a latin szövegrészek fordításával ellátott ideális olvasatot adott, hanem a későbbi elemzés számára igyekezett meghatározni az önéletrajzi opusz kereteit, és egyúttal függeléként melléhelyezte a vele szorosan összefüggő imádságokat is.

Bán Imrének a kiadásról írott nagyívű recenziója emeli talán elsőként az *Önéletírást* a maga jogán szépirodalmi rangú alkotássá: „megdöbbentő részletekben gazdag képet fest koráról, mégis azt kell mondanunk, hogy első rendben az ember érdekkel bennünket. Az embernek ez a középpontba állítása biztosítja leginkább az *Önéletírás* szépirodalmi jellegét, mint ahogy az *Ördögi kísérteteket*, Kemény János emlékiratát vagy Rákóczi vallomásait is ez emeli

szépirodalmi rangra.” Másutt a történetmondás „regényszerű érdekességét”, Pázmányéval felérő „mesterien hullámzó retorikus stílusát”, „főnséggel keveredő naturalizmusát” emeli ki.

A szerző előkelő kánoni pozíciójának végleges igényű kijelölése a hatkötetes irodalomtörténet megfelelő fejezetében történik meg, ahol a Bán Imrénél csak „majdnem barokk” Bethlen utóbb, a Hopp Lajos által jegyzett Spenótféjezet értékelése szerint „monumentális emlékiratában” a barokk stílus betetőzője, és ezzel Pázmány és Zrínyi mellett a haladó barokk próza kiemelkedő mestere: „A bethleni igazság a valóság látszata, az önigazolási vágy művészi kibontakoztatása és propagandisztikus tendenciája pedig Bethlen írói magatartásának talán legjellemzőbb barokk vonása lett.”

Nem folytatom a recepciótörténeti áttekintést. Emlékeztetőül még annyit: az önéletrajzi írások műfaji tipizálására és világirodalmi kontextusának meghatározására a mai napig számos nagyon tetszetős, és még az ellenkező nézetek mellé helyezve, azokkal együtt is meggyőző elmélet került forgalomba. Ezzel a bonyolult fordulattal azt akarom mondani, hogy a játékba hozható lehetséges műfaji reminiszcenciák köre igen változatos; legyen szó akár klasszikus retorikai-poétikai tájékozódásról, akár a befogadói közösséggel történő kommunikáció történeti-pragmatikus feltérképezéséről. Emlékeztetes, hogy maga a szerző is rendkívül széttartó, talán tudatosan bizonytalan párhuzamokat jelölt meg a mű első fejezetében: „Lévén egyébaránt erre példám s kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doktor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thuanus, kik magok írták le életeket.” A megnevezett szövegeket talán csak az én-elbeszélő narratív szituáció köti össze. A bibliai Jób könyve dialogikus formában megírt példázat. Nehemiás az igaztalan üldöztetésnek kitett államférfi modellje. Ágoston és Petrarca a nyugati hagyomány vallomások prózájának alapszövegeit nyújtja, Jacques-Auguste de Thou pedig a kor népszerű, mérsékelt személyes kortörténetírásának képviselője. Ezzel arra figyelmeztet minket a szerző, hogy saját elbeszélői attitűdje magába olvasztja a fenti nevekkal megjelölt beszédmodok hagyományát? Vagy egyszerűen csak azt mondja, hogy a fentiekhez hasonlóan a posteritás nagy nyilvánosságának szánta a művét?

Talán egyedül Szávai Jánost leszámítva az *Önéletírás* minden elemzője egyetért abban, hogy a két könyvre osztott szöveg nem egyenletes minőségű alkotás. „A két könyv stíluskülönbségét már Klaniczay Tibor megvilágította – írja Bán Imre –: az első rész nyugodt, kényelmesen folyó, gyakorta anekdotázó, részletező modorával szemben a második könyvben a szerzőt elkapja a keserűség árja, előadása szaggatottabbá, máshol izgatottan bizonygatóvá lesz, szinte balladás-tragikus hangnem váltja fel az első rész derűjét.” Nagy Péternél: az Első könyv „kitűnő magas irodalom, melynél Saint-Simon hercege sem fog majd szebbet és jobbat írni a maga nyelvén”; a Második könyv

közepétől kezdve azonban „a magasabb röptű személyes történetírástól le-
száll a krónikairás színvonalára”. Hasonlóan látja Kovács Sándor Iván is:
„Innen [mármint a Második könyvből] valóban szinte csak a fogarasi rabság,
az álomleírások, első feleségének betegségei és haldoklásjelenete, a szétszórt
Rabutin- és az összefüggőbb Caraffa-jellemzések, valamint a gyulafehérvá-
ri házépítés emelhetők ki. De a Második könyvben nincsenek »folytatásos«,
szervesebb összekapcsolódások, kevés a kedvvel részletezett elbeszélés.”

Nagy Levente egyenesen egy intoleráns olvasat létjogosultsága mellett ér-
vel: „Így persze az *Előljáró beszéd* mélységei fölött át kell hajóznunk ahhoz,
hogy kiköthessünk a szépírói szigeteken. Megint kimarad az *Előljáró beszéd*,
hogy az *Imádságoskönyvről* ne is beszéljünk [...]; hisz azokat a részeket, me-
lyek nem nyújtanak esztétikai élvezetet, kiiktatjuk a műből (egyszerűen, teo-
lógiai, politikai, jogi, filozófiai unalmas tenger veszi körül a szépírói szöve-
geket).”

De tulajdonképpen miről is beszélünk, amikor az *Önéletírásról* beszélünk?
A jelenleg általános, az 1955-ös kiadás rekonstrukcióján alapuló közmege-
gyezés szerint a *Bethlen Miklós élete leírása magától* című mű egy *Előljáró*
beszédből, majd a két könyvre osztott tényleges elbeszélésből áll. Függelék-
ként csatolódik hozzá a *Bethlen Miklós Imádságoskönyve* című, több darabból
álló együttes. Közülük a legterjedelmesebb, *Rabságomban böjt és vasárnapi*
imádságom... elnevezésű darab jelentős mennyiségű olyan narratív elemet
tartalmaz, amelyeket elbeszél az *Önéletírás* szövege is. Az *Imádságoskönyv*
további részei is kapcsolódnak az élettörténethez, ugyanis a bevezető argu-
mentumok szerint a szebeni fogság idején formálódtak, illetve a fogságban
látott – egyébként az önéletírásban is említett – álmokat elemeznek. Érde-
mes megjegyezni, hogy az imádságokat több esetben utólag hozzáfűzött, értelme-
ző magyarázatok követik.

Az előszó és a függelék a narratológiai közmegegyezés szerint egy mű
paratextusait képezi. Adott esetben azonban nem ilyen egyszerű a helyzet.
Ugyanígy joggal nevezhetnénk az *Önéletírást* a hosszú imádság paratextu-
sának, hiszen annál később keletkezett, és jelentős mértékben az eredetileg
az imádságban intonált életesemények kifejtését, magyarázását, újraértel-
mezését adja. Az imádság az eredeti összegző életgyónás (pretextus?), míg
a hosszú autobiográfiai elbeszélés ennek részletezése, újragondolása.

Az *Előljáró beszéd* vagy praefatio sem tölti be az előszó funkcióját, hiszen
az előszavakat mindig utóljára, az elkészült mű ismeretében szokták megír-
ni, ez a szövegrész azonban előzetesen készült, és így legfeljebb a megírandó
élettörténet szándékáról, pontosabban a megírással kapcsolatos kételyekről
számol be. Szorosan véve csak a legelső fejezete vonatkozik a tervezett mun-
kára, ahol a célkitűzéseit így összegezi: „kételenít engem erre nagyobb ré-
szént az én maradékom és házam állapotja, melynek kezében én ezt, mint

egy apologiát, vagy testamentumot és instructiót, úgy hagyom. [...] Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok (vagyis leszármazottainál), melyel oltalmazták magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot ne vessék.”

A többi 21 fejezet filozófiai-teológiai értekezés: „noha hogy ennyire terjedjen, céloom és gondolatom sem volt, csak amint írni kezdettem, egy matériáról a másokra úgy esett a pennám s elmém, mint a víz egyik kőről a másokra”.

Ha a megírás időrendjét nézzük, az imádságok a szerzői nyilatkozat szerint a fogarasi fogság időszakában formálódtak, és azokat böjtkor és vasárnaponként, illetve másokat minden nap valóságosan is elmondta. Nem világos, hogy Koháry István eljárásához hasonlóan memorizált szövegekről van-e szó, vagy lehetősége volt azokról egyidejűleg feljegyzéseket készíteni. Ha voltak is ilyen feljegyzések, az imádságok megszerkesztésére és végleges kidolgozására a bécsi fogság legelején kerülhetett sor.

Az *Előljáró beszéd* rögtön Szebenből elszabadulva, a Bécsbe vezető út szünetében keletkezett, 1708 júniusában: „most is ezt írtam a rabságban, Eszéken, egy holnapi unalmomban”.

A *Sudores* a bécsi tartózkodás legelső időszakának terméke. („Mivelhogy az én keserves rabságomban Bécsben anno 1708. írtam volt magam mentésemre egy hosszacska deák írást.”) Vele egy időben vagy közvetlenül utána kezdte meg az *Önéletírás* főszövegének megalkotását; két hónap alatt az első könyv 11. részéig jutott el. A teljes szöveg a szebeni fogságot közvetlenül megelőző események leírásával fejeződik be, a szerzői nyilatkozat szerint 1710. január 23-án zárja le a kéziratot.

Bethlen írói tevékenységének sajátossága, hogy a későbbi szövegeiben minduntalan hivatkozik a korábbiakra. Mintha folyamatosan ugyanazt a szöveget alkotná, különböző szituációknak megfelelő regiszterben, egymást kiegészítő, tehermentesítő argumentációkkal, exemplumokkal, elbeszélésekkel. Már sokat felhívták rá a figyelmet, hogy az *Önéletírás* előadásába számos alkalommal helyez bele a saját műveire történő utalásokat: „Restellem itt másodszor leírni az imádságim közé béírt, ezen hajnalban Sinken lett látást vagy jelenést; olvassa ehhez a maradékom”; vagy: „Huszt dolga a levelekben vagyon”; vagy: „melyekről bő íráások vannak; a deák írás is elég világos”. Jól látható, hogy a mondandó jellegéből fakadó szoros munkamegosztás van az imádságok, az *Önéletírás* és a „deák”, a latin nyelvű *Sudores et cruces Nicolai comitis de Bethlen* között. De ezen túl egyes helyeken az *Apológia*, a *Noé*, sőt levelek, oklevelek felkeresésére buzdít a szöveg: „a Telekiek ezüsti, melyről sok derék írásim levén, és még imádságomban is Istent híván bizonyosságul, sokat itt írnom nem kell; nézze meg az én maradékom azokat.”

Az előszöveg, főszöveg, segédszöveg funkciók mérlegelése helyett talán helyesebb úgy fogalmazni: saját életére, cselekedeteire vonatkozó szövegeinek összessége, de különösen az imádságok, az életírás és a *Sudores* genetikusán és tematikusan összefüggő társszövegek, amelyeket számos belső szerzői utalás kapcsol össze, és amelyeket a szerző explicit módon az olvasói számára együttes tanulmányozásra javasol.

A szövegek közötti munkamegosztást érzékeltetik a szövegbe foglalt intenciók, a szándékolt olvasók megjelölésének változatossága. Az imádságok címzettje – a beszédmód lényegéből fakadóan – Isten.

A filozófiai praefatio funkciójáról és célközönségéről feleségének írva így nyilatkozik: „ha sírásra leszen szükséged, vedd elé, olvasd, sírj édesdeden mellette”. Majd házi feladatként, illetve még inkább a tanulmányait betetőző záróvizsgaként adja fiának a szöveg latinra fordítását, ráadásul egyből a vizsgabiztosokat is megnevezi öt tudós nagyenyedi professzor személyében. Ez azt is jelenti, hogy valójában az értekezés saját „mesterremeke”, amit a megnevezett teológusok ítéletére bocsát.

A „deák írás” a jogi processus folyamatában a védőbeszéd funkcióját töltötte volna be: „noha azt sok és nagy okokra nézve osztán a minisztereknek bé nem adtam, de emlékezetnek okáért maradékimnak megtartottam, úgy az én ritka példájú szomorú tragoediámnak actáit is, akit megkaphattam”.

Az *Önéletírás* valóságos célközönségéről a szakirodalom már rengeteget elmélkedett. A szövegben megszólított befogadóközönség első renden szűkebb családjá (fia: József, felesége: Júlia), reménybeli utódjai, de ideális esetben, ha a szöveg terjesztése sikerrel jár, a célközönség „főrenden való ifjúság”, máshol „keresztyén [vagyis protestáns] olvasó”, tágabban az erdélyi közvélemény („hidd el posteritas, párisi szél fúttá el a te diplomádat”), legtágabban a pártatlan, jámbor posteritás, az utókor.

A kortárs befogadó közönség számára az *Önéletírás* szövege csak egy meglehetősen elmosódott körvonalú, de mégis meghittten ismerős nemesi kortörténeti, autobiográfiai naplóirodalom közegében lehetett értelmezhető. Rettegi György – akiben akár Bethlen ideális olvasóját ismerhetnénk fel – még ötven évvel később sem képes pontosan definiálni a műfajt saját önéletírásának bevezetőjében: „gyermekségemtől fogva szerettem mindenféle írásokat olvasni, akár históriák, akár egyéb írások lettek legyen is; sőt csak egy privatus emberhez mások által hozzája küldött leveleit is nagy aviditással szerettem olvasni, ha kivált régi volt, annál inkább, ha valami nevezetes dolgok dietim avagy csak annuatim valakitől felíratván, kezembe akadtanak”.

Mint korábban láttuk, a modern irodalmi formákon iskolázott mai olvasó a szöveg egyes, sokszor önkényesen kiválasztott és lekerekített epizódjaiban olyan narratív műfajok elemeit képes felismerni, amelyek átvételére – a hazai kontextus hiánya miatt – valójában semmi esélye sem volt.

Befejezésül egyetlen példát szeretnék csak felvezetni. Az *intentio operis* bizonytalansága vagy szándékos lebegtetése, illetve a szövegbe kódolt befogadóközönség változtatása különösen nehezé teszi a mű műfaji igazodási pontjainak beazonosítását. Mintha a narrációt alakító pozíciók folyamatosan elmozdulnának, mintha a szöveg állandóan változtatná önmaga értelmezési tartományait. A bizonytalan közegben mozgó elbeszélés mintha egyre a saját formáját, a mondhatóság határait keresné. Ráadásul az egymás támogatására, kiegészítésére mozgósított társszövegek is növelik a zűrzavart azzal, hogy folyamatosan aláássák egymás narratív megalapozottságát. Az úgynevezett hosszú imádság és az önéletírás viszonyát úgy is leírhatjuk, mint ugyanarra az élettörténetre alkalmazott vádiratét és a védőbeszédét. Az imádság tobzódik a bűnös vágyak és cselekedetek bevallásában, az *Önéletírás* viszont rendre kicsinyíti, visszavonja ugyanezeket a bűnöket, a lélek és a test szenvedélyeire pedig filozófiai és dietetikai megalapozottságú felmentéseket ad. A böjti napokra és vasárnapokra írt imádság retorikáját párhuzamba állíthatjuk a puritán *spiritual autobiography* műfajának sémájával, ahol az isteni kegyelem által vezérelt megtérést a tévelygés, bűnbánat és visszaesés ismétlődő körei előzik meg. A műfaj klasszikus mintájának megalkotója, az angol John Bunyan egyébként maga is részben bebörtönzésének történetét magyarázó apológiának szánta művét (*Grace Abounding to the Chief of Sinners*). Az *Önéletírás* párhuzamos elbeszélése azonban teljességgel összeegyeztethetetlen ezzel az alakzattal, hiszen a test szenvedélyeit itt nem a hős töredelmessége és a bűnös kísértés ellen vívott harca csendesíti el, hanem a bibliai Onán gyakorlatának praktikus alkalmazása. Azt, hogy végül huszonnégy és fél éves koráig, házasságáig sikerül megőriznie – legalábbis valamilyen mértékig – a szüzességét, azt az isteni kegyelem véletlenek, ügyetlenségek, félreértések sorozatával éri el, és ezzel az elbeszélés alakítása már-már komikus hatást vált ki. Az ifjúság bűneiről szóló fejezet felépítése Samuel Richardson *Pamelájának* iróniájára emlékeztetheti a kései olvasót.

TÖRTÉNETFORMÁLÁS BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁBAN

S. SÁRDI MARGIT

Az irodalomtörténet már régóta nem a történeti igazság lenyomatát keresi az emlékiró művekben. Az önéletíró nem képes és nem is lehet képes önmaga teljes hitelességű képét megalkotni. Korlátozza ebben az extenzív totalitás átadhatatlansága, amely miatt válogatásra, szelektálásra kényszerül („Mindent és mi mikor esett rajtam, nem írok meg, nem is jut eszembe”; „amennyire lehet, rövidítem, compendizálom”).¹ Ugyanígy vagy még jobban korlátozza a személyes perspektíva, amely a narratív igazság érdekében a valóságot fölülírja.

Az önéletrajzi visszaemlékezés elégszer el nem ismételtető sajátja, hogy célja, feladata nem a múlt emlékeinek megőrzése, hanem átalakítása oly módon, hogy megélhetővé tegye a jelent: a személyes életeseményeket összhangba hozza az aktuális én-képpel és önértékeléssel. A jó önéletrajzi emlékezésnek nem pontosnak, hanem sikeresnek kell lennie.

Még erősebb ez a szükséglet a nagyobb történelmi-társadalmi változások s a velük járó személyes pálfordulások idején. Az új helyzethez való alkalmazkodás, az ennek során bekövetkező reszocializáció folyamán újra konstruálódik a múlt, kisebb részben a felejtés, nagyobb részben az élettörténet elemeinek újrendezése, átértelmezése, a hangsúlyok eltolása, ritkábban új „tények” előállításának árán. Affektív sémák illeszkednek az elbeszélésbe az emlékező éppen aktuális én-képének elfogadtatása céljával. Az önéletrajzi elbeszélő a narratív igazság érdekében átstrukturálja a tényeket egy, a végpont felé mutató irány alapján.

Senki jobban nem lehetett tisztában ezzel, mint barokk önéletíró irodalmunk egyik legnagyobb alakja, Bethlen Miklós. *Önéletírása* fogalmazása közben neki mindvégig szem előtt kellett tartania, hogy írásműve első olvasói a fogvatartói lesznek. Úgy kellett tehát megírnia élete történetét, hogy ne csak elkerülje a további sorsa szempontjából veszélyes vagy kétséges történések szóba hozását, hanem ha lehetséges, derüljön ki belőle ártatlansága.

A sors, amelyet Bethlen önmaga életeseményeiből megalkot, az ártatlanul elszenvedett üldöztetés, a hős tragikus bukása. Önéletírói indítéka az önvédelem: ne gondolja „a dolgokat nem tudó maradék vagy világ”, hogy „Erdély-

¹ BMM 635. Az idézeteket ebből a kiadásból vesszük, a megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

ben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem”.² A mű mozgatóereje a neveltetésénél és jelleménél fogva nagyszerű hős és a silány környezet ellentmondása. Az elbeszélés logikája induktív: alaptétele (hogy ő a maga generációjának legkiválóbbja) képezi az elbeszélés sarokkövét, amelyre a következők (az üldöztetések) ráépülnek. Ebből a fölépítésből folyik a páratlan részletességű, karteziánus módszerességen nyugvó önjellemzés, amelynek nagy fejezetei a kiinduló tétel szerepét töltik be.

A bizonyításra jól megválasztott eszközöket alkalmaz. (Ezekről másutt részletesen szóltunk, most a legfontosabbakat megismételjük.) Önmagát mind testi, mind szellemi vonatkozásban kiváló tulajdonságokkal rendelkezőnek ábrázolja, mértéktartónak, a szélsőségektől mentes, arany középszer megvalósítójának. Büszke önmaga tulajdonságaira és életére: mértéktartó ivási szokásaira, szexuális önmegtartóztatására. Politikai pályafutását a kiemelkedő jellemnek, a kiválasztottságnak ugyanebben a tudatában ábrázolja. Ő Erdély vátesze, aki mindent előre látott, megjósolt, noha sokszor nem hittek neki, tanácsait semmibe vették; magányos hős, aki egyedül szállt szembe törvénytelenséggel és igazságtalansággal, a maga kárvallása, mások hálátlansága ellenére is.

A mű megírásának módja tökéletesen egybecseng az írói szándékkal. Az önéletíró teljesen önmagára koncentrál a szövegben. Mások pályája csak a saját életeseményeivel összefüggésben érdekli. Jellemképet másokról alig-alig alkot: mások személyisége ritkán került bele az érdeklődési körébe. Anekdotákat akár jellemzésre, akár a rejtett (politikai) mondanivaló kifejezésére igen-igen ritkán alkalmaz. Ez azt eredményezi, hogy epikum tekintetében erősen lineáris az előadása, ha olykor valami miatt meg is szakítja az eseményfonalat, gyorsan visszatér hozzá. Ezt az önkorlátozást tudatosan vállalja, elutasítja a kitérőt, a részletezést; az általa eltervezett gondolatmenetbe nem illeszkedő témákat („Sok volt a szó, nem ide való”³), például beszél a zernyesti csatáról, de csak a számára fontos személyek sorsáról van mondanivalója, a csata történelmi vetületét megírni nem tartja feladatának.⁴ (Általában is tapasztalható, hogy az események hátterének, következményeinek megvilágítását elutasítja magától. Talán nem tévedünk, ha ezt a megírás kényes helyzetével hozzuk összefüggésbe.)

Emiatt a tudatos önkorlátozás miatt az önéletírásban nagyon sok az elbeszéléstechnikai megjegyzés, az író állandóan jelen van, igen sokszor kiszól a szövegből. Előre jelzi a következő tematikus egységet („Az elmém igen elragadta a pennámat, de nem egészen haszontalanul, amint majd meg

² Uo. 406.

³ Uo. 600.

⁴ „De ezek és ennek a hadakozásnak actái históriára valók, megyek az én személyemhez tartozókra csak rövideden”. Uo. 730.

fog látszani”⁵), a már leírtakra vagy utóbb leírandókra utal („kiról oda fel emlékeztem”⁶; „De ez maradjon másuvá”⁷), vagy a jövődő ismeretében szól ki („Ám bé is tölt, Istennek hála ezért is”⁸). Olykor a szereplők későbbi sorsát vetíti előre,⁹ vagy más módon utal a jövőre.¹⁰

Az önigazolásra való törekvés is közrejátszott abban, hogy önéletírása a hazai önéletíró irodalomban másutt elő nem forduló szerkezetet mutat. A hosszú bevezető a nézeteit, lelki önjellemzését van hivatva föltárni, megalapozni a mű dramaturgiáját. A két könyv eltérően szerveződik. Bennük különválnak az emlékezés két nagy rendszerének, a szekvenciális és az epizodikus emlékezésnek teljesítménye. Az önéletírások általában a szemantikus emlékezet teljesítményére támaszkodnak: uralkodik bennük az egészre, a megértésre való törekvés, az emlékezés szekvenciális síkja, s az elbeszélést csak néhány epizodikus történés kíséri. A szekvenciális és epizodikus emlékezés egyúttal az elbeszélés különböző szintű elemeinek, az összefoglaló részeknek és az epizódabrázolásnak felel meg, általában ez szolgáltatja a bekezdésszerkesztés struktúráját: az összefoglaló részt példa, bizonyosság vagy kivétel szerepben álló epizód követi, többnyire zárja. E tekintetben azonban Bethlen Miklós művének felépítése kivételesen homogén. Az *Első könyv* sajátos, az önéletírások között csak itt előforduló tematikus szerkesztése azt eredményezi, hogy a szekvenciális emlékek túlnyomó része az *Első könyv*be került (e könyv feladata megalapozni a nagyra hivatott hős, a generáció legjobbja képét), az időrendes szerkesztésű *Második könyv*ben nagyobb összefoglalások nincsenek, a folyamatos életelbeszélés egyedi emlékei sorjáznak meglehetősen fásztó egyöntetűségben, s az epizodikus emlékezés működését alig egy-két történet képviseli: egy csudálatos baleset („Nagy csudát írok”¹¹) és egy-két bon mot (Teleki és Machiavelli¹²).

Mivel ennyire csak a saját sorsát szándékozott megörökíteni, a szekvenciális emlékeket tartalmazó első könyv eseményelbeszélése során számos kisebb eset, tanulság, érdekesség nem illeszkedett a nagyobb tematikus egységbe. Sokszor ezeket sem hagyja feledésbe merülni, függelék gyanánt a tematikus egység végére kerülnek, például Szeben megszállása után „Rövid notabéknben írhatom” bevezetéssel három számozott kisebb megjegyzés következik,¹³

⁵ Uo. 510.

⁶ Uo. 567.

⁷ Uo. 553.

⁸ Uo. 589.

⁹ „Érzette s megjövendölte feleségének annak a leánynak azt a boldogtalanságát, amely rajta telék azután”. Uo. 811.

¹⁰ „bételését majd meglátjuk”, Uo. 709.

¹¹ Uo. 732–733.

¹² Uo. 780.

¹³ Uo. 564–565.

a Bécs–Heidelberg-út után két kis epizód („Az úton semmi derék akadály nem talált, hanem csak két kicsiny”¹⁴), Zrínyi Péternénél való tartózkodásáról szintén kettő („Két raritást emlétek”¹⁵), Zágrábra mentéről hasonlóképpen („Két raritást jegyzek meg”¹⁶) stb.

Ezúttal az epizodikus emlékezés termékeit, az *Első könyv*be iktatott kis történeteket vesszük szemügyre. Java részük az önéletírónak az akadémiákon és Európában tett utazásaihoz, illetve ifjúkori követjárásaihoz csatlakozik. A mintegy két-három tucat történetnek ő maga a főhőse, kivéve az önéletírásban előforduló egyetlen példázatot Tiberius császárról és a diétáról,¹⁷ valamint a Zrínyi nyomán elbeszélte anekdotát.¹⁸ Még amikor mások a történet cselekvői, akkor is önmagát teszi a történetelbeszélés középpontjává: a Lucietta-epizód cselekvői Lucietta és Istvándi, a történet azonban Bethlen személye körül fordul meg, az ő érzelmeiről, nehézségeiről, reakciójáról szól: „Én ugyan, Istennek hála, nem kurválkodtam, [...] de [...] Istvándi”; Lucietta „engemet írás által supplicált”; „Egykor én osztán el akarván már indulni Vencéből”, feltartóztatták a hajót; „Soha életemben olyan haragom nem volt”; „Adék három aranyat néki”; „azon tiszt által felszabadítá felszóval”.¹⁹

Az érthető történetelbeszélésnek az európai kultúrában eleget kell tennie bizonyos feltételeknek. A történetek jelentésformáló aktusainak beindításához szükséges, hogy a szöveg jelzéseket adjon a befogadónak: jelezze, hogy történet következik; hogy az valóságos („igaz”) vagy nem; hogy milyen stílusú, jellegű történetre kell számítani. Bethlen legtöbbször meglehetősen pontosan eligazítja az olvasót az elmesélendő történet jellegét illetően: „Sok jeles, nevetséges dolgokat írhatnak erről az utazásomról, de restellek ennél is nagyobb hiábavalóságokkal papirost tölteni, csak ezeket jegyzem meg, magamon lévő Isten gondviselésének tanúit”;²⁰ „Az úton semmi derék akadály nem talált, hanem csak két kicsiny”;²¹ „olyan betegen érkeztem Slusába, hogy rettenetes; de hát az Isten gondviselőt rendelt nékem”²² stb.

A történetek „igaz-sága” mást kíván meg, és másként érvényesül, mint a paradigmikus (logikai-tudományos) gondolkodási módé. A narratív igazság a folytonosságot, lezártaságot, teljességérzést, a részek illeszkedését és lekerekítettségét kívánja meg: ettől lesz „valóságos”. Ahhoz, hogy a befogadóban a folytonosság, lezártaság, lekerekítettség („gömbölyűség”) érzése

¹⁴ Uo. 571.

¹⁵ Uo. 609.

¹⁶ Uo. 610.

¹⁷ Uo. 511–512.

¹⁸ Uo. 602.

¹⁹ Uo. 605–606.

²⁰ Uo. 567.

²¹ Uo. 571.

²² Uo. 581.

létrejőjön, a történetnek számos más igényt is ki kell elégítenie, feltételt teljesítenie. A pusztá eseményföljegyzés nem válik történetté a megszerkesztés bizonyos módozatai nélkül. A történet egységét a mód adja, ahogy létrejön.

Bethlen a történetmesélésben gyakorlott elbeszélőnek mutatkozik, történetei kielégítik a történetalkotás követelményeit, csonka vagy hiányos története nincsen,²³ a történetek megszövegezése nem szorítkozik a minimumra (láthatóan kedvvel mesél, megadja a módját a mesélésnek), és szubtextusok ritkán fordulnak elő bennük. Történetei alighanem a szóbeli előadásban kapták meg meglehetősen kerek szerkezetüket, a többszöri előadás révén gömbölyödtek ki, koptak le róluk fölösleges részletek.

A történet elsősorban események mintázatából áll, ez a cselekmény. A jelenlegi európai kultúrában minimálisan van kezdete, közepe és befejezése (vagy legalábbis – Kermode szavaival – „a befejezettség érzetét kelti”).²⁴ Az elbeszélés minimuma három elem rendezett sora, ez lehet kiinduló állapot – esemény – megváltozott állapot szekvencia, ahol a legtöbb kutató legalábbis megszemélyesített cselekvők célirányos cselekvését igényli. A minimális ív legkevesebb két, egymást időben követő eseményszekvenciát tartalmaz minimum egy idői kapcsolatban, amelyek kiindulás–bonyodalom–megoldás sorba rendeződnek. Ez a minimális történetív azonban Bethlennél csak a Tiberius-példázatban fordul elő:²⁵

*„[jelzés a befogadónak] Jelesül járt volt egy római úr Tiberius császárral.
[kiinduló állapot] Mikor ebédre marasztja a császár,
[esemény] emez azzal menti magát, hogy néki elébb a doktorhoz kell menni
tudakozni, hogy mit igyék, mit igyék. [...]
[megoldás] Mond a császár: Be bolond ember vagy, ha ötven esztendeig,
noha ettél, ittál, mégsem tudtad megtanulni, mit egyél, mit igyál.”*

Ez a szerényen szervezett történettípus azonban valóban csak a minimuma a történetként felfogható eseményleírásoknak. A kutatók túlnyomó többsége ennél nagyobb szerkesztettséget kíván meg a történettől. Szükségesek hozzá

²³ Az azonban előfordul, hogy a történetezés befejezése a bekezdés végéig késik: nagy sietve indul haza a francia király levelével, „amellyel semmi hasznot sem tettem, kárt pedig a költség-, törődés- és egynehány országnak (kiken csak általnyargaltam) nem experilásáival magamnak sokat tettem, mert a posta kétszer drágább volt a más alkalmatosságnál, noha ugyan postán nem mindenütt [jártam]; nem is tölt volna ki az erszényből, hanem” – kezdi magyarázni, de erről sokáig nem esik szó, felsorolja az állomásait és időzését öccsével, Brüsszelben töltött napját, a királyi kert visszhangjának három sort szentel, majd következik – ekkor már szervetlenül – a megjegyzés: „Bruxellától fogva Hamburgig nem postán mentem, hanem vízen néha, de többet csak lassú szekéren”. BMM 595.

²⁴ *Theodor R. Sarbin*: Az elbeszélés mint a lélektan tő-metáforája. In: Narratívák 5. Narratív pszichológia. Kiad. László János, Thomka Beáta. Budapest, 2001. 59.

²⁵ BMM 511–512.

demarkációs jelek a kezdet és esetleg a befejezés jelölésére (a lezárás azonban önmagában is szolgálhat elegendő befejezésül), az események rangsorolása (leggyakrabban lineáris időbeli szekvencia), oksági láncolatok létesítése, egy értékelt végpont, a célállapothoz releváns események kiválasztása.²⁶

Bruner a Proppra hivatkozó irodalomelmélet-írók és történészek nyomán az életszerű narratívum számára egy (ciklikusan megismételhető) legitim állapot–állapot törése–állapot orvoslása struktúrát ismertet; ő maga a nyugalmi állapot–annak sérülése–válságállapot–annak orvoslása szerkezetre látja redukálhatónak a történeteket. McAdams a jó történethez hat szekvenciális állítást tart szükségesnek: helyzet–kezdő esemény–belső válasz–megoldási kísérlet–következmény–reakció oksági láncolatban. Itt egy-két elem hiányát a befogadó képes kitölteni, ám az oksági láncolat hibája vagy a túl sok abba nem illeszkedő (fölösleges) elem (szubtextus) rossz történetet eredményez.²⁷

Bethlen történeteinek többsége ilyen jellegű, összetett, lineáris időbeliséget mutató cselekményt tartalmaz. Ilyen például gyermekkori szökése a segesvári árestumból.²⁸

*„[kiinduló állapot] Ez alatt az árestom alatt,
[kezdő esemény] én nem tudom, engem magam bolondságom-é csak, vagy
mások szava elijesztett;
[megoldási kísérlet] én egyszer kilopám magam a szász strázsák között,
hogy kiszaladjak,
[időbeli láncolat megsértése, oksági viszony] de minden afféle dologban kívántató készület és dispositio és és az anyám híre nélkül, egész gyermeki bolondsággal,
[megoldási kísérlet folytatása] menék egy házba bé,
[következmény] de onnét a szászné nagy óbégatással kiigazíta,
[időbeli láncolat megsértése, oksági viszony] ha az alsó várban lett volna a dolog, elmehettem volna, de a várban voltunk.
[megoldási kísérlet] Elindulék a kőfal mellett, és egy istállóban, valami üres hordók mögé bújván,
[következmény] de kevés üdő múltván a szászok nyomomba igazodván, a hordók közé kezdenek beszúrkodni hosszú csákány vagy a dárda nyelvél,*

²⁶ Jerome Bruner: A gondolkodás két formája. In: Narratívák, i. m. (6. j.) 27–57.; Kenneth. J. Gergen – Mary M. Gergen: A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: Narratívák, i. m. (6. j.) 77–119.; Király Ildikó: Önletrajzi emlékek narratív szerkezetének vizsgálata. Pszichológia 19 (1999) 4. 417–436.

²⁷ Dan P. McAdams: A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: Narratívák, i. m. (6. j.) 157–174.

²⁸ BMM 560.

és mint a hörcsögnek, mikor a lyuk fenekén tovább nem vonhatja magát, az oldalamot kezdék döfni, és kiáltani: hejsze, én csak kibúvám, [megoldás] s visszavivének, de sem szidtak, sem ütöttek. [értékelés] Jó, hogy el nem szaladhattam, mert úgy hiszem, ha lóra kaphattam volna, több nyavalyát csináltam volna magamnak s anyámnak.”

A történet szerkezeti elemei jó sorrendben követik egymást, de két helyütt is az oksági viszony az időbeli láncolatot megsértve áll, egyik alkalommal a megoldási kísérletet megszakítva. Ez az olvasóban (hallgatóban) kiváltott élmény helyett a szereplőre (az elbeszélőre) irányítja a figyelmet.

A jól formált történetnek egyszerre kell két mezőt megteremtenie: a cselekvését (cselekvő, szándék, cél, eszköz) és a tudatét (tudatosságát: a cselekvés résztvevői mit tudnak vagy mit nem, mit gondolnak vagy mit nem, mit éreznek vagy mit nem). A tudatosság mezejére Bethlen (a kor emlékiróinak többségéhez hasonlóan) nincs figyelemmel. Így jár el például az erszény elvesztésének történeténél:²⁹

„[kiinduló állapot] Amint Majtín s Vállaj között mentünk, [kezdő esemény] az én szablyatarsolyom negyven tallér- s egynéhány, közel harminc forintig való folyó pénzzel [előrevetett oksági viszony] leszakadott s elesett; én eszembe sem vettem, hanem későn, [oksági láncolat] és minthogy sok vízen gázoltunk, úgy hittem, abba esett, s oda vagy; [megoldás] de hát az utánam járó Teleki szolgálja, Késmárki, úgy tetszik, János megtalálta, és kevés búsulásom után megadá önként, [zárlat] azért én is jól megajándékozám. [értékelés] Ez is az Istennek kegyelmes gondviselése és ajándéka volt. [toldás] Az arany a foszlányomban volt, valóban meg is verte a két vállamat Bécsig.”

A történetmondás itt a valóságos történések időrendjét követi, tekintet nélkül arra, hogy az epizódban szereplő ifjú Bethlen még jó ideig nem tudja, hogy elveszett az erszény, majd ezt már tudja, de nem keresi; ezzel a mesélő lemond a feszültség- és érzelmekeltésről; ráadásul az epizódot egy vele oksági kapcsolatban nem lévő elemmel toldja meg: azzal, hogy a nála lévő arany nem forgott veszélyben; ez azonban csak a szereplő számára lehetett fontos, az epizódban fölösleges. A figyelem ismét a szereplőre irányul, a történet jól szerkesztettségét elhanyagolva.

²⁹ Uo. 569.

A történetek legtöbbszörének szerkezete e két alapsémához hasonló. Olykor azonban olvashatunk ennél bonyolultabb szerkezetű epizódot is. Ilyen a bécsi követi úton történt vízbe esés³⁰ (a történet hosszú, ezért csak a cselekmény szempontjából fontos elemeket idézem):

„[jelzés a befogadónak] Sok jeles, nevetséges dolgokat írhatnak erről az utazásomról, de restellek ennél is nagyobb hiábavalóságokkal papirost tölteni, csak ezeket jegyzem meg, magamon lévő Isten gondviselésének tanúit.

[kiinduló állapot] Rettenetes esők és árvizek lévén, amint Somkerék felé megyünk vala, csak közel a faluhoz jó az erdőről le egy patak, melyen – hihető – gyakor áradásai miatt jó erős, hosszú híd vagon; ez a patak akkor úgy kivetett volt mindkét partján a rétre, hogy az ő maga árka nem látszott.

[kezdő esemény] Teleki mint okos ember megyen elől a hídra,

[bonyodalom] [a páter neki azt javasolja, gázoljanak át a vízen], hiszen a sárga virág is mind látszik, a lónak a térdit sem éri a víz.

[időbeli láncolat megsértése, előrevetett oksági viszony] Úgy is volt ott, de elébb lón a bökkenője.

[következmény] Én, mint a bolond, megindulék elől, a páter utánam, de messze s lassan; én csakhamar belé bökkenék a patak árkába,

[szubtextus jellegű tagmondat] talán kopjával sem érték volna fenekét.

[megoldási kísérlet] Űszni kezdte a ló.

[szubtextus] Teleki meglátá, s biztatni kezdte: ne félj, ne félj, fordítsd a ló száját; nekem ugyan az ő szava nélkül is volt arra gondom,

[megoldási kísérlet] s fordítám a lovat;

[következmény] amint úszott a part felé vissza, aholott béestünk volt,

[időbeli láncolat megsértése, előrevetett oksági viszony] hát meredek martja volt, csakhogy a víz miatt az nem látszott,

[következmény] a ló szügye megütközék belé,

[megoldási kísérlet] azért alább kellett úsztatnom, és ott ismét a part felé fordítván a lovat, megfogám a sarkantyúval,

[magyarázat] ott is meredek martos volt, de jó kemény paripa lévén,

[megoldási kísérlet] nékikeménykedék, s a két eleivel kiugrék a partra,

[megoldás] és ott aztán kiesék csudálatosan, majd övemig érő vízbe vélem együtt.

[értékelés] Az Isten irgalmas gondviselése lón, hogy nem vissza esék hanyatt a patak árkába, a mély vízbe, mert nem mentem volna, úgy hiszem, akadémiaikba.”

[zárlat] [Kigázol, Somkerékre megy szárítkozni, Teleki megpirongatja őt, a pátert pedig megszidja.]”

³⁰ Uo. 567–568.

Ugyanazt a jelenséget tapasztalhatjuk ennél a történetnél is: a magyarázat az időbeli láncolatot megsértve, korán érkezik, a mesélő előre veti a magyarázatot, így a feszültséget nem az a kérdés kelti, amit a történet fölvet, hogy vajon valóban átgázolható-e a patak, hanem hogy mi fog történni a mély vízbe érkező ifjú Bethlennel. (Ugyanígy hamarabb tudjuk meg, hogy miért nem sikerült az első partra szállási kísérlet, mielőtt megkísérelte volna a partraszállást.)

Ezt a szerkesztési sajátosságot számos történetben tapasztalhatjuk. Rendszeres előfordulását nem tarthatjuk véletlennek, a figyelem pillanatnyi kihagyásának. Bethlen a maga történetmesélői és írói gyakorlatával nyilván tudta, érzékelte, mit kíván a jól szerkesztett történet. Inkább gyanakodhatunk arra, hogy az adott helyen, adott pillanatban fontosabb volt neki egy másik szempont: a történetben szereplő én előtérbe mozdítása, a figyelem ráirányítása. Végtére is a mű mikrostruktúráját ugyanaz az írói szándék alakítja ki, mint a makrostruktúrát, s ugyanazon jellegzetességek tükröződnek benne. Bethlen nemcsak az önéletírás nagy szerkezetében, de a kis történetekben is maradéktalanul maga volt írásművének hőse, s bármikor fölládozta a történet kerekességét azért, hogy a figyelmet önmagára irányítsa.

TÉRPOÉTIKA ÉS TESTÍRÁS BETHLEN MIKLÓS ÖNÉLETÍRÁSÁBAN

BALOGH PIROSKA

Sokáig kérdéses volt, hogy lehet-e, érdemes-e Bethlen Miklós önéletírásának filozófiai-teológiai alapozású *Elöljáró beszédét*, narratív-történetmondó önéletírói részét, valamint az imádságoskönyv elmélkedő fejezeteit egyetlen, egységesen megalkotott műalkotásként, művészi prózaként olvasni. A három jól elkülöníthető rész műfaji jegyeinek, retorikájának és kulturális utalásrendszerének markánsan eltérő mivolta indokolttá teszi a kételkedést. Ugyanakkor szólnak érvek és olvasati lehetőségek a három rész koherenciája mellett. Ilyen többek között Tóth Zsombor olvasata,¹ mely a self-fashioning elméletek módszertanát alkalmazva a puritanizmus kultúrtörténeti narratívái felől értelmezi a három szövegrész én-reprezentációját; vagy Laczházi Gyula *semmi* központú interpretációja,² mely a szöveg semmi-fogalmának bölcseleti-teológiai kontextualizálása után egy olyan bethleni antropológia egyik alapelvét fedezi fel ezen eszmetörténeti vonatkozás mentén, mely valamennyi szövegegységben központi szerepet tölt be. Voltaképp az ő megfigyeléseinek módszertana is részben arra alapoz, hogy az első részben bölcseleti terminusként bevezetett *semmi* fogalom a második és harmadik részben metaforaként, az emberlét egyik központi, teologikus és teleologikus vonásának metaforájaként kezd működni. Úgy vélem, hasonló metaforikus, sőt, szemiotikai egység bontakozik ki a három szövegrészben akkor, ha az olvasó a testleírásokat és a térábrázolások szemiotikáját próbálja figyelemmel követni.

A Bethlen-szövegben a testleírások,³ illetve a térmetaforika vagy térleírás⁴ alkalmazása nemcsak mennyiségi szempontból domináns, hanem a *semmi* terminushoz hasonlóan már az első, esszészzerű filozófiai egységben elméleti szempontból is középponti szerepet kap. Az *Elöljáró beszéd* ugyanis nemcsak azért érdekes, mert teoretikus fogalmi definíciókat ad és kapcsol különféle

¹ Tóth Zsombor: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az *Élete leírása magától* és a XVII. századi puritanizmus. Debrecen, 2007.

² Laczházi Gyula: A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában. Irodalomtörténeti Közlemények 119 (2005) 336–355.

³ A testírás elemzése során felhasznált metodológiai háttérhez ld. a Helikon. Irodalomtudományi Szemle 57 (2011) 1–2, a Testírás címet viselő, összegző számát.

⁴ A térábrázolás elemzésének metodológiai háttéréhez ld. a Helikon. Irodalomtudományi Szemle 56 (2010) 1–2, a Térpoétika címet viselő különszámát, továbbá Gaston Bachelard: A tér poétikája. Ford. Bereczki Péter. Budapest, 2011.

kulturális narratívákhoz (például a testábrázolást Vitruvius katonaábrázolásához), hanem azért is, mert megalapozza a szöveg képi elemeinek használati módját is.

Az *Előljáró beszéd* tér-képeit vizsgálva nyilvánvaló, hogy a helyszínként ábrázolt terek absztrakt, mitologikus térképzetek: ilyen a paradicsom, vagy a „világ” elnevezéssel illetett evilági közösségi tér. Ugyanakkor számos egyéb térképzet is felbukkan ebben a szövegegységben, azonban nem helyszínek megnevezéseként vagy leírásaként, hanem metaforikus használatban. Ezek a metaforikus térképzetek feltűnő módon kötődnek az idő ábrázolásához. Laczházi Gyula Bovillus időkonceptióját jelölte meg Bethlen időértelmezésének alapjaként, mely négy különböző időfogalmat vezet be (*aeternitas*, *aevum*, *tempus*, *momentum*):

„Az *aeternitas* mindkét irányban, a múlt és a jövő felé is nyitott, végtelen; az *aevum* csak egy irányban, a múlt vagy a jövő felé végtelen; a *tempus* mindkét oldalról zárt, a *momentum* pedig kiterjedéssel nem rendelkező idő-intervallum. Az örökkévalóság (*aeternitas*) csak Isten ideje, a világ ideje az *aevum*, mivel csak a teremtéssel jött létre. A teremtés két *aevumot* jelöl ki: a teremtés előttit, és a teremtés utánit. Az elsőben Isten egyedül volt, a másodikban a teremtményekkel együtt létezik.”⁵

Ez az alapséma nyilvánvalóan visszaköszön Bethlen időről írt fejtegetéseiben, ugyanakkor a Bethlen-szövegnek van egy lényeges novuma. Az örökkévalóságról szóló alfejezetét ekként indítja:

„Az üdő kurtább lajtorja, mintsem az örökkévalóság tornyába hághassunk rajta, melynek is egyik foga a szempillantás vagy órapercetős, minúta, melyet oda fel egyikét szóval előhoztam vala; mindazáltal, mivelhogy más csak olyan sincs, és az emberi elme azon peckelődik, s igyekezik fel az örökkévalóságnak értésére, menjünk azon mü is, amíg mehetünk, legalább annak a tetejéről vagy gombjáról beléláthatunk talán jobban, mint aki valamely havas tetejére kívánnván nézni, nem lát a havas aljából olyan jól oda, mint valamely nagy hegy tetejéről.”⁶

Az örökkévalóság ábrázolása itt egyértelműen térképzetekkel történik, ahol az *aeternitas* végtelen perspektívaként, havasként, a *tempus* pedig lajtorja-

⁵ Laczházi: i. m. (2. j.) 338.

⁶ BMM 447.

ként, megragadható és bejárható térként jelenik meg.⁷ Ugyanakkor rejtetten azt is jelzi ez a térszerű ábrázolás, hogy az ember saját életútjának lajtorjáján felemelkedve részesülhet az aeternitásból – az emberi lélek halhatatlansága révén. A lajtorja metafora az időről szóló fejtegetés végén újra visszatér, és kiegészül egy újabb térképpzel:

„Hol vagynak az aegyptusi pyramisok, Salamon s Diána templomi, Babilonban függő kert, a négy monarchiák, Mausoleus koporsója? De ezek igen régiek; de csak nem régen, amelyet a magyarok bálványának is tartottak, Szent István, Imre, László koporsói, monumentumi, csontjai? Igazán írta a poéta: *Tacita consumit lapidem ferrumque vetustas*. Hogy tennők hát az üdőt melléje is, nem hogy részének az örökkévalóságnak? holott éppen ellenkezni láttatnak. Az üdő minden fiát megöli, az aeternitas, örökkévalóság minden fiát élteni, megtartja; hanem ha csak üdeig tesszük egymáshoz, hogy a mulandó, véges üdő legyen mintegy grádus, lajtorja a kezdődött, de soha el nem végeződő örökkévalóságnak, és ez viszont a kezdet és végezet nélkül valónak tanulására.”⁸

Az egyiptomi piramisok, Salamon temploma, a babiloni függőkert olyan, részint mitologikus, részint történeti térképzetek, melyek az *aevum* típusú, csupán félig nyitott időfogalom megtestesítését szolgálják: az emberiség történelmével összefonódott, közösségi jellegű, ugyanakkor az egyes ember perspektíváján messze túlmutató időképzetet hoznak létre ezek a mitikus-történeti, ugyanakkor a maguk valójában a jelenben már nem bejárható és birtokba vehető helyszínek. Ez az *aevum* típusú időképzet ráadásul ugyancsak térbeli jelenségek által válik tagolhatóvá: a Nap és a Hold járása által:

„az Isten órájának két nagy manusa vagy malleusa igazította rá az embereket: a nap és a hold, mégpedig először a hold, mely az ő ujságival és apadási-val, minthogy az hiba nélkül, csalhatatlanul mindenkor 28 nap alatt (mely négy hetet teszen) végbe megyen, könnyű volt a négy hetes vagy huszonnyolc napos holnapot találni, mely hivattatik *deákul lunaris mensisnek*”.⁹

Ugyancsak az időről szóló alfejezetekben találkozhatunk az első markáns testábrázolásokkal is. Az első test-idő párhuzam még allegorikus-ikonikus

⁷ Érdemes itt elméleti párhuzamként utalni Bahtyin kronotoposz-fogalmára, *Mihail Mihajloviics Bahtyin: A tér és az idő a regényben*. In: *Uő: A szó esztétikája*. Ford. Könczöl Csaba. Budapest, 1976. 257–302.

⁸ BMM 458.

⁹ Uo. 452.

szinten mozog, és a szöveg egyértelműen a tempus típusú időfogalom megjelenítésére alkalmazza:

„Ezt imádták régen a pogányok Saturnus neve alatt, kinek is, minthogy egyéb ábrázatot az emberénél ők az isteneknek adni nem tudtak, adtak ugyan emberi, de igen durva, kegyetlen ábrázatot, és írtak bal kezébe egy kis gyermeket, jobb kezébe éles kaszát, mellyel a gyermeket kegyetlenül elvagdálja, megöli. Adták ezzel eleibe az embereknek az üdőt, hogy az szüli ugyan, hozza elé, mint egy anya a gyermekit, minden e világi dolgokat, de ugyan osztán maga megöli, megemészti minden kedvezés nélkül. Ez ugyan fabula csak, de bizony szépen eléadja az üdőt, mert az azt cselekszi: szüli mindent, viszont megemészti mindent.”¹⁰

A tempus, az ember véges ideje ebben az ábrázolásban ugyancsak többletjelentést kap: a Saturnus-kép, egybekapcsolva a születés és halál alfájával és omegájával, antropomorf és organikus jellegűvé válik. Ezt tovább erősíti a következő passzus:

„a testünknek sok változását, nevedését, apadását, avulását, újulását, épülését, romlását és végre a halál által teljességgel való elbomlását, föld, víz, aérbe való eloszlását látjuk, melyből világos, hogy a testünk a teremteskor vett állapotjában vég nélkül meg nem marad, hanem a halálkor vége lesz annak az állapotjának, életének. Addig is pedig a test szüntelen való változásban vagon, kivált a vére, bőre, húsa, úgy hogy nemhogy az anyánk méhéből hozott húsunk, bőrünk volna már megért üdönkben, de talán csak esztendeig vagy talán egy holnapig sem tart azon egy rendbéli húsunk, bőrünk, vérünk, hanem az étel, ital által naponként jó s megyen, változik, melyet bizonyossá teszen a körmünk, haj, szakáll, és egyéb testünkön nőni szokott szőr, mely gyakor elberetválás után is megnő, úgy a sebek gyógyulása, új bőre növése; és a vakaródás által szemlátomást mennyi vékony bőröcske kopik le rólunk, mely ha nem volna, a naponként való eledel által, mint szintén a fák az esztendönként a földből beléjük jövő nedvesség által, úgy az ember is nem tudom mennyire nőne, mind hosszúságára, mind temérdek-ségére nézve. A csontunk ugyan talán az anyánk méhéből hozott, és mikor hozzá illendő növést elérte, valamivel állandóbb, de annak is a velejének nevedését, apadását, újulását a kövér s ösztövéer marha velős konca megmutatja, a halál pedig s az üdő és föld, tűz, víz, ha sokára is, de csontjokat porrá teszi, mindazáltal a feltámadás a testünket felépíti. Jób. 19: 25. 26. És

¹⁰ Uo. 457.

*osztán a feltámadáskor a minémű állapotba tétetik, abban vég és változás nélkül megmarad, mert a has, azaz az étel, ital eltöröltetik.*¹¹

Ez egy rendkívül érdekesen kidolgozott testképzet, mely a testet nem identifikusként, nem a szubjektum statikus reprezentációjaként mutatja fel, hanem egy nem identifikálható, nem önazonos, inkább folyamatos változásban, organikus folyamatszerűségben létező jelenségként. Ez sokkal több, mint a hagyományos elmúlás-toposz testmetaforákon keresztül történő ábrázolása (erre is van egyébként példa Bethlennél: a megöregedett és tükrébe pillantó Lais, a ritka szépségű korinthusi kurva példázata).¹² Az idézett szövegrészlet ugyanis nem az emberi test enyészetének folyamatához hasonlítja az időt, hanem az emberi, az antropomorf idő megtestesülésének tekinti az emberi testet: amint az *aevum* mércéje a Nap és a Hold járása, a *tempus* mércéje az emberi test változása. Az *aevum* tehát kronotoposzként, téridőként, a *tempus* pedig kronoszómaként, testidőként gondolható el: az előbbi a történelemkönyvek, a közösségi narratívák ideje – az utóbbi a szubjektíve megélt életidő.

Ebből az is következik, hogy az emberi életidő, a *tempus* múlása nem ragadható meg a percek-órák-napok tagolta mértékekkel, mert azok az *aevumot* mérő napjárás-holdjárás szerinti mértékek. Azáltal, hogy a *tempus* az emberi testben testesül meg, jellegében is átalakul: egyfajta energiaként jelenik meg, melynek szintje változó. Nem véletlen ugyanis, hogy a Bethlen-szöveg időről szóló fejezetei szinte átvezetés nélkül test és lélek viszonyának fejtegetésébe csapnak át. A szöveg egy teoretikus alapvetést fogalmaz meg, miszerint az emberi élet(idő) test és lélek viszonyának megszakadásával megszűnik, harmonikus együttműködésük idején pedig zenitjén van.

A harmonikus együttműködés megjelenítésére a szöveg ugyancsak a testírást használja: ez a harmonikus együttműködés ugyanis egyrészt az emberi érzékenységnek, azaz az ember érzéki működésének – látás, hallás, emésztés vagy a sokat emlegetett „Venus” – olajozottságában ölt testet, másrészt az emberi aktivitásban („a holttest sem csinál, sem szenved semmit”).¹³ Nem véletlen, hogy a vonatkozó passzus szerint az emberi életműködés ideje nem más, mint az érzékelés ideje, ami percekben, tehát az aeternum mértékegységeiben megragadhatatlan:

„léleknek kétféle munkája vagy az emberben, egyik egészen csak lelki, spirituális, intellektuális, a másik animális, testi, mely áll az ember érzékenységeinek, tagjainak, mint a száj, nyelv, fül, etc., az emberi munkák vég-

¹¹ Uo. 463–464.

¹² Uo. 462.

¹³ Uo. 433.

bevitelére alkalmatossá való tételében; erre a más gondolatokra figyelmező lélek azoknak félbenhagyása nélkül is rá érkezik, és a tagok is végbevihetik a léleknek conscienciája vagy tudása nélkül, mert ha a lélek hírével s tudásával volna, avagy csak olyan hamar el nem felejténé az ember. Inkább hihető, hogy az csak úgy mégyen végbe, mint a cimbalom vagy virgina húrját ha megütöd a végén, elfut rajta az ütés végig s megpendül; vagy az orgonában, ha a szél a sípba elmégyen, szól. Úgy a pap szájából a szó hangja füledbe és onnét bizonyos húrokon a nyelvvedre elhat, és kimondod, kivált, ha a szokás által már az olyan munka végbevitelére igen elkészítettek azok a testi tagok, mint az oktalan állatokban értő lélek nélkül mennek végbe az olyan munkák, mint hallás, látás, szólás stb. De noha egy szempillantásban láttatik lenni a hallás vagy a hallott szónak bévétele és viszont annak kimondása, de valósággal egymás után léssen, csakhogy mü, a szokás szerént mikor legkisebb üdöt akarunk kimondani, azt egy szempillantásnak vagy percentésnek nevezetivel fejezzük ki. De hiszen a szempillantást az elméd ezer s több részecskékre is oszthatja, és azután a nyelvved is kimondhatja így: fél szempillantás, vagy egy szempillantásnak tized, század, ezered, tízezered vagy száz s még több ezered része, melyet noha az emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipiálhat, de azért az ugyancsak nem semmi.”¹⁴

Érdeemes külön kitérni arra, hogy az érzékelés folyamatát két, a zeneművészetből vett példával érzékelteti a szöveg, azaz az érzékenység–érezkelés esztétikai dimenziója is látensen jelen van. Az itt felvonultatott karteziánus képrendszer természetesen értelmezhető úgy, miszerint „az elme mentális operációja független a nyelvi jelek megformálásától a templomban automatikusan megismételt imádság során”,¹⁵ ugyanakkor annak a fontos meglátásnak az elővételezéseként is olvashatjuk, miszerint van és működik az intellektus tevékenységétől független, érzéki (esztétikai) alapú megismerés, ami ugyanúgy részét képezi az emberi percepciót vezérlő lelki működésnek, mint az intellektuális megismerés.

Ha az *Elöljáró beszéd* tér- és testképzeteit az *Önéletírás* egészének olvasására vonatkozó használati útmutatóként tekintjük, az *Önéletírás* számos, eddig kissé különállónak, szervesetlennek ható részlete jelentőségtelivé, egy poétikai struktúra részévé válhat.

Egyrészt magyarázatot nyer az *Önéletírás* térképzeteinek személytelensége. Topográfiai szempontból az útleírásoknak köszönhetően rendkívül változatos terek jelennek meg az önéletírás szövegében, ugyanakkor tipológiai-

¹⁴ Uo. 435–436.

¹⁵ Simon József: Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós *Önéletírásának Elöljáró beszédéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 308.

lag ezek igen egyoldalúan ábrázolt helyszínek. Földrajzi helyszínek, amelyek többnyire város- vagy településnévként jelennek meg a szövegben, ugyanakkor nem megélt, élményszerűen megtapasztalt helyszínek. Néhány érdekességet, nevezetes épületet megemlít ugyan az önéletírás, ugyanakkor minden személyes vonatkozás nélkül, és gyakorta alkalmazva azt a záróformulát, miszerint „micsoda sok szép városok, várakban vagy mellettök mentünk el, bízom a geographusokra.”¹⁶ E helyszínek többsége nem is ábrázoltatik vizuális élményként, inkább valamely hálózat részeként jelennek meg, mintegy a narrátor célirányos mozgásának leképezéseként. Ezek a teleologikus mozgások mindig stratégiai jellegűek, és mindig valamilyen közösségi szempontból fontos célt szolgálnak: tanulmányút, diplomáciai küldetés, hadi küldetés, menekülés-kitérés a rosszakarók tervei elől. Jellemző, hogy az egyes helyszínekhez dátumok is kapcsolódnak a szövegben, tehát ez a fajta térképész soros kapcsolatban áll a történelmi idővel, az *aevummal*. Úgy is mondhatnánk, hogy a településnevek és dátumok következetes említése Bethlen Miklósnak, mint közszereplőnek a célirányos stratégiák által irányított mozgását teszik a történelem térképén és kronológiájában egyaránt megragadható folyamatokká. Ugyanakkor ezek a folyamatok, stratégiai mozgások az elbeszélő szemszögéből nézve személytelen, példázatszerű folyamatok, a szubjektív kötődés és az élményszerűség hiányzik belőlük.

Három olyan térképzet bukkan fel a szövegben, ami ebből a sorból kiemelkedik, és bizonyos mértékig személyes térként ábrázolódik.

1. Tudjuk, hogy Bethlen Miklós építészként is jeleskedett, maga az *Önéletírás* is hangsúlyozza, hogy tanult architektúrát, és tanulmányok születtek az utóbbi időben az általa tervezett és kivitelezett épületekről.¹⁷ Ehhez képest meglepő, hogy ezen épületek belső, személyes, belakott teréről szinte egyáltalán nem tudunk meg semmit az *Önéletírásból*. A legrészletesebb, ide kapcsolható leírás a 25. fejezet 1702-re datált időszaka, ahol a „fejérvári házam” bemutatását kapja az olvasó.¹⁸ Már maga a kifejezés, „fejérvári házam” is jelzi, hogy valamiképpen személyes térről van szó. Ugyanakkor ez a személyesség nem a megszokott módon ábrázolódik a szövegben: nem a házhoz, egyes helyiségeihez köthető életesemények, élmények, vagy épp a berendezésben, esztétikai elrendezésben megmutatkozó önreprezentáció teszik szubjektívvé ezt a teret. Annál is inkább, mert a szöveg hangsúlyozza is: Bethlennek és második feleségének alig volt ideje (mindössze négy hónapja), hogy belakhassa az épületet. Voltaképp nem is a ház leírását kapjuk a műben: a szöveg alapján az olvasó aligha tudna egy érzékletes vizuális képet megképezni a házról.

¹⁶ BMM 573–574.

¹⁷ *Letitia Cosnean*: The Architectural Patronage of Miklós Bethlen in Late Seventeenth-Century Transylvania. *Caiete ARA* 5 (2014) 1. 135–150.

¹⁸ BMM 903–905.

A leírás ugyanis a ház megépítésének folyamatára helyezi a hangsúlyt: nem az eredmény az, ami önreprezentációvá teszi ezt a teret, hanem a megalkotás folyamata, mely mintegy a narrátor, azaz az építető aktivitásának, életenergiájának leképezése jelenik meg a szövegben. A ház, legalábbis annak szövegbeli megjelenítése szerint, tehát addig érdekes Bethlen számára, amíg építi, utána viszont nem válik otthonává – mint ahogy egyébként egyetlen térszelet sem válik Bethlen Miklós valódi, meghitt otthonává az *Önéletírás* szerint. Narrátorunk úgy ábrázolja önmagát, mint aki folyamatosan mozgásban van, folyamatosan aktív, és e folyamatos mozgásnak csak két határhelyzet szab korlátot, amely határhelyzetek ugyancsak szubjektív térábrázolással jelenítődnek meg a szövegben.

2. Az egyik ilyen szintér, sajátos módon, a tenger és a hajó. Bethlen három tengeri útjáról számol be az *Önéletírás*ban, az Angliába történő oda- majd visszaútról, illetve az Adriai- tengeren történő hajózásáról.¹⁹ A távolság ellenére mintha mindhárom tengeri kaland ugyanott, ugyanabban a virtuális és személyes térben játszódna. Az alapvető térélmény mindhárom esetben ugyanaz:

*„A mü tökhajónk, mint a réce, felemelkedett a habnak, mint egy hosszú halomnak vagy bércnek a tetejére, osztán meg, mint egy hosszú keskeny völgybe, béereszkedett s meg kihágott a más hab tetejére, s meg alá, s ez mind így volt.”*²⁰

Ez a térélmény voltaképp a célirányos mozgás ellehetetlenülésének, a hánykolódásnak, bolyongásnak, elveszettségnek az élménye, amelyet – és itt lesz ez a tér személyessé – a Bethlen-szöveg egzisztenciális határhelyzetként értelmez:

*„Elgondolván én azt, hogy életem-halálom, noha ekkor ebben a kis rossz tökhajóban, de valósággal az Isten kezében vagyok, és akár mint nézzem, elmélkedjem, szépelkedjem, abból a hajóból ki nem ugorhatom: én csak imádkozám és Istenre bízám magamat, befekvén oldalfélét egy lyukban lévő ágyába a hajósnak, és minthogy a fejem is erősen fáj a sok hánykodás és okádás miatt, az Isten olyan mély álmat bocsáta reám, mint Jónásra régen, és elaludván igen jól, egyszer odajön a hajós, felkölt, és érzem, hogy csak szép gyengén egy helyben hintázik a hajó.”*²¹

¹⁹ Uo. 580–585, 588–591, 607.

²⁰ Uo. 590.

²¹ Uo. 590–591.

Figyelemre méltó, hogy az egzisztenciális határhelyzet ábrázolásában a témintázat mellett legalább olyan fontos szerepe van a testmintázatnak: a szöveg utal a hányásra, szédülésre, fejfájásra, illetve az alvásra, melyek egytől egyig az érzéki működés felborulásának, azaz a test-lélek harmonikus együttműködése megbomlásának metaforikus (és persze fizikailag is hiteles) ábrázolásai, azaz olyan helyzet megjelenítései, melyben a személyes életidő, életenergia végközeli állapotba kerül. Nagyon hasonló, de nem ennyire markáns szintér ebből a szempontból a calais-i fogadó²² és a rochesteri özvegy háza,²³ mindkét esetben egy eltévedés, az azt követő megbetegedés, és az ebből segítséggel történő megmenekülés narratívájával.

3. A harmadik, részint személyessé átlényegülő tér topográfiailag ugyancsak több helyszínhez köthető: a fogság teréről van szó. Akár a fogarasi, akár a Szebenben induló, majd Bécsben végződő rabság leírását forgatja az olvasó, mindkét esetben az előző szituáció ellentétéről van szó, azaz a Bethlen létmódjára jellemző folyamatos mozgás itt nem eltévelyedéssé sűrűsödik, hanem kényszerűen megállíttatik. Mint Szilágyi Márton Bethlen fogság-leírását Kazinczy Ferenc és kortársai fogságélményével összevető előadásában megállapította, a fogságnak mint élethelyzetnek, mint pszichikai megpróbáltatásnak az elviselésére léteztek bizonyos hagyományok.²⁴

Ugyanakkor feltűnő, hogy Bethlen fogság-leírásaiban nem a túlélés ezen technikai kapnak hangsúlyt, bár természetesen van arra utalás, hogy a fogság során ír (így születik maga az itt olvasott szöveg), illetve olvas. Míg Kazinczy leírása révén az olvasónak pontos vizuális benyomása lehet az éppen aktuális cella kinézetéről, a Bethlen-szöveg ilyen utalásokat pusztán abból a szempontból rögzít, mennyi mozgási szabadságot engedélyeztek neki az adott épületrészen belül, illetve mennyire volt egészségtelen, pl. dohos a helyiség. Oldalakat szentel viszont a börtönkoszt, a börtönbeli ruházkodás, az alvási nehézségek (az ágya mellett zajló őrsváltás) részletezésének, vagy akár annak, mikor bocsájtják be hozzá a feleségét, esetleg éjszakára is. Rendkívül sokatmondó az a részlet, amit a fogarasi rabságában történő vasra veretésének szentel:

²² Uo. 582–583, 591.

²³ Uo. 584–585.

²⁴ *Szilágyi Márton*: Lehet-e folytonosság Kazinczy Ferenc és a koraiújkori börtönmemoárok között? (A Fogságom naplója műfaji előzményeiről és környezetéről). Előadás a Bethlen Miklós és a kora újkori börtönirodalom európai hagyománya Rebakucs–RefoRC nemzetközi tudományos konferencián, Miskolc, MAB Székház 2016. 05. 18–20. Az előadás szövegét ld. <https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/13465/lehet-e-folytonosság-kazinczy-ferenc-es-a-kora-ujkori-bortonmemoarok-ko-zott>. A letöltés ideje: 2017. 05. 17.

„Bizony keserves volt kivált benne hálni, nadrágot s gatyát fel- s levonni; ezt a mesterséget ugyan Lajos a raboktól megtanulván, engem is megtaníta reá, és megszokván, könnyen vetkeztem, öltöztem, ruhával este bétékertem, s jól aludtam. Psal. 127:2. Ha mesterkedtem volna, kivált a jobb lábomat ki is vonhattam volna belőle, de attól féltem, hogy osztán nem vonhatom olyan jól fel, és nagyobb rossz jő ki belőle; bizony sírtam először miatta, de osztán Isten megerősíte, mind járást, aluvást megszoktam benne.”²⁵

A vasbéklyó tehát nem mint a megalázás szimbóluma ábrázoltatik, és nem is ebből a szempontból okoz gondot a leírás szerint a rabnak, hanem mint a szabad járás, alvás, öltözés kerékkötője, azaz mint olyan tényező, mely a fogoly érzéki-vegetatív egyensúlyának felborítására képes. A rabság tere azáltal válik személyes térré, hogy a hajóskalandhoz hasonlóan határhelyzetbe állítja a narrátort, aki minden erejével arra összpontosít, hogy ezt a határhelyzetet a saját érzéki szférájának lehetséges mértékig történő kézbe tartásával (pl. béklyóval való jól alvás megtanulása) megszüntesse. Ezt a metaforikus mezőt felerősíti az is, hogy az *Imádságoskönyvben* s az *Önéletírásban* többször szerepel a rabság metafora a földi lét leképezéseként, mely nem más, mint a test rabságába, béklyójába vetett lélek ideje. Ennek ellensúlyozása, megélése a fohászok szövege szerint is egyedül test és lélek egyensúlyának fenntartásával lehetséges: nem véletlen, hogy az *Imádságoskönyv* legtöbb könyörgésében egymás mellett szerepel a testi – lelki jelzőpáros („Ne engedj, én Istenem, teljességgel elromlanunk, vagy elménkben vagy hütünkben, vallásunkban vagy testünkben, mint jára ezen városban nemrégén fogságban egy keresztényen szolgálóleányod.”)²⁶

Összességében elmondható tehát, hogy ez a három helyszín, nevezetesen a saját ház, a hajó és a fogság nem belakott színtérként, hanem interiorizált határhelyzetként mutatkozik meg a szövegben, és mint ilyen, nem annyira térbeli tapasztalatként, hanem fiziológiai válsághelyzetként jelennek meg előttünk, tehát kevésbé a térleírás, sokkal inkább a testírás eszközével ábrázoltatnak, és ezáltal a lélek és test harmóniáját tükröző folyamatok működésének (alkotás), vagy e harmónia veszélyeztetettségének (eltévelyedés, korlátozottság) feleltethetők meg.

A másik jelenség, amely tér–test–idő e sajátos hármas összefonódottságával magyarázatot nyerhet, az az *Önéletírás* testábrázolásának részletes és következetesen szelektív volta. Mivel a személyes életidő a testben, a test változásaiban és alakulásában jelenítődik meg, a test az, amely a szubjektív szféra megjelenítésére alkalmas („Az emberek között, talán az egész világot

²⁵ BMM 686.

²⁶ Uo. 1014.

felmustrálnád is, nem találnál kettőt egészen egyábrázatút”),²⁷ a test és a testi működések folyamatos ábrázolása a szövegben voltaképp nem más, mint a személyes élettörténet metaforikus elbeszélése.

Az, hogy Bethlen Miklós peregrinációja során mely városok egyetemeit látogatta meg, közszerelői mivoltának, publikus énreprezentációjának része, mint láttuk: ezért ábrázoltatik a földrajzi tér nyelvén, mert olyan cselekedetekről van szó, mellyel Bethlen beleírja magát az emberiség történetének idejébe, kulturális, felekezeti vagy politikai narratívába. Az azonban, hogy ezeket az utazásokat személyesen hogyan élte meg, mint már a fenti határhelyzeteknél is láttuk, a testírás nyelvén jelenítődik meg. A peregrináció során ennek egyik állandó és részletes poétikai narratívája, mintegy folyamatjelzője az étkezési szokások és problémák leírása. Ha valaki nemcsak a naplóírási szokások dietetikai „maradványaiként” olvassa ezeket a szövegrészeket,²⁸ hanem metaforikus jelentőséget tulajdonít neki, akkor megfigyelheti, miként próbálja ételek formájában interiorizálni saját testébe és életidejébe Bethlen az utrechti, franeckeri, londoni és egyéb tereket. Nem belakja, hanem magába építi azokat. Pontosabban próbálja magába építeni: az étkezési leírásoknál nagyon hangsúlyos Bethlen nyitottsága, amivel megismeri és megköstolja a helyi ételeket. Ugyanakkor az étkezés narratíva jól visszaadja az ennek nyomán keletkező idegenségtapasztalatot. Figyelemreméltó, hogy Utrecht és Leyden kapcsán külön kiemeli, hogy ott a gazdaasszonya Sára nevű lánya (még a névalak is magyaros, nem véletlenül) magyaros étkeket főzött, ezért ezeken a helyszíneken szívesen időzik. Később viszont megbetegszik, és a neves orvosdoktor ezt egyértelműen az étkezési szokásainak tulajdonítja:

„Diaeta peccat, tantum illa corrigatur, omnia salva erunt, ifjacska neven-dékeny vagy, mégis csak egyszer eszel, távol legyen! Háromszor egyél, vagy legalább ebédet, vacsorát jól bőven; ti Erdélyben, Magyarországon, száraz földön, szép vékony meleg aërben hússal, fűszerszámos étkekkel, és rendszerént mindenkor jó borral éltek, a sört talán nem is tudjátok, mire való; te itt ebben a merő víztócsa országban tejet, vaját, halat egyél, osztán sört igyál

²⁷ Uo. 510.

²⁸ A korabeli naplóirodalom táplálkozási vetületének természetesen volt dietetikai jelentősége, ld. Laczházi Gyula: Dietetika és költészet a XVII. században. In: A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században. Szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László, Vadai István. Szeged, 2005. 271–280. Ez a dietetikai diskurzus még hosszú ideig gyakorlati célt szolgált, például Dessewffy József 19. századi naplófeljegyzéseiben, a diárium jellegű naplófeljegyzéseknél, vö. *Vaderna Gábor: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében.* Budapest, 2013. 211–230. Ugyanakkor Bethlen *Önéletírása* nem naplófeljegyzés, még akkor sem, ha elkészítése során használta egykori diáriumait. A diáriumbeli feljegyzések szolgálhatták azt a dietetikai célt, hogy segítsék írójukat a szokatlan vidék szokatlan ízeinek befogadásában, de az *Önéletírás* szövegébe aligha ezzel a praktikus céllal emelte át ezeket a kulinárius részleteket Bethlen.

*rá? magnus error, absit; hanem bort igyál rendszerént még pedig a francia bornak a javát, Rhenanum, Mosellanum, Hispanicumot, minél inkább közelít a magyar borhoz; jó konyha, jó pince légyen a patika csak.*²⁹

Ha metaforikusan olvassuk, ez a részlet annak summázata, miszerint Bethlen nem tudja interiorizálni ezt a bizonyos külhoni világot, testileg éli meg és fejezi ki az attól való idegenségét. Az is jól látszik ebből, hogy a betegség ugyancsak metaforikus jelentéssel bír: a betegség során felgyorsul az életidő, a *tempus* fogyatkozása, mintegy energiaválságot, és ezzel minden esetben válsághelyzetet, halálközeli tapasztalatot jelent. A betegségek leírása tehát a személyes válsághelyzetek leírásaként is olvasható, és nem véletlen, hogy a narrátor csodának minősíti azt, ha egy betegségből úgy gyógyult ki, hogy az nem hagyott nyomot a testén. Kitűnő példa az ilyen jellegű betegségábrázolásra az a szövegrészlet, mely Bethlen első feleségének halála előtti órákat örökíti meg, amikor az elbeszélés szerint a beteg világosan érzékeli életidejének lejártát, test és lélek különválását: „Itt fekszik ugyan a testem ebben az ágyban, de régen pokolban vagyok.”³⁰

Ez egyébként antropológiai szempontból is nagyon érdekes metafora-sor, hiszen azt implikálja, hogy a lélek van a pokolban, azaz a lélek szenved. Az *Elöljáró beszéd* szerint a szenvedés egyértelműen a testi működéshez kötött sajátság, ugyanakkor az *Önéletírás* szövege nyíltan kimondja: „[...] de soha ilyen nehéz munkám, és annyi bosszúságom, fáradságom nem volt, és valószínűleg megtapasztaltam magamban, hogy az embernek a lelke fájhat”.³¹ A Bethlen-szöveg antropológiájában tehát az ember legbensőbb tapasztalata nem más, mint a szenvedés: olyan tapasztalat ez, mely képes áttörni a *tempus* életidejének alárendelt testi szférából a halhatatlansághoz, azaz az *aeternitas* örök idejéhez kapcsolt lélek szférájába.

Míg a betegség a személyes életidő fogyatkozásának felgyorsulását jelzi, szerepel a szöveg metaforahálózatában egy olyan tényező is, amely ezen életidő folyamatának egyfajta felfüggesztésére, kizöklentésére alkalmas. Ez pedig nem más, mint az *Önéletírás*ban és az *Imádságoskönyv*ben egyaránt többször hangsúlyozott jósló, azaz somnium vagy visio típusú álmok jelensége.³² Az álomleírások azért is nagyon érdekesek, mert a narrátor szinte min-

²⁹ BMM 578.

³⁰ Uo. 744.

³¹ Uo. 756.

³² A korabeli álomértelmezésekhez ld. *Dobozy Nóra Emőke*: Álom és álmatlanság az Árgirus-históriájában. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, rec.iti, 2010. 35–41.; *Voigt Vilmos*: Régi magyar álmok és álomelméletek. *Ethnographia* 115 (2004) 47–62.

dig értelmezi is azokat, ezáltal feltárja előttünk saját metaforahálózatának eleddig is vizsgált működési elvét. Álljon itt egyetlen, komplex példa erre:

„Láték egy álmot: mintha én abban az oda feljebb leírt kertbéli deszkaházacskában volnék szegény első menyecske feleségemmel s mondám: Én a mezőre megyek, hozzák elé a paripámat; s eléhozák. Monda a feleségem: Ne menjen kegyelmed, lelkem, süvegben, mert igen meleg vagy, hanem kalapban, még pedig menjen kegyelmed először ahol a felső jégverem felé, itt a kertben az alsó út mellett lévő rózsasalugashoz (megvolt ott valósággal is ez a rózsafalugas és az út), ott talál kegyelmed egy bokron hét rózsát, a legszebbet szakassza le, s tegye a süveg- vagy kalapra. Elmenék, úgy találám, szakasztám s feltevém, és ezzel felébredék. Ezen ki tudott volna valamit érteni? de majd a dolog Józsefe létszen ezen álomnak. A hét rózsza hét személy, akit nekem ekkor commendáltak: három özvegy és négy kisasszony. Amely útra igazított, az én szentmiklósi házamtól elnézve, arra vagyon Királyfalva, ahol felnevelték Rhédei Júliát. A szerző is, Bánffy Sára, és anyja-forma, mert ez nevelte, ott lakott; a más nevelőanyja és most elszerzője, Rhédei Istvánné is, akár Disznojót, akár Szentgyörgyöt értsd, ahol nevelték, arra vagyon; a mostohaanyám is, a majd házassító asszonytanácsnak praesidense, arra lakott Teremiben; ez a három asszonytanács volt a rózsabokor, a jégverem felé, mert vénnek voltak. Ezek között volt énelöttem a tanácsban egyszersmind a hét rózsza, kik közül Isten igazgatásából ők is, én is választók a legszebbiket, és bizony valósággal mind termete, ábrázatja, üdeje, erkölce s elméjére nézve a legszebbiket, mert abban az üdőben kisasszony nevet viselő eladó leány hozzá hasonló nem volt; de a kisasszony nevet csak a nemzete, akik nevelték, azoknak tekinteti, atyafisága, ritka szépsége tartotta rajta, mert ennek sem apja, sem anyja, sem hazája, sem jószága, sem belső értéke, sem másról reá szállandó successiója nem volt.”³³

Az álom metaforikusan értelmezett nyelve egyértelműen térbeli koordinátákat és testleírásokat, pontosabban testmetaforákat ad meg. A térbeli koordináták a közösségi térben történő eligazítást szolgálják – ekként is applikálja őket az álom „Józsefe”, azaz megfejtője, irányokra és helységnevekre váltva be őket. A testmetaforák (rózsza és jégverem) szubjektumokra vonatkoznak, ennek megfelelően konkrét, személyeket jelölő utasításként érti a narrátor őket – sokatmondó egyébként, hogy ezek a testi jegyek egyszersmind testidő metaforák is: a jégverem a vénség, a rózsza a szépség és fiatalság jelölője. A legszebb, és a szöveg művészi megalkotottságát talán leginkább kiemelő térképzete ennek az álomnak azonban a kerti deszkaház, ahol a már meghalt

³³ BMM 747–748.

első feleségével találkozik álmában az elbeszélő. Ez ugyanis a személyes tér egyik legmarkánsabb és igen ritka megjelenése a szövegben: a saját építésű kerti lakban zajlik le a találkozás a volt feleséggel – ahol a saját építésű kerti lak az álombéli találkozás tényleges színhelyének, a saját maga által táplált, művelt, gondozott szubjektumnak, a narrátor énjének a térbeli metaforája. Ez a tér, ahogyan maga az álom is, kívül van a *tempus* életidején, az életidő múltja (volt feleség), jelene (tépelőedés) és jövője (leendő menyasszony) egyszerre jelenik meg benne: Bethlen idő-metaforáját alkalmazva olyan torony ez, melyre ugyan az életidő lajtorjáján jutott fel a narrátor, de rálátást enged az *aeternitas* végtelen egyidejűségére.

Van a szövegben azonban még egy lajtorja, melynek segítségével kiszakadhat az elbeszélő saját életidejének, saját folyamatosan változó testidejének megállíthatatlan sodrásából. Az *Önéletírás* első fejezetei egy erőteljesen testi jegyekhez kötött szubjektum-portrét kínálnak.³⁴ Mint azt Laczházi Gyula leszögezte, „sem a puritánus lelkiismeret-vizsgálati előírásokból, sem Bethlen karteizianizmus-recepciójából, de a törvényszéki beszéd szabályaiból sem következik például az a mód és az a részletesség, ahogyan Bethlen önéletírásában önmaga mását megalkotja. E tekintetben a reneszánsz humanista önéletírás hagyománya vagy a fiziognómia és a humorálpátológia orvosi tudása tekinthető fontos ösztönzőnek.”³⁵

Ez a hagyomány sem magyarázza azonban, mi az oka annak, hogy ez az ön-leírás miért nem teljes egészében egy ekphrázisz jellegű, statikus deskripció, sokkal inkább egy meglepően dinamikus portré: mivel a test és a testidő Bethlen-féle felfogása szerint ennek alapformája a folyamatszerűség és az állandó mozgás, ez az önportré is folyamatszerű jegyekre épít. Ilyen a „nemzetségemről” szóló indító fejezet, mely az egyént egy családtörténeti folyamat részeként mutatja be, vagy az „indulataimról” szóló ismertetés, mely saját szenvedélyeinek folytonos dinamikájában ragadja meg a szubjektumot. Elkülönül azonban ettől a sortól a második fejezet első része, melyet a narrátor saját termete és ábrázata leírásának szentel. Ez egy teljes mértékben korporális jegyeken nyugvó, statikus önportré, mely a szöveg talán legplasztikusabb, vizuálisan leginkább megragadható részlete. Ennek nemcsak azért van jelentősége, mert Bethlen Miklósról nem maradt fenn semmilyen képi ábrázolás – pontosabban semmilyen hiteles ábrázolás, csupán egy fiktív metszet, mely a vesztőhelyen ábrázolja őt.³⁶ Idézzük Bethlent:

³⁴ Uo. 487–530.

³⁵ Laczházi: i. m. (2. j.) 349–350.

³⁶ A metszet képét és bemutatását, mely a soha meg nem történt kivégzést mutatja be, ld. Németh S. *Katalin*: Bethlen Miklós kivégzése (?). Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 3. 369–372.

„Termetem sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes közeparánt való volt, ábrázatom hosszúka, barnaszeg, piros. Ifjúságomban elég szemet szűrt; elég az, férfi ábrázatban sokaknál volt szebb, és vénségemig is tartott, sokaknak csudájára, szépségem, kivált nyomorúságos esetemhez képest. Hajam, szemöldököm, bajusz-, szakállom fekete vagy setét gesztenyeszín volt. Bajuszom nagy volt, szakállomnak is, mint szokták mondani, a tarisznyája megvolt, de a madzagja kétfelől a torkomon volt inkább, mintsem az orcámon, melyre nézve én soha meg nem hagyattam volna, ha a rabság 62 esztendő koromban meg nem hagyassa kedvem ellen vélem; a két felől lejövő hosszú haj elég tisztességes, megviselhető szakállá csinálta a szakállat becsüllené szokott szem előtt. Lassú és késő öszülésem volt; már 67. esztendőben járok, mégis bajuszomnak, szakállomnak fele ősz, a hajamban pedig talán huszonöt szál sem fejeér, sőt observáltam ezelőtt huszonkét esztendővel, a bajuszomban néha egy-két szál ha fejeéredni kezdett, egy kevés üdő múlva megsárgult s visszafeketedett, úgy, hogy az urak még reám fogták, hogy a szép ifjú feleségem tépi ki, én pedig bizony soha afféle bolondságot nem követtem, sem hajam, sem bajusz-szakállommal. Szemem felette fekete és fényes volt, akármely sólyom szeménél nem alábbvaló, leánynak sokat ért volna, jó erőslátó is volt, élesen messze, és akármely apró objectumot is jól láttam, horgast és egyenest, rútat és szépet igen megkülönböztető volt, úgy, hogy az emberek csodálták. Ötvennégy esztendő koromban mégis elkezdtem okulárral élni, nem a szükségért, hanem azt hallottam, hogy úgy az ember szeme tovább tart; most ugyan vénségemben anélkül sem írást, sem olvasást nem követhetek, de avval akármely apró írást, kivált nappal, igen jól látok, egyéb nézésben pedig úgy vagyok, mint ennek előtte húsz vagy több esztendővel. Orrom nem a felette való nagy orrokféle volt ugyan, de nagyocska, horgas, aquilinus nasus, gyermeki csintalanság miatt való esés egy kicsinyded a hegyét meglaposította volt, de minden dísztelenítés nélkül. Szaglásom felettebb is erős volt, akár jó, akár kedvetlen szag iránt majd a kényességig. Füleim nagyocskák, de nem is mód nélkül valók, és felette jól hallók, mely sokszor az álmomat is elbontotta. Az alsó állam éle hosszúcska volt, mely miatt az alsó rend fogam majd természet vagy rend kívül küljebb volt a felső rendnél, és emiatt a fogam maga pusztította el egymást; ifjanta fáj is. Ízlésem igen jó, erős, sőt talán kényes is volt. Az én karjaim az én termetemhez képest felette hosszúak voltak, nálamnál sokkal magasabbaknál is ritkán volt mása. Ahhoz képest kezem ujjai is, körmei is szép hosszúak, de lábam ujjai, körmei rút, ocsmány tekercsek voltak, talán a szűk, kicsiny csizma miatt, mert másként a lábam járnai, futnái, ugrani és minden láb tisztire bizony jó volt, kivéven a táncot és úszást, mert azt a két testi mesterséget soha meg nem tudtam tanulni sok igyekezéssel is, azért is beléhagytam. A hajam soha a vállamig sem nőtt felette le, lágy és ritka is volt. Magyar hosszú haj-

nak ugyan meglehetett, mert terhemre nem volt, de német urfi nem adott volna jó szót érte; minden éjszakára felkötöttem és úton is, úgy osztán felkondorodott a vége annyira, hogy meglehető volt. Én ugyan, mint ide alább meg lesz írva, fogadásért hagyattam volt meg. Viseltem, úgy látom; ha még élek, elkopik. Derekam vékony, csukahasú, kezem, lábam száraz, mint a szarvasnak, mondani csak bőr, csont; nagy temérdek vastag erek, inakból állott a testem, mégis az orcám, nyakam, torkom, combjaim, tőporám szép húsosak, teljesek voltak, úgyhogy az sem testesség és kövérség, ösztövérségnek vagy szikkadt szárazságnak nem mondattatható, hanem Istentől áldásul adatott könnyűségnek tartottam; ahhoz képest jó gyalog és (nem kérkedem véle) de jó könnyű és kemény s merő derekú, meglehető szép lovas voltam. Erőm is az én természetemhez képest nagyobb volt, mintsem ember külső s első tekintettel gondolta volna, kivált a karjaimban. Írhatnám próbáit, de hiábavalósággal kérkedni s papirosat tölteni nem akarok. Talán ez is sok.”³⁷

E szövegrészlet vizuális élményszerűsége abban rejlik, hogy nem folyamat-szerű képi elemekből épül fel. Felbukkan ugyan ennek lehetősége, főként az öszülés és látás kapcsán, de a leírás többi része egyértelműen nem a testi változás jegyeit kívánja megjeleníteni, mint másutt a köröm növekedésének leírása – sokkal inkább egy olyan ideális állapotot rögzít, melyet egyértelműen múltbeli állapotként jelöl meg. A kép tehát pillanatfelvétel: Bethlen Miklós teste életidejének zenitjén. A Bethlen-szövegnek ez az a részlete, ahol az idő eleddig egyáltalán nem tárgyalt változata jelenik meg, megkettőződve: a kiterjedés nélküli, kimerevített *momentum*. Ez a portré voltaképp két *momentum* egyszerre történő megragadása. Egyfelől a testi idő zenitjének kimerevítése és rögzítése: pont, *momentum*, ahol a narrátor szeretné megállítani életidejének szüntelen sodrását. Másfelől pedig annak az időpontnak a rögzítése, amikor ez a különös és rendhagyó kitörés a testidő sodrásából megtörtént. A szöveg ugyanis szokatlanul és világosan utal saját megírásának idejére: a hatvanhét esztendő Bethlen Miklós az, aki a húsz év körüli Bethlen Miklós testének megörökítésével megállítja a vészesen fogyatkozó életidőt úgy, hogy művészi testképet rajzol szavakkal. E kettős *momentum* tehát egyszerre a kép ideje és egyszerre az alkotás pillanata is. Azaz nem más, mint az *Önéletírás* művészi ideje, mely romlatlanul megőrizte számunkra a huszonéves Bethlen Miklós remekbe szabott portréját.

³⁷ BMM 491–493.

„CSALÁRD MESTERSÉG”

KORNIS GÁSPÁR *POLITIÁJA* ÉS BETHLEN MIKLÓS *ÖNÉLETÍRÁSA**

T. ORGONA ANGELIKA

Bethlen Miklósról nem maradt fenn hiteles ábrázolás, holott önéletírásában említi, hogy 1665-ben, velencei utazásából hazatérőben, Bécsben több változatban is megörökítette alakját egy képíró: „Isten több pénzt adván, vásárlék holmit, képemet leíratám nagy és kicsin mértékben”.¹ Az elveszett vagy lappangó portrék helyett maga a mű, az „élete leírása magától” tekinthető a kancellár szó szoros értelmében vett *életrajzának*, önmagáról, a „külső emberről” alkotott képmásának. Le kell azonban szögeznünk – a kognitív pszichológia eredményeit felhasználó régi magyar irodalomtudomány megállapításai nyomán – hogy ez az arcmás fiktív, utólagosan konstruált „énreprezentáció”, és nem feleltethető meg teljes egészében a történelmi személynek, amint a szerző által festett korrajz sem tekinthető történelmi valóságnak. Mégis, a Bethlen Miklós által megalkotott *Bethlen Miklós* hús-vér, eleven alak; pontos személyleírását, élete nagy próbatételeit és ezer apró mozzanatát ismerjük, sőt tágabb környezetét is aprólékos pontossággal ecseteli a szerző, az olvasó elé varázsolva a 17. század végi *Moribunda Transylvaniát* és peregrinációja szellemi és érzéki tapasztalatait egyaránt. Fizikai–lelki–szellemi jelenléte a ma emberét is magával ragadja.

Bethlen Miklós nagyszabású művének számos tekintetben ellenpólusát képezi erdélyi kortársa, ruszakai Kornis Gáspár (1641–1683) novellányi terjedelmű emlékirata.² Első pillantásra szembeötlik, mennyire távol áll egymástól a két írói világ: Bethlen „őszintesége” és Kornis furcsa rejtőzködése. Az utóbbi által konstruált én szinte bújócskázik, el-eltűnik saját alkotásának lapjain. Míg Bethlennél az önéletírás teljes lelkiismeret-vizsgálaton alapuló,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ BMM 610–611. Bethlen Miklósnak egyetlen fennmaradt korabeli (fiktív) ábrázolása ismert: egy kis méretű metszet, amely a kancellár kivégzését ábrázolja, az 1704-ben történt elfogatása után felröppent (ál)hír alapján. Ld. *Németh S. Katalin*: Bethlen Miklós kivégzése (?). *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 3. 369–372.

² Kornis Gáspár emlékirata több szövegkiadásban is fellelhető: *Kornis Gáspár* feljegyzései Erdély és családja viszontagságairól. Közvetteszi Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum, II. (1860) 333–351.; *Kornis Gáspár* emlékirata. In: Haldokló Erdély 1662–1703. Bev. Makkai Sándor. (Erdély öröksége) Budapest, 1942. 1994. 199–215.; *Kornis Gáspár*: Erdély és családja viszontagságairól. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Kiad. Bitskey István. (Magyar Remekírók) Budapest, 1982. 322–342. Autográf példánya: Kolozsvári Állami Levéltár, Kornis családi fond nr. 131.

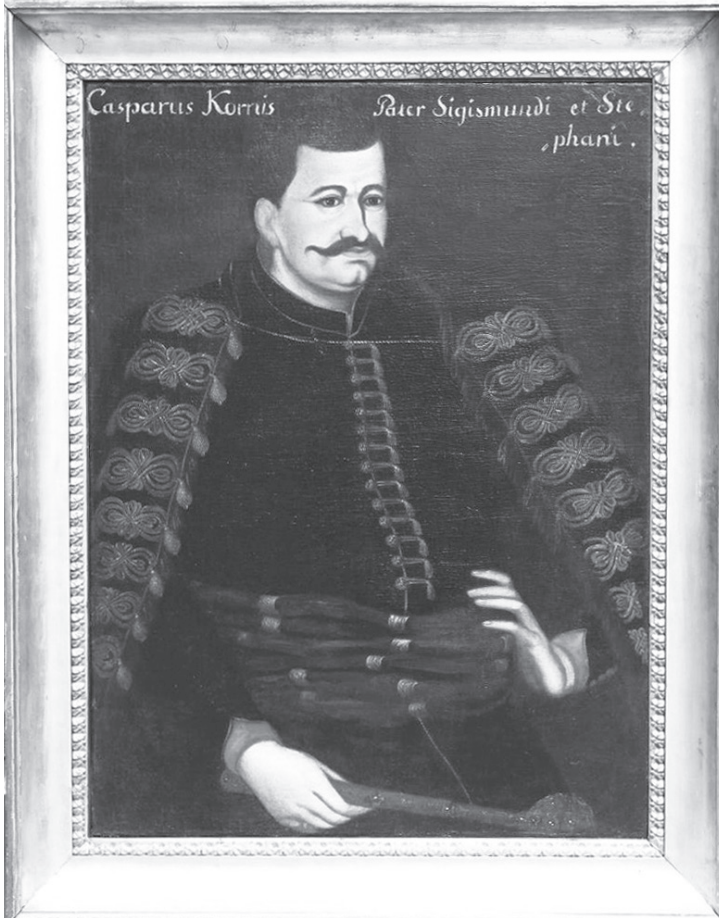
nyílt penitenciatartással felérő kitarulkozás, addig Kornisnál utalásokkal bőven fűszerezett szemérmes hallgatás. Első pillantásra szembeötlik mindez, valóban; viszont a szöveg mélyére hatoló alaposabb vizsgálat, a más, külső forrásokat is segítségül hívó kutatás során kiderül, hogy „mindenről” Bethlennél sem esik szó, és az, hogy a szerző vajon tudatosan elhallgat, dezinformál vagy egyszerűen csak tömörít egyes esetekben, egy másik tanulmány témája lehetne.³

Bethlen és Kornis eltérő írói attitűdje mögött sok tekintetben eltérő neveltetést, eltérő szellemiségű kulturális közeget találunk. Bethlen Miklós Keresztúri Pál és Apáczai Csere János tanítványa, neves protestáns egyetemen hallgatója volt, míg Kornis Gáspárt a kolozsmonostori jezsuiták vették szárnyuk alá.⁴ Bethlen a protestáns, puritán szellemiségű elit képviselője, Kornis pedig a katolikus beágyazottságú, generációk óta kisebbségbe és ellenzékiességbe szorult főnemesi mentalitás örököse. Bethlen Miklós tudatosan készült a politikai szerepre: édesapja, a történetíró és államférfi Bethlen János azt szerette volna, ha utóda lesz a kancellári székben. Az Apafi-korszakban még kiszorult a politikai hatalomból, igazi karriert csak a fejedelem és Teleki Mihály halála után futott be. Bethlen Miklós (és János) pályája jól ismert,

³ *Jankovics József*: Önéletírás és történeti hitelesség. Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen-levelezés tükrében. In: BML 15–28.; *Lukinich Imre*: A bethleni Bethlen család története. Budapest, 1927. 275–458.; R. *Várkonyi Ágnes*: Bethlen Miklós gróf, a politikus. Erdélyi Múzeum 55 (1983) 6–12.; *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus. (Csokonai Könyvtár 40) Debrecen, 2007. 38–45.; S. *Sárdi Margit*: A két Rákóczi György ellenzéke. In: A politika műfajai a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Gyula, 2005. május 25–28. http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Sardi_M.pdf. A letöltés ideje: 2017. 05. 24.; S. *Sárdi Margit*: Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletrírások. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai. 2006. május 24–27., Kolozsvár. Szerk. Balázs Mihály – Gábor Csilla. (Egyetemi Füzetek 3) Kolozsvár, 2007. 209–222.; *Nagy Levente*: Az emlékirat-irodalom. In: A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László – Orlovsky Géza. Budapest, 2007. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei_1/ch47.html. A letöltés ideje: 2017. 05. 18. Önéletrírásról, emlékiratról lévén szó, nem mellőzhetjük a téma gazdag szakirodalmát sem, a fentebb említett Emlékezet és devóció-kötet tanulmányai mellett a nemzetközi irodalomelméleti megközelítéseket, amelyből a Helikon folyóirat tematikus, 2002. 3. számának irodalomtudományi írásait, a Jelenkor 2000. 1. számának a témába vágó dolgozatait és *Paul de Man*: Az önéletrajz mint arcrongálás című, magyarul a Pompei 1997. 2–3. számában megjelent munkáját említeném.

⁴ S. Székely Kornis Ferencnek, Kolozsmonostor, 1655. május 10. KÁL Kornis 381. No. 43.; Gasmanus Oswaldus atya Kornis Ferencnek, Kolozsmonostor, 1654. július 26. MTA Könyvtár Kézirattára, Verness Endre-gyűjtemény, A Kornis család oklevéltára, Ms 425. III. kötet No. 1908.; *Bíró Vencel*: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 35.) Kolozsvár, 1931.; *Varga Júlia*: Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig. Doktori disszertáció. Budapest, 2007. 67. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargajulia/disszert.pdf>. A letöltés ideje: 2017. 05. 19.; *Varga Júlia*: A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784). (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 6) Budapest, 2007.

életművük a korszak megkerülhetetlen monumentuma – szemben Kornis Gáspár és apja, a naplót is vezető Kornis Ferenc még feltáratlan életrajzával, kevésbé ismert műveivel.

Különös véletlen, hogy éppen Kornis Gáspárról maradt fenn portré. (kép) A festmény a Magyar Nemzeti Múzeum raktárából került elő. Bajuszos, meglett ember látható a képen. Rövidre nyírt, fekete haja, aransujtásos dolmánya, panyókára vetett mentéje, ezüsttel díszített zsinóröve csaknem egybeolvad a háttér sötétjével; minden fény az arcára, kezeire esik, így ezek markánsan kiemelkednek környezetükből. Tekintete nyugalmat, erőt sugároz, szájának, metszett állának kemény vonása határozottságról árulkodik. Jobb kezében hatalmi jelvényt: ékkövekkel kirakott aranyos buzogányt tart. A kép

latin felirata: *Casparus Kornis Pater Sigismundi et Stephani*.⁵ Ezt a meghatározást feltehetően egy generációval később, fiai kérésére pingálta a vászon tezejére az ismeretlen mester; kérdés, vajon maga az ábrázolás egykorú-e, vagy esetleg egy ősgaléria számára, utólagosan festetett portréval van-e dolgunk. A felirat abból a szempontból is figyelemreméltó, hogy a szokással ellentétben az ábrázolt személyt nem rangjával, tisztségével határozza meg – marosszéki főkapitányi méltóságára a képen csak a buzogány hivatott utalni, és a *liber baroi* titulust sem említi a szöveg⁶ –, hanem *apaként* definiálja: mintha a festmény modelljének összes érdeme az lett volna, hogy Kornis Zsigmondot, Erdély későbbi gubernátorát és Kornis István guberniumi tanácsost nemzette.

Kornis 1678-ban, Apafi Erdélyében kezdte írni visszaemlékezését, melyet az egyszerűség kedvéért emlékiratnak neveztünk, holott a szöveg elején az áll: „Egy kis rövid politia.”⁷ A *politia* mesterszó: kulcs, amely ajtót nyit az emlékirat talányos hallgatásainak, utalásainak megfejtéséhez, értelmezéséhez. De mit is jelent pontosan? Bethlen Miklónál maradva, az önéletírásban szó esik Caraffa generális *subtilis politiájáról*, a *politia* és *regimen* változásáról,⁸ Cserei Mihály históriájában „Bánffy Dénes *politijáról* Béldi Pál ellen”⁹, Zrínyi Miklós *Áfiumában* pedig a muszka *ostoba politiájáról*¹⁰ – a szó jelentését talán a politikai praktikával, ügyeskedéssel, fondorlatossággal, cselszövésssel lehetne körülírni. Továbbolvasva az emlékiratot világossá válik, hogy Kornisnál ez a bizonyos *politia* minősített: „de ki győzné ez világ mesterséges

⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1543.

⁶ A *liber baroi* és a marosszéki főkapitányi méltóságaira ld. temetési beszédét és epitáfiumát, kiadva: A Göncz-Ruszkai Gróf Kornis-Család Anyakönyve (1446–1917). Összeállította Dr. Veress Endre. Kegyeletes emlékül kiadta Gróf Kornis Károly. Budapest, 1917. 72–81. Újabb kiadása: Az első kuruc mozgalom korának költészete, 1672–1686. Szerk. Stoll Béla – Varga Imre. RMKT XVII. 11. Budapest, 1986. 459–467, 531–532.

⁷ Kornis-kézirat, i. m. (2. j.)

⁸ 1688-ban, Erdély katonai megszállását követően Caraffa generális egyenként tárgyalta a fejedelmi tanács tagjaival, „melyben hogy *subtilis politiája* volt, ebből gondolom”, BMM 792. Ugyanebben az évben Bethlen Miklós egy különös álmodat látott: a fogarasi palotában a pohárszék és a kemence helyet cseréltek, amely – az emlékiró szerint – az erdélyi változásokat jövendölte meg: „Pohárszék, kemence contra rationem való elfordítása és a nagy hallgatás a várban, nem a következett *politia* s regimen változását jelentette-é?” (Kiemelések tölem. O. A.) BMM 809.

⁹ Cserei e szavakat adja Teleki Mihály szájába: Bánffy Dénes „azon igyekezik, hogy a kegyelmed [értsd: Béldi Pál] feleségit is kegyelmedtől elidegenítse, melyben is kicsoda *politija* legyen, kegyelmed bölcsen általértheti”; másutt: „Nem vala sem Béldi Pálnak, sem Bethlen Miklósnak annyi vétke is akkor, mint a mai született gyermeknek, azt maga is tudta jól Teleki Mihály és a több társai, hanem az volt *politijok* benne, hogy a fejedelem előtt vádolják el és megfogatván, annak utána aminemű conditiókkal ők szeretik, úgy bocsássák el.” *Cserei Mihály*: Erdély históriája (1661–1711). Kiad. Bánkúti Imre. (Bibliotheca Historica) Budapest, 1983. 110, 125.

¹⁰ „Muzskát nem számlálom... Az ő országok messze, vitészségek nevétséges, *politijok* ostoba, birodalmok tyrannus.” Az török áfium ellen való orvosság. In: *Zrínyi Miklós* prózai művei. Kiad. Kovács Sándor Iván. Budapest, 1985. 213.

Politiát, s csalárd mesterségit mind pennára venni”,¹¹ másutt: „ez világnak az ő megvetése, igen gonosz politiát nemzett az emberi társaság közi”.¹²

A *politia* szó vezet el bennünket ahhoz az alapvető kérdéshez is, hogy mi lenne – a szerzői intenció szerint – a két mű funkciója? Kornist alapvetően pedagógiai szándék vezérelte; a családi és egyéni narratíva eszközként, példázatgyűjteményként szolgál a parainesishez, jelesül ahhoz, hogy hogyan éljék túl utódai a világ *mesterséges politiáit és csalárd mesterségét*. Hasonló céllal ragadott pennát Bethlen Miklós is, aki az *apológia, testamentum, instructio* jelzőkkel illette művét, melyet ő is háza népének, maradékainak dedikált. A szerzői akarat és a célközönség egybecseng, ám a párhuzamok dacára már a bevezető gondolatokban szembeötlik egy alapvető különbség: míg Bethlen a kiinduló létállapotot – a keserves rabságot – egész konkrétan néven nevezi,¹³ addig Kornis a folytatásban virágnyelven fogalmaz; ezért további kutatások során szerzett egyéb információk híján aligha derülhet ki, mit érthet Isten „sokféle Látogatási” alatt, vagy mi készthette szerzőnket „búskodó gondolkodás”-ra.¹⁴

Már az első soroknál beleütközünk abba az alapvető problémába, hogy Kornis Gáspár életrajzának feltárása nélkül nem értelmezhető az emlékirat sem – amely természetesen a megírandó biográfia fontos forrása is egyben. Egy évtizede Gábor Csilla a modern filológia eszközeivel, extratextuális források bevonásával, a devóció és konfesszió kontextusából vizsgálta a művet, rámutatva az eddigi szövegkiadások hibás olvasataira, amelyek nemcsak a korábbi irodalmi értékelést vitték tévutakra, hanem a történeti tényeket is elferdítették.¹⁵ Az ő megállapításaival egyetértve, azokat továbbgondolva a szövegértelmezés alapfeltételének tartjuk a szöveg kritikai kiadását a kolozsvári levéltárban őrzött autográf példány alapján, és a még hiányzó pályaképek megalkotását.¹⁶

¹¹ Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 24r.

¹² Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 24v.

¹³ „Én, vilissimus homuncio, keressek-é hírt, nevet, glóriát magamnak? Ójjon Isten attól; hanem kelenít engem erre nagyobb részént az én maradékom és házam állapotja, melynek kezében én ezt, mint egy apológiát, vagy testamentumot és instructiót, úgy hagyom. Mert, minthogy én rajtam a világnak üldözése rendkívül való volt az én ifjúságomtól fogva, és kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani, hogy talán Erdélyben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem.” BMM 406.

¹⁴ „Egy kis rövid *politia* mellett nem magam csekély elmém mutogatására, sem más *politicusabbak* tanulására, hanem Isten, az kiket ez Kornis házban megmaraszt, jóvoltából, azoknak tanuláságra, nem ártolmosnak ítiltem pennára venni, sokféle látogatási között az felséges Istennek, búskodó gondolkodásim közben.” Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 13r.

¹⁵ Gábor Csilla: Emlékezés és felejtés, devóció és konfesszió. Kornis Gáspár emlékirata és környezete. In: Emlékezet és devóció, i. m. (3. j.) 233–245.

¹⁶ Az emlékiratban szereplő ősök közül az idősebb Kornis Gáspár (1546 k. –1601), és fiai, Boldizsár és Zsigmond pályájára ld. *T. Orgona Angelika*: Unikornisok Tündérországbán. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k. – 1648). Budapest, 2014.

Jelen pillanatban, a téma és terjedelem szabta korlátok között, csupán egy történeti vázlatot nyújthatunk a mintegy száz esztendő felölelő családtörténethez, mindenekelőtt a megidézett két politikus és író, Bethlen Miklós és Kornis Gáspár pályájának kereszteződéseit tartva szem előtt.

Kornis Gáspár tekintélyes, de még erdélyi mércével mérve is rendkívül hányattatott sorsú család sarja volt. Apja, Kornis Ferenc (1607–1661) mindössze háromesztendő volt 1610-ben, amikor édesapját, Kornis Boldizsárt Báthory Gábor lefejeztette a széki merényletben játszott szerepe miatt. Ferenc nagybátyjai közül csak Kornis Zsigmond maradt életben, aki pártfogásába vette Boldizsár árváit. Leányát és egyik fiát szerzetesi pályára irányította, majd Kornis Ferencet tette meg a birtokállomány egyedüli örökösévé. A nagybácsi gondoskodott a család vallásának és társadalmi állásának megfelelő iskoláztatásról is: Ferenc és öccse, István a nagyszombati és bécsi jezsuita kollégiumban tanultak. Később István Grazban látogatta a filozófiai fakultást. Feltételezhetően az alsó-ausztriai városban ismerkedtek meg a Kornisok Zrínyi Miklóssal és Péterrel, amely kapcsolatnak később Kornis Gáspár vonatkozásában lesz jelentősége. A tanulmányai végeztével hazatérő Kornis Ferenc Bethlen Gábor udvarában teljesített szolgálatot. I. Rákóczi György fedelemsége idején több ízben vállalt közeleti szereplést, 1636-tól a kolozsi főispáni címet viselte.¹⁷ 1633-ban házasságot kötött gyekei Wesselényi Katával, Wesselényi Boldizsár Doboka megyei főispán lányával. Amikor 1641 körül megszületett a „kis Gáspár huszár”, szülei és a nagybácsi derűs, kiegyensúlyozott, szeretetteljes légkört nyújtottak számára.¹⁸

II. Rákóczi György uralomra kerülésével ismét megszakadt a család történetének felívelő szakasza. *Nulla fortuna sine invidia* – idézi a szentenciát az emlékirat.¹⁹ Kornis Ferencet mint a jezsuita rend legfőbb erdélyi patrónusát támadások érték a fejedelem és tanácsadói részéről.²⁰ Az 1650-es években a közügyektől visszavonultan élt.²¹ 1657-ben fordulat állt be II. Rákóczi

¹⁷ I. Rákóczi György kinevezési oklevele. Szamosújvár, 1636. február 11. KÁL Kornis 14/a.

¹⁸ Kornis Ferenc pályájáról önálló tanulmány még nem született. Életének 1648-ig terjedő időszakáról ld. *T. Orgona*: i. m. (16. j.) 174–181, 246–249, passim.

¹⁹ Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 15v.

²⁰ Az emlékiratban említett „vád”, miszerint Kornis Ferenc a jezsuiták „fautora”, azaz jótévője volt, igaz: őt és nagybátyját, Zsigmondot a misszió két legfontosabb patrónusaként tartotta számon az erdélyi jezsuita páter, Milley István. Milley jelentései kiadva: EOE XV. 477–574. Vö. az 1648. évi jelentésben: „Primarius patronus esset, si quid auferet ob principem facere pro re catholica, magnificus dominus Sigismundus Kornis consiliarius principis ejusdem, sed quod effectu nequit, facit affectu et amore, quo amplectitur singulariter patres illius loci. Secundarius. Magn. dominus Franciscus Kornis, nepos senioris, qui nostros ex corde amat, sed non multum elemosynae dare potest.”

²¹ Csak az 1658. évi januári országgyűlésen választják meg tanácsúrrá a tatár rab Kornis Ferencet, kiszabadulása utánra. Tisztsége haláláig csak névleges maradt. Ld. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivaltörténet 6) Budapest, 1980. 30, 107.

György és Kornis Ferenc viszonyában, a nemes úr – korábbi mellőzöttségét és sérelmeit félretéve – részt vett a hadjáratban, és a tatárok fogságába esett. A család komoly anyagi áldozatot vállalt a szabadulás érdekében.²² Szabadulása után Kornis Ferenc loretoi zárandoklatra indult fiával, Kornis Gáspárral. Már hazafelé tartottak a híres Mária-kegyhelyről, amikor váratlan tragédia történt: az apa Bécsben agyvérzést kapott és meghalt. Fia – Lipót császár engedélyével – a bécsi ferencesek templomában helyezte végső nyugalomra. Apja halála után Kornis Gáspár Kemény János támogatói köréhez csatlakozott, és visszatért vele Erdélybe. Részt vett a nagyszülősi csatában, ahol a fejedelem életét vesztette, de maga Kornis Gáspár is, amint írja, csak Isten irgalmából, sok veszedelem árán szabadult.²³

Az emlékirat narratív része nagyjából eddig követi nyomon a közéleti eseményeket. Az olvasónak, aki ezután is figyelemmel kíséri az elbeszélést, az az érzése támadhat, hogy Kornis Gáspár ezután a politikától visszavonultan élt, és semmi más nem foglalkoztatta, mint a család, valamint a birtokok visszaszerzése. Megemlíti, hogy 1663-ban feleségül vette Balási Erzsébetet, rátóti Gyulaffy László özvegyét, majd, miután első felesége gyermektelenül halt meg, 1675-ben elvette gróf Csáky István hajadon leányát, a Báthory Zsófia munkácsi udvarában nevelkedő Csáky Mária Klárát,²⁴ és az ifjú asszonytól szép gyermekei születtek.²⁵

Saját politikai tevékenységéről a narratív részben teljes mértékben hallgat, holott pályájának gerince az Apafi-korra esett, amelynek közéletében aktív szerepet vállalt. Bethlen Miklós pályájával is több ízben kereszteződött életútja. A két férfi két egymást követő évben, Kornis 1641-ben,²⁶ Bethlen 1642-ben²⁷ született. Bethlen Miklós számos alkalommal említi Kornist önéletírásában – Kornis Gáspár viszont egyszer sem utal Bethlenre, sem senki másra az Apafi-korból. Pedig atyafiságban is álltak egymással, bár ez a kor

²² Vö. *Katkó Gáspár: A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története (1657–1575)*. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Budapest, 2009. 205–240.

²³ Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 20r.

²⁴ Vö. Csáky István tárnokmesternek és fiának, István országbírónak családi följegyzései; Gróf Csáky Mária ékszereinek és ruhaneműinek jegyzéke férjhezmenésekor. In: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. kötet 2. rész. Oklevelek 1500-tól 1818-ig. Szerk. Bártfai Szabó László. Budapest, 1919. 615, 751–758.

²⁵ Gyermekei: Kornis Zsigmond, István, Krisztina, Anna és Margit. Név szerint említi őket, mint Csáky Mária és Kornis Gáspár árváit: Kornis Gáspár temetési beszéde. 1683. június 7. In: *Veress E.*: i. m. (6. j.) 75., valamint *Lónyai Anna* halotti búcsúztatója. In: Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700). RMKT XVII. 17. Szerk., jegyz. H. Hubert Gabriella, a szövegeket kiad. Vadai István, a dallamokat kiad. Ecsedi Szuszsanna. Budapest, 2016. 131–132.

²⁶ Kornis Gáspár születési idejére a temetésére íródott gyászbeszédéből és a családi levelezés alapján következtethetünk. Ld. 6. j.

²⁷ BMM 487.

erdélyi főúri társadalmában nem számított rendkívüli körülménynek: nővéreik a Haller testvérpárhoz mentek nőül: Kornis Kata Haller Jánosnak, Bethlen Borbála pedig Haller Pálnak volt a hitvese. Tisztségeik is összekapcsolták őket: Bethlen 1676-os lemondásáig udvarhelyszéki főkapitány volt, Kornis fősege alatt 1663-tól haláláig a maroszekei hadak álltak. Kornis Gáspár Bethlen Miklós apjának, Bethlen János kancellárnak volt az üzleti partnere az enyedi pénzverőházban. Bethlen Miklós is be akart szállni az üzletbe, de végül nem látott elég fantáziát benne, és a többieket is lebeszélte a folytatásról.

Bethlen évtizedekkel túlélte Kornist, megérte a Kornis-fiúk felnötté válását is. Olyan pletykáról is tudósít azonban, amelyre az apa bizonyára nem lett volna büszke. A Gubernium kori erkölcsi állapotokat taglalva, a bűntetlenül maradt fratricidák, sodomiták és házasságtörők kapcsán rántja le a leplet a Kornisok magánéletéről. Az a szóbeszéd járta ugyanis, hogy Kornis Zsigmond feleségének Kornis István – előbbinek öccse – volt a szeretője, sőt, a házaspár gyermekeiről még az asszony édesanyja sem tudta megmondani, ki a vér szerinti édesapjuk. A téma további kutatást igényel, egyelőre úgy tűnik, a „nem zörög a hasaszt” esetével állunk szemben: Kornis Zsigmond végrendeletének a feleségre vonatkozó részei arra engednek következtetni, hogy nem éltek kimondottan jó házasságban.²⁸

Visszatérve témánkhoz, Bethlen Miklós és Kornis Gáspár pályájának keresztvezéseit fűrkészve megállapíthatjuk, hogy kapcsolatukat leginkább három személyiség neve fémjelzte: Zrínyi Miklósé, Bánffy Dénesé és Béli Pálé.

Bethlen Miklós és Kornis Gáspár életútjának egyik legizgalmasabb szakasza a Zrínyi Miklós udvarában eltöltött idő. Bethlen Zrínyinél múltatott pár napja közismert; Zrínyi utolsó vadászata és halálának leírása az egyik legszebb, leggondosabban kidolgozott része az önéletírásnak. A horvát bánhoz fűződő kapcsolat elbeszélése lehetne a legnépszerűbb, legidézettebb szelete Kornis Gáspár művének is, ha nem intézte volna el egy félmondatdal: „Az üdők alatt édes Atyám el temetése után in Anno 1661 én is hazámban jöttem, az Nagy emlékezetű Vitéz Gróf Zrínyi Miklós szolgálja Léven akkor csak házam szemlélésére”.²⁹ Az akkor az apja halálát megelőző, tehát 1661 előtti időszakra vonatkozik. Feltehetően a kolozsmonostori diákévek után állt be Zrínyi Miklós vitézi iskolájába.

Kornis Gáspár és Zrínyi Miklós ismeretségéről egyelőre nem találtam további utalást. Főnmaradt viszont az erdélyi politikus Teleki Mihályhoz írott levele a nevezetes, 1678-as esztendőből, amelyben a következő olvasható: „Nekünk, uram, Zrínyink is van.” Az utalás természetesen nem Zrínyi Miklósra, hanem egy ál-Zrínyire vonatkozik, a török földről érkezett csalóra, aki

²⁸ Gróf Kornis Zsigmond végrendelete. Közli Torma Károly. Magyar Történelmi Tár 1892. 173–185.

²⁹ Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 19r.

Zrínyi Miklós idősebb fiának, Ádámnak adta ki magát.³⁰ „Én elhittem, hogy ő – folytatja a levelet Kornis –, de nem esmerem, mivel akkor lött, mikor én az atyjától eljöttem. Annak már tizennyolc esztendeje lesz, vagy valamicskével, ha több.”³¹ Pontosíthatjuk tehát a fenti adatunkat: legalább tizennyolc évvel a levél keletzése előtt, *1660-ban* vagy már azelőtt véget ért szolgálata Zrínyinél (ezért nem ismerhette Zrínyi Ádámot, aki 1662-ben született).³²

A Zrínyiek és a Kornisok kapcsolata feltételezhetően nem volt újkeletű; már évtizedek óta ismerhették egymást, hiszen Zrínyi Miklós és Péter 1628 és 1632 között a grazi jezsuita gimnáziumban tanult, és Kornis István, Kornis Ferenc öccse (Kornis Gáspár nagybátyja) is éppen ebben az időszakban, 1629 és 1631 között látogatta ugyanebben a városban a filozófiai fakultást.³³ Továbbá nem mellőzhetjük a Csákyak említését sem, a Zrínyiek és Kornisok kapcsolati hálójának fontos metszetét. Kornis Gáspár anyai rokonság révén állt rokoni-baráti viszonyban Csáky István (1603–1662) tárnokmesterrel és annak középső fiával, a Zrínyi Miklós szellemi környezetébe tartozó Csáky István (1635–1699) szepesi főispánnal és szatmári főkapitánnyal.³⁴ Már meglévő ismeretségüket fűzték szorosabbra 1675-ben, Csáky Mária és Kornis Gáspár házasságával.

Az 1670-es években a fejedelemség olyan belpolitikai válságba került, amely több erdélyi politikus pályáját derékba törte. Kornis emlékiratának elbeszélő része teljes mértékben hallgat a Bánffy Dénes elleni szervezkedésről, noha egyéb forrásokból nyilvánvaló, hogy a nemesi liga egyik tagja volt, sőt, mivel a rajtaütés a székely hadakra bízott, Kornis Gáspár marosszéki főkapitányként főszerepet kapott a leszámolásban.³⁵ Más források mellett Bethlen Miklós is beszámol arról, hogy 1674. november 15-én Kornis Gáspár – töb-

³⁰ Az ál-Zrínyiről, aki Zrínyi Ádámnak adta ki magát, ld. *Dominique Révérend*: Bethlen Miklós emlékiratai. Ford. Toldy István. Utószó, jegyz. Köpeczi Béla, szövegmond. Steinert Ágota. Budapest, 1984. 175–176. Ld. még *Nagy Levente*: Valóságos és ál-Zrínyiek Erdélyben a 17. század végén. In: *Uő: Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. (Irodalomtörténeti Füzetek 154)* 178–179.

³¹ Kornis Gáspár Teleki Mihálynak, Szentbenedek, 1678. július 19. MTA KK Kornis, i. (4. j.) III. 2204.

³² *Takáts Sándor*: Zrínyi Ádám. In: *Régi magyar kapitányok és generálisok. II.* Budapest, 1928. 489–526.

³³ *Fraknoi Vilmos*: Zrínyi, a költő tanulóévei. Budapesti Szemle 170. kötet (1917) 161–183.; *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Budapest, 1964. 26–28.; Kornis Istvánra ld. *T. Orgona A.*: Unikornisok, i. m. (16. j.) 248.

³⁴ A két Csáky Istvánra ld. *Papp Klára*: Útkereső Csákyak az Erdélyi Fejedelemségben és a Magyar Királyságban In: „... éltünk mi sokáig két hazában...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. (Speculum Historiae Debreceniense 9) Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 193–219.; *Barta M. János*: Csáky István (1635–1699) és a Politica philosophiai okoskodás. Századok 2016 (150) 4. 891–909.; *Balogh Zsuzsánna* – *Barta M. János*: Bánffy Dénes levelei Csáky Istvánhoz (1667–1669). *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* Budapest, 2016. 141–169.

³⁵ Kornis egyedül Libáton megszerzését említi, de az nem derül ki, hogy a kivégzett Bánffy Dénes birtokaiból kapta meg a máramarosi jószágot. Kornis-kézirat, i. m. (2. j.) 21r.; BMM 66o.

bedmagával – a Koppádon vendégeskedő Bánffy házaspárra támadt. A rajtaütés csak félsikert hozott, mivel Bánffy értesült az ellene szervezett akcióról, és elmenekült, így Kornisnak csak Bánffyné Bornemisza Katát sikerült elfognia. A Kornis Gáspárról alapvetően elismerően emlékező Cserei Mihály beszéli el azt a lovagias magatartást, amelyet a nemes úr Bornemisza Katával szemben tanúsított: hosszú mentéjével betakarva oltalmazta meg az asszonyt a „tatárnál is kegyetlenebb” székely katonák bántalmazásától.³⁶ Bethlen Miklós, Udvarhelyszék főkapitánya nem vett részt az akcióban, sőt, a retrospektív interpretáció szerint meg is neheztelt Kornisra, amiért csak utólag értesült a Koppádon történekről,³⁷ és Bánffyné elfogatását sem helyeselte.³⁸ Az elfogott Bánffy Dénest Kornis Gáspár kísérte Bethlen várába, majd Csáky László végeztette ki.³⁹

Bánffy Dénes bukása után a Béli Pál, Bethlen János és Bethlen Miklós nevével fémjelzett csoport a volt Rákóczi–Kemény-párt vezetői ellen fordult. A székely generális vezette katonai-diplomáciai mozgolódás 1675 őszén vette kezdetét, és a következő év tavaszán kezdett határozottan körvonalazódni az Apafi–Teleki-vonal ellen. A fejedelem és holdudvara (az udvari emberek, Székely István, Naláczi István mellett a hatalmi és személyes okok miatt Béli ellenségeinek táborába tartozó Bethlen Gergely, Bethlen Farkas, valamint Mikes Kelemen) azonban megelőzte a támadást. Először az ellenfél egyik katonai bázisát adó bujdosó-had vezérét, Wesselényi Pált, Béli vejét „hatástalanították”, majd 1676. április 23-án tanácsülés ürügye alatt csapdába csalták Béli Pált és Bethlen Miklóst, Bethlen Jánost pedig birtokára internálták.⁴⁰

Bethlen Miklós leplezetlen öntudattal jegyezte meg, hogy a vád szerint ő volt „Béldinek esze, pennája, kardja, mindene”.⁴¹ Kornis Gáspár sógorával, Haller János küküllői főispánnal és apósának öccsével, Csáky Lászlóval együtt maga is rokonszenvezett a Béli–Bethlen-párttal. Bethlen Miklós elfogatásának hírére viszont annyira megrettent, hogy Teleki Mihályhoz fordult, hozasson neki assecuratoriát, azaz biztosítékot a fejedelemtől és a fejedelem-asszonytól: „tudom azt is, hogy az én üstekem mindenkor az én kegyelmes uram keziben van, mindazáltal hogy mégis securusabb lehessen az őnagy-

³⁶ Cserei M.: i. m. (9. j.) 117.

³⁷ „Kornis uramék is nem tudósítottak semmiről, mely bizony nagy fogyatkozás volt.” BMM 651.

³⁸ „Sokat feddődém a nem tudósításért és az asszonyembernek fogásáért, fosztásáért; azt mondták: az asszony megfogása parancsolva volt, hogy a fejedelem mellé ne menjen észvesztetni etc.” BMM 651.

³⁹ Hidvégi id. *Nemes János* naplója az 1651–1686. évekről. Közl. Tóth Ernő. I–III. Történelmi Tár 1902. 539–543.; BMM 656.; Cserei M.: i. m. (9. j.) 117–123.

⁴⁰ *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kuruczmozgalom 1690-ig. Budapest, 1972. 175–223.; *Balogh Judit*: Apor István felemelkedésének állomásai. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor – Hiller István – Szirtes Zsófia – Balogh Zsuzsanna – Pásztor Katalin – Tamás Máté. Budapest, 2016. I. 387–416.

⁴¹ BMM 675.

sága kegyelmességiben”.⁴² Hiába is nyugtatta őt Teleki Mihály, hogy nem forog gyanúban a neve a fejedelem előtt, és azt is hiába tanácsolta neki, hogy ne kérjen assecuratoriát, mert ezzel csak gyanút von magára.⁴³ Két nap múlva Macskási Boldizsár belső-szolnoki főispán arról tudósította Telekit, hogy Kornis Gáspár továbbra is aggódik, strázsáltat, és írásos biztosítékot követel a fejedelemtől és Telekitől, „mert urának, hazájának, esküdt mennyre, földre, sohasem vétett, olyantól nem fél, se lelkiismereti nem vádolja. Az egy Bánffy Dénes dolgában részes volt, attól tart, aziránt érheti veszedelem.”⁴⁴

Bethlen Miklós számára jó lecke volt a fogarasi börtönév, Kornisnak mások kárvallása is elegendő példa lehetett.⁴⁵ Mivel Béldi bázisa mindvégig a Székelyföld maradt, ezért az anyaszék, Udvarhelyszék éléről leváltották, helyére Bethlen Gergelyt ültették, míg a veszélytelenebbnek ítélt Kornis Gáspár Marosszék élén maradhatott. 1677 őszén a börtönből szabaduló, generálsi méltóságától megfosztott Béldi Pál felkereste korábbi szövetségeseit, de sem Kornis Gáspár, sem Bethlen Miklós nem kapcsolódott az újabb ligához – ám nem is vonult teljes passzivitásba. A Béldi-mozgalom második szakaszában a mediáció, a békítés emberei voltak mindketten, a konfliktus törvényes keretek közötti rendezését szorgalmazták. Kornis mint a Háromszékre küldött vizsgálóbizottság egyik tagja – mellette Macskási Boldizsár – szintén a közvetítés embere (Bethlen szerint mindketten „Béldi jóakarói”); viszont a harmadik vizsgálóbiztos, Mikes Kelemen „Béldi halálos ellensége” volt.⁴⁶ 1677 decemberében Bethlen Miklós és Kornis Gáspár – talán egymástól nem is teljesen függetlenül – egy-egy levelükkel próbálták meg rávenni Béldit a konfliktus békés rendezésére.⁴⁷

⁴² Kornis Gáspár Teleki Mihálynak. Gerend, 1676. április 26. MTA KK Kornis, i. m. (4. j.) III. 2149.

⁴³ Teleki Mihály Kornis Gáspárnak. Gyéres, 1676. május 2. MTA KK Kornis, i. m. (4. j.) III. 2154.

⁴⁴ Macskási Kornis házatól Csáky Lászlóhoz sietett Kaplyonba, ahol hasonló jelenet és esküdözés játszódott le. A Római Szent Birodalmi Teleki Család Oklevéltára. *Teleki Mihály* levelezése. VII. 1675–1677. Szerk. Gergely Sámuel. Budapest, 1916. 211–212.

⁴⁵ Bethlen Miklós Kornis magatartásáról: „Más urak, főemberek is, felesen kísérték a fejedelmet oda, [Szamosújvárról Ebesfalvára] féltekben inkább, hogy hitelt szerezzenek magoknak; ezek között: Kornis Gáspár, Macskási Boldizsár, kik az én megfogatásomkor is veszedelemben forgottak.” BMM 703.

⁴⁶ EOE XVI. 407–412.; BMM 704.

⁴⁷ „[...] az Angialok is bekesseget hirdetve(n) ez földön, mi is olljat akarunk vinni, ezel en ketelen is vagiok, az io bekessegek is örülöje volnek, edes Batia(m) Ura(m)”. Kornis Gáspár Béldi Pálnak, 1677. december 25. Kolozvári Állami Levéltár, Kemény József Gyűjtemény, no. 1013.; „Bizony ha valakinek fáj, nékem is fáj a nagy becstelenség, veszedelem, és hogy ma is az markomba hordozom a lelkemet, de én ennek orvosságát alig látom, noha ha kegyelmed Teleki s Rédei uramékkal jól alkalmaztatná magát, és ez mostani hamis hazug lármának alkalmatosságával szép csendesen és rendesen élne, bízám Isten után, hogy mivel ez az mü reversalis adásunk után lött, mind az mü kegyelmes urunknak, mind az országnak lenne tekinteti reá, és per inquisitiones lyukára hajtván az dolgot megorvosolnák; de ezek mind avval nyerik az dolgot, hogy azt állítják, hogy kegyelmed nem csak ő reájok céloz, hanem egynehányra az urak közül, és kivált Teleki uramra, s végezetre magára

A mediáció már nem érhetett célt, a kocka el volt vetve: Béliéi követé, Paskó Kristóf már a portán árulkodott Apafira és rossz tanácsadóira. 1678 januárjában a fejedelem hadai a fegyveres összecsapásra készültek. Béliéi török segítséggel vonultak Apafi ellen, a székely székek közül azonban csak Háromszék, Csík-, Gyergyó-, Kászonszék állt melléjük, Kornis főkapitányi területe, Marosszék, valamint a Bethlen Gergely katonai felügyelete alatt álló Udvahelyszék is a fejedelem oldalán maradt. Január végén Béli serege ütközet nélkül futott szét. Béliéi a portára menekültek, ahol immár nyíltan követelték a fejedelmváltást. A székely főkapitány azonban rosszul mérte fel az erőviszonyokat, így az év tavaszán nem a fejedelmi székbe, hanem a Jedikulába került Csáky Lászlóval együtt.⁴⁸

Ezzel visszatértünk a kiindulópontához, az 1678-as esztendőhöz. 1674 óta – R. Várkonyi Ágnes szavait idézve – „Bánffy Dénes véres árnya kísértett Erdély politikusai között. Kiépültek a félelem sündisznóállásai”.⁴⁹ 1678 tavaszán–nyarán, „minekutána Béli Pál Jediculában vetteték, már egyedül ülven Teleki Mihály a polcon, senki ellene szólni nem mervén, a fejedelmet arra ingerli, hogy akik Béli Pállal egyetértettek, megfogdossa és megnotáztassa”.⁵⁰ Nyáron a fehérvári gyűlésen zajlott Béli Pál, Csáky László és Paskó Kristóf nota-pere.⁵¹ „Mikor Fejérvárott az a sok fogdosás, notázás volt, nékem Teleki, Rhédei magok tanácslották, ne menjek a gyűlésbe, ők megmentenek a fejedelem előtt; azért csak Szent-Miklóson ültem szüntelen való remegésben minden ártatlanságom mellett is” – vallotta Bethlen.⁵²

Az év őszén Haller János, Kornis sógora is börtönbe került.⁵³ Neki, „mint a halnak, gelesztás horgot adának”, amikor az év elején kincstartóvá nevezték ki.⁵⁴ Kornis Gáspárnak tanácsuraságot ajánlottak fel, de a kielezett belpolitikai helyzetben visszautasította a méltóságot. Cserei szerint sejtette, hogy csapdát készítenek neki, és ezért nem vállalta el a hivatalt.⁵⁵ Kornis homályos

urunkra is; az olyant kellene kegyelmednek elhitetni mind urunkkal mind az urakkal, hogy hazugság, mely meglehetne maga kegyelmed jó alkalmaztatásával és urához való submissiójával.” Bethlen Miklós Béli Pálnak, Szentmiklós, 1677. december 4. In: Török–Magyarkori Állam–Okmánytár. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. V. Pest, 1871. 474–476.

⁴⁸ Cserei M.: i. m. (9. j.) 143–148.; Hidvégi Nemes János naplója, i. m. (39. j.) 555–564.; Trócsányi Zs.: i. m. (40. j.) 205–223.

⁴⁹ R. Várkonyi Ágnes: A francia–lengyel–erdélyi szövetség. In: Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán. Budapest, 1986. 861.

⁵⁰ Cserei M.: i. m. (9. j.) 148.

⁵¹ EOE XVI. 511–530.

⁵² BMM 712.

⁵³ EOE XVI. 576–592.

⁵⁴ BMM 710. A fogarasi országgyűlés végzései, 1678. február 26. EOE XVI. 447.

⁵⁵ „Csak az egy Kornis Gáspár marada meg, kit Teleki Mihály le nem ejthet lábáról, és ha sokáig él vala, vagy ő elvesztette volna Teleki Mihályt, vagy Teleki ötöt; egyik megesett volna. Mert soha nem submittálá magát Telekinek, noha Teleki azon igyekezik vala, hogy tanácsúrnak tegyék, hogy in-

utalásokkal mentette döntését Teleki előtt: „Gonosz akaróim is vannak, annál inkább lennének abban az állapotomban. Bizony édes sógor uram, ezt az mi *politiainkot* alkalmasint én is kitanultam, tudom s látom, elég veszedelem ajtómban.”⁵⁶

A „veszedelem” mint kéretlen, hívatlan vendég, az ajtóban leselkedik – a leselkedésről, a főurak megfigyeléséről vall Bethlen Miklós is: „egy lépésem, vagy szóm, egy írásom nem lehet, amely után ne leselkedjenek, noha az a vigasztalásom, hogy immár majd az egész országot mind vádolják, hiszem ha osztán megunják, talám megorvosolják a sok sususut”.⁵⁷ Erdélyben a félelem az úr: „Még nincs nota rajtam, fejem is vállamon, de mint lesz továbbra, csak az jó Isten tudja” – írta Kornis nem titkolt rettegéssel Telekinek.⁵⁸

Kornis rövid emlékiratában a *veszedelem* szó 23-szor, a *félelem*, a *nem merészlek*, *nem bátorságos* összesen 7-szer fordul elő. Különös, talán nem is véletlen egybeesés, hogy éppen a szóban forgó 1678. évben kezdett el betegeskedni. Az a mendemonda terjedt el róla, hogy megmérgezték,⁵⁹ ám a természetes halál teóriája mellett szól, hogy tudatosan készült az elmúlásra. Még időben sikerült befejeznie emlékiratát, amelynek első, emlékező részében nem szól a korabeli pártharcokról. Vajon miért nem? Talán az egyre súlyosbodó betegség, a sürgető idő szakítja meg az elbeszélés menetét, hogy átadja helyét a fontosabbnak ítélt erkölcsi tanulságoknak, intelmeknek? Ez is egy lehetséges válasz; mindenesetre a második rész példázataiból már nem maradtak ki a rejtett, sorok közé bújtatott aktuálpolitikai utalások. Nem nehéz felismerni Apafi, Teleki alakját és politikai ellenzéküket a gyenge, könnyen forduló elméjű fejedelem és az alacsonyabb rendből felemelkedő belső ember példázatában; utóbbi egyesek bizalmába férkőzik, de ha riválisának érez bárkit is, nem átallja őket árulással vádolni.

Mi is volt tehát Kornis Gáspár *politiája*? A kérdésre maga adta meg az egyik lehetséges választ, amikor arra intette utódait:

„Ámbátor nyomorgotástok legyen is választott Uratoktól, s mellette leendő belső emberektől, tanálkozandó is bátor, kik ezen igát le akarnak tenni fejekről, de hanem egész közönséges gyűlésében hozza, tű elsők efélében akár-

kább beleegyedvén az udvari dolgokban, belékaphasson. De amaz resputálá az hivatalt, okos ember lévén [...] tudja magát oltalmazni.”

⁵⁶ Kornis Gáspár Teleki Mihálynak, Szentbenedek, 1678. április 6. MTA KK Kornis, i. m. (4. j.) III. 2200–2201.

⁵⁷ Bethlen Miklós Béldi Pálnak, Szentmiklós, 1677. december 4. Török–Magyarkori Állam–Okmánytár, i. m. (47. j.) V. 475.

⁵⁸ Kornis Gáspár Teleki Mihálynak, Korod, 1678. szeptember 5. Teleki Mihály levelezése, i. m. (44. j.) VIII. 1678–1679. Budapest, 1926. 250–251.

⁵⁹ „Nem sokára ifjú korában meghala, a híre maig is az, hogy megétették, de titkos lévén a dolog, én nem erősítem.” *Cserei M.*: i. m. (9. j.) 153.

*mi biztatásra, ajánlásra is ne legyetek; noha nagy, szép, helyes okokkal szokták az ilyet alítani; mert veszedelmes, és ha példákkal merészlenek élni, igen közel való példát tudnék előhozni, mind Fejedelmek és ország között, mind pediglen belső s nagy emberek között, melynek ma is sokan fújják tarlaját.*⁶⁰

Az idézet végén egy közmondás áll, amely teljes egészében így hangzik: „Akinek a kása megégeti száját, az még a tarhót (értsd: az aludttestet) is megfújja” – eme szentenciával Kornis igencsak találóan jellemezte az akkoriban kialakult közhangulatot. A szöveg azokra is utal, akik a fejedelem ellen, de nem a törvényes keretek között („nem közönséges gyűlésben”) szervezkedtek, azaz Béliéi mozgalma, az „igen közel való” példára, amely miatt akkoriban sokan „fújták a tarhót”.

A Bánffy-ügyet és a Béli-mozgalmat követően tanulmányunk két főszereplője megcsömörlött az udvari intrikáktól. Kornis a közéleti szerepvállalás veszélyeire figyelmeztette utódait: „sem voltak, sem lesznek oly mester politikusok, kik magokat úgy tudják vezérelni megeséstől, hogy ne féljenek”.⁶¹ A „nagy szélvész” elültével mindketten az udvartól távol, szép kastélyaikba húzódva, fiatal feleségük, gyarapodó kis családjuk körében kerestek volna vigasztalást:

*„Az 1676. 77. 78. 79-béli nagy szélvészből menekedvén, azt tudám, már alacsony kalyibámban nyughatom a partján ennek a világ tengerének; se tisztetem, se semmim nincs, amiért üldözzenek; jószágom, lakóhelyeim vannak, értékem nem sok, de elég, szép, jó, ifjú feleségem két gyermekével játszik, harmadikkal terhes, etc., könyvem, lovam, puskám, kutyám vagyon, somnos dat casa securos.*⁶²

A sztoikus béke és boldogság az „alacsony kalyibában”, a „világ tengerének partján” azonban csupán vágyalom lehetett számukra. Társadalmi állásuk kötelezte, egyéni ambíciójuk készítette őket a közéleti szerepvállalásra. Nem is állt érdekükben végérvényesen hátat fordítani a politikának, amely pusztító szélvészként lendíti a magasba, majd taszítja a mélybe áldozatait.

⁶⁰ 24v A kiadásokban a mondat így fejeződik be: „ma is sokan vallják kárát”. Köszönöm Jankovics Józsefnek a szöveg helyes értelmezéséhez nyújtott segítségét.

⁶¹ 26v.

⁶² BMM 715.

**Szellemi és anyagi kultúra
Bethlen Miklós életművében**

BETHLEN MIKLÓS ÉS JACOBUS PALAEOLOGUS*

BALÁZS MIHÁLY

„Áldjon, dicsérjen s felmagasztaljon tégedet minden nép, nemzetség, nyelv, ágazat az egész földkerekségén, de azok között kiváltképpen ez a bűnös, barbarus, ostoba scythia magyar nemzetség, akit sok pogány népek és nemzetségek közül minden ő érdeme nélkül és érdeme ellen felvevél a te atyai kiváltképpen való dajkalkodásodra, mert hiszen mivel volt ez a több pogányoknál jobb, sőt talán ennél rosszabb oktanabb, sem volt. Te hozzád ezt ki két versen a sovány, hideg Scythiából, mennyi sok országokon, kietlen pusztákon, nagy vizeken hozzád által, mint a sas a fiát szárnyán hordozza, úgy viseléd, vezérléd, táplálád, oltalmazád, ebbe a Kánaán földéhez hasonló jó földbe szállítád, nagy erős nemzetségeket előtte elűzél, eltörlél, és ezt a földet neki örökségül adád. Elbocsátád ugyan ezt is a többi pogányokkal együtt a maga és mások veszedelme útjára, de azután véghetetlen lón a te kegyelmed hozzája, mikor mint régenten Ábrahámot Káldeából a bálványozásból, úgy ezt is kihozád az irtóztató pogányi vakságból, setéségből a te ismeretenednek dicsőséges világosságára.”¹

Bethlen Miklós nagy közösségi imája exordiumában az egyetemesség Istenét megszólítva magasztaló első nagy bekezdés után jutunk el a bűnös, barbarus, ostoba scythia magyar nemzetségben történetek felsorolásáig. Az idézett rész különböző kiadásaiban csak a két honfoglalás kap magyarázó jegyzetet, míg az Ábrahám-motívum esetében megelégednek a kiadók a bibliai háttér jelzésével. Nagyon valószínű tehát, hogy a tudós kommentálók egyetemi szemináriumom hallgatóihoz hasonlóan a zsidó–magyar párhuzam ismert toposzára asszociáltak a szöveg olvasásakor. Arra a közismerten wittenbergi történelmszemléletből merítő megszokott változatra, amely a zsidók Egyiptomból való kivonulását a magyarok Szkitiából való elindulásával, majd a babilóniai fogságot Magyarországnak a török hódoltság alá kerülésével állítja párhuzamba, természetesen megtérésre, azaz a reformáció, vagyis a felkínált kegyelem² elfogadására biztatva. Bethlen Miklós azonban a zsidókat nem Egyiptomból

* A tanulmány az OTKA 112927 számú (*A felvilágosodás előzményei a 17–18. századi Erdélyben*) pályázatának támogatásával készült.

¹ BMÖ I. 199.

² Igen meggyőzőően állítja ezt a fogalmat középpontba Pap Balázs tanulmánya, amely a felfogás egyik alapszövegéről, *Farkas András A zsidó és magyar nemzetről írott énekéről* fontos, Horváth Jánost módosító, új megállapításokat tartalmaz. *Pap Balázs: Históriai és énekek*. Pécs, 2014. 110–117.

vezeti ki, hanem Káldeából, és egy sokkal régebbi, olyan bálványozásból, amelyben sok más néppel osztoztak. Gondolhatunk arra, hogy a nagy önéletrónál az a protestáns meggyőződés érhető itt tetten, amely szerint a Krisztust követő evangéliumi közösség hite lényegében azonos azzal a minden próbát kiállni tudó rendíthetetlen bizalommal, amelyről Pál apostol beszél Ábrahámot az ígélet fia előképévé téve.³ Református szerzőnk esetében különösen indokolt lenne ez, hiszen a protestantizmus helvét ágának képviselői Zwingli és Bullinger óta egynek és azonosnak látták az Ábrahám és az Isten között megkötött szövetséget azzal, amely Krisztusban teljesedett be, s amely ismert módon a Bethlen által valamelyest egészen bizonyosan ismert Johannes Coccejus szövetségi teológiájában fogalmazódott meg a legnagyobb kimunkáltsággal.⁴ Másfelől azonban nem ismerek olyan Bethlen felekezetéhez tartozó erdélyi vagy magyarországi teológust, aki ezt a szövetségi teológiákban kétségtelenül jelen lévő Ábrahám-kultuszt összefüggésbe hozná a történeti múlt szemléletében oly fontos zsidó–magyar párhuzammal.

Megtörtént ugyanakkor ez egy unitárius történetírónál, az 1564 és 1638 között élt Somogyi Ambrusnál (Ambrosius Simigianus), akinek a felekezeti hovatartozását nem szokták számon tartani az összefoglalások. A *Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum* szerzője Magyarországról a század utolsó évtizedeiben került be Erdélybe, s 1598-tól haláláig Belső-Szoboka megye jegyzőjeként tevékenykedett. Életről és sokáig kéziratban maradt művéről értő és további kutatásra ösztönző pályaképet rajzolt fel Bartoniek Emma monográfiája,⁵ s nem szűkölködnek szakszerű észrevételekben a Buzogány Dezső jóvoltából megjelent magyar fordítás nem régen megjelent két kötetének kísérő szövegei sem.⁶ Ezek fontos kiindulópontot jelentenek majd a teljes mű értelmezésére, amelynek különösen az 1576–1612 közötti eseményeket feldolgozó nagy egysége látszik értékesnek, mivel itt jóval önállóbban

³ Erre az összefüggésre Ács Pál hívta fel a figyelmet, aki a más felekezeteket megértően kezelő nyitottabb protestáns lelkület megtestesülését látja abban, ahogyan Skaricza Máté települése Szent Ábrahámról elnevezett templomáról beszél.: *Ács Pál: Honfoglalók Ráckeven. Protestáns patriotizmus Skaricza Máté várostörténetében.* In: *Uő: Átszállt idő. Tinóditól Tandoriig.* Budapest, 2014. 173–180, 505–509.

⁴ Erről jó áttekintést ad az Ács Pál fenti dolgozatában idézett tanulmány: *Peter A. Lillback: The Early Reformed Covenant Paradigm. Vermigli and the Context of Bullinger, Luther, Calvin.* In: *Peter Martyr Vermigli and the European Reformation.* Ed. Frank A. James. Leiden, 2004. 70–96.

⁵ *Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Budapest, 1973. 307–326.

⁶ *Somogyi Ambrus: História Magyar- és Erdélyország dolgairól* Első könyv (1517–1540). Ford., utószó és jegyzet Buzogány Dezső. Máriabesnyő-Gödöllő, 2007. Valamint *Somogyi Ambrus: História Magyar- és Erdélyország dolgairól. Az 1490-es évektől 1606-ig.* 1–2. könyv. Szerk. Kalotai Noémi és Szebelédi Zsolt, ford. 1. könyv: Buzogány Dezső, 2. könyv I–XII. fejezet: Szebelédi Zsolt, 2. könyv XVIII–XX. fejezet, és 3–4. könyv: Szabó György. Utószó Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő-Gödöllő, 2013.

dolgozik, mint a Paolo Gioviótól, Zsámbokyból vagy Istvánffyból merítő korábbi fejezetekben. Úgy vélem, ebben a mondott nagy egységben lesz majd megragadható az is, hogy a drámai események értelmezésében milyen erősen kötődik az Enyedi György prédikációiban, illetve az ún. törökös urak megnyilatkozásaiban elhangzottakhoz. Ezzel most nem foglalkozhatunk, hiszen még az alapvető filológiai munkán sem vagyunk túl. Bartoniek Emma ugyanis tévesen állította, hogy a műnek nem maradt fenn kézírata, s így kizárólag a késői nyomtatott kiadás áll rendelkezésünkre. (Ennek első köteté 1800-ban jelent meg Szebenben Joseph Karl Eder gondozásában, míg az 1840-ben publikált második kötetet Joasias Benigni gondozta.)⁷ Időközben ugyanis kiderült, hogy húsz 17–18. századi kézíratos változat is ránk maradt,⁸ a szűrőpróbák pedig világossá tették, hogy a szebeni szerkesztők elsősorban Somogyi Habsburg- és németellenességét enyhítendő belenyúltak a nyomtatásban megjelent szövegbe. (A kézíratos másolatok létezéséről egyébként már magától Edertől is lehetett tudni – „apographa supersunt magno numero”, írja a kiadás bevezetőjében –, s nem kis munka lesz számba venni az egymástól és a 19. századi kiadástól való eltéréseiket.)

Most azonban csak a tanulmányunk szempontjából nagyon fontos, 1604 húsvétján Kolozsvárott megírt ajánlással foglalkozunk, amelynek nem csupán időpontja, hanem helye is említésre méltó. 1604 elején ugyanis az 1603 júniusában drámai események során erőszakkal eltávolított jezsuitákat a kemény megtorló intézkedéseket foganatosító Giorgio Basta visszahozta a városba, s évkönyvük tanúsága szerint Giovanni Argenti irányításával kísérletet tettek tevékenységük felújítására. Az évkönyv arról is megemlékezik, hogy a húsvétot nem csupán az erdélyi katonai parancsnokságot hamarosan Cavrioli ezredesnek átadó és a köszvény következtében nagy kínokat elszenvedő Basta töltötte náluk, hanem az erdélyi katolicizmus egyik legnagyobb támogatója, Belső-Szolnok vármegye főispánja, Kornis Boldizsár is.⁹

Roppant érdekes tehát, hogy megközelítőleg ettől az időponttól kezdődően a források már Belső-Szolnok jegyzőjeként említik Somogyit (a megbízás pontos kezdete sajnos nem ismert), s így nem elképzelhetetlen, hogy már ilyen minőségben fejezte be a főispán tartózkodási helyétől pár száz méterre művét Kolozsvárott, a Torda utcában. Annál nagyobb volt a távolság poli-

⁷ *Ambrosii Simigiani: Historia Ungaricarum et Transylvancarum ab anno 1490 usque ad annum 1606 quatuor libris comprehensa. L. I. adcuravit Joseph Carl Eder. Cibini, 1800. L. II. adcurante Jos. Benigni de Mildenburg. Cibini, 1840.*

⁸ *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Összeállította Kulcsár Péter. Budapest, 2003. 59–60.*

⁹ *Jezsuita Okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606, I/1. Sajtó alárendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István, Lukács László. Szeged, 1995. 386–393.*

tikai és teológiai felfogásuk között, hiszen a történetíró ajánlása a következőket mondja az Erdélyre zúduló bajok okairól: „Mindezeket ránk a németek védelme, a jezsuiták átkozott és kétes hűsége, a nemesek kegyetlensége, az egészséges hitbeli sántikálás, s az egész nép rosszakarata és hálátlansága hozta.”¹⁰ Bár az ajánlás más helyütt az *alemanus* és az *ungarus* régről eredeztethető, és az eltérő erkölcsökből és szokásokból adódó természetes ellenségeskedéséről beszél, nem kétséges, hogy a jezsuiták által is támogatott Basta uralmát tekintette ennek betetőzésének, s felfogásában erősen belejátszott az is, hogy ő – az Istenre vonatkozó megállapításaiból ez egyértelműen kiderül – a szentháromságot elvető unitáriusok hitét tartotta igaznak. Szamosközyhez hasonlóan tehát ő is szükségesnek látta megvédeni erdélyi honfitársait a német történetírók által is terjesztett rágalmaktól,¹¹ de a feleséget az ausztriai házból választó Báthory Zsigmond fellépéséig még a Báthory család által is képviselt erdélyi politika nála felekezeti, s mint látni fogjuk, teológiatörténeti megalapozást is kapott, olyat, amely a magyarországi és erdélyi művektől eltérő változatban dolgozza fel a zsidó és a magyar történelem párhuzamba állítását.

Somogyinál ez a párhuzamosság jóval korábban kezdődik. A bevezető mondatokban ő azt bizonygatja, hogy a hatalmas és kegyelmes Isten jóságát eleinte az egész emberiséggel megosztotta, mert tisztában volt azzal, hogy az ennek való örvendezés is annál kellemesebb, minél többekkel lehet megosztani. Ez az ősi természeti istenismeret (*notitia naturalis*) Ádám és Éva bűne miatt azonban elhomályosult. Új megvilágosodás (*clarescendi initium*) és kezdet következett be viszont akkor, amikor Isten elhívta – a bálványimádás és a pogány babonáság elhagyására felszólított – Ábrahámot, majd őt és utódait saját népévé tette, s ígéretet tett arra, hogy ha parancsai szerint jár el, őt különféle testi és lelki javakban részesíti. Ennek jeleként azt is megígérte, hogy beviszi a tejjel-mézzel folyó Kánaán földjébe, melyet utódai számára is örök lakóhellyé tesz. Ez az isteni irgalmasság és jóság nyilvánult meg aztán akkor is, amikor Mózes újból kivette népét az egyiptomi fogságból, s bár bűneik miatt a legnagyobb büntetésre lettek volna méltók, nem törölte el őket a föld színéről, hanem különösen az őt félőket testi és lelki javakban egyaránt részesítette. Isten pontosan így járt el velünk is, a hunok leszármazottaival, mondja Somogyi, akiknek őseit kihozta abból a terméketlen Szkítiából, ahol szinte állati módon éltek, s lehetővé tette, hogy a csaknem Kánaánnak tekinthető Pannóniában lakjanak, s igaz szívvel az igazságot szolgálják, amelyet

¹⁰ Somogyi: i. m. (6. j.) 1–2. könyv. 12.

¹¹ Balázs Mihály – Monok István – Tar Ibolya: Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michele Brutus történetírói módszeréről (1594–1598). In: Lymbus. Művelődéstörténeti Tár, Szeged, 1992. 59–62, 76–79.

részint a természeti törvényből, részint a szomszédos, keresztényektől ismerhettek meg, akiknek nagyobb részét uralmuk alá hajtották.

Mivel azonban nem teljesítették kötelességüket, büntetés sújtotta őket, és Attila halála után a vezérek között kitört viszály következtében a legtöbben arra kényszerültek, hogy visszatérjenek Szkítiába. Az évkönyvek szerint 301 évig maradtak ott, hogy aztán Árpád, „a mi Zorobabelünk” (a zsidókat a babilóniai fogságból hazavezető vezérek egyike) vezetésével, mintegy kiszabadulva a káldeusok fogságából visszatérjenek Pannóniába és Dáciába, ahol immár 858 esztendeje élnek, s ahol első királyuk, István alatt „az igazság fénye egy kevéssé” feltáródott előttük, és fölveték a kereszténységet.

Következő párhuzamként aztán szövegünk a Salamon királlyal azonosított Corvin Mátyást említi meg, aki az égből kapott bölcsessége által sok templom és iskola alapításával olyan kiművelté és csiszoltá tette az országot, hogy második Itáliának számított. Élete végén azonban ő is átadta magát a túlhajtott kíváncsiságnak, a babonának és a világi hívságoknak. Amint Salamon vétkeit Roboámban, úgy Mátyás vétkeit Isten II. Lajosban és az őt követőkben bosszulta meg, s így következett be a nemzet széthúzása és elpuhulása következtében a Moháccsal elkezdődött nagy romlás, amely aztán elvezetett a kettős királyválasztáshoz és az ország széthullásához.

Jól látható ebből az összegzésből, hogy a zsidó–magyar párhuzam alkalmazásakor nem a protestáns prédikátorok műveiből ismerteket mondja fel Somogyi. Mint említettük a – Farkas Andrástól eltérően részletesen kibontott – két honfoglalást (Attila és Árpád alatt) nem azzal állítja párhuzamba, hogy „a zsidókat Egyiptomból kihozá az Isten”, hanem Ábrahám elhívásával. A második kijövést ő az Árpád–Zorobabel-megfeleltetéssel teszi biblikussá, míg a kereszténységet a magyarokkal felvetető István királynak nem keres bibliai megfelelőt. Tudomásom szerint kifejezetten egyedinek tekinthető Mátyás és Salamon, valamint II. Lajos és Roboám párhuzamba állítása.

Láthatjuk, hogy az alkalmasint újszerűen alkalmazott bibliai tipológia ellenére ugyanakkor nem azon a profetikus hangon beszél, mint a Farkas Andrást követő reformátorok nemzedéke. Az egyszerre megdicsőített és bűnbakká tett Corvin Mátyás értékelésében a felsorolt vétkek emlékeztetnek ugyan arra, amit Heltai a szerinte a Beatrix által megrontott uralkodónak felró, ám közel sem olyan markáns az elmarasztalás.¹² A 16. századi fejleményekre térve főleg az elpuhulást, a II. Lajosnak a helyzetet felmérni nem tudó ügyetlenségét, valamint az anarchiát emlegeti, szó sincs a fejedelmek olyan szociális indulattal átítatott bírálataról, mint amilyet Szkhárosi Horváth Andrásnál és társainál tapasztalunk.

¹² *Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól.* Kiad. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Budapest, 1981. 392–402.

Talán nem tévedünk, ha izgalmasnak és egyedinek tartjuk Somogyi koncepcióját, s csodálkozhatnánk is azon, hogy fontosságát eddig még nem ismerték fel, ha nem tudnánk, hogy ezt külső körülmények is akadályozták. Mindenekelőtt az, hogy Eder nem közölte sértetlenül az ajánlás szövegét sem, s a kiadás előszavában meg is mondja, hogy csupán azokat a részleteit tartotta szükségesnek megjelentetni, amelyek a szerző életéről mondanak valamit. (A szerző Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem goroszlói veresége – 1601. augusztus 13. – után kénytelen volt elhagyni Dés városát, s tizenegy hónapot Besztercén kellett eltöltenie, az idő értelmes eltöltésére kezdett bele a mű megírásába, mert a történelem ismeretét a leghasznosabb és leggyönyörűsegebb dolognak tartotta. Eder átvette még azokat a szövegrészeket is, amelyek a kortárs ars historica irodalom¹³ toposzaiban beszélnek a történetírás kivételes fontosságáról, amelyekben megnevezi legfontosabb forrásait, illetőleg a szerénykedés szokott formuláival élve beszél műve céljáról és jellegéről.)

Az időnkét megvilanó egyéni mozzanatok ellenére kétségtelenül elég közhelyesek ezek a részletek, s talán ez az oka annak, hogy Buzogány Dezső a magyar fordítás első kötetének megjelentetésekor az előszó közlésétől eltekintett. A legkülönösebb azonban az erdélyi humanizmus nagyszerű kutatójának, Szabó Györgynek az eljárása volt, aki *Somogyi Ambrus nézeti a történetírásról* címen közzé tette az ajánlás szövegének magyar fordítását.¹⁴ A legszükségesebb jegyzetekkel is ellátott szöveggözlés élén egy hétsoros szűkszavú bevezetés mondja el, ki volt Somogyi, majd zárójelben a következő megjegyzést olvashatjuk: „Szövegéből kihagytuk azokat a részeket, amelyekben párhuzamot von a zsidó nép hányattatásai és a magyarság megpróbáltatásai között.” A feltehetően a kolozsvári akadémiai könyvtár kéziratát használó, az egész művet lefordító roppant szerény, ám annál szorgalmasabb kutató tehát nem ismerte fel az érvelés kivételes voltát, jöllehet az előszó esetében sem elégedett meg a nyomtatott szöveg kézbevitelével, hanem egy kéziratot is felhasznált, s mint az előszó teljes magyar szövegéhez fűzött jegyzeteiből kiderül, ezt össze is vetette Eder kiadásával.

A dolgozatunk elején olvasható idézethez visszakanyarodva jól látható, hogy Bethlen Miklós nem érvel olyan részletesen, mint az Attilát és Ábrahámot, majd Mózeset és Árpádot, illetőleg Hunyadi Mátyást és Salamont párhuzamba állító Somogyi. Az önéletíró általánosabban és a történeti konkrétumokat elbújtató metaforákban beszél, és így a részletekben már kevésbé ragadhatók meg a rokon mozzanatok, amelyek némelyike bizonyosan más

¹³ A műfaj hazai változatairól ld. *Bene Sándor*: The „ars historica” debate in Hungary and Transylvania. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2005. 75–90.

¹⁴ *Szabó György*: Somogyi Ambrus nézeti a történetírásról. Erdélyi Múzeum 62 (2000) 68–71.

forrásból is eredeztethető. Ilyen a kereszténység felvételének ambivalens értelmezése. Emlékeztetek arra, hogy Bethlen egyfelől örvendezik a kereszténység felvételének („a te szent igédnek és sacramentomidnak tornyát és sajtóját [...] felállítád”),¹⁵ másfelől azonban arról beszél, hogy eleink folytonosan „visszaindultak” a pogányságra, de a reformációig arra sem vállalkoztak, hogy anyanyelven tegyék elérhetővé Isten igéjét.

Somogyinál hasonlót találunk: Isten az igazság fényét csupán *egy kevésé* tárta fel az István idejében kereszténnyé vált magyarok számára. A konkrétumig is eljut a rokonság ugyanakkor a Mátyás után történtek esetében. Bethlennél azt olvassuk, hogy „néha vak, néha tunya kába emberre, asszonyra, leányra, bölcsőben síró csecsszopóra és gyakorta éretlen, tanácstalan felserdült ifjacsákra, reggel évv gyermekfejedelmeke veted vala az ő koronáját”.¹⁶ Az idézet befejező részét nyilvánvalóan I. Ulászlóra és II. Lajosra vonatkoztatathatjuk, s ennek részletezőbb kifejtésével találkozunk Somogyinál, aki szerint a babonáknak és a világi hívságoknak való hódolást Isten azzal büntette, hogy azt a Lajos királyt tette meg uralkodóvá, aki nem csupán gyenge tehetségű ember volt, hanem az egészséges gondolkodásban még meg nem erősített ifjúként a hadi mesterségekben sem volt eléggé kiképezve.

Ha az érvelés konkrétumaiban nem is tudunk erős és minden kétséget kizáróan csak az unitárius történetírónál és Bethlennél felfedhető mozzanatok kimutatni, az alapkoncepció azonossága nyilvánvalónak látszik, s azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a zsidó–magyar történelmi párhuzam a széles körben elterjedttől ilyen világosan megkülönböztethető felfogását nem lelhetjük fel más forrásokban. Nehéz tehát kitérni a feltételezés alól, hogy Bethlen forrása e tekintetben Somogyi Ambrus lehetett. Ez még akkor is megkövacsítható, ha az önéletíró egyetlen munkájában sem hivatkozik Somogyira, s nem találtam ennek nyomát apja, Bethlen János történelmi munkájában sem. Egészen bizonyosan ismerte ugyanakkor Bethlen Farkas, az oly sok író adó Bethlenek népes családjának az a történetírója, aki a 16. századi Erdély legteljesebb történelmi összefoglalását hagyta az utókorra. Mint a nem régen közölt magyar fordítás gondozói megállapították, a *Historiarum Pannonico Daciae libri* szerzője többször egész mondatokat és bekezdéseket is átvész az egyik nagyon fontos forrásának tekintett Somogyitól, s többször meg is nevezi forrását.¹⁷

¹⁵ BMÖ II. 200.

¹⁶ BMÖ II. 201.

¹⁷ Most elegendő csupán a magyar fordításra hivatkoznunk: *Bethlen Farkas*: Erdély története. I. Ford. Bodor András, jegyzetek Pálffy Géza. Kolozsvár, 2000. R7; *Bethlen Farkas*: Erdély története. II. Ford. Bodor András, jegyzetek Kruppa Tamás, Kolozsvár, 2002. 39, 94. *Bethlen Farkas*: Erdély története. III. Ford. Bodor András, jegyzetek Kruppa Tamás, Kolozsvár, 2004. 187. *Bethlen Farkas*: Erdély története. IV. Ford. Kasza Péter és S. Varga Katalin, Kolozsvár, 2006. 179. *Bethlen Farkas*: Erdély

Ismeretes persze, hogy az 1690-ben töredékesen kinyomott ívek nagy része már a korban szétszóródott, ám másfelől a műnek nem csupán 17., hanem 18. századi kéziratai is ránk maradtak, tehát ilyen változatban is kézbe vehette az önéletíró. Nem említi ugyan Bethlen Farkas művét sem az *Önéletírás*-ban, sem leveleiben, de ez nem szokatlan, hiszen nem nevezi meg forrásait még akkor sem, amikor saját műve és a történetírás viszonyáról elmélkedik.¹⁸

Úgy véljük, ennek nem lehetett áthághatatlan akadálya az sem, hogy a Farkas és Miklós, illetőleg apja családjai politikai ellenfélnek tekintették egymást, s hogy a bethlenszentmiklósi „falus felek” még a helyi dolgokban is többnyire vitát folytattak egymással. Mert másfelől az önéletírás sok helyéből egyértelműen kiderül, hogy nagyon is foglalkoztatta az életében és még halálában¹⁹ is sok keserőséget okozó nagy rokon személyisége, s még ebből a szempontból is nehezen képzelhető el, hogy ne jusson el hozzá ez az Erdély története szempontjából oly fontos mű.

Bethlen Farkas Somogyit bőségesen felhasználó munkája bátorított ugyanakkor arra, hogy dolgozatom címében egymás mellé helyezzem a nagy önéletíró és a 16. századi erdélyi és európai antitrinitarizmus enigmatikus alakját. Az unitarizmus és Bethlen együttes emlegetését persze jogtalan lenne blaszfémianak minősíteni, hiszen közismerten ő maga is beszél családja unitárius őseiről, s arról, hogy apját unitáriussá anyja (Kemény Anna) és mostohaapja, Macskási Ferenc református nevelése tette. Megemlíthetjük azt a barátságos és kedélyes hangnemet is, ahogyan arról beszél, hogy tizenhárom esztendő „kis bölcsként” disputált Krisztus istensége védelmében „az unitárius híres professzor” Bongardus (Valentin Baumgart) ellenében, aki meg is dicsérte.²⁰

Erőltetett lenne ugyanakkor mindebből arra következtetnünk, hogy az unitárius teológia iránti folyamatos és kitartó érdeklődés vezette el Bethlent Palaeologushoz. Neki még a nevét sem írta le, de megtette ezt Somogyi, aki az imént taglalt ajánlás végén egy listát közöl azokról, akiknek tanúságát felhasználta művében. Ez a lista természetesen nagyon fontos lesz majd a történetírói teljesítményét értelmezők számára, most azonban csak azt érdemes számba vennünk, hogy a felsorolás utolsó helyén Jacobus Palaeologus neve is szerepel. Mivel kettejük viszonyával már foglalkoztam egy tanulmányban,²¹

története. V. Ford. Kasza Péter, jegyzetek Kruppa Tamás. Budapest, 2010. 107–108, 122, 130, 145–146, 156, 188, 216, 246, 260, 275–276.

¹⁸ Az apjához fűződő ilyen viszonyáról ld. *Jankovics József*: Apa és fia. Korunk 3 (1993) 2. 99–100.

¹⁹ Az *Önéletírás* szerint mindenki csudálkozására két öccsével együtt nem Bethlen Farkas ravatala mellé ültették őket, hanem „egy hitván fekete posztós karatlan padra”. BMÖ I. 308.

²⁰ BMÖ I. 151.

²¹ *Balázs Mihály*: Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században. In: *Uő*: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről. Kolozsvár, 2016. 231–240.

a részletes bemutatásától eltekintek. Érdeemes azonban tudni, hogy egyetlen unitárius gondolkodónál sem kapott Ábrahám olyan fontos szerepet, mint a kéziratban terjesztett erdélyi műveivel az erdélyi antitrinitarizmusnak egyéni színezetét megalapozó görög eretneknél. Ő az emberiség egésze történetében fordulópontjának tekintette, hogy az Ádámnál még meglévő igaz ismeretet feladó, vagy azt elfelejtő sokféle embercsoport között Isten rátalált arra az Ábrahámra, aki a legnagyobb próbatételeket is kiállta, aki tehát különösen istenfélőnek és erkölcsösnek bizonyult, s akivel aztán egész népére érvényes szerződést kötött. Ez volt tehát Palaeologus szinkretikus teológiai rendszerének a kiindulópontja, s ezt hangolta át a magyarok történetére az a Somogyi, akinek minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy Bethlen Miklós nagyszerű közösségi imája egy izgalmas eszmetörténeti mozzanattal is gazdagodjék.

A PURITÁN, A KARTEZIÁNUS ÉS A COCCEJÁNUS BETHLEN MIKLÓS*

NAGY LEVENTE

2016 májusában a miskolci *Bethlen Miklós (1642–1716) és a kora újkori börtönirodalom európai hagyománya* című REBAKUCS-REFORC konferencián elhangzott előadásom után hívta fel a figyelmemet Balázs Mihály tanár úr arra, hogy ha Bethlen a *via salutis* narratív sémája alapján írta le saját élettörténetét, az még nem jogosít fel arra, hogy a bűn–bűnbánat–büntetés–megtérés–megváltás sorozatot a fikcióból kiemelve, a valóságra vonatkoztatva értelmezem. Azaz nem állíthatjuk azt, hogy Bethlen miután önéletrajza lapjain bűnbánatot tartott, megtért, végigszenvedte büntetését, akkor a valóságban is abban reménykedett volna, hogy ezek után szükségszerűen bekövetkezik majd a valóságos szabadulása is. Mindez csak a fikció terében érvényes. Balázs Mihály észrevétele sokban hasonlít Laczházi Gyulának egyik közelmúltban megjelent tanulmányában megfogalmazott nézeteire. Laczházi Gyula arra tett javaslatot, hogy a kora újkori magyar szövegek értelmezésekor ne az legyen „az elsődleges szempont, hogy melyik szöveg mennyi valóságot és mennyi kitalációt tartalmaz. Inkább azt a kérdést kellene feltenni, hogy mi a funkciója a fikciós kommunikációnak, miért lehet érdemes az olvasónak lemondania arról, hogy a faktuális igazságtartalom alapján ítéljen meg egyes szövegeket”.¹ Ez kétségkívül jogos észrevétel, és helytálló Bethlen önéletírásnak pusztá fikcióként való értelmezése is. Mégis azt gondolom, hogy 17. századi kontextusban nem teljesen elvetendő az én elméletem sem, már csak azért is, mert írás és fikció viszonya sokkal egyszerűbb volt akkor, mint manapság.

Bethlen, véleményem szerint, valóban úgy gondolta, hogy ő úgy írta le az életét, ahogy az a valóságban megtörtént. A szerzői szándék szerint Bethlen az olvasótól sem azt várta el, hogy pusztán fikcióként értelmezze az önéletírást. Az általa kijelölt elsődleges olvasóközönségnek (a családtagjainak) kifejezetten előírta az eszközhasználatú irodalomszemléletet, és a pragmatikai (a valóságra vonatkoztató) olvasást. Különösen érdekes azonban az, hogy ő maga sem bízott teljesen a referenciális olvasat sikerében, ezért nyitva hagyta az esztétikai olvasat lehetőségét is:

* A tanulmány a REB-16-1-Kutatás-0029, valamint az NKFI 128 151 sz. pályázatok támogatásával készült.

¹ *Laczházi Gyula: A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban. Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 2. 177.

„Ójjon Isten attól; hanem kételenít engem erre nagyobb részént az én maradékom s házam állapotja, melynek kezében én ezt, mint egy apologiát, vagy testamentumot és instrucciót, úgy hagyom. [...] Azért ez az írás légyen fegyver, pajzs helyén nálok [azaz a családtagjainál], mellyel oltalmazzák magokat, nem engemet, és az emberek száját dugják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot nevéssék.”²

A magunk vigasztalására és a világ kinevetésére végzett olvasás nem referenciális, hanem esztétikai olvasat. Mindezek alapján az alábbiakban megpróbálok a szerzői szándékhoz közel álló értelmezést bemutatni Bethlen önéletírása kapcsán, ami, véleményem szerint, se nem pusztán esztétikai, se nem pusztán referenciális, hanem a kettő egyítése.

Bethlen nemcsak azt gondolta komolyan, hogy életének külső, hétköznapi eseményeit írta le hitelesen, hanem ugyanezt érvényesnek tartotta lelki életének mozzanatait illetően is. Azaz ő nem csak fiktíve, hanem valóságosan is megtért, bűnbánatot tartott, bűnhődött, szenvedett, ezért – mivel kiválasztott (fogadott fiú) – joggal várja el, hogy Isten kegyelme a valóságban is megnyilvánuljon, azaz a valóságban is megszabaduljon börtönéből. Mert az egyik alapvető kérdés mégis csak az, hogy a fikcióban megformált szerepek mennyire működnek a valóságban? A korszak egyik nagy alampművéből, Cervantes *Don Quijotéjából* tudjuk, milyen groteszk helyzetek állhatnak elő, ha fiktív szereplők életét szeretnénk élni a valóságban is. Más a helyzet azonban a vallásos ember (már pedig Bethlen biztosan ilyen volt) esetében. Számára a különböző szövegekben (Biblia, Augustinus, 17. századi puritán szerzők stb.) előírt viselkedési módokat, szerepeket (Krisztus követése, kegyes élet, megtérés–bűnvallás–bűnhődés–megigazulás stb.) nem fiktíve, hanem nagyon is valóságosan kell eljátszani, mert ha nem így lenne, akkor a vallás is pusztá fikció lenne.

Mindezek bizonyítására és egyben árnyalására egy olyan tanút szeretnék megidézni, akinek műve azon kevés szövegek egyike, melyek ott voltak Bethlen kezében, amikor önéletírását írta. Tofeus Mihály *Szent soltárok resolútiója* című művéről van szó.³ Ez az egyetlen könyv, amiről biztosan tudjuk (a Biblia mellett), hogy fogsága idején Bethlennél volt, ezért forráskritikai

² BMÖ I. 33–34.

³ *Tofeus Mihály: Szent soltárok resolútiója*. Kolozsvár, 1683. (RMK I. 1302) Mindennapi reggeli imádságában „a közönséges keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenkéért” Bethlen ezt írja Tofeus könyvének használatáról: „énekeltünk az inasommal rendszerént reggel, délben, vacsernyén és vacsora után, a nappali harmadszori ének után az inással, hogy a deák szót egészen el ne felejtsem deák bibliát exponáltattam, vacsora után pedig a Tofeus zoltár-rezolúciót olvasta [az inas].” BMÖ II. 221

vizsgálatokra, véleményem szerint, kiválóan alkalmas. Eddig csak Jankovics József vonta be a Bethlenről szóló vizsgálatokba Tofeus zsolttárprédikációit néhány Bethlen-levél értelmezése kapcsán, valamint Kósa László figyelmeztetett arra, hogy Tofeus munkája hatott Bethlen szövegeire.⁴ Nézzük elsőként a Bethlen esetében oly sokat tárgyalt őszinteség kérdését. Tofeus alább idézendő szövegéből világos, hogy az őszinteség nem irodalmi, nem filozófiai, de még csak nem is erkölcsi, hanem üdvtörténeti kategória:

„Ki kell lelkét egészen terjeszteni annak, valaki imádságának meghallgatását kívánja Istentől, nyomorúságát egészen elő kell számlálni, hogy felinduljon az Isten a könnyөрületességre. [...] Azt kívánja ezért ő Felsége, hogy nyavalyáink rútságát és nagyságát ő Felsége eleibe terjesszük. Enélkül senki orvoslást nem vészen, ez az ő kijelentett akarata.”⁵

Bethlen önéletírásában tehát nemcsak azért tárulkozik fel, mert igazat akar írni, avagy, hogy bebizonyítsa azt, hogy Erdélyben nem ő volt a leglatrabb ember, vagy, mert semmit sem érdemes elrejtteni, hisz Isten szeme mindent lát, hanem elsősorban azért, mert Isten csak ebben az esetben hallgatja meg imádságát. És ne feledjük: életének első leírását imádság formájában készítette el *Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzátarozóimért* címmel. Az imádságot 1708 tavaszán írta még Szebenben, majd 1710-ben Bécsben átdolgozta.⁶

A korban szintén sok vitát kiváltó téma volt az érzékenység és az intellektus viszonya. Tofeus azt állítja, hogy Isten megismerése az érzékenység által lehetséges: „Az Isten ismertetire a testnek sensusibúl, érzékenységbül elégséges oka van az embernek, a Cartesius ateizmusa ellen; de ez másszorra való.”⁷ Bethlen ezzel szemben azt vallja, hogy a Tofeus gondolatának is forrásként szolgáló mondás, a *nihil est in intellectu quod non fuit primo in sensu*, „istentelen axióma”, mely „ha lelket semmivé is nem tészí éppen, de kiveti az urat [azaz a lelket] a királyságból, és azt adja a testnek egészen”.⁸ Bethlen az érzékenység és az intellektus viszonyát azért tárgyalja, hogy választ kapjon az alábbi kérdésre: hogyan férkőzik a bűn a lélekhez? Bethlen szerint vannak olyan bűnök, melyek valóban a testen, az érzékelésen keresztül „a szemek ab-

⁴ BML 1315–1318.; Kósa László: Egyház, társadalom, hagyomány. (Societas et Ecclesia I) Debrecen, 1993. 53.

⁵ Tofeus: i. m. (3. j.) 162–163.

⁶ Nagy Levente: A kegyes hívő, a mártír, és a tudós katona. Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásában. In: Börtön, exilium és szenvedés, i. m.

⁷ Tofeus: i. m. (3. j.) 48.

⁸ BMÖ I. 88.

lakain és fülek ajtain” jutnak a lélekhez. De vannak ugyanakkor olyan esetek is, amikor az ördög, az érzékek (a test) kiiktatásával közvetlenül a lélekre hat:

„Némely pedig az ördög titkos sugallásai által egyenesen csak a lélekhez mégyen, úgy tetszik, a testnek híre nélkül, de ez ritkább dolog. Megtapasztalhatja azt az ember mindazáltal amaz nagy bűnökben, mint az ambitio, kevélység, bosszúállásra való gerjedezés, telhetetlen fösvényesség, és minden egyéb gondolatban álló bűnök, melyek sokszor forrnak az emberben akkor is, vagy olyankor is, mikor a fül és a szem előtt semmi arra indítható objectum nincsen. Ismét néha könnyörgés vagy prédikáció-hallgatás, vagy egyéb tisztességes foglalatosságod alatt, melyre rá is figyelmez az elméd, nem ütököznek-é elmédbe, mint a sebes nyilak, sokszor magadat is irtóztató, rút, gonosz, néha Istent is káromló gondolatok? Én ugyan elégszer tapasztaltam magamon, noha csak rá ne hajolj osztán, az olyan nem te bűnöd, hanem az ördögé, az ő kísérteti csak, ő is adjon számot, s lakoljon róla.”⁹

Ez annak a tételnek a bizonyítása, hogy az elmében (a lélekben) lehetnek olyan dolgok is, melyek előtte nem voltak meg az érzékelésben.¹⁰

Az *Elöljáró beszéd* egyik legkarterziánusabb fejezetében (IX. rész: *Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról*) a léleknek az önmagában való, test nélküli létezését igyekszik bizonyítani Bethlen, aki állításának igazolására egy mindenki által megtapasztalható példát hoz:

„Nem tapasztalja-é a legeggyűgyőbb ember is meg ezt magában, ha az elméje valamire figyelmez, azonkívül, amire az figyelmez akkor, akármit halljon, lásson, semmit benne nem tud. Sőt sokszor, amire a nyelve szokott, imádságot, vagy mit a nyelve is elmond, de az elméje másutt járván, azt sem tudja, mondotta-é vagy nem. [...] Ezt legjobban megtapasztalhatja ki-ki magán, kiváltképpen a templomban, az isteni szolgálatban, mikor az imádságot a pap után mondja, vagy a prédikációt hallgatja; ha a lelke másutt jár, sem a nyelve szólásiban, sem a füle hallásiban semmit sem tud, de tudja azt jól, amire akkor az elméje figyelmezett.”¹¹

⁹ BMÖ I. 91.

¹⁰ Bethlen elképzelésének elemzését a test és lélek kapcsolatáról, valamint e kettő viszonyáról a bűn keletkezésének a szempontjából ld. még: *Laczházi Gyula: A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai.* In: *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750).* Szerk. Balázs Mihály, Bartók István. Szeged, 2016. 224.

¹¹ BMÖ I. 58.

A lélek tehát különválnak a testtől meg nem is, mert egyrészt az elme (értsd: lélek) „másutt is járhat”, de ugyanakkor segíti is a testet. Ez csak úgy lehetséges Bethlen szerint, hogy a léleknek van egy értelmi és egy testi része:

„A léleknek kétféle munkája vagy az emberben, egyik egészen csak testi spirituális, intellektuális, a másik animális, testi, mely áll az ember érzékenységeinek, tagjainak, mint szem, száj, fül az emberi munkák végbevételére alkalmatossá való tételében.”¹²

Simon József – aki az eddigi legalaposabb értelmezését adta az *Elöljáró beszéd* ezen fejezetének – úgy véli, hogy Bethlen itt a test mechanikus működését írja le, teljes mértékben karteziánus módon, és egyben azt a tételt igazolja, hogy „az elme mentális operációja független a nyelvi jelek megformálásától”.¹³ Valóban arról van szó, hogy a lélek animális része, a spirituális résztől függetlenül, mintegy automatikusan működik. Isten érzékelése nem a lélek animális, hanem spirituális részével történik. Az is figyelemreméltó, hogy Bethlen, amikor a lélek spirituális részéről ír, valójában a racionális gondolkodás alapelveit (önazonosság és *consecutio temporum*) fogalmazza meg:

„Hogy azon szempillantásban a lélek két különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolata sem érkezik, nem hogy többre; valaminthogy a nyelv két különböző szót egyszersmind nem szólhat, hanem egymásután kell lenni.”¹⁴

Különösen érdekes megvilágításba kerül Bethlen fenti gondolatmenete, ha azt összehasonlítjuk Tofeus alábbi szövegével, melyben az erdélyi püspök a Bethlenéhez kísértetiesen hasonló példával tárgyalja a „másutt járó” lélek problémáját:

„Szolgál ez arra, hogy az Isten a jó imádságot bizonytal meghallgatja; az Isten mindenkor jelen vagy az; de az imádkozó ember [azaz a lélek] nincs mindenkor jelen, mert ha az ember azt érhetné el, hogy imádságában lelke mindenkor egyezne a nyelvével, angyal volna még ezen a világon az ember. De szálljon magában akárki, s úgy tapasztalja ezt, hogy sokszor imádkozik a száj, s külön vészi eszében magát, hogy az elméje másutt nyargal, nincs jelen sokszor, és mint a tag dög lélek nélkül, úgy az imádkozó nyelv is dög a lélek nélkül, az ilyen imádság csak, mint holt állat, úgy széllel oszol az Isten előtt.”¹⁵

¹² BMÖ I. 58.

¹³ Simon József: Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós *Önéletrészésének Elöljáró beszédéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 3. 308.

¹⁴ BMÖ I. 58.

¹⁵ Tofeus: i. m. (3. j.) 115.

Először is Tofeus nem tesz különbséget a lélek animális és a spirituális része között. Tofeus rendszerében az ideális állapot az, ha az érzékelés és a gondolkodás egy és ugyanaz (ezt az állapotot csak az angyalok érhetik el). Ezért míg Bethlen az elme másutt járását csupán regisztrálja, leírja, de nem minősíti, nem mond ítéletet afelett, aki imádkozás közben nem Istenre, hanem valami másra gondol; addig Tofeus szerint az ilyen imádságot Isten nem hallgatja meg.

Jellemző az átmenetiségre, és a korabeli szinkretikus eszmerendszerre, hogy néhol Tofeus is ellentmond saját magának. A 115. zsoltár magyarázatában azt írja, hogy „az emberi romlott természet, mindenkor testi szemmel akarja az ő Istenét nézni”. A „testi szem” nem állhat kapcsolatban mással, mint az érzékenységgel, a sensusszal, és, mint láttuk, az imént még azt állította Tofeus, hogy „az Isten ismeretire a testnek sensusibül, érzékenységbül elégséges oka van az embernek”. Aztán így folytatja: „a test és a vér, a léleknek az Istent és az idvességet, úgy amint vagyon soha meg nem mutatják”. Azaz az érzékenység révén mégsem ismerhetjük meg Istent „úgy, amint vagyon”. És ezután következik a nagy antikarteziánus Tofeustól, egy karteziánus tétel: „Amit az igaz ratio mond az Isten felől, igazak.” De ugyanakkor rögtön hozzá is teszi: „de igen kevesek”, és az embernek „testében is vadnak jelek, melyek Isten ismeretire visznek ugyan, de hathatósabbak vadnak a lélekben”.¹⁶

Bethlen részben Tofeussal összhangban állítja: „a természet és ratio soha arra, amit gonosznak tart, nem hajol, nem mégyen, amint ez csak egy bokros lóban és egy oktalan állatokban is világos”.¹⁷ Felhívnam a figyelmet a *természet szóra*, mely Tofeusnál egyáltalán nem szerepel. Bethlen szerint tehát az ember nélküli természet (a teremtett világ) önmagában ugyan olyan jó, mint a ráció. Karteziánus hatás lehet ez is Bethlennél, hisz teljesen összhangban van ezzel Descartes alábbi megállapítása az *Elmélkedésekben*:

*„Az pedig nem is lehet kétséges, hogy mindabban, amire a természet tanít, valamennyi igazság is rejlik: hiszen a természet, ha általánosságban tekintjük, nem mást értek, mint vagy magát Istent, vagy a teremtett dolgoknak Istentől elrendelt összhangját. A magam egyedi természetén pedig nem mást értek, mint mindannak összességét, amit Istentől kaptam.”*¹⁸

Ugyanebben a szellemben érvel Bethlen is a természet tökéletessége mellett: „Az ég, nap, holdtól fogva a szúnyogig vizsgálj meg a természet könyvét, találsz-e az ő nemekhez képest csak legkisebb hibát is benne?” De ott van

¹⁶ Tofeus: i. m. (3. j.) 666–667.

¹⁷ BMÖ I. 91.

¹⁸ René Descartes: Elmélkedések az első filozófiáról. Ford. Boros Gábor. Budapest, 1994. 96.

a természet Bethlen híres religió meghatározásában is: „A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az Istentől a természet által belé öntett értelme, és hűti, gondolkodása az Istenről.”¹⁹ Az önmagában jó rációt és természetet az ember bűnbeesése rontotta meg. A bűn ugyan az érzékenység révén is (test) az emberhez juthat, de ennél fontosabb a lélek felől érkező bűn. Mert a test nem tudja annyira megrontani a lelket, mint fordítva. Bethlen, ennek igazolására, Éva példáját hozza fel:

„Nem mondja az ördög Évának: Ná, mely szép gyümölcs ez, abból meggondolhatod, hogy bizony jóízű is lehet [érzékekre való hatás], hanem csak azt: olyan bölcs lészesz, mint az Isten. Az Éva kísértetiben és bűnében, és osztán Ádáméban is azt látjuk: a lélekhez ment először a kísértet és a bűn is [azaz a bűnnek nem kellett szükségszerűen meglenni az érzékekben mielőtt az elméhez ért volna], úgy fogott azután a testhez, mely bábája lett.”²⁰

Ezek után már „a lélek és a test a bűnben megegyez, kiváltképpen az újjászületetlen embereknél” – írja Bethlen.²¹ Fontos az utolsó három szó, hisz a ráció által előidézett bűnbeesésből az újjászületés révén lehet kimenekülni. Az újjászületés azonban nem befejezett állapot, hanem folyamatos harc: „Az új ember, vagy az újjászületett rész az ó emberrel, vagy az újjászületetlen résszel küszködik, harcol örökké” – írja Bethlen.²² Ugyanezt a koncepciót visszahangozza Tofeus is:

„Mert senki nem tudja jobban embernek állapotját, mint a maga lelke. Úgy vagon az újjászületett rész az újjászületetlen résszel, mint Jób a feleségével. Az újjászületetlen rész, Jób felesége azt mondja: Átkozd meg az Istent s halj meg tova. Megfelel az újjászületett rész, a Jób azt mondja: Bolond, ha a jót elvettük, a gonoszt nem szenvednők-e el? Mert tudja az a jó lélek, hogy az Isten szeretőknek mindenek javokra szolgál.”²³

Az újjászületés mellett a bűntől való szabadulásra a másik garanciát úgy Bethlen, mint Tofeus Coccejus frigy- vagy szövetség-teológájából merítette. A coccejánizmusnak ez az irányzata abból indult ki, hogy a *religio* szó a *re-ligare* (megköt, újraköt) szóból származik. A frigyteológia valójában Kálvin predestináció tanát finomította, hisz, ha Isten szövetséget kötött az emberrel (aki ugyan nem egyenlő fél ebben a szövetségben), de épp a szövetség révén

¹⁹ BMÖ I. 53, 94. E mondat filológia- és filozófiatörténeti elemzését ld. *Simon*: i. m. (13. j.) 299–300.

²⁰ BMÖ II. 92.

²¹ BMÖ I. 91.

²² BMÖ I. 91–92.

²³ *Tofeus*: i. m. (3. j.) 661.

sorsa nincs eleve elrendelve, mert a szövetség szabályai szerint van szabadsága azt befolyásolni. Isten megígérte, hogy ha a szövetségben lefektetett elveket az ember tiszteletben tartja, azaz kegyes, istenfélő életet él, akkor meg is lesz a jutalma. Igaz: nem biztos, hogy itt a földön, tehát Isten ígérete csak az ember halálával fog egészében beteljesedni, de biztosak lehetünk benne, hogy úgy lesz, mert Isten mindig megtartja az ígérését.²⁴

Tofeus a VIII. zsoltár magyarázatában mindezzel összhangban írja: „eszében vérszi, hogy valóban kegyelmes Istene az Isten, és frigyese, foederátusa a világnak, annak penig oka az istenfélő embernek Isten előtt való becsületi, és annak kedvéért cselekszik minden jót ez világgal”.²⁵ Az istenfélő ember tehát mégis csak befolyásolja az Istent, hisz, mint Tofeus állítja, egyenesen oka Isten jócselekedeteinek. Mindez a predestináció tanban szinte elképzelhetetlen.

Bethlen a már említett imádságában coccejanista szellemben „édes szerelmes szent Atyám, frigyés és szövetséges Jehovám”-ként szólítja meg Istent.²⁶ Ennek ellenére Istennek az emberrel kötött szövetségéről csupán egyszer tesz említést az *Elöljáró beszédben*, igaz, ott viszont úgy, hogy reflektál az 1680-as években Erdélyben Pósházi János, valamint Dézsi Márton és Pataki István között lefolyt vitára:

„Mondod tovább, de minek teremtette Isten azt a mérges fát? Nem lehetett volna-é az a kert anélkül a fa nélkül? Ez bolond, szen nem abban a fában vagy annak gyümölcsében volt halálos mérég [...], hanem az a fa volt Isten és ember között való szövetségnek jele, symboluma; az volt az egész törvény, evangélium, Biblia, törvény, templom, egyszóval az Isten akarata, és az ember tisztiz az engedelmség.”²⁷

A paradicsomi fa körüli vitának, melyre a fenti idézetben Bethlen is utal, egyik állomása a Pósházi János által 1685-ben *Syllabus* címmel közre adott röpirat volt, melyben a szerző a belgiumi, erdélyi és magyarországi neotericus teológusokat és filozófusokat támadta. Pósházi harminckilenc tételben Coccejus, harminckettőben Descartes, ötben pedig Dézsi Márton tanait cáfolta. Pósházi iratára Dézsi Márton és Pataki István válaszolt egy latin (*Rep-*

²⁴ Minderről ld. *Zoványi Jenő*: Coccejus és theologiai rendszere. *Protestáns Szemle* 2 (1890) 79–81.

²⁵ *Tofeus*: i. m. (3. j.) 45. Természetesen mindez nem akadályozta Tofeust abban, hogy más helyütt tőről metszett predestinációs elveket valljon: „Nincsen egyéb semmi hátra, hanem a léleknek tisztiz az, hogy tudja bölcsen kikérni azt az Istentől s magára szabni, és noha öröktől fogva elrendelte azt, kivel mit cselekedjék az Isten, de az tisztiz minden jó léleknek, hogy imádság által kérje azt ki az Istentől.” *Tofeus*: i. m. (3. j.) 114.

²⁶ BMÖ II. 155.

²⁷ BMÖ I. 97.

lica), valamint egy magyar nyelvű (*Summája az Pósházi uram Syllabusára való Replicának*) műben, melyek azonban kéziratban maradtak.²⁸

Dézi Márton coccejanista elkötelezettsége közismert volt, hisz 1666–1669 között Leidenben Coccejusnál hallgatott teológiát. Nem volt igazán termékeny író,²⁹ de kiváló teológus és tanár hírében állt. A sárospataki származású Pataki István a franekeri és gröningeni tartózkodása után 1667-ben, Dézsihez hasonlóan, Leidenbe ment Coccejust hallgatni. Peregrinációja során többször is disputált. Hazatérte után patrónusa, Bánffy Dénes udvari papja, majd a kolozsvári református kollégium tanára lett. Bánffy mellett a végső-kig kitartott, a perbe fogott erdélyi főúr mentségét 1674-ben jórészt Pataki fogalmazta. Később II. Apafi Mihály nevelője lett. Teleki Mihálynak ajánlva fordította le és jelentette meg 1681-ben egy ismeretlen szerző művét *Ez világnak dolgainak igazgatásinak mestersége* címmel.³⁰

Pósházi *Syllabusának* XLII. assertiójában Dézi mára elveszett – vagy lappangó – művének (*Apologia*) azon tételét cáfolta, hogy a tudás fája nem volt szentség. Pósházi érveket nemigen hozott cáfolata alátámasztására, csupán a tekintélyekre (Kálvin, Petrus Ravanellus, Alsted, Coccejus, Johannes Cloppenburg) hivatkozott. Az újítók érvét – miszerint, ha a tudás fája szentség lett volna, akkor Isten nem tiltotta volna azt el az embertől, mert a szentségek azért vannak, hogy az ember éljen velük – nevetségesnek tartotta, mondván, hogy nem minden szentségnek az az értelme, hogy az ember közvetlenül használja (érintse) azokat. Dézi és Pataki válasza minde erre a következő volt:

„A jónak és gonosznak tudásának fáját is nem mondja az az Újító [Dézi] sacramentumnak a XLII-dik punctumban, mert a sacramentummal senki nem tiltatik élni, csak jó lelkiismerettel mondhassa közit a jóhoz, melynek záloga. Ettől, pedig, az Isten megtiltotta az ép embert, mely ratiót csak kerül, [de] nem megerőtlenít a Censor [Pósházi] ökegyelme, Calvinussal is

²⁸ A kézirat jelenleg: MTAK Egyházi és bölcsészeti kéziratok ms. 16. A *Summája* modern kiadását ld. Nagy Levente: Bethlen Miklós és az erdélyi coccejanizmus a 17. század második felében. In: A felvilágosodás előzményei, i. m. (10. j.) 192–206.

²⁹ Életében mindössze saját disputációja (*Disputatio philosophica de visu*. Leiden, 1661), valamint két üdvözlő verse jelent meg: RMKT XVII. 11. 386–387, 827. Feltehetően ő írta a *Hét napi útírás* (Kolozsvár, 1677) imádságoskönyvet is. *Zoványi Jenő*: Dézi Márton. *Protestáns Szemle* 11 (1898) 80–81.; *Bozzay Réka*: The Influence of Dutch Universities on the Education at Seventeenth Century Hungarian Intellectuals. In: *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations 1541–1699*. 1. Ed. Almási Gábor. Newcastle upon Tyne, Cambridge, 2014. 90–91.

³⁰ Pataki István legalaposabban dokumentált életrajzát, és könyvtárának részletes ismertetését ld. *Ósz Sándor Előd*: Ismeretlen lelkesítő könyvtár a 17. század végéről. *Református Szemle* 104 (2011) 6. 659–684. Ld. még: *Gáti Magdolna*: „Sokann hazudnak, és a mibe vétke nintsis, ráfogják...” – Teleki Mihály kommunikációs eljárásai az 1680-as évek Erdélyében. PhD-disszertáció, kézirat. Debrecen, Debreceni Tudományegyetem, 2013. 73–81.

*bizonyít, de semmiben sem forog mellette. A praeceptorát [Coccejus] is reá támasztaná, de ellene mond a Censornak Coccejus is. Lásd meg mindkét helyen, hova mutat a Censor s nem találod ott egyiket is, sőt ellene van, amit mond Coccejus a Censornak, s úgy Calvinus is.*³¹

Dézsinek és Patakinak igaza volt, hisz a Pósházi által hivatkozott helyek egyáltalán nem támasztották alá a gyulafehérvári professzor állításait. Kálvin esetében, például, a Pósházi által hivatkozott helyen (*Institutio*, IV, 14, § 17.) igaz ugyan, hogy a szentségekről írt a genfi reformátor, de a tudás fájáról egy szó sincs a szövegben. Alsted a Pósházi által hivatkozott helyen (*Prodromus*, 254.) valóban értekezett a paradicsomi két fáról. Az élet fája szerinte az (örök) élet jele és szentsége. Mindebből az következik Alsted szerint, hogy a jó és a rossz tudásának fája az emberi engedetlenség büntetését jelképezi. Az élet fáját szentségnek is nevezi, de a tudás fáját már nem.³²

A Coccejusra való hivatkozás szintén téves, ugyanis Coccejus épp az ellenkezőjét hirdette annak, mint amit Pósházi állított. Coccejus frigyteológiaja szerint ugyanis a bűnbeesés előtt az Isten az emberrel ún. cselekedeti, avagy természeti szövetséget (*foedus operum, foedus naturae*) kötött. Ennek a szövetségnek a külső jegyeit a paradicsom és az élet fája képezte: a paradicsom a boldogok lakhelye volt, az élet fája pedig az örök életnek a jelképe. Ugyanakkor Coccejus világosan kifejtette, hogy a tudás fája „sem az életnek, sem a halálnak nem volt a szentsége, hanem az Úrnak a jele, az alávetettségnek és a megkísértésnek dolgában”.³³

Ugyanez a helyzet Johannes Cloppenburg esetében is, aki Coccejus frigyteológiáját írta újra, de azt nem állította, hogy a tudás fája is szentség lett volna.³⁴ Az egyetlen, akire Pósházi hivatkozott, és szövegét úgy is lehetett értelmezni, hogy a tudás fája is szentség, az Petrus Ravanellus volt. A *Bibliotheca sacra* című kézikönyvében az *arbor* címszó alatt tárgyalta Ravanellus az ún. *arbor sacramentalest*, melyből szerinte kettő volt: a jó és rossz tudásának a fája, valamint az élet fája.³⁵ Mivel Ravanellus mindvégig együtt tárgyalta szócikkében a két fát, Pósházi könnyen juthatott arra a következtetésre, hogy mindkét fa szentség volt. Bethlen, amint az a fent idézett szövegből is

³¹ Nagy L.: i. m. (28. j.) 204.

³² Johann Heinrich Alsted: *Prodromus religionis triumphantis*. Gyulafehérvár, 1635. 254.

³³ Johannes Coccejus: *Summa doctrinae de foedere et testamento*. Leyden, 1654. 20.

³⁴ Johannes Cloppenburg: *Syntagma selectarum exercitationum theologiarum*. Franeker, 1650. 207–215.

³⁵ Petrus Ravanellus: *Bibliotheca Sacra sive thesaurus canonicae amlpissimus*. Genf, 1660. 216. Ravanellus korabeli erdélyi ismertségéről ld. Monok István: Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban. Erdélyi Múzeum 72 (2010) 1–2. 4.

kiderül, a coccejanista tételt ismételte meg, amikor azt írta, hogy a paradicsombeli fa az Isten és ember közötti szövetségnek a jelképe volt.

Coccejus szerint Isten a szövetséget az egész emberre, azaz nemcsak a lélekre, hanem a testre is kötötte, ezért az Isten által osztogatott javak nemcsak a lelket, hanem a testet is illetik. Isten gondviselése tehát nemcsak az ember (belső) lelki, hanem a testi (külső) életében is tetten érhető.³⁶ Tofeus szerint is aki „szent, tisztességes életet” él, biztos lehet abban, hogy „Isten szövetsége ugyan mind örökkévaló és megáll változhatatlanul”.³⁷ A coccejanista szövetségteológiából tehát logikusan következnie kellett volna annak, hogy a kiválasztott, fiúvá fogadott Bethlent a külső, a testi, azaz a hétköznapi életében is segíti az Isten.³⁸ Sőt Tofeus szerint különösen nagy nyomorúságunkban egyenesen szabad kérni az Istent, hogy adjon jelet személyesen, azaz, hogy személyre szabottan nyilvánuljon meg:

„Mikor azért nagy kísértetben vagyunk, szabad minékünk magunkban, kinek-kinek személy szerint a mi Istenünket kérnünk, hogy adjon jelt minékünk, az ő szeretetiről, kegyelmességéről. Nem az Ecclesiáról szólók; hanem azt mondom, hogy énnékem s tenéked személy szerint magánosan szabad, valamely nagy szükségemben az Istennek azt mondanom, hogy: Én Istenem mutasd meg énnékem ebben az igyemben, hogy nem hadtál el engemet, adj énnékem arrúl nyilván való jelt, hogy szeretsz engemet, kösd fel kardodat és szabadíts meg engemet, a te irgalmasságodnak sokasága szerint.”³⁹

Bethlen híres álomleírásaiban, a fent mondottakkal teljesen összhangban, isteni jelként értelmezi álmait. A mindenki által, az érzékszerveinkkel (a testtel) megtapasztalható isteni jelek (csodák) iránt a kálvinista puritánus közegeben igencsak megnőtt a kételkedés.

„A római atyafiaktól híresített sok csudákat, látásokat, mind az angliai kvékerek és több olyanok revelációit, jövődöléseit hijábalavókank és veszedelmesnek is tartom” – írja Bethlen, majd teljességgel Tofeus szellemében folytatja: „de nem mondom mégis azzal ezt: az Isten az öt igazán félni igyekező híveit kiváltképpen való módon álom, vagy látások által is meg ne vigasztalja és előttök álló magok kétséges dolgokban ne igazgathassa ma

³⁶ Coccejus: i. m. (33. j.) 10.

³⁷ Tofeus: i. m. (3. j.) 476.

³⁸ Azon esetek felsorolását, amikor Bethlen Istennek a saját életébe való közbeavatkozásáról ír, ld. Kósa L.: i. m. (4. j.) 58–59, 67.; S. Sárdi Margit: Jóslat és álomlátás XVII–XVIII. századi erdélyi emlékiróinknál. In: Eksztázis, álom, látomás. Szerk. Pócs Éva. (Tanulmányok a Transzcendensről I) Budapest–Pécs, 1998. 477.

³⁹ Tofeus: i. m. (3. j.) 229.

*is, aminthogy cselekszi is, kiváltképpen a rendkívül való veszedelmekben, keserűségekben és az ő dücsőségéért és az igazságért való szenvedésekben.*⁴⁰

Azt, hogy Isten közvetlenül beavatkozott életébe, azzal bizonyítja Bethlen, hogy a Krisztussal való találkozást elbeszélő álom (1705. január 23.) után pontosan két év és hét hónappal, épp ugyanazon a napon, azaz 1707. január 23-án engedik meg, hogy bebörtönözése után először vegyen úrvacsorát:

*„Mely dücsőségesen pecsétlé meg az én szívemben ezt a kegyelmet az Úr Jézus Krisztus, amikor Anno 1707, ugyanismét 23 januarii reggel nyolc és kilenc óra között eljőve az ő szent testének és vérének sacramentumában minden emberi reménség felett azon tömlöcbe énhozzám és megvendéglé az én lelkemet magával, két esztendő s hét holnapi éhezése után mert én, minthogy sokszor kértem, a feleségem és prédikátorok sollicitálták, de sohasem engedték, már arról minden reménségemet, elmémet letöttem volt és mind magamat, mind az inasomat csak azzal bíztattam, amit Krisztus urunk mond Jan. 6:35 és Szent Ágoston doktor: crede et manducasti (higgy és már áldoztál). Ez az üdö, nap 23. januarii, reggeli óra csudálatos coincidálása omnibus circumstantiis consideratis [egybeesése minden körülmény megfontolásával] az én szívemből minden kétséget kivet annak az álomnak a divinitásáról.*⁴¹

Ezt az álomlátását Tóth Zsombor a puritán misztika kontextusa felől értelmezi, és meggyőzően bizonyítja be azt, hogy az úrvacsoravétel és az álom összekötése Bethlen részéről a kiválasztottságtudat megerősítésére szolgált: „A *certitudo salutis* gondolata kettős megformáltságban van jelen. Implicit jelenlétét jelzi az álmoknak az isteni kegyelem kiáramlásaként való definiálása, illetve ugyancsak az álmok ürügyén Bethlen kiválasztottságának – az álmok isteni eredete kapcsán illusztrált – deklarálása.”⁴²

A *via salutis* logikája szerint (bűnvallás – bűnbánat – a kirótt büntetés elviselése, fiúvá fogadás, kiválasztás) a büntetés után kellene következnie az isteni kegyelemnek és a megváltásnak. A nagy kínzó kérdés a vallásos (és nem az esztétikai) ember, így Bethlen számára is az, hogy vajon mi által ismerheti fel azt valaki, hogy ő valóban fogadott fiú. Vajon a kiválasztottság és a kegye-

⁴⁰ BMÖ II. 193.

⁴¹ BMÖ II. 196.

⁴² Tóth Zsombor: A koronatanú: Bethlen Miklós. *Az Élete leírása magától* és a XVII. századi puritanizmus. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiarum Litterarium 40) Debrecen, 2007. 74. Bethlen álmait és azok Bethlen általi értelmezéseit Tóth Zsombor mellett kiválóan elemezte még S. Sárdi M.: i. m. (38. j.) 476–478. Vö. *Bokor Katalin*: Bethlen Miklós Krisztus-álmának ikonográfiája. Irodalomismeret 15 (2004) 1–2. 97–100.

lem jegyei megtapsztalhatóak-e már itt a földi életben is, vagy mindezt már csak a halála után tudhatja meg, már az érzékenység nélküli lelki világban? Azaz észrevehető-e (nemcsak a saját maga, hanem mások számára is) már az ember földi, testi világában a kiválasztottság és az isteni kegyelem?

Bethlen számára a legékesebb bizonyíték a kiválasztottságára a börtönből való szabadulás lehetne. Ez viszont nem következik be. Pedig az önéletírás narratív logikájából az következne, hogy a büntetés után a jutalomnak kell jönni, de az minduntalan elmarad. Marad az izzó nyugtalanság és a folyamatos várakozás. Ezt csak úgy lehet elviselni, ha az ember vagy ateistává lesz, vagy értékké alakítja a szenvedést. Jellemző Bethlen vívódására, hogy mindkét lehetőséget felvillantja:

„Ó, mennyiszor voltam s vagyok én atheus, mennyiszor mondtam, és mondja most is sokszor az én szívem a bolonddal: nincsen Isten. Keserves, én Istenem, ez a bolondság, vagy hűtlenség vagy kísértet énnékem, sokszor azt sem tudom, vagyon-é hűtöm, vagy egy csepp sincsen. Könyörülj, én Istenem, rajtam!”⁴³

A lázadásnak ezt a fajtáját Bethlen természetesen nyomban el is veti, és inkább a Tofeus által is felkínált másik lehetőséggel él. Tofeus szerint ugyanis a szenvedés nemcsak hogy a kiválasztottság jele, hanem egyenesen előfeltétele az üdvözülésnek:

„Ne is bánja azt a lélek, hogy Isten azt dorgálja, mert az a léleknek javára vagon.” „Akarjuk, nem akarjuk: csak az Isten tetszése, hogy nyomorúság által kell bémenni az Istennek országába.” Majd így folytatja: „Ha a jót elvészi az ember, a gonoszt is el kell venni, szent Jób idejétül fogván ez mai napig.”⁴⁴

Bethlen az utolsó imádságában és a nyilvánosságnak szánt írásában fejti ki ugyanezt a koncepciót a legteljesebben (*A léleknek Istennel, magával és a testével való beszélgetése*). Isten az ő fiait sanyargatja, mert „akik pedig sanyargatás nélkül valók, azok az ő házán kívül való fattyak”.⁴⁵ Bethlen narrátora itt már egyenesen Isten nevében beszél:

„Ha a jót elvettétek, vegyétek le a gonoszt is. [Ezt Jób mondja feleségének, Jób, II,10, amikor ő azt tanácsolja, hogy a rá bocsájtott fekélyekért cserébe

⁴³ BMÖ II. 177.

⁴⁴ Tofeus: i. m. (3. j.) 158–170.

⁴⁵ BMÖ II. 227.

átkozza meg az Istent, azaz lázadjon.] Én vagyok atyátok, Istenetek egyaránt mind a ketten és tiútánatok a tü gyermekeiteknek is. [...] Akiket én szeretek megdorgálom, sanyargatom. Ebből esmértetek meg, hogy nem fatytyak vagytok, hanem fiamnak, leányomnak tartalak.⁴⁶

Egyszóval nem a börtönből való szabadulás az isteni kegyelemnek a jele, hanem a börtönben való maradás, a nyomorúság, a sanyargattatás. A már említett 1705. január 23-i álmának értelmezésekor is hosszan vívódik e kérdéssel Bethlen. Ott motoszkál benne, hogy ha ő kiválasztott, fogadott fiú, akkor Istennek áldása meg kellene mutatkoznia a külső, testi életében is, ergo nem kellene rabságban lennie, de mégis ott van. És ott az aggodás is, hogy netán mások úgy gondolják, hogy ha ő kétszer is börtönbe került, akkor azt minden bizonnyal meg is érdemelte:

„Mert minthogy a világnak üldözése én rajtam rendkívül való volt az én ifjúságomtól fogva, és kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék, vagy világ mondani, hogy talán Erdélyben a leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem.⁴⁷

Különösen akut módon vetődhetett fel Bethlenben ez a kérdés, amikor Tofeus zsolttármagyarázatainak alábbi részét olvasta:

„Az embereknek minden igyekezetek, szándékok, mesterségek, practicájok, tanácsok hiában valók és haszontalanok, az ellen a magistrátus és istenfélő ember ellen, akit Isten oltalmaz, szeret, és kinek igyét maga felvállalja.⁴⁸

Ha megfordítjuk, és Bethlenre alkalmazzuk ezt a képletet, akkor abból az következik, hogy ha az emberek Bethlen elleni mesterkedései sikerrel jártak és így Bethlent börtönbe juttatták, akkor őt Isten nem oltalmazta, nem szerette, hanem elhagyta. Bethlen válaszreakciója erre a helyzetre az, hogy egész élettörténetét úgy meséli el, hogy abban a szenvedéstörténet a világ szemében a bűnösséget, míg Isten szemében a kiválasztottságot jelenti.

„És felette sokat nyom ez énelöttem, hogy noha az én testi szabadulásommal ez az álom még bé nem tölt, sőt ennyi esztendőnek elmúlása egészen sem mirekellőnek lenni hitethetné el énvelem és fokadhatné arra, amire Dávid

⁴⁶ BMÖ II. 230. Ugyanez a koncepció tér vissza Bethlen 1709. július 29-én Veszprémi István püspöknek írt levelében is: „Engem ugyan az Isten vagy a szabadsággal, vagy talám még inkább az fogsággal megkoronáz, de az mit Pál ír 2 Tim: 4, 16, féljen attól minden.” BML, 1023.

⁴⁷ BMÖ I. 34.

⁴⁸ Tofeus: i. m. (3. j.) 120.

Zsolt 73 (12–14), és 116:11. *Ímé e gonosz emberek, mely nagy szerencsésen nevelik erejeket e világon, bizony hiában tartottam én tisztán az én szívetemet, és hiában mostan ártatlanságban az én kezeimet. 116:11 Én azt mondtam az én félelmemnek idején: minden ember hazug.*⁴⁹

Azaz az isteni jel ellenére sem következett még be a testi szabadulása, ezért akár semmirekellőnek is tarthatná azt az álmot, mert lám, nem ő nyeri el a jutalmat azért, mert tisztán tartotta a szívét, hanem a gonosz emberek nevelik nagy szerencsésen erejüket. De nem áll itt meg Bethlen:

*„De én jó lélekkel írom és álmélkodom rajta, hogy ezt az álmot én nem értem csak az én testi szabadulásomra, és ez az én szenvedésemnek nyúlása nemhogy kétségbe hozná énelöttem azt a látást, sőt naponként inkább hiteti vélem, mely úgy hiszem tömlöcben történhető halálomig is úgy léssen, melyet én a Szentlélek munkájánál egyébnek nem tarthatok, hogy minden lelki felfuvalkodás nélkül attól a két látástól fogva énbennem az Istenben való bizodalom, hűt, reménség, békességes tűrés, Isten akaratián való megnyugvás, engedelmesség, alázatosság, hálaadás, egyszóval minden lelki ajándékok az én nagy vigasztalással szemlátomást nevedektek s nevedeknek naponként. Szüntelenül súgja nékem: Nézd meg és szabd magadra az Isten effélékről tett ígíretit, a szenvedő szenteknek példáit s kimenetelit, mint dicsekedtek a szenvedésekben s még örültek nemhogy engedetlenkedtek volna. [...] Csak amikor itt ezt a faciest írtam, az Isten lelkének kiváltképpen való gerjedezéseit tapasztaltam magamban, kiért hála Istennek.*⁵⁰

Ez már a puritanizmus és pietizmus pszichologizmusa, melyben inkább valóságos élményről (Isten lelkének gerjedezése) van szó, semmint a racionális elme munkájáról. Persze kérdés, hogy mennyire lehet különválasztani az anima, intellectus, spiritus, mens, ratio szinte szinonim fogalmakat. Mindenesetre Bethlen szerint minden, az Istennel kapcsolatos tevékenység az elmében (félve mondom: a fikcióban) játszódik le: láttuk, a bűn az értelemhez megy előbb; Istent az értelemmel ismerjük meg; Isten nem érzékszerveinken keresztül, hanem szintén az értelmünk (lelkünk) révén (álom) kommunikál. Igen, abban valóban igaza van Balázs Mihály tanár úrnak, hogy Bethlennél Isten az érzékelhető világból bevonult a fikcióba. Bethlen szenvedése azonban nagyon is reális maradt.

⁴⁹ BMÖ II. 196.

⁵⁰ BMÖ II. 196–197.

A SEMMI PROBLÉMÁJA BETHLENNÉL A NÉMETALFÖLDI TANULMÁNYOK TÜKRÉBEN (1662–1663) DE RAEY- ÉS GASSENDI-DILEMMÁK

SIMON JÓZSEF

1. Bevezetés

A Bethlen-kutatás közhelye, hogy az *Önéletírás Elöljáró beszédének*¹ filozófiai szempontból legizgalmasabb részeiben igen hangsúlyos szereppel bír a *semmi*, a *nem-létezés* problémája.² Különösen igaz ez az *Elöljáró beszéd* nyolcadik, kilencedik és tizedik részére, melyek mintegy kitérőként ékelődnek a hírnév-becsület-örökkévalóság témáira felszótt részek kontextusába. Durva megközelítésben arról beszélhetünk, hogy a Bethlen természetes intellektuális közegét alkotó kartézianus filozófiai paradigmában a *semmi* problémája metafizikai,³ természetfilozófiai⁴ és elmefilozófiai⁵ gondolatmenetek részét képezi. A magyar gondolkodó esetében mindhárom perspektíva érvényesül, ám eme egyszerre jelenlévő perspektívák bizonyos módon hangolják és korlátozzák is egymást.

Bethlent az *Elöljáró beszéd* kilencedik, *Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról* című részében a nyelvhasználat elmefilozófiai és fiziológiai szempontú elemzése is ösztönzik arra, hogy reflektáljon a *semmi* témájára – ezek

¹ BMM 399–981. A kiadás filológiai problémáival kapcsolatban *Simon József: Filológiai és filozófiai történeti megjegyzések Bethlen Miklós Önéletírásának Elöljáró beszédéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016) 3. 299–314.

² Vö. *Laczházi Gyula: A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában*. Irodalomtörténeti Közlemények 119 (2015) 3. 336–355.

³ *René Descartes: Meditationes*. In: *Œuvre de Descartes*. VII. Éd. Charles Adam, Paul Tannery. Paris, 1904. 54. A passzust Boros Gábor fordításában lentebb idézzük.

⁴ Vö. *René Descartes: Regulae (XVI)*. In: *Uő: i. m. (3. j.) X. 442–443*. Magyarul: „Mert ha valaki meg tudná is győzni magát arról, hogy pl. a *semmire* redukálja mindazt, ami kiterjedt a dolgok természetében [kiem. S. J.], ez nem mond ellent annak, hogy a kiterjedés egyedül önmagában létezzék, az mégsem fog testi képzetet használni e fogalomhoz, hanem csak tévesen ítélő értelmét.” *René Descartes: Válogatott filozófiai művek*. Ford. Szemere Samu. Budapest, 1961. 137. (A fordítást kissé módosítottam – S. J.)

⁵ *René Descartes: Meditationes*. *Uő: Descartes: i. m. (3. j.) VII. 25*. Magyarul: „Téveszen csak meg amennyire tud, azt mégsem lesz képes elérni sohasem, hogy ameddig azt gondolom, vagyok valami, *semmi se legyek* [kiem. S. J.]”. *René Descartes: Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, 1994. 34.

bemutatásáról terjedelmi okok miatt lemondok.⁶ Bethlen kérdése mindenestre arra irányul, hogy a *res extensa* világában képesek vagyunk-e egyáltalán elgondolni azt, hogy ugyanazon entitást illető és egymással kauzális relációban lévő két esemény bekövetkezése között *nulla időintervallum* teljen el. Másként fogalmazva: képesek vagyunk-e elgondolni azt, hogy két egymással kauzális relációban lévő esemény bekövetkezése között *megsemmisüljön* az idő? Bethlen előzetes válasza egyértelműen negatív: az idő annihilációja elgondolhatatlan. Ám az időbeli *semmi* tagadásának szemléltetése érdekében a szerző a fizikai dolgok térbeli oszthatóságának problémájához fordul.

„Mert aminthogy a tenger egészen víz, úgy abból csak egy csepp is víz. Egy mázsa viaszból csak egy tőhegynyi darabocska vagy részecske is ugyancsak viasz. A valami, akármilyen már az, de ha valami valóság, deákuul ens, és egész, deákuul totum nevezeti alatt az ember elméjébe adatik: annak akármely legkisebb és in infinitum megfoghatatlan részecskéje is nem vesztheti el azt a természetet, nevet, amellyel bír a valami, a totum, mert a semmit az elme magának gondolatra vagy ideára sohasem veheti, annál inkább discursusra.”⁷ (Kiemelés: S. J.)

A fizikai test végtelenül osztható. Bár úgy tűnik, hogy a víz és a viasz példait Bethlen mintegy direkt-ontológiai beszédmódban fogalmazza meg, a valami (*aliquid*), a valóság (*ens*) és az egész (*totum*) metafizikai témáit mégis az emberi megismerőképesség figyelembevételével vonja be fejtegetésébe. A végtelen osztás kiindulópontja a *valami*: ennek elsődleges metafizikai jellemzői – a *létezés* és az *egész-lét* – e valami elgondolhatóságának (*az ember elméjébe adatik*) elemi feltételei. A valamit egészként jellemző lényeg-termesztet a végtelen osztás bármely minimális instanciájában jellemzi a felosztott részeket. Bethlen ismeretkritikai kiindulópontja miatt feltételezhetjük, hogy e minimális egységek az érzékek számára hozzáférhetetlenek. Bethlen így elgondolhatóságuk metafizikai sajátosságaival jellemzi őket: az „in infinitum megfoghatatlan részecske” mindig csak létezőként gondolható el: a végtelen osztás révén nem juthatunk el a *semmi* metafizikai fogalmához. Mindazonáltal a *semmiről* alkotott idea tagadása itt pontosítást nyer: a mentális egységek végtelen osztását végző mentális operáció a *semmi* bizonyos reflexív fogalmát biztosítja. Úgy tűnik, hogy Bethlen megfogalmazása, miszerint az elme a *semmi* magának mintegy „discursusra” veheti, arra utal, hogy ama ismeretünk, miszerint az elme végtelenül képes felosztani tartalmait, egyfajta háttérfogalomként bírja a *semmi* ismeretét. Ám ezen ismeret tartalma pusztán

⁶ BMM 432–436.

⁷ BMM 436.

az elme tevékenységeinek származéka, e tartalom az elme önreflexiójában képződik meg a végtelen osztás „*discursus*”-ában.

Jól kivehető, hogy a *semmi* témájának a *természetfilozófiai* oszthatóságon keresztül történő megközelítése egyfelől, és annak *metafizikai* perspektívája másfelől Bethlen gondolkodásának erős ismeretkritikai–kartézianus jellege miatt illeszthető egymáshoz. Bethlen kérdése az, hogy vajon a fizikai testek végtelen osztásának *elgondolhatósága* képes-e a *semmi* metafizikai fogalmának biztosítására. Előrebocsáthatjuk, hogy a 9. részt záró klauzula metafizikai jellege esetében nem egy reflektálatlan iskola-filozófiai megfogalmazással van dolgunk. A *semmiről* alkotott *legfeljebb* diszkurzív fogalom ugyanis olyan álláspontot körvonalaz, mely igen komolyan számot vet az empirikus tapasztalat filozófiai pozíciójával.

Maga az a tény, hogy Bethlen a *semmi* témájához a végtelen oszthatóság problémája felől érkezik, amellet szól, hogy *tudatosan* hagyja figyelmen kívül a 17. századi protestáns iskolai metafizikák szokásos eljárását,⁸ mely a „*semmi*”-t az *ens inquantum ens* mellett a metafizika legáltalánosabb témái között kezeli – vagyis nyíltan vallják, hogy rendelkezünk a *semmi* fogalmával, mégpedig egy igen magasrendű, a metafizika eminens tárgyát képező *semmi*-fogalommal. Bethlen témakezelése azért tűnik igencsak eredetinek, mert e tekintetben a kartézianizmus előtti és a kartézianizmus álláspontját már elsajátító protestáns iskolai metafizika⁹ messzemenően megegyezik. Vagyis a *semminek* a végtelen oszthatóságon keresztül történő megközelítése, és ezzel együtt a *semmi* metafizika-propedeutikai témájának tudatos mellőzése még akkor is kiváló filozófiai ízlésre utal, ha Bethlen az *Előljáró beszéd* megfogalmazásakor esetleg valamely számunkra ismeretlen szerző szövegére támaszkodik.

Az alábbi fejtegetések azt vizsgálják, hogy Bethlen milyen impulzusokat kaphatott utrechti és leideni tanulmányai során a *semmi* témájának megközelítéséhez, elsősorban a fizikai dolgok térbeli felosztását, illetve a *semmi* metafizikai koncepcióját illetően. Hangsúlyosan kell felhívnom a figyelmet arra, hogy vizsgálataim kizárólag az 1662 és 1663 közötti időszak recepciótörténeti tanulságait vizsgálják, és nem térnek ki olyan szerzőkre és műveikre, melyek az egyetemi tanulmányok befejezése (1663) és az *Előljáró beszéd* lejegyzése (1708) közötti – hosszú és eszmetörténetileg igencsak fordulatos – időszakban hathattak Bethlen gondolkodására. Ugyanis egyéb, itt nem részletezendő mozzanatok amellet szólnak, hogy Bethlen filozófiai tapasztalata egészen bizonyosan kiterjed 1663 utánra is. Jelen tanulmány szerény célja mégis an-

⁸ Vö. például *Paulus Voetius*: *Prima Philosophia Reformata*. Utrecht, 1657. 81–87 és 116–131. Az ifjabb Voetiuist is hallgatja Bethlen utrechti tanulmányai során, de nem metafizikai, hanem jogtörténeti témakörben. Vö. BMM 574.

⁹ Vö. például *Johannes Clauberg*: *Ontosophia nova*. Duisburg, 1660. 1–22.

nak bemutatása, hogy a *semmi* témájának kezelését hogyan befolyásolhatták az Utrechtben és Leidenben hallgatott professzorok előadásai és publikációi.

2. „filozófiában Raëy”¹⁰

Joannes de Raey¹¹ (1622–1702) 1653-ban veszi át a fizika oktatását az élesen anti-kartézianus Adam Stuarttól Leiden egyetemén. Ugyanitt publikálja 1654-ben korai főművét, a *Clavis philosophiae naturalis*, melynek alcíme (*Introductio ad naturae contemplationem, Aristotelico–Cartesiana*) jól mutatja azt a kísérletet, hogy a szerző a descartes-i fizikát összhangba hozza Arisztotelész tradicionális gondolkodásával.¹² A mű alcíme egy igencsak bonyolult kultúrpolitikai szituációra utal, melyre ezúttal nem térünk ki. Annyit azonban Ruestow monográfiájának szellemében előre bocsáthatunk, hogy de Raeyjel minden addiginál magasabb színvonalon érkezik meg Descartes természetfilozófiája a németalföldi egyetemekre.

A *Clavis* a hétköznapi tapasztalat descartes-i kritikájának hangoztatásával indul. De Raey rámutat arra, hogy az érzékelés, a nyelvhasználat, az emlékezet és a képzelet közös minden népre nézvést, de ugyanígy közösek az ezen ismeretforrásokban előforduló hibák is. Közös jellemző például az, ahogy a hétköznapi tapasztalatban reflektálatlan módon ontológiailag tételezzük mindazt, ami mentális operációnk eredménye, pl. geometriai képzelőerő által megállapított tételeket stb.¹³ Az érzékelés minőségei (színek, szagok stb.) egyáltalán nem fedik le a dolgok valódi minőségeit, hanem érzéki megismerésünk szerkezetéből adódnak. De Raey szerint egyes esetekben maga a hétköznapi tapasztalat is ismeretkritikai állásponton van: a mágnes vonzását a hétköznapi tapasztalat sem tartja magyarázhatónak az érzéki ismeretek alapján, hanem okkult, az érzéki megismerés számára rejtett erők működését feltételezi. Ezzel szemben a tűz égésekor fellépő kölcsönhatásokkal kapcsolatban kritikátlan a mindennapi tapasztalat. Pedig a tűz tapasztalati jelensége is épp olyan problematikus, mint a mágnes kauzalitása.¹⁴ Ezen ismeretkritikai kiindulópont perspektívájában merül fel a *semmi* problémája, mely már közelebb visz Bethlen szövegéhez.

¹⁰ BMM 579.

¹¹ Vö. Edward G. Ruestow: *Physics at Seventeenth and Eighteenth Century Leiden: Philosophy and the New Science in the University*. The Hague, 1973. 61–72.

¹² *Johannes de Raey: Clavis philosophiae naturalis seu Introductio ad naturae contemplationem, Aristotelico–Cartesiana*. Leiden, 1654.

¹³ Uo. 22.

¹⁴ Uo. 24–26.

„Az olyan teret, melyben nincs semmi, ami hatna az érzékekre, minden szubsztanciától mentesnek és pusztá semminek véljük. Úgy hisszük, hogy sokkal kevesebb szubsztanciális jelleg van a levegőben és a füstben, mint az aranyban vagy más szilárd és súlyos testben – és általában mindazokról, amik nagyobb hatást gyakorolnak az érzéki megismerésre, úgy ítélünk, hogy nagyobbak, vagy magasabb rendűek és tartósabbak; azokról, amik kisebbet [kisebb hatást gyakorolnak], az ellenkezőjét tartjuk.”¹⁵

„És mit is csodálkoznál azon, hogy [...] az érzékeinket illető e tudatlanság oly nagy, hogy még sok filozófus sem akarta szubsztanciának tekinteni a testi dolgok közös anyagát, mely nélkül lehetetlen elgondolni ezen dolgok körében bármiféle szubsztanciálisat, hanem némelykor potenciális létezőnek, máskor nem-létezőnek, megint máskor pedig pusztá potenciának nevezték azt. És mily kevesen tették meg mindezeket gondolkodásuk tárgyává, jóllehet ezen anyag nem csak osztható (értsd: mentálisan – S. J.), hanem valóban (értsd: megismerésünktől függetlenül – S. J.) számtalan részecskére van felosztva, melyek teljesen el vannak rejtve az érzékek elől?”¹⁶

„Az érzéki megismerés nem ismeri azt, amit a bölcs antikvitás tanított, és amit még Arisztotelész is elismert, vagyis hogy egy bizonyos nagyon finom és mozgékony anyag hat át minden testet, s hogy az ezek mindegyikét képessége szerint mozgatja, valamint, hogy ez a nyilvánvaló oka sok olyan hatásnak, melyek hétköznapi csodálatunk tárgyát képezik.”¹⁷

De Raey már itt, az érzéki-hétköznapi és a tradicionális filozófia által elfogadott megismerés propedeutikai jellegű tárgyalása során is felveszi a *semmi* témájának fonalát. A hétköznapi tapasztalat, mely a fizikai testeket anyagukra jellemző minőségekkel ruházza fel, hajlik arra, hogy az érzékekre semmilyen hatást nem gyakorló teret üresnek vélje és azonosítsa a *semmivel*. A *semmi* e kontextusban mint az anyagi minőségektől megfosztott tér jelenik meg: egy ilyen tapasztalat számára a természetben kvalitatív ugrások áll-

¹⁵ Uo. 27.: „Ita omne spatium, in quo nihil occurrit quod moveat sensum, omni etiam substantia vacuum ac merum nihil esse putatur; & longe minus substantiae creditur esse in aëre & fumo, quam in auro aliove solido & gravi corpore: & generatim ea omnia, quae magis afficiunt sensus, etiam majora, vel praestantiora & fortiora esse judicamus; quae minus, contra.”

¹⁶ Uo. 27–28.: „Et quod mireris, tantum potuit haec [...] sensuum nostrorum inconsiderantia, ut multi etiam philosophi communem rerum corporearum materiam, praeter quam nihil in ipsis substantiale intelligi potest, pro substantia haberi noluerint, sed modo ens in potentia, modo non ens, modo puram vocaverint potentiam. Et quanquam haec materia non tantum divisibilis, sed reipsa etiam divisa sit in innumeras particulas, quae omnem sensum fugiunt, quotusquisque tamen de iis cogitat?”

¹⁷ Uo. 28.: „Nescit sensus quod sapiens antiquitas docuit & Aristoteles etiam admisit, quod nempe materia quaedam valde subtilis & agilis omnia corpora permeet & unumquodque pro sua aptitudine moveat, sicque multorum operum, quae vulgus admiratur, praecipua sit causa.”

nak fenn: az arany szubsztanciálisabb jellegű, mint a levegő vagy a füst – az anyag különböző kvalitatív formációinak „alsó” végpontja a minőség nélküli semmi. A *semmi*, a nem-létező gondolata felbukkan a filozófusok körében is: ők a minőségeitől megfosztott anyagot nevezték – egyebek mellett – nem-létezőnek. De Raey ezzel szemben Descartes anyag-felfogását hangoztatja: az univerzumot egy szubmikroszkopikus szinten adott finom anyag hatja át teljes mértékben. E szubtilis anyag nem *semmi*, nem nem-létező: az a tény, hogy kivonja magát érzéki megismerésünk köréből, nem jelenti azt, hogy a természetfilozófia bármilyen értelemben is a *semmi* fogalmára szorulna.

A hétköznapi tapasztalat kritikája, és a filozófiai tradíció ezzel összefonódó párhuzamos bírálata a racionalista megismerés kartézianus hangsúlyozását készíti elő. A németalföldi gondolkodó számára a mentális megismerés evidenciája alkalmat ad a közös ismeretek (κοινὰ ἔννοια) régi filozófiai tanításának felelevenítésére, melyeket az „előzetes ismeretek”-kel (*praecognita*) azonosít. Az evidens ismeretek általános jellemzésekor egyebek mellett a következő példákat olvassuk:

„Ide tartoznak a nagyságok, számok, alakok és a tiszta matematika általában elgondolt más objektumai, ahogyan minden önmaga fényénél fogva nyilvánvaló κοινὰ ἔννοια, közös ismeretek vagy axiómák is, melyek vagy a dolgok összes nemeire kiterjednek, mint például hogy »A semminek nincsenek sajátosságai«, »A semmiből semmi nem jön létre«, »Egy dolog sem pusztul el spontán módon, avagy ok nélkül«, »Ha egyenlőkhöz egyenlőket adsz hozzá, az egészek is egyenlők lesznek« stb., vagy [csak bizonyos dolgokra terjednek ki ...]»¹⁸

A *semmire* vonatkozó egyes metafizikai tételek bizonyossága ismét felbukkan akkor, amikor De Raey a természetfilozófia előzetes ismereteit elhatárolja az érzéki megismeréstől. A matematikai axiómákhoz hasonlóan a „Semmiből semmi sem jön létre” (*Ex nihilo nihil fit*), illetve a „A semmi visszamarad a semmiben” (*Nihil in nihilum relabatur*) tételek még akkor sem az érzéki megismerés eredményei, ha érzéki megismerésünk történetesen igazolja is ezeket (*vel si in sensum etiam incurrant*).¹⁹ De Raey végül is négy előzetes ismeretet különböztet meg a természetfilozófia területén, ezek rendre 1) az első anyaggal, 2) a mozgás eredetével, 3) a mozgástörvényekkel, illetve 4) a fizikai testeket átható igen finom és mozgékony anyaggal kapcsolatosak.

¹⁸ Uo. 36–37.: „Spectant huc etiam magnitudines, numeri, figurae caeteraque purae matheseos objecta generatim considerata: ut & omnes κοινὰ ἔννοια communes notiones sive axiomata sua luce manifesta, seu ad omnia rerum genera se extendant, ut, Nihili nullae sunt affectiones, a nihilo nihil fit, nulla res sponte seu sine causa interit, si aequalibus aequalia addas, tota sunt aequalia, &c. Seu [...]”

¹⁹ Uo. 41.

Nem követjük végig De Raey gondolatmenetét, ahogy az első előzetes ismeret területén azonosítja az Arisztotelész első anyagot a kartézianuskiterjedéssel. A tézis markáns megfogalmazása a következő:

„Önmagában világos, hogy ezen anyag azonban igazából nem más, mint a kiterjedt dolog, sőt ezzel együtt maga a meghatározatlan kiterjedés, mely a partikuláris testekben bizonyos mennyiség, hosszúság, szélesség és mélység szerint határozódik meg, valamint bizonyos alak által lesz körülírva. Mi mást is érthetnénk meg e kiterjedésen kívül, ha minden mást elveszünk? Miféle anyag is lehetne a meghatározott mennyiség, alak, és más formák igazi és önmagában szubzisztáló szubjektuma, ha az maga nem volna kiterjedt?”²⁰

A kartézianus kiterjedéssel azonosított *prima materia*-konceptiótól sokféleképpen távolodtak el Arisztotelész követői. De Raey arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a filozófiai tradícióban a *res extensát* vagy negatív lényegként (*essentiam ... negativam*) vagy pusztán csak valami szempontjából adott, önállóan lényegként (*essentiam ... respectivam*) tekintik. Ennélfogva *nemlétezőnek* vagy pusztá lehetőségnek nevezték az anyagot, és nem csak az érzékelhető minőségektől, hanem a kiterjedéstől, avagy a meghatározatlan mennyiségtől is megfosztották azt, ami ahhoz az abszurditáshoz vezetett, hogy a testi dolgok szubzisztenciáját az anyagból a formák és a járulékok területére helyezték át.²¹ Ez az abszurditás fejeződik ki a protestáns gondolkodó szerint a katolikus transzszubsztanciáció-tanban is. Csak úgy gondolható el, hogy Krisztus anyagi teste maradéktalanul jelen van a kenyér formájában, ha nem csak formai és járulékos jegyei, hanem Krisztus kiterjedése is elválasztható anyagától: a kenyér kiterjedésének fel kell vennie Krisztus kiterjedés nélküli anyagát – hangzik a botrányos tézis de Raey szerint.²²

E gondolatok új szintre emelik Descartes recepcióját a leideni egyetemen. Míg az inkább eklektikusnak tekinthető Adriaan Heereboord²³ – az

²⁰ Uo. 53.: „Hanc vero materiam nihil aliud esse quam rem extensam, imo ipsammet illam indefinitam extensionem, quae in particularibus corporibus, certa quantitate, longitudine, latitudine & crassitate determinatur, certa quae circumscribitur figura, per se manifestum est; quid enim aliud praeter illam extensionem demptis reliquis intelligimus? & quid determinatae quantitatis, figurae aliarumque formarum verum ac per se subsistens subjectum esse posset materia, si per se extensa non foret?”

²¹ Uo. 54.: „Hi igitur contenti materiam vocare non ens & puram potentiam, non tantum calorem, frigus, figuras, &c. sed ipsam etiam extensionem seu quantitatem interminatam illi abstulerunt, & incredibili cum absurditate omnem rerum corporearum subsistentiam (quae soli materiae competit) a materia in formas & accidentia transtulerunt [...]”

²² Uo. 55.

²³ Ruestow: i. m. (11. j.) 34–60.

1640-es évek leideni kartézianizmus-viták fő *kultúrpolitikai* képviselője az új filozófia oldalán – meglegedett annyival, hogy legfeljebb azt állíthatjuk, hogy az anyag kiterjedt, addig de Raey számára az anyag maga a kiterjedés. Mindaz, ami meghaladta a pusztán térbeli kiterjedés észrevehető tartalmát, ezzel idegenné vált az anyag tartalmával szemben is. Az anyag kvalitatív jellemzőinek e tézisben foglalt kiiktatása az anyagot egyúttal megfosztja az élet és a tudatosság minden lehetőségétől is. Ennélfogva az anyag megtisztult mindazon belső képességektől és princípiumoktól, melyek a skolasztikus és a reneszánsz filozófusok szerint lényegileg áthatották az egész természetet. A természetes testek szubsztanciájának a tiszta kiterjedésre történő redukciója a mozgás értelmezésében is központi szerepet játszik: mi lehetne nyilvánvalóbb annál, hogy a mozgás irreleváns az anyag természetére nézvést? De Raey itt is talál közös vonást Arisztotelész és Descartes között, amennyiben az az arisztoteléiánus tézis, miszerint semmi sem lehet önmaga mozgásának hatóoka, a descartes-i tehetetlenségi elv antik párhuzama.²⁴

A *res extensa* metafizikai tételezése után De Raeyt is magával ragadja a természetfilozófiában működő kartéziánus képzelet: az univerzum anyaga oly kis méretű partikulákból áll, melyeket nem vagyunk képesek érzékelni. A kiterjedés kavargó partikulák hatalmas óceánjává zúzódik szét, melyek kölcsönösen sűrűlődnak egymáson, és kicsiny, észrevehetetlen, ám igen gyorsan mozgó szférákat hoznak létre. E szférák sűrűlődése az anyag egy még szubtilisabb formáját hozza létre, mely a szférák között áramlik folyamatosan. E kis korpuzszkuláris por oly finom és folyékony, hogy a világ egyetlen szeglete sem elég kicsiny ahhoz, hogy ne töltsen azt ki. A szférák és e finom anyag alkotja azt a szubtilis anyagot, mely a föld durvább testeit áthatja.²⁵ De Raey tehát átveszi Descartes vízióját²⁶ a természet szub-mikroszkopikus szintjén megvalósuló szakadatlan aktivitására vonatkozóan.

De Raey osztja Descartes optimizmusát ama fizikai események pusztán racionális megismerését illetően, melyek érzékelhetetlenül, a korpuzszkuláris méretek szintjén valósulnak meg. Ezekre vonatkozóan inkább az elme elgondolt tartalmainak evidenciája adódik helyes ismeretforrásnak, fenntartva azt, hogy az utóbbiak ontológiai relevanciáját óvatosan kell kezelni.

„A hétköznapi tapasztalat embere csak a dolgok külső különbségeit és formáit figyeli meg; a filozófusnak a belsőbe kell leszállnia, és a legkisebb részek struktúráját, kapcsolatát és távolságát kell feltárnia, a rejtett mozgást kell

²⁴ De Raey: i. m. (12. j.) 68.

²⁵ Uo. 126.; vö. Ruestow: i. m. (11. j.) 70.

²⁶ René Descartes: Principia Philosophiae. In: Uő: i. m. (3. j.) VIII/1. 80–202.

*megállapítania, valamint a természet teljes szerkezetét [artificium] annak okaival együtt kell felszínre hoznia.*²⁷

A tradicionális elképzelések tehát kettős veszéllyel járnak. Egyfelől az anyagi létezés a formális létezés területére szublimálják, másfelől – épp az előzőből következően – az anyag „eredeti” pozíciójában nem marad *semmi*, vagy ami ugyanaz, a nem-létezés különféle formái maradnak fenn. A kiterjedés természetfilozófiai hangsúlyozása az anyag tradicionális annihilációja ellenében hat.

*„Milyen szubsztanciális jellemzi azt a szubjektumot és testet, mely különbözik a kiterjedéstől? Bizonyos, hogy ha elveszük mindazt, amit az anyagtól a valóságban vagy elgondolva el lehet választani, akkor semmi sem marad meg a kiterjedésen kívül [...] Ahogy a semminek nincsenek sajátosságai, úgy megfordítva minden szubszisztáló és valódi dolognak rendelkeznie kell valamely sajátossággal, melyet minthogy a kiterjedésen kívül semmi másnak nem foghatunk fel az anyagban, így azt sem engedhetjük meg, hogy attól valami különböző legyen.*²⁸

Összefoglalóan megállapítható, hogy de Raey számára több helyen is nagy jelentőséggel bír a „*semmi*” metafizikai témája akkor, amikor az extenzió kartéziánus elvét a fizika kulcsfontosságú mozzanataként mutatja fel. E jelentőség voltaképpen két szinten jelentkezik. Egyfelől a *nihilre* vonatkozó klasszikus metafizikai kijelentések a fizika előzetes ismereteinek példái (A *semminek* nincsenek tulajdonságai), míg másfelől a *semmi* a racionálisan tételezett *res extensa* ontológiai hangsúlyával találja magát szembe. A *semmi* témája nem pusztán valamely mellékes szál de Raey kartéziánus filozófiájában: az abszolút tér gondolata kifejezetten az anyag metafizikai irányú annihilációjának kritikájából nő ki.

²⁷ De Raey: i. m. (12. j.) 32.: „Vulgus externas tantum rerum differentias formasque observat; philosophus ad interiora descendere, minutissimarum partium structuram, nexum & intervalla aperire, latentes motus notare, & totum denique naturae artificium una cum suis sauis retegere debet.”

²⁸ Uo. 57.: „quid quaeso est substantiale illud subjectum & corpus ab extensione diversum? certe, cum deptis iis, quae a materia re vel ratione sejungi possunt, nihil remaneat praeter extensionem [...]. Ut nihili nullae sunt affectiones, ita vicissim, omnis rei subsistentis & verae aliqua debet esse affectio, quae quia praeter extensionem nulla intelligitur in materia, nihil etiam ab ea diversum admitti in ea debet.”

3. „Gassendusra Goliusnál”

Az idő végtelen oszthatóságának párhuzamba állítása a térbeli testek végtelen oszthatóságával, illetve az ez által implikált kérdés a korpuszkuális szintű létezésre vonatkozóan arra utalhat, hogy Bethlen esetleg bizonyos ismeretekkel rendelkezett a kortárs atomizmus-diszkuzzsiókat illetően is. Bethlen megjegyzései világosan elutasítják azt, hogy a fizikai test osztása során elérkezhetnének olyan elemi egységekhez, melyek továbbá már oszthatatlanoknak bizonyulnak, ám a *semmi* témájának a fizikai testek oszthatósága mentén történő felvetését talán motiválhatták bizonyos atomista elképzelések.

Vessünk egy pillantást az *Önéletírás* lakonikus megjegyzéseire, melyek az 1661–1663 közötti peregrinációs időszakra vonatkoznak. Bethlen Leidenben utrechti tartózkodásához hasonlóan ismét privát órákat vesz:

„De én itt privatum collegiumot senkinél sem tartottam, hanem csak az astronomiára, Gassendusra Goliusnál, ugyan az ő kedvéért egynehány hetet és tallért odavesztegeték az arabica linguára, talán ketten vagy hárman voltunk abban tanítványi.”²⁹

„Gassendusra Goliusnál”: Bethlen tehát a híres atomista gondolkodó, Pierre Gassendi filozófiáját hallgatja Jacobus Goliusnál³⁰. Golius (Gool, 1596–1667) Hágában születik, 1612-ben iratkozik be a leideni egyetemre, ahol orvostudományt, asztronómiát és matematikát tanul. Matematika-történeti tanulmányai keltik fel érdeklődését a görög tudományos művek arab nyelvű fordításai iránt. A híres orientalista Thomas Erpeniusnál (1584–1624) tanul arabul, amit marokkói utazása alkalmával mélyít el (1622–1624). 1625-ben Erpenius utódja lesz Leidenben, ám még ebben az évben engedélyt kap egy hosszabb levantei útra. Egyebek mellett Aleppóban és Konstantinápolyban tartózkodik, az előbbi helyen a holland nagykövet titkáraként tevékenykedik. Amikor 1629-ben végleg visszatér Leidenbe, jelentős kéziratgyűjteményt hoz magával. A gyűjtemény 300 tételes katalógusát Pierre Gassendi publikálja Párizsban,³¹ majd maga Golius is közreadja a listát 1640-ben a leideni egyetem könyvtárkatalógusának appendixeként.

²⁹ BMM 579.

³⁰ *Theo Verbeek*: Golius, Jacobus, 1569–1667. In: *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth Century Dutch Philosophers*. Ed. Wiep van Bunge, Henri Krop, Bart Leeuwenburgh, Paul Schuurman, Han van Ruler, Michiel Wielema. I. Bristol, 2003. 338–339.; a következő vázlatos biográfiai ismertetés Verbeek szócikkén alapul.

³¹ *Pierre Gassendi*: *Catalogus rarorum librorum quos ex Oriente nuper advexit et in publica bibliotheca inclytæ Leydensis Academiae deposuit* [...] Jacobus Golius. Paris, 1630.

Az egyik legfontosabb kézirat a Pergai Apollóniosz (i. e. 260–200) *Conica* című művének arab fordítása, melynek 5., 6. és 7. könyve Golius által válik hozzáférhetővé Nyugaton. Nagy valószínűséggel e szöveg hírneve ösztönzi Descartes-ot arra, hogy 1630-ban beiratkozzon a leideni egyetemre, és találkozzon Goliusszal, akivel barátságot köt. Időközben Goliust Leidenben az asztronómia és a matematika professzorává is kinevezik. Az 1654-ben publikált arab–latin szótára egészen a 19. századig mértékadó az orientalisztika területén. A felekezetét tekintve kálvinista professzor olyan vállalkozásokat is támogat, mint Calvin *Institutiones*ének, a *Heidelbergi katekizmus*nak és a *Confessio Belgicá*nak arab fordításai. Huygensszel együtt szorosan követik a korai Descartes próbálkozásait az optika és a fizika területén: Golius kommentálja a *Dioptrique* és a *Géométrie* korai kéziratait. Jelentős levelezést folytat a kor olyan vezető értelmiségeivel, mint Descartes, Gassendi vagy Huygens.

Goliust orientalisztikai gyűjteménye miatt tartja számon a mai tudománytörténet – és tartotta számon a 17. század közepének európai intellektuális elitje is. Az Apollóniusz-kézirat arab verziójának felfedezése nagy hatást gyakorol az ún. Papposz-probléma megoldására, illetve a projektív geometria kora újkori fejlődésére.³² Bethlen rövid utalása azonban más irányból vet fényt Golius tevékenységére. A vele foglalkozó kevés és nehezen hozzáférhető szakirodalomból teljesen hiányzik annak számbavétele, hogy *fizikai* vagy *természetfilozófiai* tárgyú előadásokat tartott volna – noha e hiányt teljes mértékben magyarázni tűnik az a tény, hogy semmiféle ilyen témájú művet nem publikált a németalföldi orientalista. Bethlen utalása azonban azt sejteti, hogy Golius Gassendihez fűződő személyes viszonya³³ több, mint puszta biográfiai adat. Úgy tűnik, hogy 1663-ban Golius Gassendi műveiről tart előadást Leidenben. Bethlen megjegyzése talán arra utalhat, hogy az előadások témáját – Golius elsősorban matematikai érdeklődésének megfelelően és a még mindig eleven kopernikanizmus-vita szellemében – az asztronómiai művek képezhették, ám talán a francia gondolkodó egyéb tárgyú írásait is görcső alá vehette a magyar diák által látogatott „privát collégium”.

Pierre Gassendi (1592–1655) nevét nem kell bemutatnunk a 17. századi filozófia ismerői számára.³⁴ A sokoldalú tudós filozófiai munkásságát alapvetően az antik atomizmus újrafelfedezése inspirálta, mely reinterpretáció

³² Vö. *Pavlovits Tamás*: Pascal. Máriabesenyő–Gödöllő, 2010. 83–88.

³³ Gassendi és Golius személyes kapcsolatáról 1629–1632 között 7 levél tanúskodik. Vö. *Pierre Gassendi*: Opera Omnia. VI. Lyon, 1658. 25b–26a, 28b–29b, 31b–33b, 38a–39b, 46b–47a, 394b–395a, 396a–b. Terjedelmi okok miatt lemondunk a levelezés szakirodalmi értékelésének ismertetéséről.

³⁴ Általában: *Boros Gábor*: Gassendi és a libertinizmus. In: *Filozófia*. (Akadémiai kézikönyvek) Budapest, 2010. 643–646.

kihatott a francia gondolkodó módszertani³⁵ és elmefilozófiai³⁶ nézeteire is. Ennek jegyében lefordítja Diogenész Laertiosz (ca. 180–ca. 240) Epikurosz-életrajzát, és az abban fellelhető gazdag doxográfiai hagyományt egy modern épületté illeszti össze.

Epikurosz (i. e. 341–270) érvelése az ún. Hérodotosz-levélben az alábbi két premisszából indul ki: 1) *Semmi*ből nem keletkezik *semmi*, mert ellenkező esetben bármiből bármi keletkezhetne. 2) *Semmi* sem pusztul el *semmivé*, mert ellenkező esetben nem létezhetnének stabil tárgyak.³⁷ Ezek alapján kerül bevezetésre a két atomista egzisztencia-kijelentés: Léteznek atomok; létezik az üres tér. Detel rekonstrukciója szerint az antik gondolkodó alapvetően hat – három teoretikus és három tapasztalati – tételből vezeti le az atomok és az üres tér koncepcióját.³⁸ Bethlen – azaz a *semminek* a végtelen osztás felőli megközelítése – szempontjából Diogenész Laertiosz egy szöveghelye (*De vitis*, X, 56) tűnik relevánsnak:

*„Ezenfelül – s mielőtt bármit is mondanánk arról, hogy az atomban áll fenn a minimum – meg kell fontolnunk azt, hogy a véges testben nem áll fenn sem végtelen számú, sem bármennyi (és bármily nagyságú) részecske. Ennélfogva nem csak azt a végtelen felosztást kell visszautasítanunk, mely a legkisebb – azaz a mindig kisebb és kisebb részek – felé halad a felosztás arányát mindig megtartva, nehogy mindent jelentéktelenné tegyünk és ne maradjon már semmi szilárd, ami a testek felosztásából megmarad, ahhoz hasonlóan, mint amikor a folyékony dolgokat markunkkal vagy ujjunkkal megragadjuk és összeszorítjuk, és így arra kényszerülünk, hogy mindent megsemmisítsünk mintegy a semmibe taszítva a dolgokat. Ezen túlmenően a határolt testek körében azt a végtelenbe történő előrehaladást sem szabad megengednünk, mely nem a mindig kisebb felé, hanem az egyforma és valamekkora nagyságúnak nevezett részekhez halad előre.”*³⁹ (Kiemelés: S. J.)

³⁵ Schmal Dániel: A morális és metafizikai bizonyosság. Descartes és Gassendi az egyetemes kételyről. In: Descartes, Kant, Husserl, Heidegger – Tanítványok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére. Szerk. Schmal Dániel. Budapest, 2002. 217–230.

³⁶ Schmal Dániel: Az elme filozófiája a korai újkorban. Budapest, 2016. 74–82.

³⁷ Vö. Gassendi: i. m. (33. j.) I. 232.

³⁸ Wolfgang Detel: *Scientia rerum occultarum*. Methodologische Studien zur Physik Pierre Gassendis. Berlin, New York, 1978. 74.

³⁹ Vö. Gassendi: i. m. (33. j.) V. 21–22: „Insuper autem, & priusquam aliquid de eo, quod est in Atomo minimum, loquamur, reputandum imprimis est, non esse in corpore finito parteis magnitudinis neque infinitas, neque quantascumque (adeo proinde, vt non modo continui in infinitum diuisio, quae in minus procedit, seu in parteis semper, semperque minores, eadem seruata diuisionis proportione, reiicenda sit: ne imbecilla omnia faciamus, nihilve solidum, quod in corporum resolutionibus supersit, habeamus; sicque, vt dum res fluidas pugno, digitisve corripimus, comprimimusque, cogamus omnia in nihilum quasi elidendo euanescere; sed admittenda quoque non sit in rebus finitis ipsa in infinitum progressio, quae sit, non per semper minores, sed per aequales seu aliquotas

A meglehetősen nehezen értelmezhető részlet lényege, hogy két típusa különböztethető meg a végtelen felosztásnak: az egyik a *semmibe* tart a végtelen osztás során, míg a másik végtelenül kicsiny részecskék irányába, melyek a végtelen osztás bármely instanciájában *létezőek*. Az első a klasszikus atomista tézis: a *semmi*ig osztott részekből *semmi* sem állhat össze: a végtelen oszthatóság kizárja az érzékileg hozzáférhető szilárd testek létezését. A másik tézis az idézet első mondatát fejt ki: a *semmit* „kiküszöbölő” végtelen osztás esetén, mely nem a *semmi*hez, hanem mindig „valamekkora nagyságú” részekhez tart, végtelen számú nagyság-mértékelt kellene feltételezünk, ami ellentmond az idézet kezdő mondatának: a szilárd testek ez esetben sem állhatnának össze.

A *semmi* témája tehát hangsúlyosan megjelenik a testek végtelen oszthatósága elleni atomista érvelésben is. Gassendi nem mulasztja el az epikuroszai gondolatmenet felvételét saját argumentációjába sem, különösen a *Physica* ama fejezetében, melynek címe: *Azok véleményéről, akik azt állítják, hogy az anyag csak az atomok, avagy pusztán nagysággal, alakkal és súllyal rendelkező oszthatatlan részecskék.*⁴⁰ A fejezet 259. oldalától az epikuroszai Hérodotosz-lelve rekonstrukcióját olvassuk: *Semmiből semmi* sem keletkezik, kell valami oszthatatlannak lennie a felosztásban. Gassendi megjegyzi, hogy voltaképpen Arisztotelész is ezt tanította, csak ő az első anyaghoz érkezik meg a végtelen felosztás kiküszöbölésének eredményeképpen – a francia gondolkodó szerint abszurd módon.

Az anyag végtelen osztása miatt fenyegető epikuroszai annihiláció visszhangját fedezi fel Gassendi Lucretiusnál (i. e. 99–55) is: „Továbbá Lucretius ezt az érvet úgy fejezi ki, hogy azt is hozzáfűzi, hogy ha a dolgok a külső felosztás során inkább a semmihez, semmint valami szilárdhoz érkeznének el, akkor mindennek már régen vissza kellett volna térnie a semmibe, és mindennek, ami már létezik, a semmiből kellett újra keletkeznie.”⁴¹

A végtelen osztás abszurditását Gassendi egy atka (acarus) lábának felosztásával szemlélteti:

vocatas parteis, procedendo.)” A fordítás elkészítésében Petneházi Gábor javaslataira is támaszkodtam, akinek hálásan köszönöm észrevételeit. A részlet fordítása és értelmezése jelentős problémák elé állítja a modern angol értelmezőket is, bővebben: *Lynn Sumida Joy: Gassendi the Atomist. Advocate of history in an age of science.* Cambridge, 1987. 137–138.

⁴⁰ *Gassendi: i. m.* (33. j.) I. 256–266. (Physicae Sectio. I. Lib. III. cap. V.: De Opinione statuentium Materiam solas Atomos, insectiliave corpuscula praedita Magnitudine, Figura, Pondere dumtaxat.)

⁴¹ Uo. 259–260.; vö. *Lucretius: De rerum natura.* I. 534–542. Magyarul: „És ha az ósanyagok nem tartatnának örökké, / Más régesrég semmibe mentek volna a dolgok, / És mit látunk, abból támadt volna fel újra. / S mert már mondtam, hogy nem szülhet semmit a semmi, / És ami megszületett, nem térhet a semmibe vissza, / Kell hogy örökké éljen a teste az őselemeknek, melybe idő teltével minden lény eloszolhat, / S melynek anyagjából minden lény újraszülethet.” *Lucretius: A természetről.* Ford. Tóth Béla. Budapest, 1997. 30.

„*Mintha maga az egész más volna, mint maga a részek összessége, vagy talán az egyszerre vett minden rész nagyobb lehetne az egésznél? És honnan is származna az, hogy aki egy atka [acaris] lábának hegyét megragadja (egy ilyen csekély módon körülírt dolgot), az még ekkor is oly gazdag részekben, hogy ezerszer ezer tizedred részekre osztható, melyek mindegyike aztán ismétcsak alkalmas arra, hogy ezerszer ezer tizedredre osszuk oly módon, hogy ezek közül is bármelyiket ugyanennyi részekre osszuk, majd ezek bármelyikét is újra és újra egészen ennyire; mégpedig anélkül, hogy valaha is minimális részekhez juthatnánk. Mindezt ráadásul nem csak annyi egyedi pillanatban tehetjük meg, mint amennyit egy órában, egy napban, egy évben vagy ezer évben meg lehet különböztetni, hanem annyiban, amennyit ezerszer ezerszer tízezer év tartalmaz, és amennyit ezen véges évek után ismét felvesszünk, és így a végtelenségig?*”⁴²

Gassendi példája arra fut ki, hogy ily módon a világegyetem nem állhat több részből, mint a poratka lábujjhegye, hisz az előbbi felosztását végtelen módon meg lehet ismételni az utóbbiban is. A végtelen osztás a világot az epikuroszi annihiláción túl további paradoxonokkal is megterheli.

Bethlen maga is használ kisméretű állatot a minimális mennyiség szemléltetésére:

„*Kisebb s rosszabb állat a világon nincsen talán, mint egy serke, mert a tetűnek már nagyobb tökéletessége, vagy mennyi- és minéműsége vagyon, mint a serkének, de ha egy serke semmivé lehetne, az egész világ irtóztató machinája bomlanék meg véle, semminek kellene annak is lenni mind*”.⁴³

A Bethlen-kortárs Pápai–Páriz-szótár szerint a Gassendi által használt *acarus* jelenthetett akár *serkét* is.⁴⁴ Gassendi már idézett szöveghelyén (*Physicae Sectio I*, Lib. 3., cap. 5.) tehát együtt találjuk a *semmi* témájának atomista megközelítését és a végtelen osztást – ahogy Bethlen fogalmaz: a „tized, szá-

⁴² Uo. 260–261.: „Nisi ipsum totum est aliud, quam ipsa partium aggeries; aut partes omnes simul sumptae esse possunt maiores toto? Ecquis est aliunde, qui capiat apicem pedis Acari (rem tantulae circumscriptionis) adeo foecundum partium, vt possit in mille millenas myriadas partium diuidi; quarum deinde vnaquaeque diuidi rursus sic valeat in millies millenas myriadas, vt quaelibet rursus ipsarum diuidi valeat in totidem, & istarum rursus, ac iterum in totidem; absque eo, quod vnquam peruenire liceat ad particulas minimas; tametsi id fiat singulis continenter momentis non quot in vna hora, in vno die, in vno anno, in mille annis distingui possunt; sed etiam quot sunt in annorum millies millenis myriadibus, & post hosce annos finitos rursus in aliis totidem, atque ita in infinitum?”

⁴³ BMM 434.

⁴⁴ „Viaszban termő igen kitsiny féreg. Bör alatt viszkettető serke.” *Pápai Pariz Ferenc: Dictionarium latino–Hungaricum*. Lócse, 1708. 8.

zad, ezered, tízezered vagy száz s még több ezered rész”-re történő osztást – szemléltető példát.

Nyilvánvaló, hogy nagy eltéréseket figyelhetünk meg: Bethlent elmefilozófiai kiindulópontja miatt elsősorban az idő végtelen osztása foglalkoztatja, és annak párhuzamaként vezeti elő azt a problémát, hogy vajon a testek végtelenül oszthatóak-e. Gassendi ezzel szemben a véges testek végtelen oszthatóságát tárgyalja, az idő felosztása csak gondolatkísérletének része: a testek felosztásának mentális műveletét végtelenített időben vagyunk képesek elgondolni, ha az atomizmussal ellentétes álláspontra helyezkedünk. Sőt a problémára adott válaszok is szöges ellentétei egymásnak: míg Gassendi a testek felosztásának végső instanciáját az atomokban tételezi, addig Bethlen megengedi a testek végtelen oszthatóságát, ám oly módon, hogy minden így kapott elemi részecske a kiterjedéssel azonosított anyag jellegével bír: nem *semmi*, hanem létező, *res extensa*. Mégis: a *semminek* a testek oszthatóságán keresztül történő megközelítése – a *semmi* metafizikai alapfogalomként történő beállításával szemben – Gassendi egyfajta kifordított, talán stilisztikainak nevezhető recepcióját sejteti.

Vegyünk fel egy új kiindulópontot! Mindeddig nem utaltunk Descartes alakjára Gassendivel kapcsolatban, jóllehet Gassendinek a *Meditationesszel* szemben megfogalmazott ellenvetései⁴⁵ a recepció újabb aspektusaira világíthatnak rá Bethlen esetében. Descartes a negyedik elmélkedés elején az elme ítéloképességének tévedésének eredetét kutatva a *semmi* tárgyalásába bocsátkozik.

„De mihelyt önmagam felé fordulok, azt tapasztalom, hogy mégiscsak számtalan hibát követek el, melyeknek okát kutatva fölfigyelek arra, hogy nem csak Istennek, vagyis a legtökéletesebb létezőnek a reális és pozitív ideája lebeg előttem, hanem, úgyszólván, a semminek, vagyis annak, ami a lehető legtávolabb van minden tökéletességtől, valamiféle negatív ideája is.”⁴⁶

Descartes tehát amellett foglal állást, hogy az elme rendelkezik a *semmi* ideájával, még akkor is, ha ezen idea pusztán negatív. Mivel Istennel összeegyeztethetetlen, hogy megtévessze az elmét, ám ugyanakkor tagadhatatlan, hogy

⁴⁵ Gassendi észrevételei szerepelnek a *Meditationes* 1641-es párizsi első kiadásában az ellenvetések 5. sorozataként, majd Descartes válaszaival és Gassendi újbóli reakcióival együtt külön kötetben jelentek meg Amszterdamban 1644-ben *Disquisitio Metaphysica* címmel. A *Disquisitio*t ismét kinyomtaták a Gassendi halála után, 1658-ban Lyonban megjelent *Opera omnia* III. kötetében. Jóllehet Bernard Rochot szerkesztésében a *Disquisitio* modern kritikai kiadással is rendelkezik (Paris, 1962), Gassendi ellenvetéseit mégis az Adam–Tannery-féle Descartes-kiadás (i. m. 3. j.) alapján idézem.

⁴⁶ *Descartes*: i. m. (3. j.) 54.; magyarul: Uő: *Elmétkedések*, i. m. (5. j.) 68.

az elme néha téved is, így a tévedni képes emberi léthelyzetet Isten és a *semmi* közötti köztes pozícióként jellemzi a francia gondolkodó:

„Emellett fölfigyelek arra is, hogy én magam valamifajta középként vagyok megalkotva Isten és a semmi, vagyis a legfőbb létező és a nem-létező között, olyképpen, hogy amennyiben a legfőbb létező teremtett, nincsen bennem semmi, ami megtévesztene vagy ami hajlamossá tenne a tévedésre, amennyiben viszont valamiféleképpen a semmiből, vagyis a nem-létezésből is részesedem, azaz amennyiben nem vagyok maga a legfőbb létező [...], nem is csoda, hogy oly sok mindenben tévedek.”⁴⁷ (Kiemelés: S. J.)

Az emberi megismerés képességét a tévedésre ily módon hiányként állítja be Descartes. Megoldása, miszerint a tévedésnek nem lehet oka az elme isteni eredetű két képességének – az értelem-akarat páros – egyike sem, hanem csak az, „hogy időnként messzebbre terjeszkedik az akarat, mint az értelem”,⁴⁸ az előbb említett köztes emberi lét helyzet függvénye. A *semmi* tisztán mentális fogalma tehát a tévedés episztemológiai értelmezésében játszik központi szerepet.

Gassendi meglehetősen szarkazmussal megfogalmazott ellenvetései e ponton talán még élesebbek; az atomista gondolkodó így fogalmaz az ellenvetések 5. sorozatában a fenti descartes-i passzusra vonatkozóan:

„Ez [a semmi és Isten közötti köztes-lét] jóllehet egy szép következtetés, azonban – egészen eltekintve attól, hogy nem magyarázható meg, hogy az ember milyen módon rendelkezik a semmi ideájával, hogy milyen is eme idea, vagy hogy milyen módon részesülünk a semmiből stb. – úgy vélem, hogy pusztán e megkülönböztetés által nem tagadható, hogy Isten az embernek ne adományozhatott volna olyan ítélőképességet, mely nincs kitéve a tévedésnek. Mert még ha nem is olyat adott, mely végtelen, akkor is adhatott volna olyat, mely nem fogadja el a tévedést (értsd: tévedhetetlen véges elmét – S. J.), hogy legalább azokat a dolgokat világosan észlelje, melyeket megismert, és amelyeket nem ismert meg, azokat ne állítsa ilyeneknek inkább, mint amazokat.”⁴⁹

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Descartes: i. m. (3. j.) 58.; magyarul: Uő: Elmélkedések, i. m. (5. j.) 73.

⁴⁹ Descartes: i. m. (3. j.) VII. 308: „Ac pulchra quidem ratiocinatio; sed ut praeterea explicari non posse, quomodo habeatur aut qualis sit nihili idea, quomodo participemus ex nihilo, & alia, observo solum ex distinctione hac non tolli, quin Deus potuerit dare homini facultatem judicandi erroris immunem. Nam, quamvis non dedisset infinitam, ejusmodi tamen dare poterat, quae errori non assentiretur, adeo ut, quae nosset quidem, ea clare perciperet; quae non nosset, non pronunciaret esse hujusmodi, potius quam alia.”

Descartes meglehetősen lakonikus válasza szerint Gassendi ott keresi a nehézséget, ahol nincs, ugyanis a *semmi* ideájának interpretációja teljesen kimerítő akkor is, ha azt a legtökéletesebb lényről alkotott idea tartalmának pusztán *negációjaként* vezette be. Ám Bethlen szempontjából mégis fontos Gassendi ellenvetése. Bethlen ugyanis tagadja azt, hogy az elme képes volna fogalmat alkotni a *semmiről*, vagyis hogy rendelkezhetne a *semmi* ideájával: „mert a semmit az elme magának gondolatra vagy ideára sohasem veheti, annál inkább *discursusra*”. Az elme a *semmi*-idea fogalmi tartalmához nem érkezhetsen el tárgyai végtelen osztása során, mint ezen osztás eredményéhez. Amit a magyar gondolkodó óvatosan megenged, az nem más, mint a *semmi* egyfajta *reflexív* fogalma: a *semmi* fogalmi tartalma az elme ama képessége által adott, hogy tárgyait folyamatos diskurzusban végtelenül felossza. Az elméleti osztás operációjának diskurzus-folyamata során soha nem lesz *semmi* az osztás eredménye, hanem az mindig valami létező lesz (végsősoron a de Raey-féle kartéziánus *res extensa*): ám az elme önreflexiója határfogalomként eredményezheti a *semmi* tartalmát. Mindenesetre Bethlen e megfogalmazása bizonyos módon választ ad Gassendi Descartes-tal szemben hangoztatott kételyére: *nem magyarázható meg, hogy az ember milyen módon rendelkezik a semmi ideájával, hogy milyen is eme idea.*

Ám e válasz közelebb áll Gassendinek a *semmi* fogalmát tagadó álláspontjához, mint Descartes pusztán negatív fogalmához. Descartes-tal azért áll szemben Bethlen felfogása, mert Descartes-nál a *semminek* a legtökéletesebb létező negációjaként felfogott ideája nem követeli meg az elme saját műveleteire történő reflexióját: ám Bethlen szerint az elme egyetlen lehetősége arra, hogy rendelkezzen a *semmi* ideájával abban áll, hogy reflektáljon saját végtelen osztást végző műveletére. Gassendihez pedig azért áll közelebb, mert kifejezetten tagadja azt, hogy metafizikai fogalmat alkotnánk a *semmiről*. Tény, hogy Bethlen Gassendi atomizmusával szemben a végtelen oszthatóság de Raeynél megfogalmazódó kartéziánus álláspontját helyezi előtérbe, ám mind a *semmi* fogalmával kapcsolatos szkepticizmusa, mind a végtelen osztás tárgyalásának stilisztikai vonásai esetében felmerülhet Gassendi hatása. Sőt, Bethlen kifejezett antiarisztotelizmusa is messzemenően idegen de Raey filozófiai attitűdjétől, talán e mozzanat is a mérsékelt libertinistának tekintett Gassendi recepciójának tudható be.

4. Összegzés

Amikor Descartes az emberi elme tévedésre való képességének magyarázatok bevezeti a *semmi* fogalmát, akkor e fogalommal kapcsolatban is oly magas szintű metafizikai bizonyosságra tart igényt, mint ami Isten, a *res*

cogitans vagy a *res extensa* ideáit jellemzi. Bethlen filozófiai attitűdjének egyik kulcsmozzanataként foghatjuk fel azt a tényt, hogy miközben számos descartes-i tézist átvesz, a *semmiről* alkotott idea metafizikáját visszautasítja. Ha de Raey interpretációjában el is fogadta a világ meghatározatlan (se nem véges, se nem végtelen) felosztásának descartes-i tézisé, mely szerint az anyag minden divíziójának végső kereteként az anyaggal azonosított *kiterjedés* lép fel, Descartes negatív *semmi*-ideáját határozottan elutasította. Ennek magyarázatát illetően csak bizonyos spekulációkba bocsátkozhatunk: talán a Descartes által a negyedik meditáció elején megfogalmazott a *semmi*-idea antropológiai implikációi képezhetik e visszautasítás hátterét. Az emberi lét-helyzetnek Isten (mint a legtökéletesebb létező) és a *semmi* közé történő pozicionálása ugyanis olyan motívumokat vethetett fel Bethlen számára, melyek kibékíthetetlenek voltak kálvinista világnézetével és ennek antropológiai vonatkozásaival.

Az *eredendő bűn*, mint a kálvinista antropológia alapmozzanata Bethlen számára összeegyeztethetetlennek bizonyult az Isten és a *semmi* közötti emberi pozíció antropológiájával. Bethlen nem egy helyen megsejti a mechanikai világképben rejlő *teodícea* lehetőségét, mely a világ racionális rendjében jelöli ki a bűnt, szabad akaratát által kivitelezni képes ember helyét. A *semmi* metafizikájának tagadásában kálvinista meggyőződése összefonódhatott Gassendi Descartes-kritikájának néhány olyan mozzanatával, melyre Golius magánelőadásainak hallgatása során figyelhetett fel.

BETHLEN MIKLÓS APÁCZAI CSERE JÁNOS ISKOLÁJÁBAN

KISS FARKAS GÁBOR

Tanulmányomban azt a kérdést próbálom körüljárni, hogyan állíthatók párhuzamba a Bethlen által az *Önéletírás*ban leírt emlékei Apáczai iskolai oktatásáról azokkal a fennmaradt Apáczai-szövegekkel, amelyek pedagógiai tevékenységéről tanúskodnak. A kiindulópontot ehhez a témához Jankovics József tanulmánya jelenti,¹ aki már részletesen foglalkozott Apáczai pedagógiai nézeteinek Bethlenre gyakorolt hatásával. Ő arra a megállapításra jutott, hogy „[a]zt hiszem, axiómaként kezelhetjük, hogy Bethlen egyik legfontosabb tankönyve a *Magyar encyclopaedia* volt”.² Az alábbiakban emellett hozok érveket, hogy a *Magyar encyclopaedia* Bethlenre gyakorolt hatása mellett legalább ugyanilyen fontos, ha éppen nem még meghatározóbb szerepet kell tulajdonítanunk Apáczai latin nyelvű *Philosophia naturalis*ának. Ez a kérdés amiatt sem elhanyagolható, mert a legfrissebb Bethlen-kutatások egyik központi problémája a descartes-i eszmék jelenléte az *Önéletírás*ban.³

A régebbi szakirodalom hagyományosan nagy fontosságot tulajdonított Bethlennél az Apáczai Csere János alatt Kolozsváron elsajátított iskolai karteizianizmusnak, amelyet kiegészített a németalföldi tanulmányút alatt Csernátóni Pál vezetésével megismert még korszerűbb, karteziánus alapokon álló németalföldi egyetemi filozófia.⁴ Bethlen Miklós tanulmányainak eszmetörténeti aspektusaira a leglényegesebb ismereteink magából az *Önéletírás*ból származnak, ezeket csak kiegészítik az adatok azokról a fennmaradt vagy elveszett kötetekről, amelyeket tankönyvként használt. Ezek közé tartozik a könyveinek jegyzéke is, amelyeket Gyulafehérvárra utána vitt Váradi Miklós, a gondoskodó nagyapa, aki egyúttal Apáczai kolozsvári tanárkorszakának pártfogója is volt.⁵

¹ *Jankovics József: Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 18 (1981) 74–81.

² Uo. 76.

³ *Tóth Zsombor: Bethlen Miklós: A koronatanú. Debrecen, 2007. 209–215.; Nagy Levente: Az emlékirattirodalom. In: A magyar irodalom története. I. Szerk. Jankovits László – Orlovszky Géza. Budapest, 2007. 555–567.; Laczházi Gyula: A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában. Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015) 336–355.; *Simon József: Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós Önéletírásának Előljáró beszédéhez. Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 299–314.

⁴ *Herepei János: Csernátóni Pál és a Bethlen-fivérek. In: Uő: Művelődési törekvések a század második felében. Szerk. Keserű Bálint. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3) Budapest–Szeged, 1971. 400–403.*

⁵ BMM 551.

Ebben a listában, amely az ifjú, 1652-ben mindössze tízéves Bethlen számára szánt olvasmányokat írta össze nagyapja,⁶ még nem találunk tudományos igényű műveket, az ott felsorolt alapvető poétikai és retorikai olvasmányok, költői és levélminta-gyűjtemények a latin nyelvű íráskészség elsajátítását segítették. Az egyetlen kivétel ez alól az a „Philippus Candrarius” lehet, ami valószínűleg Philippus Camerarius nevének elírása: az ő *Operae horarum subcisivarum sive meditationes historicae* (Nürnberg, 1591, majd számos kiadás) a kifejtő jellegű, részletesen leíró tematikus közhelygyűjtemény és a miszcellánea jellegű esszé műfajának keveredése, rövid eszmefuttatásaiban gyakran egyetemi szónoklatainak kivonatát közli. Bethlen karteziánizmusának iskolai gyökereiről azonban csak későbbi, kolozsvári tanulmányainak idejéből vannak pontos ismereteink.

Bethlen *Önéletírása* igen határozott és jól lekerékített képet ad a személyiségét alakító fő tanáregyeniségekről. Az egész *Önéletírás* meghatározó szemantikai fogalompárja a bent/nálunk/Erdélyben/itthon és a kint/külföldön/Leidában és más egyetemeken/„chimerica követségben” ellentéte. Ennek az oppozíciónak az alkalmazását figyelhetjük meg Apáczai jellemzésében is: ő az a *par excellence* európai tudós és tanár, aki szemben a domidoctusokkal, vagy a peregrinált, és szívének kedves, de Bethlen által már elavultnak tartott elveket valló professzorokkal (pl. Keresztúri Bíró Pál), ténylegesen olyan értékes tanításokat „hoz be” Erdélybe, amelyek eddig onnan teljességgel hiányoztak. Ennek a bent és kint ellentétén alapuló térszemantikának az applikációja figyelhető meg például abban a kijelentésében, hogy a matematikai tudományok

„a magyar nemzetségben hírrel sem hallattak Apáczai János üdejéig az aritmeticának négy első speciesén kívül, kiváltképpen ezt a tudományt utáló fő s nemesi rend előtt, akik Bethlen Gábor halála után peregrinatioira sem mentek és nem is mehettek”.⁷

⁶ „Az minemű könyveket vittem Fejérvárra az én kedves unokámnak Bethlen Miklósnak felírása így következik” Ld. *Herepei János*: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló-éveiből. Erdélyi Múzeum 1938. 291–298.; és *Herepei János*: Apáczai és kortársai. Szerk. Keserű Bálint. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2) Budapest – Szeged, 1966. 593–603. Könyvtáráról legújabban: *Monok István*: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”, Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: Szolgáltatatom ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Budapest, 2009. 266–276.; *Simon Melinda*: Egy újabb kötet Bethlen Miklós kancellár könyvtárából. Magyar Könyvszemle 131 (2015) 335–336. Máté Ágnes online összeállítása a témáról: <https://iti.btk.mta.hu/hu/bethlen-miklos-300/bethlen-miklos/kontextusok/184-bethlen-miklos-olvasmanyai>. A letöltés ideje: 2017. 7. 14.) sajnos pontatlan, és nem mentes a tévedésektől.

⁷ BMM 542.

Az *Önéletírás* értékrendszerében Apáczai az az összekötő kapocs, aki van anynyira kiváló tudós, mint a külföldi professzorok, tanításával a legkorszerűbb ismereteket terjeszti el Erdélyben: mint mondja, „abban az üdőben szegény goromba magyar, kivált Erdélyben, úgy hitte, hogy ha nem német, plundrában [buggyos német nadrágban] nem jár, nem lehet tudós ember”.⁸ Ezzel Bethlen karakterrajza szerint Apáczai nemcsak új tudományoknak nyitott teret, hanem a tanári szerepkörrel alkotott társadalmi felfogást is átalakította, a „jeget elrontotta”: már nem egyszerű iskolamesterként (*rector scholae*, illetve *magister ludi*) pozicionálta magát, hanem akadémiai professzorként, aki önálló tanítások megfogalmazására, és hirdetésére (azaz profiteálására) volt képes; nemcsak a hagyományozott ismeretek újrafelmondására, hanem azok egyéni feldolgozására, átalakítására, és tanítására is vállalkozott:

„professzori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulum felvenni sacrilegium [szentségtörés] lett volna, valamíg Apáczai János [...] ezt a jeget el nem rontá. Fejérvárott négy academicus simpliciter, stultis titulis syntacticae, poëticae, rhetoricae, logicae facultatis rector [négy akadémikus egyszerűen a szintaxis, poétika, retorika, logika rektora] volt, a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor [a szentírás és a teológia professzorává tette a tanárokat]. O vanitas et miseria nostrae burdae gentis! [Ő öszvér nemzetünk hívsága és nyomorultsága!]”⁹

A bent és kint relációjának egyértelmű értékrendjét az is jelzi, hogy Bethlen leírásában ez az oppozíció könnyen átfordul fent (kint) és lent (bent) rendjévé:

„és nemcsak tituláris, hanem valósággal ugyan doctus doctor [tudós doktor] volt, [...] és ha nemzetségéhez, hazájához, abban az Isten dűcsőségéhez való szeretet le nem hozta volna, professzori tisztességes hivatala és kenyere lett volna oda fel”¹⁰

Apáczai szegény sorból való származása („volt Barca-apácai szegény”) épp amiatt tűnik szerencsésnek Bethlen szemében, mert ez a tény is a bent és kint viszonyrendszerében instrumentalizálódik: mint szegény, nem nemesi származású diák eljuthat külföldre, ellentétben a „tudományt utáló fő s nemesi renddel”, akiket I. Rákóczi György „brutális barbár moszkovita elgondolás alapján” (*barbaro moscovitico brutali consilio*)¹¹ eltiltott a külföldi tanulástól.

⁸ Uo. 546.

⁹ Uo. 546–547. A latin idézetek fordításai tőlem származnak.

¹⁰ Uo. 550.

¹¹ Uo. 542.

Szemben Basiriusszal vagy Keresztúri Bíró Pállal, akiket tárgyilagosan, de szigorúan bírál, Bethlennek nincs egyetlen kritikus megjegyzése sem Apáczai ellen, és kétszer is utal rá, hogy Apáczai terve („projektuma”) szerint a külföldi professzorok kiemelt fizetéséből („a Basiriusznak rendelt ezer tallér”)¹² nyolc magyar professzor és egy egész akadémia létesítése kitelne. Bethlen itt Apáczai szándékának megfelelően a magyar tanárookra is a professzor megnevezést használja, az iskolát akadémiának hívja: a tanárok magasabb társadalmi státusza a tananyag értékét, a külhoni tudományok megbecsülését is jelzi.

Bethlen elbeszélése szerint kétszer kezdte meg tanulmányait Apáczai kolozsvári iskolájában, akit már korábbról, Gyulafehérvárról felületesen ismert.¹³ Először 1658 januárjában került az akkor tizenöt éves Bethlen Apáczaihoz Kolozsvárra, az akkor újonnan épült Farkas utcai kollégiumba, a „kapu felett álló házba”. Tanulótársakat nehezen találtak, és amikor elkezdtek volna az oktatást, 1658 júniusában az erdélyi tatár betörések miatt Segesvárra, majd Dévára kellett menekülniük, ahol az ifjú Bethlen rögtön beavatást nyert a kancelláriai gyakorlatba is.¹⁴ Az elmélyültebb tanulmányok azonban csak 1659 januárjában kezdődhettek el:

„Hozzáfogánk ismét az elhagyott leckéinkhez, akik megmaradánk, de nagy baja volt a szegény Apáczainak ez is, hogy mathematicum instrumentumokra szert nem tehattünk; két globust ugyan szépet vón a nagyatyám¹⁵ én számomra, melyek még ma is megvagynak, abból a geographia és astronomiába is bele nyalintata engem Apáczai. Ekkor már a filozófiában, theológiában is respondens voltam, nevezetesen egy celebris disputatiót írt vala De peccato originali,¹⁶ és én annak corollaria responsiót ex theologia et philosophia, melyet ha a háború engedje, ki is nyomtatok vala.”¹⁷

¹² Uo. 551.

¹³ „Mint hogy Apáczai engemet még Keresztúri Pál keze alatt ismert.” Uo. 552. Keresztúri Bíró Pál 1655 decemberében halt meg. Ld. *Dienes Dénes*: Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655). Sárospatak, 2001. 147.

¹⁴ Bethlen apjának döntése megelőző jellegű lehetett: 1658 júniusában még csak a Partiumban zajlottak csatározások, a krími kán csak július 10-én indult meg Erdély ellen. A történelmi háttérről ld. *B. Szabó János*: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemények 114 (2001) 246, és *B. Szabó István*: Erdély katasztrófája 1658-ban. (A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai) *Aetas* 21 (2006) 204–218. *Papp Sándor*: II. Rákóczi György és a Porta. In: Szerencsének elegendő forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor, Szabó András Péter. Budapest, 2009, 99–170.; *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest, 2011.

¹⁵ Váradi Miklós, aki Bethlen szerint Apáczai patrónusa is volt, és gondoskodott számára a gyulafehérvári alapiskolázáshoz szükséges könyvekről is. Ld. 5. j.

¹⁶ Magyar fordítását ld. *Kiss Farkas Gábor*: Teológiai disputáció Az első emberpár hitehagyásáról. Apáczai doktori értekezése és magyar fordítása. *Irodalomismeret* 14 (2003) 202–224.

¹⁷ *BMM* 553–554. Egy kevésbé lelkes kortárs beszámoló a felekezeti sokszínűségről: *Kármán Gábor*: Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel: Conrad Jacob Hildebrandt Erdélyben 1656–1658. *Korall* 14/57 (2014) 27–48.

A meginduló disputák Bethlen beszámolója szerint gyorsan háromoldalú, református–antitrinitárius–katolikus, interkonfesszionális dialógussá nőttek ki magukat: nemcsak az ortodox puritánok, hanem „unitárius professzorok, papok, pápista páterek” is meg lettek hívva, és opponáltak. Ez a tendenciózus leírás, amely vallási szempontból kétségtelenül idealizálja a helyzetet, minden bizonnyal annak teremti már meg a kontextusát Bethlen narratívájában, hogy bemutathassa az Apáczainál rövid idő alatt tett jelentős tanulmányi előmenetelét.

Összesen öt, illetve hét hónapon át élvezhette mestere tanítását:

„minden tanulásom Basirius és Apáczai alatt nem teszen többet huszonkét holnapnál, ez is diribban-darabban, kivált Apáczai alatt, egyszer öt, más-kor hét hónap gyermekségemnek s ifjúságomnak 14. 15. 16. 17. 18. 19-dik esztendejében”¹⁸

Ennek hangsúlyozása nem annyira azt a célt szolgálja, hogy Apáczai hatását kibebbítse, inkább Bethlen önreprezentációjának ahhoz az irányához illeszkedik, amelynek része a veleszületett önreflexív, meditatív, gondolkodó, tudós hajlamának hangsúlyozása, szembeállítva a rendszeres iskolai tanulmányokkal.¹⁹

Rövidsége ellenére Apáczai öt, majd hét hónapig tartó tanítása mély benyomást tett az ifjú Bethlenre, aki mind a kollégiumban, mind saját házában, magántanárként vett órákat tőle:

„Publice a theológiában Amesiusnak a Medulláját, filozófiában Cartesiust és Regiust tanított. Privatum Ramus arithmeticáját, Metius geometriáját és a jusban Justinianus Institutióit kezdé tanítani, de mind ő, mind én szerencsétlenül járánk kettőben igen.”

A tananyag tehát nagyrészt azonos volt azokkal a szövegekkel, amelyek már az 1653-ban megjelent *Magyar encyclopaedia* alapját is jelentették: Descartes, Ames, Ramus, és Metius. Ahhoz képest elsősorban Regius tanításának átvétele, és az ott nem tárgyalt jogtudományokkal való ismerkedés jelentett újdonságot. Nem feltételezhető, hogy Apáczai az *Encyclopaediát* használta volna a tanításhoz: egyrészt az iskolában természetesen latinul beszéltek és tanultak, és így evidens volt a latin tananyagok használata, másrészt a ma-

¹⁸ Uo. 566.

¹⁹ Az iskolai tanulmányok sűrű megszakítása és a formális iskolai oktatás csekély szerepe a főnemesi nevelésben egyáltalán nem volt ritka a korban, elég itt a költő Zrínyi Miklós iskolai tanulmányaira gondolni.

gyar szöveg csekély előkészítést nyújtott volna a peregrinálni készülő nemesifjak külföldi tanulmányaihoz.

Ennél pontosabb eligazítást nem ad az *Önéletírás* a tananyagról, de Apáczai kéziratosan fennmaradt tananyagainak figyelembevételével talán még közelebb juthatunk ahhoz, miről is tanult a tizenöt–tizenhat éves Bethlen a kolozsvári iskolában. A legfontosabb figyelembe veendő forrás itt az a *Philosophia naturalis* című kézirat, amely a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratai között (Ms. Ref. 2965.), a református kollégium anyagában található.

A *Philosophia naturalist* teljes címe szerint „in usum eiusdem collegii”, azaz ugyanazon kollégium használatára állította össze Apáczai. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor: maga a kézirat a címlapján az MDCLX, azaz 1660-as évszámot viseli (f. Ir), a másolat végén (a 204. lapon) pedig az 1661-es dátumot („Anno D. 1661”) találjuk, Apáczai azonban már 1659. december 31-én elhunyt, és 1660. január 9-én el is temették. A kötet Porcsalmi Andrásnak (1617–1681), Apáczai idősebb kolozsvári tanárkollégájának másolatában maradt ránk, aki talán azt saját későbbi pedagógiai gyakorlatában is felhasználta, vagy haszonnal forgatta, így vélhetőleg a dátum inkább a másolat elkészítésének időpontját, vagy azt az időszakot rögzíti, amikor Porcsalmi saját maga is használta Apáczai diktátumát oktatási praxisában. Mindenesetre sejthető, hogy Porcsalmi Apáczai természetfilozófiájának utolsó, legkésőbbi változatát rögzítette, amelyet 1659-ben, Bethlen kolozsvári tanulása idején is használtak.

A *Philosophia naturalis* címen összefoglalt tananyag sajátos kompiláció.²⁰ Négy részből áll, az általános filozófiából (*De philosophia in genere*), az aritmetikából, a geometriából és a fiziológiából (*De physiologia*), amely tulajdonképp a *physica*, azaz a természettan hagyományos fogalmának feleltethető meg. Ezek közül csak az első és a negyedik rész van részletesen kidolgozva, a második fő résznél Ramushoz utalja az olvasót a szöveg, a geometriánál pedig forrást sem ad, de a szöveg egy másik helyen ennek kapcsán is Ramusra utalt.

A természetfilozófiának ez a koncepciója, amely éppúgy magában foglalja az ismeretelmélet alapjait, mint a természettant, leginkább Henricus Regius tankönyvéhez, a *Fundamenta physices*hez (1646) áll közel, amelynek második, Apáczai által szintén használt kiadása már a *Philosophia naturalis* (1654) címet viselte. Bár Regius nem beszélt a *prima philosophiáról*,²¹ és emiatt ezeket az ismeretelméleti és módszertani részeket Apáczai főleg Descartes

²⁰ Részletesen ld. kiadásunkat és előszavát: János Apáczai Csere: *Philosophia naturalis*. Kiad. Júlia Hagymási, Farkas Gábor Kiss. Budapest–Paris, 2020. A mű összefoglaló ismertetése: *Bán Imre*: Apáczai Csere János. Budapest, 1958. 521–536.

²¹ Regius *Philosophia naturalis*ának átfogó koncepciójáról ld. C. F. Fowler: Descartes on the human soul. *Philosophy and the demands of Christian doctrine*. Dordrecht, 1999. 200–202.

*Meditationes*ából, *Principia philosophiae*jából, az *Értekezés a módszerről*ből, valamint Ames *De conscientia et eius iure* című munkájából állította össze (I, 1–4), testi létezők tulajdonságainak és mozgásának kifejtésétől kezdve (I, 5) főképp Regius mentén halad munkája.

Henricus Regius magas szintű, rendkívül kidolgozott természetfilozófiája nem szolgált egyszerű sorvezetőként Apáczai számára, hiszen az tartalmilag túl bonyolult is lett volna a filozófiai alapismeretekkel akkor először találkozó tizenöt–tizenhat évesek számára. Apáczai igyekezett tényszerű ismereteket közölni, és ezt úgy tette meg, hogy a mű váza – az égitestektől, a föld elemektől, az állatokon át a növényekig és fémekig, kövekig²² – nagyjából a Regius által megadott rendet követi, és sokszor vesz át tőle hosszabb-rövidebb idézeteket is, de az egyes nagyobb egységek általában olyan kézikönyvekből származnak, amelyek az adott témával kapcsolatos tényanyagot röviden, tömören tartalmazzák. Ettől függetlenül Regius neve utalással a *Fundamenta physices* (1646) pontos oldalszámára lépten-nyomon felbukkan a kézirat margóján, azonban ezek nem forrásutalások, hanem inkább a tárgykörrel kapcsolatos további tájékozódást segítik, ha a diák – vagy a tanár – jobban el akarna mélyedni a témában.

Azt, hogy Apáczai számára a kolozsvári időszakban mennyire fontos volt Regius *Fundamentája*, és annak második kiadása, a *Philosophia naturalis* is, tanúsítja, hogy a Székely Mikó Kollégiumban fennmaradt 1646. évi *Fundamenta physices*-kiadása. Ezt a kötetet, amelyet 1651-ben, még Utrechtben Komáromi Csipkés Györgytől szerzett meg,²³ valaki – talán egy Apáczai által megbízott diák – összeolvasta a *Philosophia naturalis* 1654. évi kiadásával, és a két kiadás közti változtatásokat vagy a margón rögzítette, vagy rövid összefoglalót írt róluk.

Saját *Philosophia naturalis*ában azonban a *Physiologia* (azaz a *physica*) rész tárgyi ismereteinek, a bolygóknak, csillagképeknek, vagy a földrajznak, a klímák tanának, vagy a városok földrajzi szélességének és hosszúságának kifejtéséhez gyakorlatiasabb kézikönyveket használ, és ezek között megtaláljuk azt a Metiust is, akit Bethlen szerint Apáczai neki tanított („Privatum Ramus arithmeticaeját, Metius geometriáját és a jusban Justinianus *Institutio*-it kezdé tanítani”). Ramus aritmetikája a kolozsvári kéziratban a *Philosophia*

²² A 26 fejezet címe egészen pontosan: *physica, res coelestes, coelum, cometae et planetae, sphaera coelestis, elementa, corpora, generatio et corruptio, meteora, animalia, sensus, mens hominis et eius passiones, quadrupedes, aves, pisces, stirpes, arbores, frutices, herbae, metalla, gemmae, friabilia.*

²³ Jelzete: Sepsiszentgyörgy, Székely Mikó Kollégium, 26. A címlapon kisatírozva: „Ex libris Georgii Csipkés Comarini Ao Domini MDCL die 20 Aug. [...] Ultrajecti ad Rhenum.” A címlap hátoldalán: „Johannis Apatzaei Anno 1651 Maji Trajecti ad Rhenum. manupropria.” Ld. Csikós Júlia: Egy újabb kötet Apáczai Csere János könyvtárából. In: *Örökség és feladat. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 1995, 58–62.* Itt köszönöm meg Csikós Juliának, a Székely Mikó Kollégium könyvtárosának segítségét, hogy a kiadást használhattam.

naturalis második fejezeteként szerepel (bár a szövege nincs bemásolva),²⁴ Metius geometriájából, egészen pontosan annak 1633. évi kiadásából pedig a szöveg közepébe illesztett függelékkel éppen *A föld felosztásáról hosszúság és szélesség szerint, továbbá a zónáiról, a klímákról és a szélességi körökről, Metius és Blaeu alapján, ami mintegy rövid földrajzi tanítás gyanánt szolgál* címmel teljes összefoglalást találunk.²⁵

Ennélfogva valószínűsíthető, hogy amikor Bethlen az Apáczai által 1659-ben neki magánórákon („privatum”) tanított anyagról beszél, akkor lényegében a *Philosophia naturalis* anyagáról van szó. Mind Metius *Primum mobiléje*, mind pedig Ramus aritmetikája és geometriája nagy terjedelmű szövegek, nem beszélve Descartes-ról és Regiusról, akiket Bethlen szerint Apáczai nyilvánosan tanított. Valószínűsíthető, hogy Apáczai ezek kivonatát olvasta Bethlennel, és ez a természetfilozófia esetében 1659-ben nem lehetett más mű, mint maga a *Philosophia naturalis*, amelyet Porcsalmi András 1660–1661 táján, már Apáczai másolt le. Így Bethlen karteizianizmusának vizsgálatakor ezentúl mindig érdemes tekintettel lenni nemcsak Apáczai 1653-ban megjelent *Magyar encyclopaediájára*, hanem a későbbi évekre datálható *Philosophia naturalisra* is, amelynek első könyve egy sűrített kivonat Descartes legfontosabb műveiből, a *Principia philosophiae*ből, a *Meditationes de prima philosophiából*, a *De methodoból*, kiegészítve Ames tudománytaxonómiai megállapításaival a *Technometriából*.

Apáczai ebben néhány helyen ugyan hivatkozik a magyar nyelvű *Encyclopaedia* megfelelő helyeire, így diákjai nyilván ezt is használhatták segédletként,²⁶ de a fő kiindulópont a latin nyelvű tananyag lehetett. Azt, hogy Bethlennek szoros kapcsolata van a latin *Philosophia naturalis* anyagával, az *Önéletírás* még egy fejezete bizonyítja. Amikor Apáczai életpályáját ismertetve leírja, hogy mestere hogyan jött vissza Németalföldről, elmondja, hogy először Gyulafehérvárra, a fejedelmi akadémiára hívták az ifjú, de már

²⁴ Első kiadása: *Petrus Ramus: Arithmeticae libri tres*. Paris, 1555, ill. *Arithmeticae libri duo, geometriae septem et viginti*. Basel, 1569, de Apáczai kifejezetten a hanau kiadásokra utal: *Petrus Ramus: Arithmetices libri duo*. Hanau, 1604 (VD17 1:075891M); második kiadás: 1611 (VD17 39:145466A). Ramus aritmetikájának fontosságáról a tudományok taxonómiájában ld. *Robert Goulding: Method and mathematics: Peter Ramus's histories of the sciences*. *Journal of the history of ideas* 67 (2006) 63–85. Bethlen Miklós beszerzett magának már Apáczai halála után egy saját példányt is Ramus aritmetikájából: *Ojtozi Eszter: Ramus aritmetika és geometria egy példánya Bethlen Miklós possessori bejegyzésével*. *Könyv és Könyvtár* 16 (1991) 87–88. (A kötet lelőhelye: Debrecen, Egyetemi Könyvtár, 781.032).

²⁵ „De Distributione terrae, secundum longitudinem et latitudinem, itemque zonis, climatibus et parallelis etc.; ex Metio et G. Blavo, quae brevis quaedam est institutio Geographica”. 50. Adriaan Metius műve: *Primum mobile, astronomice, sciographice, geometricae et hydrographice nova methodo explicatum*. Amsterdam, 1633. Az 1633. évi kiadás használata az 1631. évi kiadás szövegváltozataival való összevetés miatt valószínűsíthető.

²⁶ *Apáczai Csere János: Philosophia naturalis*. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. Ref. 2965. 12, 20.

nagy hírű professzort tanítani. Ott azonban fiatal kora, valamint presbiteriánussága és puritanizmusa miatt nem mertek és nem akartak filozófiai vagy teológiai kurzust rábizni, csak poétikai osztályt taníthatott:

„Mikor ez a nagy tudós ember lejött az academiákból, az akkori erdélyi szokás szerént Fejérvárott adják kezébe a poëtica classist, melyet is nem lehetett megvetni az obedientia és szokás szerént, mind a mindennapi kenyérré nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekének. Bezzeg ő tudott *ex necessitate virtutem et gloriam* [szükségből erényt és dicsőséget] csinálni: fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordíttatni magyarra a poétákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicodások akkor voltak) végbevenni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával *physicát, astronómiát, geographiát* kezd tanítani, úgy, hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a *theológiára s filozófiára* járók is, Bisterfeld német nagy professzornak és az Apáczainál *ordine et professione* [rangjánál és státuszánál fogva] felsőbb, de tudománnyal *infinite* [végtelenül] alsóbb, *rhetoricae et logicae* magyar *asinus rectorok*nak nagy gyalázatjára és bosszúságára.²²⁷

Korábban említettem már, hogy Apáczai már gyulafehérvári tanárkodása idején ismerte Bethlen János kancellár fiát, az ifjú Miklóst, tehát Bethlen információi Apáczai gyulafehérvári tananyagáról hitelesek lehetnek. A Hollandiából hazatért fiatal tehetség módszere, miszerint egy klasszikus szöveg kommentárjaként fejt ki enciklopédikus ismerettárat, inkább a humanizmus oktatási praxisát, Niccolò Perotti *Cornucopiae*ját, vagy Raphael Volaterranus *Commentarii urbaniját* idézi fel, amelyek számára az enciklopédizmus első-sorban még az antikvitás szöveg univerzumának teljes körű és rendszerezett ismeretét jelentette. Perottinak a latin nyelvhasználat egészét felölelni szándékozó enciklopédiája Martialis epigrammáinak első kötetéhez szóló kommentárként született meg, Volaterranus *Commentarii*ja pedig az antik tudásanyag egészéhez nyújtott rendszerezést, újabb kori ismeretekkel csak ritkán kiegészítve a kivonatolt és párhuzamokba állított ókori szöveghelyeket.

Apáczai számára azonban az, hogy a teljes fizikát, asztronómiát és földrajzot Vergilius *Georgicájának* kommentárjaként kezdte tanítani, nem célkitűzés, hanem – ahogy Bethlen is mondja – szükségmegoldás volt. E korai tananyag sajnos nem maradt ránk, így nem tudjuk összevetni a *Philosophia naturalisszal*, azonban találunk néhány árulkodó nyomot a természetfilozófia latin szövegében, amelyek egybevágóan azzal, amit Bethlen mond Apáczai tananyagának genesiséről.

²⁷ BMM, 550–551.

A *Philosophia naturalis* alapvetően iskolai tankönyvnek készült, költöket csak ritkán idéz. Ezért is feltűnő, hogy többször hivatkozik Vergilius *Georgicájára* (emellett csak Ovidius *Metamorphosésát* idézi ismételtlen). Ezek közül találunk olyan helyeket is, amikor Apáczai kompilációjának forrása is idézi már az adott szöveghelyeket. A mérsékelt égöv ismertetésénél Apáczai Vergiliusra és Ovidiusra hivatkozva említi az öt zóna elméletének antik hagyományát:

„Erről a kérdésről az érdeklődők olvassák el az égövek leírását Vergiliusnál a *Georgicá* 1. könyvében: »Öt feszül égöv a menny boltján«, és Ovidiusnál a *Metamorphoses* 1. könyvében: »S mint eget oszt két öv jobbról, s balról ugyanannyi / S van középpütt egy, mely tüzezebb.«²⁸

A részlet, ahogy az azt tartalmazó, szélességi övekkel foglalkozó *Appendix* teljes egésze is, Metius *Primum mobiléjéből* származik,²⁹ ahol megtaláljuk ugyanezt a Vergilius- és Ovidius-idézetet, tehát ebből nem következethetünk Apáczai költői olvasmányaira. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg két állatvilágból származó példa esetében is. A vakondok leírása így szól Apáczaianál:

„A vakondok egérhez hasonló állat, de disznó jellegű orruk van, a lábain pedig ujjak, és látásuk helyett a hallásukat használják. A napfényen legfeljebb két órán át képesek látni. Mindig a föld alatt tartózkodnak, és azt a felszínre érve izgatott hangadással ássák ki. Ezért mondja: »Míg a vakondok alant alvófészket vakon épít.«³⁰

Apáczaai az állatok leírását leggyakrabban a wittenbergi teológiai professzor, Wolfgang Franz *Historia animalium sacrájából*³¹ veszi át, amely egy bibliai

²⁸ „Hac de re legant studiosi descriptionem zonarum apud Virg. 1. Georgicon. Quinque tenent coelum zonae etc. Item Ovidii. 1. Metamorphoses: Utque duae dextra coelum totidemque sinistra // Parte secant zonae etc.” Apáczaai: i. m. (20. j.) 63. A Vergilius- és Ovidius-idézetek Lakatos István, ill. Devecseri Gábor fordításából származnak.

²⁹ *Metius*: i. m. (25. j.) 26. Az adott részlet már szerepel Metius korábbi föld- és égrajzi összefoglalójában, az *Institutiones astronomicae*-ben is (ld. *Adriaan Metius*: Institutionum astronomicarum tomi tres. Franeker, 1608. 56.), de az ott megadott városkatalógus a földrajzi hosszúságokról és szélességekről eltér saját későbbi művétől, és Apáczaai azzal egyező listájától.

³⁰ Apáczaai: i. m. (20. j.) 155. IV, 16, 30: „Talpa est animal muri similis [!], sed habent rostrum instar porci, in pedibus digitos, auditu etiam loco visus utitur. In solis lumine non nisi ad unam, et alteram horam videre potest. Semper sub terra versatur, eamque excitatis in superficie grunnis excavat. Unde Aut oculis capti fodere cubilia talpae.” *Vergilius*: *Georgicon*, 1. 183.

³¹ Wolfgang Franz (Frantzius) német evangélikus teológus *Historia animalium sacra* című munkája 1612-ben jelent meg először (Wittenberg), majd ezt követően számos kiadásban (Wittenberg, 1613, 1616, 1621, 1624, 1633, 1642, 1659; Amsterdam, 1643, 1653, 1665.; Frankfurt am Main, 1671, 1712, 1772.;

természettan, azonban a középkori bestiáriumok örökségeként gyakran erkölcsi példaként állítja az olvasók elé az állatok tulajdonságait, vagy épp katolikusellenes bírálat gyanánt használja őket. Így pl. a lappantyú (*caprimulgus*), amely állítólag a kecskék emlőjét szopja, és elapasztja tejüket, a katolikus püspököket példázza. Apáczai e különleges történeteket gyakran átveszi, azonban a természettörténet erkölcsi applikációját már kerüli. Ritkán ugyan, de használ költői idézeteket Franz, és ebben az esetben is ez a helyzet; a *Georgica*-idézet Franz vakondok-fejezetéből került át. Hasonló jelenségre találunk példát a tengelicről szóló fejezetben (IV, 16, 46.). Apáczai itt így ír:

„Az a madár, amelyet tengelicnek, avagy achantisnak, vagy ligarimusnak, vagy spinusnak, vagy spitulának nevezünk, nagyon erős hangú, hamuszinú vagy sötét háta van, sárga, fehér pöttyökkel tarkított szárnya, lábát és csőrét úgy használja, mintha keze lenne, üregbe zárva pedig megtanulnak vizet meríteni maguknak.³² A bogáncs magjával táplálkozik, csipkebokros helyeken él. Vergilius: „[míg nem] parton a jégmadarat, bokron nem hallod a pintyet”.³³ Nagyon gyűlöli a szamarakat.”³⁴

A leírás nagy része, leszámítva a tengelic vízmerítési képességeiről szóló megjegyzést,³⁵ ismét csak Wolfgang Franztól származik. Apáczai a tengelic lakhelyének leírása és a szamarak gyűlöletéről szóló megjegyzés (akiket azért gyűlölnék a tengelicek – és ezt már csak Franz teljesebb elbeszéléséből tudhatjuk meg – mert hátukat a bogáncsnak dörgölik, és emiatt leverik a virágjaikat) között helyett szorított egy *Georgica*-idézetnek is, amely Franznál is szerepel, igaz, kicsit később.

Drezda, 1687). Bán Imre még nem ismerte Apáczainak ezt az alapvető forrását, csak a *Philosophia naturalis* latin szövegének forráskutatása során került elő. A vakondokra vonatkozó leírás: *Historia animalium sacra*. Wittenberg, 1612. 314–315.

³² Ez az egyetlen gondolat, amely nem szerepel teljes egészében Wolfgang Franznál.

³³ *Vergilius*: Georgicon, 3, 338.

³⁴ „Carduelis seu Achantis vel Ligarimus seu spinus et spitula dicta est avis, voce valde canora, habens dorsum cinereum, vel fuscum, alas croceas et albis maculis mixtas, pedibus et ore pro manibus utuntur, caveis [p. 178] namque inclusae aquam sibi haurire assuescunt, vescitur semine carduorum, vivit in spinetis. Virgil.: Littoraque Halcyonem resonant et Achantida dumi. Odit valde asinos.” Apáczai: i. m. (20. j.) 177–178.

³⁵ Az, hogy a tengelicek zárt helyen lábuk és csőrük segítségével egy kis edényt kötélén felhúzza képesek vizet meríteni maguknak, elterjedt információ volt a középkori és kora újkori állattanokban. *Id. Pliniust* (*Naturalis historia*, 10, 57) és a középkori enciklopédiákat követően (*Thomas Cantimpratensis*: *De natura rerum*, *Vincentius Bellovacensis*: *Speculum naturae*, Konrad von Megenberg) eljutott a történet *Conrad Gesner*hez is (*Historiae animalium liber III, qui est de avium natura*. Zürich, 1555. 237.), aki közvetítette azt a kora újkori természettörténeti irodalom számára. Franznál nem szerepel a kalitkába vagy üregbe zárás gondolata, csak a kötélén felhúzott innivalót említi. Feltételezhetően Apáczai máshonnan is emlékezett a történetre.

Más a helyzet azokon a szöveghelyeken, ahol Apáczai leírásai úgy idézik Vergilius *Georgicá*ját, hogy a tipikus forrásműveiben annak nem található előzménye. Az ökor leírásában Apáczai nem Wolfgang Franzra, hanem Johann Sperling *Institutiones physicae*jére támaszkodik. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Franz *Historia animalium sacrá*ja még egy alapvetően bibliai természettörténet volt: azokat az állatokat, amelyek prominens szerepet kapnak a Bibliában, elsősorban a bibliai szöveghelyek segítségével ismertette, és tulajdonságaikat felhasználta a locusok értelmezéséhez. Míg a vakondok és számos más állat esetében Apáczai Franznál is rövid ismertetést talált az adott élőlény szokásairól, az ökor esetében a *Historia animalium sacra* nyolcoldalnyi, néhol kifejezetten bestiáriumba hajló leírást közöl.³⁶

Ehelyett Apáczai egy másik wittenbergi professzornak, Johann Sperlingnek (1603–1658), Daniel Sennert tanítványának az *Institutiones physicae*jét használta itt, amely sokkal tárgyilagosabban számolt be az ökor tulajdonságairól, húsának ízéről, sajtjáról, testfelépítéséről.³⁷ Apáczai forráshasználata azért is érdekes, mert Sperling művének alapvetésében a sennerti korpuszkuális elméletet követi, amelyet mestere a saját alkímiai és orvosi gyakorlata alapján dolgozott ki: a korpuszkuálák az elemek keveredései, amely révén új tulajdonságú anyagok jöhetnek létre. Apáczai a korpuszkuális elmélet ismeretére sehol nem utal, viszont Sperling Németországban tankönyvként használt *Institutiones*át a tudományosan semmilyen újdonságot nem jelentő állattani leírásoknál kiterjedten idézte, így például az ökor leírásánál. A IV, 16, 10. fejezetben így beszél róla, idézve a vergiliusi tanköltemény összesen kilenc sorát:

„Az ökor bődülő, haragos, erős testfelépítésű, indulatos négylábú, amelyről Vergilius a *Georgicá*ban így ír: „Üszöben // az a kitünő, ha a fej csúnya, képe komor, nyaka vastag // és a tokájáról térdéig lóg a lebernyeg // teste pedig hosszan megnyúlt és mindene túlteng, // lába is; és két horgadt tülke tövén füle borzas. // Tetszik a tarka is énnékem, ha a feltja fehéres, // és nem tűr el igát, annál inkább döf a szarva, // míg bikaforma a teste, s egészében magas inkább, // s lépte nyomán hosszú farkát horzsolja a földön.”³⁸

Itt nemcsak a bevezető félmondat, hanem a Vergilius-idézetet követő további leírás is Sperlingtől származik, azonban magát a verset nem találjuk a né-

³⁶ W. Franz: i. m. (31. j.) Wittenberg, 1612. 138–146.

³⁷ Johann Sperling: *Institutiones physicae*. Wittenberg, 1649. 1273–1274. A mű első kiadása 1639-ben jelent meg Wittenbergben.

³⁸ „Bos est quadrupes mugiens, iracunda, robusta, animosa, de quo Virg[ili]i Georg[icorum] Libr[o] 3.: optima torvae // Forma bovis cui turpe caput cui plurima cervix; // Et crurum tenuis in mento palarum pendens...” A forrás Vergilius: *Georgicon* 3, 51–59, a fordítás itt is Lakatos Istvántól származik.

met professzornál, így azt minden bizonnyal Apáczai saját hozzászólásának tarthatjuk. Amint már fentebb is említettem, a *Philosophia naturalis* ritkán idéz csak költőket állításai alátámasztására; Apáczai elég modern felfogású, karteziánus enciklopédista már ahhoz, hogy tanait ne az antik tudásuniverzum tanításaival, a költők idézeteivel próbálja igazolni. A két *Georgica*-idézet felbukkanása egy olyan kontextusban, ahol azok eredetileg nem szerepeltek, utalhat arra, hogy Apáczai gyulafehérvári tanárkodásának eredménye nem veszett el teljesen. Ahogy Bethlen leírta, Apáczai *Georgica*-magyarázatba kezdett, amelynek örvény enciklopédikus tudásanyagot próbált átadni a diákoknak, akik azt nagy örömmel fogadták. A német enciklopédista szövegébe beillesztett hosszú *Georgica*-idézet így a Bethlen által említett gyulafehérvári poétikai kurzusnak az emlékét őrizheti.

A *Philosophia naturalis* korábbi, gyulafehérvári eredetének lehetőségét az is megerősíti, hogy a szövegében olyan részleteket is találunk, amely saját korábbi munkáiból származnak. Itt elsősorban a filozófiai alapvetések megfogalmazására kell gondolnunk. A *Philosophia naturalis* a bölcsesség definícióját a következőképpen adja meg:

„A bölcsesség a dolog megismerő lényegéből levezeti a tulajdonságait. Mert a bölcsesség nem jelent mást, mint lelkünkben felfogni az érzékelt dolognak a lényegét [virtutem] és hatását.”³⁹

Szinte ugyanezt a bölcsesség-meghatározást olvashatjuk már *A bölcsesség elsajátításáról* (*De studio sapientiae*) szóló írásában is, amely az *Encyclopaedia* mellékleteként jelent meg 1653-ban: „A bölcsesség ugyanis nem más, mint a megtapasztalt dolognak az igazságát és a hatását lélekben felfogni.”⁴⁰ Elképzelhető, hogy az apró eltérések, mint a *veritas* helyett olvasható *virtus*, nem Apáczaira, hanem a másolóra vezethetők vissza, az azonosság viszont valószínűsíti, hogy a *Philosophia naturalis* genezise is korábbra, 1653 tájára tehető. Életszerűnek tűnik, hogy Apáczai folyamatosan dolgozott az általa előadott tananyagon, és Gyulafehérvártól egészen Kolozsvárig évről évre alakította, kiegészítette, fejlesztette.

Teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy a Bethlen által előadott történet Apáczai gyulafehérvári tanításáról egyúttal a *Philosophia naturalis* keletkezéstörténeteként is olvasható, azonban az egyértelműnek látszik, hogy a latin természettörténeti tankönyv és Bethlen *Önéletírása* egymást kölcsönösen megvilágító szövegek. Bethlen 1658–59. évi iskolázásának legvalószínűbb

³⁹ Sapientia ex cognita rei essentia proprietates ejus colligit. Sapere namque est nihil aliud, quam rei gustatae virtutem et efficaciam animo percipere. (*Philosophia naturalis*, I. 3, 24).

⁴⁰ „Sapere enim nihil est aliud quam rei gustatae veritatem et efficaciam anima percipere.” Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Utrecht, 1653. 416.

tananyaga Apáczai iskolai diktátuma volt, és ha ez így volt, akkor az tartalmazta karteziánus alapvetését is, nem teljesen abban a formában, ahogy az a *Magyar encyclopaedia* első részében volt olvasható, hanem már jelentős regiusi hatást is magába olvasztva. Egyértelmű, hogy ennek figyelembevétele fontos forrás Bethlen karteziánizmusának értelmezéséhez. Másrésztől legalábbis valószínűsíthető, hogy az *Önéletírás*ban leírtak Apáczai gyulafehérvári tanításáról végső soron a *Philosophia naturalis*, vagy egy ahhoz hasonló korábbi tananyag keletkezéséről szólnak.⁴¹

⁴¹ Figyelemre méltó, hogy Bán Imre, bár minden tanulmányomban említett forrásszöveget figyelembe vett Apáczai-monográfiája írásakor, nem jutott erre a következtetésre. Ennek az lehet az oka, hogy a *Philosophia naturalis* csak rossz minőségű mikrofilmmásolatban ismerte, a szöveg alapos kutatására nem nyílt lehetősége. Ez a hiányosság a kritikai kiadás megjelenésével remélhetőleg orvosolva lesz.

SALAMON KIRÁLY BETLENSZENTMIKLÓSON

BETHLEN MIKLÓS ÉS AZ ANYAGI KULTÚRA (VÁZLAT)

SZENTPÉTERI MÁRTON

Idehaza, ha anyagi kultúra és irodalom kapcsolatáról esik szó, általában az anyagi kultúra irodalmi reprezentációiról beszélnek, ha egyáltalán. A designelmélet, illetve designkultúra-tudomány (*design culture studies*) nézőpontjából ez a helyzet akár érdemben is megváltoztatható, hiszen ez utóbbi tudásterületnek az anyagi kultúratudomány (*material culture studies*) tanulságaira építő interaktív modellje nem pusztán kulturális reprezentációként kezeli az irodalmi/szöveges kulturális produktumokat, hanem a személyiségformáló mesterséges – vagy ahogy ma mondjuk: tervezett – környezet (*designed environment*) és az e környezetet létrehozó, megteremtő szubjektum közötti párbeszéd egyik oldalának konstruktív szereplőiként.

Ebben a felfogásban a tárgyak és a terek sem ártatlanok. Nem élettelen fizikai dolgok, amelyek szenvtelenül vesznek bennünket körül, hanem olyan társadalmi, avagy kulturális – és természetesen nem biológiai – értelemben vett élőlények, akikkel együtt élünk, akik meghatározzák identitásunkat mind egyéni, mind pedig kollektív értelemben; mind a jelenben, mind pedig a múltunkban. Az anyagi kultúra tudománya éppen ezért tekinti – többek között Judith Attfeld nyomán – a tárgy fogalmát is olyan társas kapcsolatra utaló terminusnak, amelyik mindennemű karteziánus dualizmussal szemben egyesíti és nem szétválasztja a tárgyakat létrehozó szubjektumokat és a szubjektumokat formáló tárgyakat.¹ Ezt interakciónak is nevezik másképpen a társadalomtudományokban.

A designkultúra-tudomány éppen ezért mondja, hogy a designkultúra lényege a tervezett környezetet teremtő szubjektumok és a szubjektumokat formáló tervezett környezet interakciójában – az érzékileg adott, testtel tapasztalható fizikai tér és a szellem számára megnyíló, narratívákkal, történetekkel és magán- vagy közösségi mítoszokkal átszőtt kulturális tér összjátékában – ragadható meg a leginkább. Hasonló ez ahhoz, ahogyan a környezetpszichológusok beszélnek a tranzakcionális modellről. Végtelenül leegyszerűsítve: eszerint csakis akkor beszélhetünk például utasokról és

¹ Szakirodalommal együtt ld. *Szentpéteri Márton: A tervezett tárgyak életrajza. Helikon 59 (2013) 1. 100–101.*

közközlkedési eszközökről valójában, amikor az utasok a közközlkedési eszközöket igénybe veszik, máskülönben a fogalmak értelmüket veszítenék.²

A „dologelmélet” (*thing theory*), az „életrajzi tárgyak” (*biographical objects*) elmélete, a „tárgyak életrajzának” (*object biography*) módszere, avagy a Gaston Bachelard köpönyegéből előbújt térpoétika mind-mind jól mutatják, milyen is ez az interaktív kapcsolat tárgyak, terek és emberek között.³ A designkultúra-tudomány területén egyre népszerűbb „anyagi emlékezet” (*material memory*) tematikája, ha lehet, még érzékletesebben mutatja meg, milyen fontos is önazonosságunk szempontjából a tárgyaknak, tereknek világa.⁴ Az „anyagi összekapcsolódás” (*material engagement*) kognitív tudományos koncepciója pedig arra világíthat rá rendkívüli erővel, hogy elménk nem csupán a fejünkben szituált, de legalább annyira a minket övező tervezett környezetben is konstituálódik. Ez pedig érdemben változtatja meg elképzeléseinket arról is, miképpen magyarázzuk meg a kapcsolatot értelmi felfogásunk és az anyagi kultúra között. Malafouris nézetei szerint tárgyainkat a térben mozgó testünk kognitív kiterjesztéseiként kell látnunk.⁵

1978-ban az olasz kora posztmodern, radikális és antidesign irányzatok egyik úttörője, Alessandro Mendini *Proust-fotelnek* (*poltrona di Proust*) nevezte el egy immár az egyetemes designtörténeti kánonban ikonikusnak számító alkotását.⁶ A fotel talált tárgy, egy 18. századi barokk bútor utánzata, amit Mendini a Proust-kortárs Paul Signac szellemében divizionista, illetve pointilista motívumokkal díszített – a két évvel korábban kifundált *Proust-szövet* (*tessuto Proust*) jegyében. Egyáltalán nem volt véletlen a hetvenes évek második felének névválasztása és a Signac-parafrázis sem, ahogy ezt a tervező soha nem is titkolta.⁷ Mégis érdemes felidézni Marcel Proust sorait, hogy megértsük, miért is lehetett oly fontos a késő modern „jó design” (*gutes Design, good design, illetve bel design*) a Mendini-féle alkotók szerint jelentés-

² A témában a legjobb magyar tankönyv: *Düll Andrea: A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés.* Budapest, 2009.

³ *Bill Brown: Thing Theory. Critical Inquiry* 28. (2001) 1. 1–22.; *Janet Hoskins: Biographical Objects. How Things Tell the Stories of Peoples' Lives.* London, Routledge, 1998.; *Szentpéteri M.: i. m. (1. j.)* 106–111.; *Gaston Bachelard: A tér poétikája.* Ford. Bereczky Péter. Budapest, 2011.; *Szentpéteri Márton: Térpoétika. Irodalom és design a fizikai és kulturális terek határán.* Helikon 56 (2010) 1–2. 5–19.

⁴ *Kjetil Fallan: Kombi-Nation. Mini Bicycles as Moving Memories.* *Journal of Design History* 26 (2013) 1. 65–85.

⁵ *Lambros Malafouris: How Things Shape the Mind. A Theory of Material Engagement.* Cambridge (MA), 2013.

⁶ Mint Manlio Brusatin fogalmaz, a Proust-fotel a „posztmodern kor kis emlékműveként” (*piccolo monumento dell'età postmoderna*) is láttathatjuk. *Manlio Brusatin: Arte come design. Storia di due storie.* Torino, 2007. 183.

⁷ *Alessandro Mendini: Storia della Poltrona di Proust (1976–2001).* In: *Uő: Scritti.* Ed. Loredana Parmesani. Milano, 2004. 206–209.

mentes, illetve a történelemtől elszakadt tervezői idiómájának kritikájában a híres francia regényíró. A *Contre Sainte-Beuve*-ben Proust így ír:

„Napról napra kevesebb értéket tulajdonítok a tudatosságának. Napról napra tisztábban látom, hogy az író csak az értelmén túl képes bármit is megragadni élményekből, vagyis megfogni valamit önmagából és a művészet egyedüli anyagából. Amit a tudat múltként kínál nekünk, az nem a múlt. Valójában amint elmúlik életünkben egy-egy óra, testet ölt és elrejtőzik valami megfogható tárgyban, akár némelyik népmesében a holtak lelke. És ha nem találkozunk a tárggyal, az elmúlt idő fogoly marad benne, örökre fogoly. Ott ismerünk rá, megszólítjuk, és kiszabadul. Könnyen lehet, hogy a rejtékadó tárggyal – vagyis az érzékeinkre gyakorolt hatással, mivel a számunkra minden tárgy érzéki módon adott – soha többé nem találkozunk. Ezért aztán életünkben vannak olyan órák, amelyek sosem támadnak fel. Hiszen a parányi tárgy annyira elvész a világban, hogy aligha valószínű, hogy az utunkba akad!”⁸

Ez az a fenomenológiai jellegű téma, amit *Az eltűnt idő nyomában* híres maledoine-helyén az író így variált:

„Igen értelmesnek tartom a keltáknak azt a hitét, hogy halottainknak a lelke egy alsóbbrendű lénybe zárkózik, egy állatba, egy növénybe, valami lélektelen tárgyba, s így elvesznek a számunkra addig a bizonyos napig, amelyet sokan nem érnek meg s amelyen csak úgy véletlenül elmegyünk ama fa mellett, vagy pedig birtokosai leszünk e tárgynak, ahol halottunk lelke van bezárva. Olyankor ez a lélek megremeg, hív bennünket, s mihelyt felismertük, a varázslatnak is azonnal vége. Kiszabadítjuk, legyőzte a halált, s visszatér, hogy velünk éljen. Így van ez a múltunkkal is. Hiába próbáljuk felidézni, értelmünk minden erőfeszítése hasztalan. Kívül esik az értelem területén és hatalmán, valami kézzelfogható tárgyba van rejtve (ennek a kézzelfogható tárgynak a bennünk keltett benyomásába), amiről még csak sejtelmünk sincs. Pusztán a véletlenül múlik, hogy ezt a tárgyat halálunk előtt megtaláljuk-e vagy sem.”⁹

Mendini névadása nem pusztán posztmodern tréfa volt tehát, a funkcionális szemantikára építő modern formatervezés tárgyban megtestesült kritikája – ha tetszik az olasz designer „kritikai designja” (*critical design*) – ugyanis

⁸ Marcel Proust: Álmodok, szobák, nappalok. (*Contre Sainte-Beuve*) Ford. Lóránt Zsuzsanna. Budapest, 1997. 5.

⁹ Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. I. Swann. Ford. Gyergyai Albert. Budapest, 1961. 68.

finom, költői érzékenységgel mutat rá arra, hogy nem csupán vizuális kultúráról kell beszélnünk akkor, amikor a mesterséges, avagy ahogyan ma mondjuk, a tervezett környezet kulturális értelmezése a célunk, hanem az érzékszerveink összességének szinergiájában tételeződő designkultúráról.¹⁰ A madeleine-sütemény látványában önmagában nem, csak ízével együtt indította el ugyanis azt az emlékezetfolyamot, amelyik *Az eltűnt idő nyomában* regényfolyamának nyersanyaga lett végül, a „kis madeleine látványra semmire se emlékeztetett, amíg meg nem kóstoltam”.¹¹

W. J. T. Mitchell, a vizuális kultúratudomány egyik legfontosabb diszkurzusalapítója feltehetően ilyesmikre is utalt akkor, amikor évtizedekkel a vizuális kultúratudomány megszületése után végül is kijelentette, hogy „nincsenek vizuális médiumok” (there are no visual media), hiszen minden médium multiszenzoriális.¹² Nem lehetett más oka a másik nagyágyúnak, Nicholas Mirzoeffnek sem arra, hogy kollégája e fontos tézisét legfrissebb, *How to see the World* című könyvében is kulcskérdésként kezelje.¹³ A designkultúra-tudomány szemszögéből azonban Guy Julier *A vizuális kultúrától a designkultúráig* című, eredetileg a *Design Issues*ban, 2006-ban megjelent tanulmánya nyomatékosította a paradigmaváltás fontosságát, amely szerint a kultúra térbeli, s így nem csupán textualitásról, illetve vizualitásról kell beszélnünk akkor, amikor a mesterséges, illetve a tervezett környezet kulturális értelmezése a célunk, hanem sokkal inkább immár az érzékszerveink összességének szinergiájában tételeződő designkultúráról.¹⁴

Izgalmas volna elidőznünk egy darabon az angolszász filozófia legújabb, ún. spekulatív realista irányzata, s azon belül pedig Graham Harman tárgyorientált ontológiája (OOO) mellett is, amelyik a tárgyak önelégült létmódját valaminő újra visszanyert, kanti *Ding an sich* jegyében gondolja el, s ily módon tulajdonképpen tagadja azokat a fenti interaktív modelleket, amelyek az anyagi kultúra kutatásában, s így a designkultúra-tudományban is népszerűek ma.¹⁵

¹⁰ A kritikai és affirmatív design fogalompárját Raby és Dunne vezették be a designelméletbe Herbert Marcuse nyomán. *Anthony Dunne: Hertzian tales. Electronic Products, Aesthetic Experience and Critical Design.* London, 1999. 117.; *Fiona Raby: Design Noir: The Secret Life of Electronic Objects.* Basel, 2001. Herbert Marcuséről ld. *Peter Bürger: Az avantgárd elmélete.* Ford. Seregi Tamás. Szege, 2010. 14–15.

¹¹ *Proust: i. m. (9. j.)* 70.

¹² *W. J. T. Mitchell: There are no Visual Media.* *Journal of Visual Culture* 4 (2005) 2. 257–266.

¹³ *Nicholas Mirzoeff: How to See the World.* London, 2015.

¹⁴ *Guy Julier: A vizuális kultúrától a designkultúráig.* *Disegno* 1 (2014) 1. 14–28. Szőke Julianna fordítása.

¹⁵ Lásd *Graham Harman: Immaterialism: Objects and Social Theory.* Cambridge, 2016. 27–33. Designelméleti körökben egykori hallgatóm, Karakas Alexandra hívta fel a figyelmet Harman teóriáira, szakdolgozatában, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen.

A tárgyak Harman szerint lényegileg nem megismerhetőek, valódi létmódjuk pedig – s így persze állítólagos tervezettségük is – örökre misztérium marad számunkra. Márpedig így nem is állhatnak velünk semminő érdemi társas kapcsolatban. Nem célozom azonban irodalomtudományi körökben túlfeszíteni a húrt ezzel a spekulációval, legyen elég, hogy designelméleti és művészeti körökben is sok fejtörést okozott már, amióta feltűnt! Hogy mire gondolhat Harman, ugyanakkor érzékletesen sejtetheti Mátyás Iván *A bútorok* című kisprózája, amelyik a tárgyak szemszögéből mutatja meg valóban minden ízében hétköznapi világunkat. Hadd idézzem e kiskönyv néhány sorát:

„A bútorok nem törődtek velem. Észrevették, de egyszerűen nem törődtek velem. Csak hadd ácsorogjon ott az ajtóban. A holdfény átvilágított a függönyön. A szoba elmerült a csöndben és ebben a furcsa, fehér fényben. A bútorok mozdulatlansága. Ahogy a székek körülveszik az ebédlőasztalt. Talán éppen megbeszéltek valamit. Megbeszélést tartottak. Az ebédlőasztal egy hírt közölt velük. A székek továbbadták a szekrénynek. A szekrény a nagy komódnak és a kis komódnak. Pusmogva tárgyaltak. De minden abbamaradt, ahogy ő belépett.”¹⁶

Anélkül, hogy belebonyolódnánk Harman tárgyorientált ontológiájába, már így is jól látható, hogy az kifejezetten problémássá teszi az anyagi kultúra irodalmi/szöveges reprezentációjáról szóló teoretikus beszédet. Amiképpen az sem kérdéses immár, hogy a ma sokkal inkább közkeletű interaktív modellek is kétségbe vonják a reprezentációelméletek létjogosultságát. Ha egyszer a tervezett környezetet megalkotó, illetve használó személy és a személyt, így annak életrajzát is formáló tervezett környezet között interaktív a viszony, akkor a visszaemlékező szövegei nem feltétlenül reprezentációi az autobiografikus jelentőségű tárgyaknak, tereknek és képeknek, hanem az interaktív kapcsolat egyik oldalához elkalauzoló, annak világába bevezető, azt létrehozó konstruktív sorok inkább, olyan sorok, amelyek egykor a tárgyak, terek és képek írásában, tehát nem csupán fizikai értelemben vett kulturális megalakításukban is szerepet játszhattak.

Ez a nézőpontváltás inspiráló lehet abban a folyamatban, amelyik a múltban született autobiografikus jellegű szövegek művelődéstörténeti kiaknázását immár nem elsősorban a régészeti leletek, romok és a kézzel fogható muzeális tárgyi emlékek szövegszerű párhuzamainak beazonosításaként, s így nem is valaminő pozitívista lepkegyűjtemény létrehozásaként képzelel el, hanem sokkal inkább egy a történelemtudományok esztétizációjára is

¹⁶ Mátyás Iván: *Tájak, az én tájaim*. Budapest, 1981. 113.

nyitottabb formában, ahol az emlékező személyiségének formálódása – és az olvasó ezzel történő fokozatos azonosulása – egy megelevenedni kész, nem csupán a szellem, de a test számára is érzékien adott tervezett környezetben képzelendő el. Hasonlatosan ahhoz, ahogyan régi szakácskönyveink – így például a Misztótfalusi Kis Miklós írta *Szakácsmesterségnek könyvecskéje* – valóságának befogadása sem csupán filológusi precizitással elvégzett interpretatív folyamatként láttatható, hanem a múltat mágikus erővel jelenvalóvá tenni tudó, urambocsá, prousti madeleine-ezéseként is. Vagyis a valóságelsajátítás egyik legkézenfekvőbb formájában: a szakácskönyvek receptjei nyomán elkészített ételek elfogyasztásával.¹⁷ Ez a jelenlét alapú, immerzív felfogás akár új, reményteli perspektívát nyújthat a digitális forradalom során virtualizálódó, másképpen szólva válságba kerülő olvasás hús-vér, élmény teli világa számára is – ha tetszik, a szomatikus olvasás új perspektíváját.¹⁸

Egy rövid tanulmányban kiaknázhatatlan Bethlen *Önéletírásának* anyagi kultúrával kapcsolatos forrásgazdagsága, ezúttal éppen ezért pusztán legfontosabb építészeti vállalkozásával kapcsolatban ejtek pár szót a továbbiakban. A betlenszentmiklósi Bethlen-kastély építésének és Bethlen építészeti, építészetelméleti műveltségének kérdései Birbauer (Borbíró) Virgil építész és építészetteoretikus (Nagyenyed, 1893 – Budapest, 1956) úttörő munkái óta fel-feltűnnek ugyan a magyar építészettörténetben, de B. Nagy Margit vagy Kovács András nagyszerű munkái ellenére sem jelenthetjük ki, hogy a témát a szakma kimerítette volna.¹⁹ Koen Ottenheym és nyomában Letitia Cosnean a közelmúltban azonban egészen új perspektívát nyitottak a kérdés vizsgálatában, s így például a Bethlen-kutatók figyelmét az erdélyi főúr leideni mesterének, Nicolaus Goldmar **ak** pályájára is ráirányíthatták.

Mielőtt erről több szó esnék aiant, előbb hadd utaljak arra a tényre, hogy az öreg, börtönben ülő Bethlen Miklós visszaemlékezéseiben tulajdonképpen minden emberi tevékenységet hiábavalóságnak minősít retrospektív módon, így a földi, tényleges építészetet is, amelynek következtében az önéletírásban a betlenszentmiklósi kastély és annak felemás építéstörténete afféle kognitív metaforaként működik, amelyik mindennemű *vanitas*nak lesz jelképe a szövegben.²⁰

¹⁷ Erről a többek között Hans Ulrich Gumbrechtet, illetve Richard Shusterman követő felfogásról ld. *Szentpéteri M.*: i. m. (1. j.) 112.

¹⁸ Izgalmas ebből a szempontból Berszán István eredeti koncepciója is, ld. *Berszán István*: Gyakorlások-kutatás. Írások és mozgásteretek. Pozsony, 2013. 11–32. A szómaesztétikáról ld. *Richard Shusterman*: Szómaesztétika és az élet művészete. Szerk. Krémer Sándor. Ford. Antoni Rita. Pécs, 2014.

¹⁹ *Birbauer Virgil*: Nicholas Bethlen. Un grand seigneur architecte. Nouvelle Revue de Hongrie 2 (1935) 314–322.; *Birbauer Virgil*: A magyar építészettörténete. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004 [1937]. 97–100.

²⁰ Bethlen énfórmálásáról ld. *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az *Élete leírása magától* és a XVII. századi puritanizmus. Debrecen, 2007. 38–41. A kognitív metaforák építészeti alkalmazásáról ld. *Szentpéteri Márton*: A keresztény pánszófia temploma. Jan Amos Comenius és a szabad-

Bethlen eljárása nem egyedülálló a maga korában. A tényleges, kézzelfogható építészet egészen a korai újkorig ható középkori válságára, s a keresztény erkölcs szigorú rendszerében alapvetően negatív szerepére John Onians hívta fel az építészettörténeti szakma figyelmét a közeli múltban. A szerző megítélése szerint ez a jelképes építészet megerősödésének talán legfontosabb olyan oka volt a korszakban, amelyik a későbbiekben, így Bethlen Miklós korában is perdöntőnek bizonyult. A tényleges építészet ebben a keresztény felfogásban tulajdonképpen istenkísértés, afféle hübrisz, mint Babel tornyának felépítése. Az e világi, emberi építmények, úgysis, mint a városok, Babilon, Szodoma, vagy épp Jeruzsálem, s általában a földi javak (vö. *Máté 6,19*) pusztulásra ítéltettek, hiábavalóak – még Salamon temploma is csak ideig-óráig állt!

A metaforikus értelemben vett építés ugyanakkor már az Újszövetségben is meghatározó. Péter a kőszikla például, akire az egyház épül (*Máté 16,18*); Pál pedig „oszlopoknak” nevezi az apostolokat, Jakabot, Pétert és Jánost (*Galatabeliékhöz írt levél 2,9*). Nem meglepő tehát Onians szerint, hogy a keresztény bazilikák és templomok a Mennyei Jeruzsálem jelképei voltak, s építetőik mind Salamonhoz, az egyetlen olyan személyhez hasonlították magukat, aki isteni igazolást kapott építő munkájához a földön. Így tett Jusztinánusz, a Haghia Sophia építetője is, illetve Nagy Károly Aachenben, Suger apát pedig Saint Denis-ben.²¹

Arról ritkában szól a fáma, hogy más, civil épületek koncipiálásakor felmerült-e a Salamon-párhuzam, bár az Escorial példája kézenfekvő ebből a szempontból.²² Bethlen ugyan önéletírásában *expressis verbis* nem tekinti magát építő Salamonnak, ugyanakkor önéletírásbeli éinformálásában fontos szerephez jut a hiábavalóságok Salamonya, vagyis a Prédikátor, akiről Bethlen korában még úgy tartották, hogy az ő szavai Salamonnak, „Dávid fiának, Jeruzsálem királyának” szavai. (*Préd. 1,1*) Megítélésem szerint az Onians emlegette válságnak toposza jelenik meg Bethlen önéletírásában is a salamoni *vanitas*nak képében, amikor a becsület és a hírnév dolgainak tárgyalása-

kőműves templomszimbolika kora újkori forrásvidékei. Helikon 62 (2016) 4. 528–545. Hasonlóan izgalmas és érzékletes a múmiák képe is Bethlennél, jöllehet nem tölt be olyan fontos szerepet az önéletírás éinformáló stratégiáiban, mint a hiábavaló építészet kérdése: „A kenő jószág használ az élőknak, akik bévehetik, érezhetik. A holtak pedig bizony csak annyit használ, mint a holt lónak a patkó. Mit használt az aegyptusi királyok testének az a kenés, mellyel minden nemzetek felett bujálkodtanak, hanem ha azt, hogy, amint mondják az orvosok ma, ha nem hazudnak, hogy múmiául az emberek megeszik s kiganelják osztán. Örzött-é meg valaha csak egy testet is a kenés a rothadástól? soha sem. Ha újítják a kenését, eláll ugyan sokáig elszáradva, de olyan éktelen rút fekete, elirtózik az ember tőle. Lejdában a rarítások között láthatni olyant. Magának pedig annak a testnek, vagy annak a léleknek, amely abban lakott, mit használ az az el nem rothadás? Így a hírnév mit használ a holtaknak, oda fel bőven megláttuk.” BMM 423–424.

²¹ *Szentpéteri M.*: i. m. (20. j.) 531–532.

²² *René Taylor*: *Arquitectura y magia. Consideraciones sobre la idea de El Escorial*. Madrid, 1992.

kor a betlenszentmiklósi kastélynak építésére terelődik a szó. Bethlen szerint a becsületnek két formája van.

„[V]agyon testi, világi, a testtel vagy világi élettel együtt járó és ugyanazzal elmúló becsület, hírnév; és lelki, állandó, és valamint a lélek, úgy ez is halhatatlan, és azt nemcsak az életben segíti, hanem elkíséri a másvilágra is, szakadatlanul, változhatatlanul.”²³

Ez utóbbi a valódi becsület, az előbbi annak „képi, álorcája, árnyéka csak”, jóllehet az előbbit „úzi[k]” javarészt, az utóbbit pedig sajnálatos módon „gyengén illeti[k] felette igen.”²⁴ Bethlen érzékletes, témánkba vágó építészeti képpel illusztrálja a folytatásban a világi hírnév és becsület kérdését: „mely gyenge és bizony a jégnél is állhatatlanabb fundamentumon építi a világ ezt az ő becsületi Bábel tornyát, úgymint az emberek vélekedésén”.²⁵ A *becsületi Bábel tornyának* toposza szépen gazdagodik, amikor az *arti del disegno*, vagyis a „kézi nagy mesterségek”, úgysis, mint az építézet, a festézet és a szobrászat hiábavalóságát ecseteli Bethlen Miklós.²⁶ Az építés (architectus) mesterségével kapcsolatban például úgy véli, hogy ehhez

„az árnyékhoz [ti. a világi becsület hiábavalóságához] kapdostak az épületekben örök emlékezetet kereső hatalmasok is”, mint például Káin, Nimród, „az aegyptusi pyramisokat csináló királyok”, Nabukodonozor, Nagy Sándor, Szeleukosz, Antiokhosz, vagy Nagy Konstantin.²⁷ Majd így folytatja: „Hol vadnak azok a világ hét csudáinak nevezetett szörnyű nagy épületek, hol vadnak magok, mind, akik csinálták, mind, akik csináltatták? Ha némelyiknek a nevéől nevezetett város viseli is még ma a nevét, inkább csak a históriákban vagyon, mint valósággal, mert a most azt lakó nemzet más néven nevezi; de ha megmaradtak volna is, mit használna az építőknek? nagyobb részént bolond és kevély tyrannus a nevek a világ szájában. Ami nehezebb, maga az Isten Dávid által [...] a barmokhoz hasonlítja, a koporsóba, a pokolba igazítja őket. Ez a jó hírnév, becsület, örök emlékezet?”²⁸

Bethlen később, immár nyíltan Salamonra és annak templomára hivatkozva, így színesíti az eddig felvázolt képet:

²³ BMM 411.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 413.

²⁶ A kifejezést ld. uo. 421.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

„Salamon azt mondja Pred. 1: 4.: Egy nemzetség vagy embernyom elmégyen, s meg más jó elő, s meg úgy, meg úgy; consequenter megemészti az üdő nemcsak az embereket, hanem azoknak minden munkájokat is, még amelyekben hírt, nevet, örökkévalóságot kerestek is, monarchiákat, nagy impériumokat, városokat és rettenetes nagy épületeket, márvány-, arany-, réz-, ezüsből örökké-állandóság reménységével felállított oszlopokat, képeket, monumentumokat, egész nemzetségeket, azoknak nyelveket, híreket, neveket; megemészti az emberek indulatit is, szerelmet, félelmet, haragot, örömet, szomorúságot, dicséretet, kedvességet, gyalázatot, jó rossz hírnevet, panegyricusokat, epitaphiumokat, könyveket, nyelveket, tudományokat, egyszóval minden mulandó dolgokat. Hol vagynak az aegyptusi pyramisok, Salamon s Diána templomi, Babilonban függő kert, a négy monarchiák, Mausoleus koporsója?”²⁹

A „képírókkal” (festő, *pictor*) és a „képfaragókkal” (szobrász, *sculptor*) sem bánik kesztyűs kézzel Bethlen:

„Apelles, Parrhasius képírók, Phidias, Praxiteles képfaragók és olyan híresek voltak, hogy még a bálvány-isteneknek is nagyobb becsületek volt, akiket ők csináltak; de hol vagyon ma az egész világon vagy egy munkájok valóságos? Oda vagyon munkájok, oda magok, oda nevek s emlékezetek. Ugyanis mi lehetne nagyobb bolondság, mint aki a jeget akarná gyémánt helyett gyűrűbe foglalni s viselni? Semmivel sem nagyobb okosság bizony, csakhogy nem oly hamar észbevehető: akik a mulandó, romlandó dolgokban keresnek örökkévalóságot.”³⁰

Noha Bethlen az *Inclinatióim vagy hajlandóságimról* című részben Salamonnal „hijábalóságoknak hijábalóságának” nevez minden világi törekvést, így az architektúrát és az építkezést is, mégis izgalmas egy pillantást vetnünk arra, hogyan is állt ez a dolog valójában, vagy legalábbis a visszaemlékezőnél fiatalabb Bethlen számára mit is jelenthetett mindez. Hadd idézzem a jól ismert sorokat Bethlen az építésre való nagy hajlandóságáról:

„Az építésre nagy hajlandóságom, melyet öregbített az, hogy az architektúrát, mind civilist, mind militarist tanultam volt az académiákban; és hogy a sok szép házakat láttam a keresztyén országokban, és hogy énnékem, mint nagyobb fiúnak, mindenütt a puszták jutottak, és így, ha nem gyönyörködtem volna is benne, és semmi architektúrába nem kaptam volna is,

²⁹ Uo. 457–458.

³⁰ Uo. 422.

*kénytelen lettem volna az építéssel. De ez énnékem káros volt, sokféleképpen bujálkodtam benne, kevélykedtem véle, erőm felett igyekeztem s megszégyenítettem magamat véle; nagy bajom, sok gond és bosszúságom volt, jó ahhoz tudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben, mert az igen szűk volt.*³¹

Ezt a részletet követi a betlenszentmiklósi kastély építésének jól ismert története, amely bizonyítással megihlette még a *Kitömött barbár* szerzőjét is, amikor Kazinczynek reménytelen széphalmi építési kísérleteiről fogalmazta regényének híres sorait.³² Az utókor számára instrukciót író Bethlen ezzel a híres, örökös elmaradottságunkat is felvető salamoni verdikttel zárja önéletírásának a betlenszentmiklósi kastély építését taglaló szakaszát:

*„Ezt tanúságért megírni szükségesnek ítéltem a maradékimnak, és adom tanácsul: ha mire csakugyan nagy szükségek nem léssen, csak mulatságért, kevélységből ne építsenek [...] Úgy látom, nem Erdélybe való a szép épület: vagy kárba megyen szemeláttára az embernek, vagy veszekedés a gyermekeinek, vagy mind a kettő. Vanitas vanitatum.”*³³

A prédikátori *vanitas* toposza szép keretes szerkezetbe foglalja hát a kastély építésének történetét. „Hol vagynak az aegyptusi pyramisok, Salamon s Diána templomi, Babilonban függő kert, a négy monarchiák, Mausoleus koporsója?” – tette fel a kérdést korábban Bethlen. Ezek, éppúgy, mint a mai állapotában sajnálatos módon valóban az enyészetnek kiszolgáltatott betlenszentmiklósi kastély, csupán pusztulásra ítélt, e világi hiábavalóságok tehát.

Minden a hiábavalóságról szóló öregkori beszéd ellenére elképzelhető, hogy a betlenszentmiklósi kastélyban talán mégis megbújik a Mennyei Jeruzsálemet prefiguráló Salamon temploma? Lehetséges, hogy Bethlen Miklós énfórmálásában nem csupán az öreg prédikátor, illetve kegyvesztett, bálványimádó – Bethlen szavaival: bujálkodó, kevélykedő – Salamon, de ifjabb korában az építő fiatal Salamon is szerepet játszott? Elképzelhető, hogy az épületbe írt szöveg és a visszaemlékezés szövege izgalmas feszültséget mutat? Ahhoz, hogy erre a kérdésre érdemi választ kapjunk, egy pillantást kell vetnünk Bethlen Miklós építészeti tanulmányaira!

Utrechtben „[f]ortificatióra vagy militaris architecturára egy Wasner nevű igen vén, részeges, de nagy híres mathematicus tanított [...]. Ezen a tudo-

³¹ Uo. 502.

³² Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*. Budapest, 2014. 37.

³³ BMM 504.

*mányon én igen kaptam, és azért Adam Freytag architecturáját németből deákra is fordítottam volt, az írásaim között van, ha el nem vezett.*³⁴

Az idézetből kiderül, hogy Bethlen már Utrechtben igen érdeklődött a téma iránt, olyannyira, hogy még fordítói munkára is sarkallta az.³⁵ Ugyanakkor leideni tanulmányai sokkal fontosabbak a mi szempontunkból: „**is** **re** egy Nicolaus Goldmannus nevű német öreg embernél (de ez professzor nem volt) tartottam collegiumot a civilis architectura és perspectivára német nyelven”.³⁶ A Breslauban 1611-ben született és Leidenben 1665-ben elhunyt Goldmann Lipszében és Leidenben tanult matematikus és építészeti író volt, akinek legfontosabb munkája az 1696-ban Leonhard Christoph Sturmól posztumusz kiadott *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst*, amelyiknek jelentősége olyan a német nyelvterületen, mint Albertié Itáliában, Philibert de l’Orme-é Franciaországban. A könyv, illetve Sturm-féle átdolgozott kiadásai a magyar építészetelméleti gondolkodásra is alapvető hatást gyakoroltak.³⁷ Szempontunkból különösen fontos, hogy Goldmann az „építészeti salamonizmus” (Stefania Tuzi) történetében is kitüntetett szerepet játszik.³⁸

Mint eddig is láthattuk, az önéletírás kastélya nem csupán építészeti, illetve építetési ügy, hiszen annak valódi jelentése, s így az olvasó mentális filmrendezésében annak mindenkori jelenvalóvá tétele elválaszthatatlan ugyanis attól a térpoétikai folyamattól, ahogyan a *vanitas* toposza Bethlennél a kastélyt az elmaradott Erdélyben, már-már blaszfémikus (vö. „bujázkodás”, „kevélykedés”), de mindenképpen a reménytelen és hiábavaló szellemi, erkölcsi és anyagi építkezés, illetve mindennemű progresszió – a szellemi dimenziókat és a kézzelfoghatót briliánsan ötvöző – kognitív metaforájává alakítja.³⁹

³⁴ Uo. 574.

³⁵ Adam Freytag (Toruń 1608 – Kėdainiai, 1650) porosz származású hadmérnök és orvos. Az *Architectura militaris nova et aucta, oder Neue vermehrte Fortification* (Leiden, 1631) című műve Bethlen-féle fordításának fennmaradt latin, vagy magyar nyelvű példányáról egyelőre nem tud a szakma. Ld. Bethlen Miklós. Válogatott bibliográfia. Összeáll. Tóth Zsombor. Budapest, 2016. http://reciti.hu/wp-content/uploads/bethlenbib_vn.pdf. A letöltés ideje: 2017. 07. 05.

³⁶ BMM 579. Bibó István nem tud arról, hogy Bethlen Goldmannál tanult, ld. *Bibó István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei* (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században). In: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Budapest, 1978. 85.

³⁷ Ld. *Bibó I.*: i. m. (36. j.) 85–86. Jeroen Goudeau egyik tanulmányában „északi Scamozziként” emlegeti, ld. *Jeroen Goudeau: A Nothern Scamozzi: Nicolaus Goldmann and the Universal Theory of Architecture*. *Annali di architettura* 18–19 (2006–2007) 235–246.

³⁸ *Hanno-Walter Kruff: Geschichte der Architektur-Theorie*. München, 1995. 198–199.; *Stefania Portoghesi Tuzi: Le Colonne e il Tempio di Salomone*. La storia, la legenda, la fortuna. Roma, 2002. 126.

³⁹ A mentális filmrendezés során az olvasónak minden fontosabb filmkészítői feladatot el kell végeznie magában, így a dizlettervezés, a jelmeztervezés, a szereplőválogatás, az operatőri munka, a világítás, a vágás és a hangmérnöki munka feladatait is; éppen ez a szellemi munka az olvasás páratlanul erős kreativitást serkentő erejének érdemi forrása.

Ezt csak tetézheti az a tény, hogy a *vanitas* Salamonja bizony mégiscsak az építő Salomonnal állhat itt párban! Mint azt Letiția Cosnean Koen Ottenheim nyomán hangsúlyozza, a betlenszentmiklósi kastély kilenczazettás, ortogonális alaprajzi struktúrája eminens módon mutatja Goldmann építészelméletének hatását egykori tanítványára.⁴⁰ Jeroen Goudeau nyomán pedig arra az eszményi építészet kérdésköreit kutatók számára közismert tényre is felhívja Cosnean a figyelmet, hogy Goldmann egyetemes építészeti rendszere Vitruvius és a bibliai építészet összhangjának kimutatásában volt érdekelt, mégpedig az e téren óriási hatású jezsuita Juan Bautista Villalpando (Córdoba, 1552 – Róma, 1608) szellemében, aki többek között a reneszánsz *philosophia perennis* megfontolásait követte eljárása során, s arra törekedett, hogy kimutassa: a pogány Vitruvius részesült az örök igazságból, már jóval Krisztus első eljövetele előtt.⁴¹

Annak a Villalpandonak a módszeréről van szó, aki ebben az összefüggésben, egzegétaként, egyszersmind építészként feltehetően a valaha volt legnagyobb hatású kísérletet tette arra is, hogy rekonstruálja Salomon templomát. A magyar eszme- és kultúrtörténetben az idősb Piscator bibliaprojektjéhez készült, majd pedig Johann Heinrich Alsted enciklopédiáiban újrahasznosított Salomon temploma és Jeruzsálem-ábrázolások a legismertebb példák erre az elsőprő erejű recepcióra a 17. században, a 18. századból pedig Molnár János rekonstrukciós kísérletei említhetőek.⁴²

Mindeddig nem tudtunk arról, hogy a betlenszentmiklósi kastélyt a Goldmann szellemében született kazettás alaprajzi szerkezete Salomon templomának rekonstrukciójaként mutathatja fel számunkra, amennyiben a leideni építészeteteoretikus az ortogonális struktúrát Villalpando templomrekonstrukciójának szellemében tekintette az egyetemes építészet és minden nemű egyetemes, enciklopédikus tudás építészeti metaforájának. Mint azt Cosnean Goudeau nyomán tömören összegzi, a

⁴⁰ Letiția Cosnean: *The Architectural Patronage of Miklós Bethlen in Late Seventeenth-Century Transylvania*. *Caiete ARA* 5 (2014) 1. 135–150.

⁴¹ Dios arquitecto. J. B. Villalpando y el templo de Salomón. Ed. Juan Antonio Ramírez. Madrid, 1991.

⁴² *Szentpéteri Márton: A bölcsesség temploma*. Metszetek Johann Heinrich Alsted enciklopédiáiban. In: *Építészet és jelentés – építészeti jelentés*. Szerk. Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor. Budapest, 2007. 52–105.; *Szentpéteri Márton: Temple of Encyclopaedia – A Symbol of Universal Wisdom in Johann Heinrich Alsted's Works*. In: *The Iconology of Law and Order*. Ed. Kérchy Anna, Kiss Attila, Szőnyi György Endre. (Eastern and Western Traditions of European Iconography, 4) Szeged, 2012. 185–197.; *Szentpéteri Márton: Molnár János és Salomon temploma. Templomrekonstrukció kőművesellenes kontextusban?* Előadás, elhangzott az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében, 2016. március 8-án. Már csak ezért is meglepő, hogy miközben Goudeau egyértelműen utal Alsted és a herborni posztramista szerzők hatására Goldmann egyetemes tudományos törekvéseiben, mégis úgy véli tévesen, hogy Alstednek – szemben az őt követő Goldmannel – nem sikerült egyetemes tudományának formai karakterét annak építészeti tartalmával összhangba hoznia. *Goudeau*: i. m. (37. j.) 246–248.

„kilenc azonos méretű szekcióra tagolt négyzetes alaprajzi elrendezés használatának eredetét Salamon Templomában lehetjük fel, amelyet Goldmann az építészeti spirituális alapjaként kezelt, az építészeti és tudományos gondolkodás egy olyan archetipikus modelljeként, amelyet Isten ihletett.”⁴³

Hogy Bethlen mennyire volt tisztában Goldmann életművének ezzel az alapvető, villalvandó összefüggésével, nem tudjuk biztosan, de szinte kizártnak tartom, hogy egykori mestere e tartalmi megfontolásait ne ismerte volna valamilyen mértékben, amikor kastélya tervezéséhez fogott, s pusztán csak formai alapon követte volna Goldmann az építkezés során.

Az önéletírás kastélya tehát mai tudásunk szerint immár az alaprajzába íródott módon Salamon templomának parafrázisa egyfelől, másfelől azonban a hiábavalóság kognitív metaforája is. Páratlanul izgalmas feszültségnek tűnik ez. A fiatal és az öreg Salamon felfogása közötti feszültségnek. Jóllehet a jeruzsálemi templomot is lerombolták – mind a salamonit, mind pedig a heródesit –, ám annak virtuális, vagy tényleges újjáépítése a korai újkorban a különféle – nagy, egyetemes és folytatódó – reformációk, instaurációk, restitúciók, illetve később pedig általában mindennemű, a földi paradicsom megteremtését célzó progresszív törekvés kognitív metaforájává lett számos szerző felfogásában, mint esett ez Villalvandónál, Alstednél, Comeniusnál, illetve később például a szabadkőművességben is; és amiképpen Bethlen leidegni mestere, Nicolaus Goldmann is ily módon tekintett a salomoni templom archetipusának építészeti szerepére a maga egyetemes építészeti programjában.⁴⁴

Nem kizárt, hogy a fiatal Bethlent Goldmann révén ez a hagyomány ihlette tehát a betlenszentmiklósi kastély tervezésekor. Idősebb korára azonban, úgy tűnik, hiábavalóságnak minősítette az efféle rajongó felfogásokat. Bár-hogy is van immár, annak számára, aki ma belép a romos kastélyba, a tervezett tér, különösen a maga elszomorító jelen állapotában a salomoni személyiségformálás kognitív metaforája lesz, s a testtel tapasztalt téri élmény szétszalazhatatlanul bogozódik majd össze az *Önéletírás*, illetve az alaprajz logikájának itt tárgyalt szellemi élményeivel. Az értő szemlélődő ezentúl ebben a feszültségterhes párbeszédben foghatja fel, amit átél, s kontemplációja e párbeszéd jegyében ösztönözheti majd arra, hogy élményeit megfogalmazza, vagyis azokat fogalmi értelemben ragadja meg.

⁴³ Cosnean: i. m. (40. j.) 143.

⁴⁴ Szentpéteri M.: i. m. (20. j.)

Bethlen Miklós
kapcsolatrendszere és környezete

KOLOZSVÁR ÉS BETHLEN MIKLÓS

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

A megadott téma, cím rendkívül összetett, sokrétű feldolgozási lehetőséget rejt magában. Elsődlegesen megnézhetjük, hogy maga Bethlen Miklós hogyan emlékezik Kolozsvárra, milyen vele kapcsolatos kolozsvári történetek ismeretesek, amelyeket ő maga írt meg, vagy róla meséltek, hogyan vélekedtek a kolozsváriak Bethlen Miklósról, és nem utolsósorban tanulságos lehetne számba venni olyan hivatali ténykedéseit, amelyek befolyásolták, meg is határozták Kolozsvár történetét. Amennyiben levelezése alapján elkészítenénk Bethlen Miklós itineráriumát, talán még jobban dokumentálni lehetne kolozsvári tartózkodását.

Írásos hagyatékának ismeretében csak bánhatjuk, hogy nem kötődött jobban Kolozsvárhoz, hiszen akár krónikása is lehetett volna a város átalakulásainak. A kincses Kolozsvár időszakában volt gyerek itt, és többé-kevésbé láthatta, közvetve érezhette Kolozsvár végvárrá, illetve nemesi várossá válásának ódiúját és pozitív hozadékát egyaránt, majd megérhette a szabad királyi városi rangnak a visszaszerzését is.

Valójában jelen munka az *Önéletírásból* indul ki, és az ott olvasható, Kolozsvárra vonatkozó adatoknak, továbbá a kolozsvári tartózkodásáról írottaknak próbál utánajárni a szakirodalom és a levéltári (városi, egyházi) források alapján.

Bethlen Miklós származását tekintve vállaltan félig polgári, negyedrészt kolozsvári. Polgári gyökereit már többen is kutatták, nevezetesen a kolozsváriakat Papp Ferenc,¹ a tordaiakat Wolf Rudolf tárta fel.² A közvetett és közvetlen adatokból kiderült, hogy különösen gyerek- és ifjúkorában voltak erősebbek a Bethlen és Kolozsvár közötti kötődések, mivel ő az anyai hagyatékban tordai részét örökölte, és fivére, Pál pedig a kolozsvárit, így ennek köszönhetően felnőtt korára már kevesebb a Kolozsvárral kapcsolatos információ az *Önéletírásában*.

Bethlen Miklós személyes emlékei alapján Kolozsvár volt „Erdély fő emporiuma, az erdélyi Bécs, a kincses Kolozsvár nevet viselte, virágzó városnak” is nevezték („Kolozsvár igen floreált”). Unitárius város volt, ahova a „refor-

¹ *Pap Ferenc*: Bethlen Miklós, a gyakorló gazdasági szakember. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. 375-379.; *Pap Ferenc*: Kolozsvári kereskedő és unokája, az erdélyi kancellár. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. Kolozsvár, 2003. 455-459.

² *Wolf Rudolf*: Bethlen Miklós tordai ősei. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kiss András et al. Kolozsvár, 1999. 603-618.

mata religiót” dédnagyapja, Váradi Miklós hozta be akkor, amikor Váradról a török elől Kolozsvárra menekült egy csoport nagyváradi családdal együtt. Bethlen Miklós visszaemlékezéseiben világosan különbséget tett az általa ismert Kolozsvár állapota és a régi, a nagyapja idejében a virágzó város között.³

Anyai nagyapjának, Váradi Miklósnak meghatározó szerepe volt Bethlen Miklós gondolkodásmódjának kialakításában, és abban, ahogy az egyházhoz kötődött. Mindaz, amit róla ír az *Önéletírásában*, többnyire igaz lehet, néhol azonban mégis kétségeink vannak az információk valóságtartalmával kapcsolatosan. De lássuk, mit ír ő maga a nagyapjáról:

1. Váradi Miklós kolozsvári városi kereskedőnek tartotta magát, de akár még nemes is lehetett;
2. A városi bíróságot háromszor viselte;
3. Mind értékére, mind értelmére nézve első ember;
4. Bethlen Gábor „factora” volt;
5. Bethlen Gábor velencei és protestáns főhelyekre követként küldte;
6. Az unitárius Kolozsváron a dédapa hozza be a „reformata religiót” Váradról a menekülőkkel. Az ő házában tartották az első református istentiszteleteket.⁴

Sajnos a források töredékesek, nem lehet teljes bizonyossággal alátámasztani vagy elvetni ezeket a kijelentéseket. Amit bizonyosan tudunk, hogy Váradi Miklós 1647-től haláláig a százférfiak tagja.⁵ A jegyzéken uramként jelölik, érdekes, hogy a százás jegyzékből rajta kívül csak két személyt: Kovács Gáspárt és Nyíró Mihályt különböztetnek meg ezzel a jelzővel. Az 1659-es százaktanácsi listán is ott találjuk, de ekkor már halálának okát jelölik meg: „Hydropils obiit”.⁶ Már ezeknek az adatoknak az alapján valószínűsíthető valamilyen armális nemesség is, amelynek más bizonyítékát egyelőre nem leltük meg. A város tisztségviselői jegyzékén nem találjuk, de lehetséges, hogy éppen abban a néhány hiányzó évben volt városi tisztségviselő, amelyre nincsenek adataink. Ami viszont kétségkívül igaz, hogy Váradi Miklóst 1649 őszén, Szőnyi Nagy István perének idején főbíróként és kurátorként említik.⁷ Vagyis a bírósága az 1649-es évek körüli időre tehető, akár bele is fér azokba az évekbe, amelyekről nincsenek adataink. A későbbiekben a magyarok 1657–1658-ban a város inspektorának választják.⁸

³ BMM 489.

⁴ Uo.

⁵ Binder Pál: Közös múltunk. Bukarest, 1982. 302–303.

⁶ Uo. 304–305.

⁷ Sipos Gábor: Szőnyi Nagy István apológiája. In: *Reformata Transylvania. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* Kolozsvár, 2012. 117.

⁸ Kolozsvár város levéltára, Prot Diversa, vol. III. 127, 128.

A nagypapa kereskedéssel való foglalatosságáról a harmincadjegyzékekből több alkalommal is értesülünk. Ezek a név szerinti bejegyzések 1610-zel indulnak, ezért azt valószínűsítjük, hogy a Kolozsvárra telepedett dédnagyapát és a vele azonos nevű fiát egyaránt jelzik a Váradi Miklós kereskedelmi tevékenységére vonatkozó adatok. A velük kapcsolatba hozható kereskedelmi célpontok többnyire Magyarország, Csehország, Lengyelország, Bécs, gyakran tesznek emellett említést rimaszombati, eperjesi, jarozlavi ügyletekről.⁹ A leggyakrabban kések, süvegek, végárúk, fűszerek, apróságok szerepelnek a behozott áruk között. Két alkalommal az általuk behozott javak között papírt jegyeztek fel, illetve a Donatus-féle *Grammatika* is két alkalommal megvásárolásra került.¹⁰ A kivitt árucikkek között viasz, kéneső és szarvasmarha szerepelt.¹¹ Minden bizonnyal Bethlen Miklós nagypapa volt az, aki a szarvasmarha-kivitellel foglalkozott, hiszen 1630-ban indult ez a virágzó kereskedelem.¹² Legalább öt alkalommal hajtatt ki ökröket az országból, és mindig száznál többet. Ismeretes olyan eset is, amikor a harmincad alóli mentességet is kieszközölve viszi ki a lábas jószágot.¹³ A harmincadnál néhány forintos vámtól a 1125 forint összegig változnak a befizetései. Amikor ezt a horribilis összeget befizette, 750 ökröt hajtott ki az országból.¹⁴ A fejedelmi „factor” voltára a szarvasmarha-kereskedelemben való részvétele és a vámmentesség utalhatna, ezt a minőségét lényegében a fejedelem kereskedelmi ügyekben megbízott képviselőjeként érdemelte ki.

Váradi Miklós vagy egymagában, vagy társsal indult kereskedő útjaira. Az egyik leggyakoribb hűséges útitársa, üzlettársa Jónás deák volt, aki később a végrendelettevésének egyik tanúja is.¹⁵ Együtt utaztak ugyanazokra a helyekre, de az árukat külön-külön számolták el.

Az is előfordult, hogy valaki közvetítőn keresztül rendelt árut, az esetek többségében azonban ő maga bonyolította üzleteit. Ami a harmincadjegyzékek vizsgálatát illeti, elvárható lett volna, hogy oda-vissza útját kalmárárúk kivitelének és behozatalának szentelte volna. Ám az 1610–1637 közötti rendelkezésünkre álló iratokból nem mindig lehet ilyen kivitelt és behozatalt dokumentálni. Egy ilyen eset körvonalazódik 1616-ban, amikor áprilisban Bécsbe ment, októberben még onnan küldött árut, és december 12-én jött

⁹ *Pap F.*: Kolozsvári kereskedő... i. m. (1. j.) 455–459.; *Pap Ferenc*: Harmincadjegyzékek (1599–1637). Bukarest–Kolozsvár, 2000. 260.

¹⁰ *Pap F.*: Harmincadjegyzékek... i. m. (9. j.) 261, 268.

¹¹ Uo. 234, 248, 256, 314, 394, 480.

¹² Uo.

¹³ Uo. 378, 398, 399, 441, 472, 522.

¹⁴ Uo. 522.

¹⁵ Ld. Jónás deák végrendeletét: I. Rákóczi György, Gyulafehérvár, 1637.07.08. megerősíti Jónás deák végrendeletét és birtokadományát, MOL F1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltár, Librii regii, 21. kötet, 204–206, sorszám 18.181/a.

haza áruval megrakottan.¹⁶ Vagy egy másik dokumentálható alkalom: 1630 augusztusában hajtattott ki ökröket Bécsbe, és novemberben tért haza áruval onnan.¹⁷

A másik felmerülő kérdés ezekkel a kereskedelmi utakkal kapcsolatosan, hogy mennyire csak az árucserére korlátozódtak, vagy lehet-e akár követségre is gyanakodni az utazások kapcsán? A vizsgált időszakban legalább két alkalommal is valószínűsíthető, hogy nem csak kereskedésről van szó. Egyszer Iluóban¹⁸ járt Váradi Miklós nyolcadmagával, visszatértük alkalmával mind megfordultak a harmincad körül, és vámot fizettek.¹⁹ A csoport tagjai neves kolozsvári családokhoz köthető személyek voltak. Hasonlóképpen 1626. szeptember 18-án Jaroslávskból²⁰ érkeztek haza többedmagukkal.²¹ Egy másik nagy várakozásunkat sem elégitették ki a harmincadjegyzékek: nem találtunk konkrét adatot arról, hogy jártak volna Velencében vagy valamely protestáns államban. Nem lehet ugyan kizárni, hiszen például az 1616-os évben, amikor ismerjük az indulás és a visszatérés dátumát, Bécsset nevezik meg célként, a kint töltött idő azonban bőven elég lett volna hosszabb utazásokra is, akár azokra a helyekre is, amelyeket Bethlen Miklós *Önéletírásában* meg is említi.

Bethlen Miklós nagyapja az osztálylevelekben legalább három alkalommal hitelezőként szerepel, ami egyáltalán nem meglepő kereskedelmi tevékenységét látva.²² Ez a már említett üzlettársára is igaz, ugyanis a ránk maradt végrendeletében több személynél lévő kintlevőséget, azaz kölcsönadott pénzt foglal írásba.²³

Váradi Miklós személye nagyon fontos helyet foglalt el a Kolozsváron alakuló református gyülekezet életében. Az ifjú Váradi Miklósnak, aki neves patrónus is lett, határozott elképzelése volt az egyházigazgatásról, megmaradt az egyház episzkopális hívének.²⁴ Maga Bethlen Miklós is a nagyapja családjához köti a kolozsvári református gyülekezet kialakulásának kezdetét.

¹⁶ *Pap F.*: Harmincadjegyzékek... i. m. (9. j.) 522.

¹⁷ Uo. 522.

¹⁸ Ilosva (Irsava), ma Urjana.

¹⁹ *Pap F.*: Harmincadjegyzékek... i. m. (9. j.) 522.

²⁰ Jaroslav, Csehország

²¹ *Pap F.*: Harmincadjegyzékek..., i. m. (9. j.) 522.

²² *Kovács Kiss Gyöngy*: A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek. Kolozsvár, 2012.

²³ Jónás deák végrendelete, i. m. (15. j.).

²⁴ *Sipos Gábor*: A kolozsvári református egyházközség a 17. század második felében. In: *Uő: Reformata Transylvania*. Kolozsvár, 2012. 39.

Bethlen Miklós nagyapja életében gyakrabban fordult meg Kolozsváron. Első mesterének, Keresztúri Pálnak halálát követően, valamint Bazirius²⁵ ki-próbálása után a család Gyulafehérvárról Kolozsvárra hozza az ifjú Miklóst fivérével, Pállal együtt Apáczai keze alá. Az ifjú Bethlen-gyerekeket a szülők a nagyapa gondviselésére bízták. A Bethlen testvérek a kolozsvári református kollégiumban az 1658–1659-es években tanultak.²⁶

Ez alatt a két év alatt is kénytelenek a viszontagságos politika miatt menekülni, mégis ez az az időszak az, amikor Miklós leghosszabb kolozsvári tartózkodása dokumentálható. Az ifjú, 15–16 éves Bethlen Miklós kolozsvári jelenléte szorgalmas tanulással, az iskola és a nagyapa háza közötti ingázással zajlott. Mivel nagyszülei Kolozsváron éltek, ezért nem a kollégiumban élt, csupán napközben tartózkodott ott, és a szenior lakását rendelték számára tanulószobaként. Bizonyára nagyon vonzó lehetett számára a kollégiumi élet, mert az ottani életről vágyakozással írt.

Kolozsvári képzése Apáczai személyisége körül gravitált. Nagyra tartott mesterétől többek között matematikát, földrajzot, csillagászatot, filozófiát és teológiai ismereteket tanult. Képességeiről és eredményeiről árulkodik az az epizód, amelyben azt jegyzi fel, hogy mestere az eredendő bűnről írt disputációjához őt kérte fel, hogy teológiai és filozófiai „responsiót” írjon, és bevallása szerint a mű csak a háború beköszönte miatt nem jelent meg nyomtatásban is.²⁷ Kiemelkedő eseményként tartja ezt számon maga Bethlen, hangsúlyozva, hogy ezen a neves eseményen híres unitárius professzorok, papok és katolikus páterek is jelen voltak és opponáltak.²⁸

Kolozsvári tartózkodása alatt nem csupán a tudományokban ért el érzékelhető eredményeket, hanem felnőtté válásának első eseményei is ebből az időből származnak: kolozsvári éveikhez kötődik egy idegen nemes asszonnyal való kalandja, amelyet az ifjúsága bűnei között sorol fel, amelyet nem felejtett el, és fontosnak tartotta lejegyezni. Leírásából kiderül, hogy hosszú évek után is elevenen élt ez a történet emlékezetében.²⁹

²⁵ Basire Izsák (1607–1676), francia születésű anglikán hittudós pedagógus, tanár, a gyulafehérvári iskola tanára, 1655-től. Ld. *Leslie Stephen*: Issac Basil. In: *Dictionary of National Biography*. London, 1885–1900. vol. 3. 356. [https://en.wikisource.org/wiki/Basire,_Isaac_\(1607-1676\)_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Basire,_Isaac_(1607-1676)_(DNB00)) 2019. 05. 21.

²⁶ BMM 1231.

²⁷ Uo. 554.

²⁸ Uo. 554.: „hogy *mathematicum* instrumentumokra szert nem tehattünk; két globust ugyan szépet vón a nagyatyám én számomra, melyek még ma is megvagnak, abból a *geographia* és *astronomiába* is bele nyalintata engem Apáczai: ekkor már a *filozófiában*, *teológiában* is respondens voltam, nevezetesen egy celebris disputatiót írt vala *De peccato originali*, és én annak corollaria responsiót ex theologia et philosophia, melyet ha a háború engedje, ki is nyomtatok vala. Unitárius professzorok, papok, pápista páterek is invitáltak és opponáltak.”

²⁹ Uo. 617.

1659-ben elhunyt a nagyapja, a család feljött Kolozsvárra, és gondoskodtak Váradi Miklós temetéséről. A két tanuló ifjat ezt követően is a nagyapa házában hagyták, és ugyanúgy jártak ez után is a kollégiumba, mint korábban. Közben nemcsak a családban voltak problémák, hanem az országos politikában zűrzavar uralkodott. Rákóczi visszatért, Barcsait kiűzték, és vele együtt menekült apjuk, Bethlen János kancellár is. Ilyen vészterhes időszakban az anyjuk értük küldött, és így gyorsan lezárult kolozsvári tanulásuk időszaka.³⁰

Az anyja örökségéből Bethlen Miklósnak a tordai rész maradt, Pál nevű fivérére – akivel a kolozsvári „skólába” járt – jutott a nagyapa kolozsvári háza, kertje és szőlője, és bizonyára az a kert is, amelyik a Szamoson túl volt:³¹ „messze az városon kívül volt ez mű kertünk az Szamos mellett, szép filagória volt benne”.³² Minden bizonnyal nem volt akadálya a kolozsvári javak tulajdonba vételének, hiszen semmilyen nyom nem utal erre. Mindkét város ez idő tájt nemesi várossá lett, ahol már csak a szándék szintjén maradt meg a nemesek beköltözésének akadályozása. Ilyen értelemben a Bethlen família más nemesi családdal egyetemben élvezhette a „romlott” Kolozsvár időszakának számukra pozitív hozadékát. Bethlen Miklós viszont a tordai örökség és juss érvényre jutásáért több ízben is kénytelen volt intézkedni.³³ A problémás tordai rész mellett az öröksége magában foglalta a szentmiklósi, a szentiványi részt, valamint a kápolnai, szászvölgyi, örményesi, vajdakamarási és muzsnai porciót is.³⁴

Bethlen Miklós saját életén át megtapasztalhatta a szerencse forgandó voltát, és elődei tapasztalatát kamatoztathatta bőségesen. Nagyapjának, Váradi Miklósnak a kolozsvári református egyházban betöltött szerepét az unoka vitte tovább, aki élete végéig gondosan igyekezett megfelelni az örökbe kapott feladatnak. Rögtön házasságra lépését követően az egyház gondnokaként, majd főgondnokaként emlegetik, és az ezzel kapcsolatos feladatokat a vészterhes idők alatt is próbálta megfelelően betölteni. Az egyház igazgatásában és a vagyoni adminisztrációban kiemelkedő szerepe volt. A reformá-

³⁰ Uo. 554.: „Ezalatt meghala a nagyatyám, Váradi Miklós, és az atyám s anyám odajövéen, eltemették, és engem s az öcsémet ott a háznál hagyának; onnét jártunk fel, mint azelőtt megírtam, a scholába, de nem sokáig tarta, mert ezen esztendőben nyárban bójöve Rákóczi feles haddal Magyarországból, Barcsait kiűzé s kiszalasztá Erdélyből Törökországba, kivel az atyám is elméne, és ezekre nézve engem öcsöstől, nem tudom micsoda világi okokból, de az Istennek (mint ez másutt meglát-szik) az én lellemre való kegyelmes gondviseléséből, az anyám elvitete magához. Eddig van az én erdélyi scholám.”

³¹ Uo. 617.

³² Uo.

³³ *Wolf R.*: i. m. (2. j.) 603–618.

³⁴ BMM 623–629.: „én laktam Szent-Miklóson és bírtam oda a szent-iványi részt, Tordán az anyámról való részt, Vajda-Kamarást és a muzsnai portiót. Pál lakott Búnon és bírta Berkenyest, és az anyám után a kolozsvári házat, szőlőket.”

tus egyház kölcsönadott pénzeinek a számontartásával és kézben tartásával is megbízták több társával egyetemben, így előfordult, hogy – mivel a döntést magához ragadta – sokan nem értettek vele egyet, és ezáltal megosztotta a korabeli társadalmat.³⁵ Az erdélyi református kollégiumok, köztük a kolozsvári kollégium gazdálkodását és fenntartását érintő kérdésekben meghatározó szerephez jutott.³⁶

Apja, Bethlen János nyomdokain haladva Erdélyben kancellári tisztséget töltötte be 1691 és 1704 között, és megpróbálta a protestáns Erdélyt némi-képpen megvédeni. Jelentős szerepe volt a Lipót-féle diploma elkészítésében és elfogadtatásában, amelyet a lehető legjobb megoldásnak tekintett – a politikai helyzetet figyelembe véve – az erdélyi protestáns felekezetek és rendek számára. Bethlen Miklós tárgyalásai nyomán lehetőség nyílt a vallási status quo megnyugtató rendezésére, a végleges diploma azonban már veszített a tárgyalási lehetőségekből, és az uralkodó kezébe helyezte a felekezetek közötti problémák rendezését.³⁷

Kolozsvárra is nehéz, gondterhes idők vártak a 17. század fordulóján, a protestáns város az erősödő császári nyomás, valamint az elfogadott diploma következtében jelentős veszteségeknek nézett elébe. Bethlen Miklós ebben az időszakban békítő, óvó szerepben jelenik meg Kolozsvár történetében. A vallási átrendeződések a város két jelentős egyházát is érintették, számos irat szól erről az időszakról, amelyek közül több is Bethlen Miklóshoz köthető. Ezek a templom- és iskolahasználattal kapcsolatosak, illetve a veszteségek kezelésére vonatkoznak. Tudniillik felsőbb utasításra az unitáriusok kezében lévő iskolát, valamint a református használatban lévő óvári templomot át kellett adni a katolikus egyháznak.³⁸

Hogy mennyire volt jelentős a katolikus közösség a városban, azt nehezen lehet kimutatni, azt viszont lehet tudni, hogy a protestáns időszakban a főtér közelében, egy erre alkalmas helyen tartottak miséket, még ha nem is hivatalosan, de elképzelhetetlen, hogy a kolozsváriak tudtán kívül. Hogy hányan maradtak meg a protestáns városban katolikusnak, ezt szinte lehetetlen megválaszolni, hiszen a források erősen hiányosak. Minden bizonnyal a központi hatalom akarata számított ebben az ügyben, és a város sem tudott igazán védekezni, hiszen elveszítette szabad királyi városi státuszát, így az egységes közösségi erőt nem tudták érvényesíteni.³⁹ A város élén már nem a város által megválasztott személy állt, hanem a központi hatalom által kinevezett, aki

³⁵ Sipos G.: i. m. (24. j.) 39–40.

³⁶ Uo. 43.

³⁷ Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. Kolozsvár, 2000. 35.

³⁸ Uo. 40.

³⁹ Kolozsvár státusza megváltozott, Várad elestével stratégiai fontosságú településsé vált Kolozsvár, ez egyben a szabad királyi státuszának a vesztesét is jelentette, és jogainak csorbulásával járt.

a központi hatalom akaratát képviselte, és nem törekedett a város érdekeinek az érvényesítésére.

A kolozsvári protestánsok (unitáriusok, reformátusok) templomai és iskolái is veszélybe sodródtak a császáriak ellenreformációs intézkedéseinek következtében. Az unitáriusok óvári iskoláját például a szabók céhének épületébe költöztették, és az erdélyi főhatóságok megígérték a segítségüket arra nézve, hogy a szabók más ingatlant tudjanak saját maguk számára vásárolni. A szóban lévő iratot a gubernátoron kívül több mint harminc főrendű személyiség is aláírta, többek között Bethlen Miklós is.⁴⁰

A reformátusok veszteségét komoly elégedetlenség övezte, amikor a templom papja és hívei nyilvánosan, az utcán is tiltakozásuknak adtak hangot. A felháborodott református híveket Bethlen Miklós próbálta csitítani. A történéseket egy korabeli feljegyzés is leírja, amelyből teljesen világosan kiderül, hogy az ellenkezés mértéke jelentős szintre emelkedett, és az események sűrűjében ott volt a kancellár is.⁴¹ Az elveszett templom helyett a református közösség új templomot szeretett volna építeni a Híd utca szegletén, és ezért gyűjtést indítottak. Erről a kezdeményezésről Bethlen is beszámol, ő maga is adományozott erre a célra, de nem sok reményt fűzött az akció sikeréhez.

A református egyház főkurátoraként Bethlen Miklósnak jelentős szerepe volt a Kolozsvári református kollégium fenntartásában és igazgatásában is. Apafi korábban a kollégiumnak adományozott 100 forintot, ez az összeg, az „Isten sava” a máramarosi sóbányákból származott; Bethlen érdeme, hogy a pénzt az elmaradásokkal együtt az intézménynek végül kiadták.⁴² Bethlen Miklós több alkalommal rendezett gyűjtést, és adósságok behajtása is köthető a nevéhez. Ezeknek az egész bonyolult ügyleteknek a sorsáról Sipos Gábor munkáiban számos adalékot találhatunk.⁴³

Misztótfalusi Kis Miklós nyomdájának a kolozsvári felszerelését és működését is támogatta Bethlen, a nyomdászt – reális helyzetismeretének köszönhetően – hasznos tanácsokkal is ellátta, arra buzdítva őt, hogy a könyvnyom-

⁴⁰ *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. 2. kötet. Budapest, 1888. 429–430.

⁴¹ Apud *Sipos G.*: i. m. (24. j.) 40.: „A kalvinisták Kolosvárat az Óvárban való templomokat elvégezték az mi uraink, hogy adják a pápistáknak. Ezt hallván a köznép egybe gyűlt oda, zenebonázott és azt mondotta, hogy élete vesztésével is oltalmazza. Matkó Vásárhelyi a néphez ki ment, lévén oda való pap, melynek az urak meg indultak. Bethlen Miklós ország cancellariusza ki ment hozzá s azt kér-dette: hogy mert ki menni? Felelt: Mint pásztor a johokhoz, kiket a farkasok majd meg szaggatnak. Mondott a cancellarius: ki ugratá Barcsai Ákos a katedrából egyszer kegyelmedet, de – ismét be ugrottam, azt felelte, de őtet a világból is ki ugratták.”

⁴² *Sipos G.*: i. m. (38. j.) 40.

⁴³ *Sipos G.*: i. m. (24. j.) 179–195.; *Sipos G.*: i. m. (38. j.) 39–42.

tatás mellett valami jövedelmező jószágot is szerezzen magának, amiből majd meg tud élni.⁴⁴

A Rákóczi-szabadságharc idején Bánfy gubernátor és Bethlen Miklós kancellár – mint Kolozsvár védői – levélben óvták a város lakóit attól, hogy belekeveredjenek az események forgatagába, mert jön majd az elszámolás órája, amikor számot kell adjanak magatartásukról.⁴⁵

Bethlen Miklós több szálon is kötődött Kolozsvárhoz: családi, egyházi és politikai vonatkozásban is. 1677-ben itt jelent meg az *Apologia ministrorum evangelicorum Hungariae*,⁴⁶ amelyben a protestáns lelkészek védelmében szól. A közéleti szereplése ezt követően válik intenzívebbé és láthatóbbá.

Visszaemlékezéseiben sokszor közvetett adatokat találunk Kolozsváron való tartózkodására. Így azt jegyzi fel: Teleki a tanácsurakkal és deputációval jött Kolozsvárra.⁴⁷ Családját sokszor oda menekíti, követségekbe innen indul vagy ide tér vissza,⁴⁸ és az ott folytatott tárgyalásokról is említést tesz.⁴⁹

Mindent összevéve Bethlen Miklós gyermekkora óta jól ismerte Kolozsvárt, és későbbi egyházi és erdélyi politikusi karrierje során közelről követte az ottani történéseket. Az ő idejében erősödő református gyülekezetnek, iskolának jelentős támasza maradt mindvégig. Meg vagyok győződve arról, hogy sokkal több időt töltött Kolozsváron, mint amennyit dokumentálni tudunk, különösen kancellári minőségében, vagy amikor a Gubernium időlegesen ott székelt. A korszak forrásai, számadásai azonban nem a kancellár vendégeskedéseiről számolnak be, hanem sokkal inkább az egyre gyakoribb adók, beszolgáltatások és a városra nehezedő vészjós változások vonták el az adatközlők figyelmét. Kolozsvár – ha nem is foglal el fő helyet életében – a nagyon sok helyen megforduló Bethlen Miklós számára semmiképpen nem közömbös, sőt, mindig, minden körülmény között pozitívan beszél róla, az érdekét nézte, féltette, a város – a saját helyzetétől függetlenül – bizonyos értelemben családi hátteret, oltalmat jelentett számára.

⁴⁴ *Jakó Zsigmond*: Erdélyi féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest, 1974. 213–214.

⁴⁵ *Jakab E.*: i. m. (41. j.) 462–463.: „Nem szükség azért s nem is illik, hogy senki is kétségben essék, fusson, dolgát elmulassa, annál inkább, hogy hűségtelenségre, kurudcságra fokadgyan. Hanem a paraszt ember tisztí az, hogy szántson, vessen, ha Kurucz hírt hall, élete vesztese alatt vigye be az közelebb lévő vár, vagy Táborban. Az Nemes ember tisztí pedig az, hogy kiki az ő Felségéhez való hűségét tartsa meg, es a Generalis Eo Excellentiaja és Gubernium parancsolatinak minden Ó Felségé és az Haza szolgálatában engedelmeskedjék. Es tudtára légyen az is mindennek, hogy Ó Felségének erős Hada már nyomul lefelé, és kevés napik (így) múlva az Híveknak meg vijasztalásának, Ha kik penig hűtetlenek lennének, büntetéseknek ideje eljő, meglássa, kiki mit csinál, Úr, Fő, Nemes ember és minden Rend, hogy jövendőben is számot adhasson maga viseletéről.”

⁴⁶ BMM 1252.

⁴⁷ Uo. 757.

⁴⁸ Uo. 818, 820, 825.

⁴⁹ Uo. 829.

BETHLEN MIKLÓS KAPCSOLATRENDSZERE A SZÉKELY ELITBEN*

BALOGH JUDIT

Az Apafi-kor az erdélyi fejedelemség majd másfél évszázadából meglehetősen hosszú időszakot, mintegy három évtizedet ölel fel. Az a tény, hogy a fejedelem ilyen hosszú időn át meg tudta őrizni a hatalmát, arra engedne következtetni, hogy jól végezte a dolgát. A valóság azonban egy rendkívül zavaros, pártküzdelmekben gazdag időszakot mutat, ahol a fejedelem legfőbb törekvése az lehetett, hogy megőrizze a kormányrudat, és különböző politikai, diplomáciai próbálkozások segítségével fenntartsa országa legitimitását, nemzetközi kapcsolatrendszerét, és úrrá legyen az egyre szorítóbb belső feszültségeken.¹

A korszak szinte első számú krónikása Bethlen Miklós, aki terjedelmes önéletírásában² részletesen tárta olvasói elé a korszakot, természetesen erősen szubjektív tálalásban, sokszor szépírói, máskor apologetikus ambíciókkal.³ A történeti emlékezet máig szinte első számú formálója ez a munka maradt még akkor is, ha már a 19–20. századi történetírók érzékelték a kor másik leírójához, Csereihez képest meglévő sokszor gyökeresen ellentmondó tényközléseit.⁴ A konklúzió mégis inkább az lett, hogy Cserei szavai voltak hiteltelenek, Bethlen Miklóst pedig többé-kevésbé hihetőként interpretálták.⁵

Az íráshoz kétségkívül nagyon jól értő, művelt Bethlen korának képét még akkor is tanácsos kibontanunk a szerző narratívájából, ha a szavai ih-

* A tanulmány a *Reprezentáció és anyagi kultúra a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarokban* K-108744 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

¹ R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711. Budapest, 1984.; R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei, 1660–1711. In: Erdély története II. Szerk. Köpeczi Béla és mások. Budapest, 1988. 784–971.

² BMM

³ A Bethlen Miklóssal kapcsolatos szakirodalomhoz ld. Bethlen Miklós válogatott bibliográfia. Összeáll. és bev. Tóth Zsombor. Budapest, 2016.; Tóth Zsombor: Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratok kultúrában, 1710–1858/60. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól. Irodalomtörténeti Közlemények 120 (2016). 3. 279–298.

⁴ Deák Farkas: Uzoni Béli Pál 1621–1679. Budapest, 1887. 96–97.; Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 212–213.

⁵ Szádeczky-Kardoss L.: i. m. (4. j.) 212–213. Tanulmányunk szempontjából még jelenleg is alapműnek számít ez a mű, Apafi kormányzásáról írt fejezetének 36 hivatkozásából 7 származik Bethlen Miklós önéletírásából, a Béli-összeesküvésre vonatkozó adatok túlnyomó többsége, sőt az egész esemény értékelése is egybecseng a Bethlen által kifejtettekkel.

letettnek és őszintének tűnnek. Ezért szükséges az egész Apafi-korszak újrafogalmazása az ekkorra igen nagy mennyiségben rendelkezésre álló források ismételt átolvasása, elemzése által. Jelen tanulmányban azt szándékozom bemutatni, hogy a II. Rákóczi György uralmának végét jellemző általános káoszban megjelenő útkeresési stratégiák közül, amit a főúri családok igyekeztek igénybe venni, a Bethlenek hogyan szövetkeztek a székely elittel, kiken keresztül igyekeztek kiépíteni egy református elitcsoportot.

Bethlen Miklós politikai pályája⁶ 1667-ben indult két, egymáshoz szorosan kapcsolódó eseménnyel. Egyrészt apja, a kancellár Bethlen János ekkor adta át neki az udvarhelyszéki főkapitányi pozíciót, másrészt ebben az évben indult el feleséget keresni magának. A két történet a helyszín kapcsolja össze. Az apa egy székely főtisztséget testált a fiára, emellett a párkeresés helyszíne is a Székelyföld volt kizárólagosan. Magától Bethlentől tudjuk, hogy két kiszemelt „kisasszony” került az ifjú érdeklődésének a fókuszába. Egyrészt Béli Pál, Háromszék főkirálybírájának a leánya, Béli Zsuzsanna, másrészt az ekkor még szintén háromszéki „erős” emberként ismert Basa Tamás unokája, Kún Ilona. A színtér tehát, ahol ez a fontos politikai pályafutás elkezdődött, a Székelyföld volt, és feltehetjük, hogy a minden ügyében rendkívül megfontoltan eljáró Bethlen János tudatosan döntött e mellett a helyszín mellett, és tudatosan fordította a fia figyelmét kizárólag a székely nemesség eladó leányainak irányába. A célja minden bizonnyal egy erőteljes székelyföldi térfoglalás volt. Az egyébként Udvarhelyszéken főkapitány Bethlen mégsem a saját székében keresett feleséget a fiának. Mindkét kiválasztott leány annak a Háromszéknek az elitjéből került ki, amely a 17. század második harmadától átvette a súlypont szerepét a Székelyföldön belül, és ahol jelentős vagyont és hatalmat szerezni képes főemberek éltek. Ehhez képest is érdekes, hogy az a Bethlen Miklós, aki neve, családja és apja tisztségei révén is egyértelműen a fejedelemség elitjének első sorába tartozott, végül egy olyan családból választott jövendőbelit, ami bizonyosan nem volt a leghatalmasabbnak mondható még székelyföldi viszonylatban sem.

Vármegyei nemesek térfoglalása a Székelyföldön

A 17. század folyamán mindinkább szembetűnővé vált az a folyamat, aminek a révén az erdélyi vármegyei elit tagjai egyre nagyobb számban nyomultak be a Székelyföldre a széki főtisztségek megszerzése és házasodás által.

⁶ Erről R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós gróf, a politikus című előadása 1992. október 3-án az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület által rendezett tudományos ülésen. <http://eda.eme.ro/handle/10598/25112>. A letöltés ideje: 2018. 06. 13.

A szórványos beházasodás nem volt ritka a 16. századot megelőzően sem, különösen azokban az esetekben, amikor a beházasodó birtokai rendkívül közel estek valamely székely szék határaihoz. Így került be a székely elitbe a Petki család,⁷ akik minden bizonnyal Petek településről származtatták magukat, ami kívül esett a Székelyföld határain. Ilyen kívülről érkezett volt a Kornis család is.⁸ A kívülről érkezettek fogadtatása nem volt egyforma. Míg ugyanis a homoródszentpáli Kornisok nagyon hamar Udvarhelyszék elismert és hivatalviselő primori családjai közé emelkedtek, addig Marosszéken például koronkai Mihályfi Tamás komolyabb ellenállásba ütközött.⁹ Ugyanakkor a Mihályfival szembeni székely támadások egyik legfőbb irányítója éppen az a homoródszentpáli Kornis Mihály volt, aki szintén nem volt székely eredetű, és Mihályfi Tamás marosszéki jelenléte éppen az ő terjeszkedését akadályozta.¹⁰ Érdekes, hogy Mihályfi Tamás birtoka később a Kovacsóczy, majd a Tholdalagi családra szállt, tehát nem került székely kézbe a későbbi évtizedek folyamán sem.¹¹

Ezután a következő beáramlási hullám az 1562-es segesvári végzés után történt, amikor János Zsigmond tudatosan nem székely főkapitányokat nevezett ki a két székelyföldi uralkodói vár, Székelybánja és Székelytámadt élére a losonci Bánffyak vagy az osztopáni Pernesziek személyében. Ezek azonban ekkor még, a 16. században csupán büntetésként voltak értelmezhetők,¹² amiket már részben Báthory István igyekezett korrigálni, amikor 1571-ben

⁷ *Balogh Judit*: Székelyföldi karrierék. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16. század második felében. Budapest, 2010. 241–265.

⁸ *Balogh Judit – Horn Ildikó*: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142 (2008) 4. 849–897.

⁹ „1553. febr. 6-án Báthori Endre, Ferdinánd erdélyi vajdája Szamosújvárról Bodont és Iklandot Zelemiri Miklós czigányok vajdájának, zeykfalvi Polyák Ferencznek és Sebesi Pálnak adományozza, ugyan ez év aug. 10-én Dobó István és Kendi Ferencz vajdák a Thamási László és Lajos kihaltával koronára szállt Bodont, Iklandot, Kapust, Urajt és Sósputakat koronkai Mihályfi Tamásnak adományozzák.” <http://www.oocities.org/mezobodon/>. A letöltés ideje: 2018. 06. 12.

¹⁰ *Balogh J – Horn I.*: i. m. (8. j.); *Balogh J.*: i. m. (7. j.)

¹¹ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarTortenetiEletrajzok-magyar-torteneti-eletrajzok-BE5D/kovacsoczy-farkas-15761594-3764/birtokai-csaladi-elete-irodalmi-szerepe-3850fi-3851/>. A letöltés ideje: 2018. 06. 12. Az adományozott falvak a következők: Bos, Koronka (cum curia), Sóvárjalja, Sósváros (ma Sófalva), Bodon, Cserefalva, Karácsonfalva, Folyfalva, Somosd, Kis-Görgény, Vajda, Fintaháza, Baczkamadaras, Ákosfalva, Csibafalva, Ilendfalva, Sz. Gerecze, Nyárádtó, Lőrinczfalva, Sz. László, Bede, Nagy-Adorján, Tompa, Monyatth alias Bódogasszonyfalva, Mogyorós, Demjénháza, Moson, Ikland, Kál, Kebele, Szent-Iván, Jobbágytelke, Hodos, Nagy-Ernye és Jedd. Marosszékekben: Korogy-Sz.-Márton (simulcum domo seu curia nob.) Korogy-Fyetalke és Kisszöllös, Küküllő megyében; Vaczman, Kis-Ernye praedium Marosszékekben. – A beiktatásról szóló eredeti oklevél a NOL-ban: A gyulafejevári káptalani Itr. Diversorum Comitatum cista I. fasc. 4. nr. 15. Másolata az Erd. Múz. gr. Kemény J. Appendix 12. k.

¹² *Jakó Zsigmond*: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Bukarest, 1979. 19–34.

kinevezte főkirálybírónak azt a Petki Mihályt és Kornis Farkast, akik ugyan nem voltak székely származásúak, de akkorra már sokadik generáció óta aszékely elitbe integrálódtak.¹³

A 16. század végének zűrzavarát követően előbb Báthory Zsigmond, majd pedig Bocskai István igyekezett visszaállítani a korábbi székely kiváltságokat.¹⁴ Ez utóbbi Derzsy Petki Jánost tette meg székely generálissá, aki, ha nem is volt eredetét tekintve székely, ekkorra már a székely primori rend tagjai közé számított.¹⁵ A 17. század folyamán Báthory Gábor uralma még többé-kevésbé ezt az állapotot mutatta a széki főtisztségek tekintetében. A szék vezetői szinte kivétel nélkül a székely nemesek közül kerültek ki.¹⁶

A két széki főtisztség közül a katona társadalom számára a főkapitány volt az első és nagyobb befolyással bíró, ezért itt jelentek meg először kívülről jött, nem székely eredetű nemesek, zömmel főnemesek. Báthory Gábor fejedelemsége alatt mindössze négy esetben jelent meg nem székely eredetű főkapitány valamely szék élén. Az ekkor legnagyobb hatalmú és anyagi erejű székely elitet felvonultató Udvarhelyszékben a fejedelemmel nem szimpatizáló, sőt nyíltan ellene forduló Petki Jánost váltotta Némethi Gergely,¹⁷ Marosszéken Mattys Jánost követte Bethlen Gábor,¹⁸ Marosszék élén állt egy ideig Huszár István,¹⁹ valamint Háromszék főkapitánya egy ideig Kornis Boldizsár²⁰ volt. Mind a négyük főkapitánysága azonban átmenetinek volt mondható, mert Némethi Gergelyt a székely Balássy Ferenc, Bethlen Gábort csíksomlyói Székely Miklós,²¹ Huszár Istvánt Balássy Mihály váltotta fel. Háromszék élén pedig Bedő István után Béli Kelemen²² töltötte be ezt a pozíciót. A főki-

¹³ Balogh J. – Horn I.: i. m. (8. j.) 863.; Székely oklevéltár. III. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1890. 334–335. A Báthory István által 1571. június 9-én kiadott rendelet szövegéből kiderül, hogy ekkor már Kornis Farkas és Petki Mihály voltak Udvarhelyszék főkirálybírói.

¹⁴ Székely oklevéltár, i. m. (13. j.) IV. 150.; V. 168.

¹⁵ Balogh Judit: A dersi Petki család felemelkedése a 16. század második felében. In: Székelyföldi karnieriek, i. m. (7. j.) 202–221.

¹⁶ Balogh Judit: A székely társadalom Báthory Gábor korában. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 172.

¹⁷ Magyar Életrajzi Lexikon – Némethy Gergely. A letöltés ideje: 2018. 06. 12.

¹⁸ Bethlen Gábor anyai ágon ugyan székely volt, sőt gyermekkorának egy részét is a Székelyföldön töltötte, ezért az ő esetében ez a származás hivatkozási alap lehetett a főtisztség betöltésére. Ugyanakkor a főkapitányi posztot nem székely származása, hanem a Báthory Gábor fejedelemhez kötődő barátsága miatt kapta.

¹⁹ Huszár Péter, pápai várkapitány egyik fia. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/otodik-kotet-356E/huszar-csalad-brenhidai-3D8o/>. A letöltés ideje: 2018. 06. 12.

²⁰ T. Orgona Angelika: Unikornisok Tünderországban. A ruszakai Kornisok Erdélyben (1546 k.–1648). Budapest, 2014. 118–120.; EOE VI. 13.

²¹ Lázár Miklós: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (Kézirat, dátum nélkül) 215.

²² Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. Kolozsvár, 2005. 210.; Dedák F.: i. m. (4. j.) 9–11.

rálybírók minden esetben székelyek voltak, Udvarhelyszéken Balássy Ferenc és Geréb András, Háromszéken Kálnoki János, Marosszéken Gáspár János, Csík-, Gyergyó- és Kászsanszéken pedig Mikó Ferenc. Háromszéken egy nem székely megjelent ebben az időben egészen alacsony, alkirálybírói tisztségben, ami viszont annak volt köszönhető, hogy az illető, Tholdalagi Mihály benősült a székely nemességbe és ennek a révén szerezte meg az alkirálybírói hivatalt.

Székely főtisztek Báthory Gábor idején

Csík-, Gyergyó-, Kászsanszék	
Főkapitány:	Mattys János, Bethlen Gábor, Székely Miklós
Főkirálybíró:	Kelemen Mihály
Alkapitány:	Mikó Ferenc
Marosszék	
Főkapitány:	Huszár István, Balássy Mihály
Főkirálybíró:	Gáspár János
Háromszék	
Főkapitány:	Kornis Boldizsár, Bedő István, Béldi Kelemen
Főkirálybíró:	Kálnoki János
Alkirálybíró:	Tholdalagi Mihály
Udvarhelyszék	
Főkapitány:	Petki János, Némethi Gergely, Balássy Ferenc
Főkirálybíró:	Balássy Ferenc, Geréb András
Alkirálybíró:	Daniel Mihály, Ugron Pál
Alkapitány:	Daniel Mihály

Bethlen Gábor alatt a főtisztségek betöltőinek összetétele erőteljes átalakulásnak indult, és egyre inkább átkerült a főkapitányok kiválasztása a mindenkori fejedelem kezébe, míg a főkirálybíró választása még jobbára a székek hatáskörében maradt. Bethlen személyzeti politikája a korábnál erősebben épült a személyes bizalomra, korábbi közös tevékenységre. Ráadásul a székely társadalmat is elődeinél jobban, belülről ismerte. Az uralma idején Udvarhelyszék főkapitánya a már korábban is fontos pozíciókat betöltő székely Andrásfalvi, Véczei és Szentdemeteri Balássy Ferenc volt, aki 1615-től 1621-ig az egész székelység generálisa lett.²³ Csík-, Gyergyó- és Kászsanszék főkapitá-

²³ EOE VI. 554. MOL F1-Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Libri regii 10. kötet, 98.; Szádeczky-Kardoss L.: i. m. (4. j.) 173.

nya 1613 végétől a szintén székely Mikó Ferenc volt. Marosszék élén a székely Balássi Mihály, majd a nem székely körtvélyfáji Kovacsóczy István,²⁴ később Tholdalagi Mihály főkapitány állt, aki sajátos helyzetben volt, ugyanis székely felesége és helyben lakása révén átmenetet képviselt a székely primorok és a csupán a tisztséget megszerző vármegyei nemesség között.²⁵ 1636-ban viszont ő szerezte meg Háromszék főkapitányságát is, ami már mindenképp egy országos hatalmat birtokló nemes térnyerését mutatja a széki főtisztségekben. Háromszék élére ráadásul Bethlen Gábor Zólyomi Dávidot nevezte ki 1626-ban, akinek nem volt semmilyen székelyföldi rokoni kötődése.

A főkirálybírók ekkor többségében a székelység soraiból kerültek ki, Udvarhelyszékben a székelyföldi primor homoródszentpáli Kornis Ferenc, majd a nem székely Kamuthy Farkas és a halála után ifjabb Székely Mózes, valamint ifjabb Balássy Ferenc is betöltötte. Háromszéken vargyasi Daniel Mihály, Csíkban szárhegyi Lázár István töltötte be ezt a tisztséget. Tholdalagi Mihály ebben az időszakban gyakorlatilag uralta Marosszékot, mert a főkirálybíroságot is ő viselte.²⁶ Marosszék főkapitánya 1620-tól egy újabb nem székely, brenhidai Huszár István kezébe került.

Székely főtisztek Bethlen Gábor idején

Csík-, Gyergyó-, Kászsonszék	
Főkapitány:	hídvégi Mikó Ferenc,
Főkirálybíró:	szárhegyi Lázár István
Alkapitány:	
Marosszék	
Főkapitány:	Balássi Mihály, ifj. Balássi Ferenc, brenhidai Huszár István, Székely Mózes, Kovacsóczy István
Főkirálybíró:	Tholdalagi Mihály
Háromszék	
Főkapitány:	Zólyomi Dávid
Főkirálybíró:	vargyasi Daniel Mihály
Alkirálybíró:	
Udvarhelyszék	
Főkapitány:	Balássi Ferenc
Főkirálybíró:	homoródszentpáli Kornis Ferenc, Kamuthy Farkas

²⁴ Lázár M.: i. m. (21. j.) 208.

²⁵ Uo. 174.

²⁶ Uo. 28–29.

Alkirálybíró:	
Alkapitány:	

Gyakorlattá vált tehát, hogy Marosszék és Háromszék vagy Udvarhelyszék főkapitányságát a fejedelem valamely nem székely bizalmasának adományozta. A Rákócziak idején ez a tendencia folytatódott. Csíkszék élén Mikó Ferencet Petki István főkapitánysága követte, aki székely primornak tekintette magát, és a birtokai is itt voltak. Háromszék és Udvarhelyszék főkapitányságát viszont Tholdalagi Mihály halálát követően Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György fia kapta meg, ami állandósította azt az állapotot, hogy a három szék (Marosszék, Udvarhelyszék, Háromszék) élén vármegyei nemes álljon, és ezzel a széki főkapitányság inkább fontos országos méltósággá kezdett válni, egyre kevésbé volt a székelyek legfőbb méltósága.

Széki főtisztek I. és II. Rákóczi György fejedelemsége idején

Csík-, Gyergyó-, Kászonszék	
Főkapitány:	hídvégi Mikó Ferenc, királyhalmi Petki István ²⁷
Főkirálybíró:	szárhegyi Lázár István, ²⁸ alcsernátoni Damokos Tamás
Alkapitány:	
Marosszék	
Főkapitány:	ertsei Tholdalagi Mihály ²⁹
Főkirálybíró:	brenhidai Huszár Mátyás ³⁰
Háromszék	
Főkapitány:	hídvégi Nemes Tamás, ³¹ zabolai Basa Tamás

²⁷ EOE X. 181.

²⁸ *Endes Miklós: Csík-, Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Budapest, 1938. 108–109

²⁹ EOE X. 156.

³⁰ *Köblös Zoltán: Brenhidai Huszár Mátyás temetési meghívója.* Genealógiai Füzetek 2. 1904. 128.; *Kelemen Lajos: A brenhidai Huszár-familiának eredete és ágazatja.* Genealógiai Füzetek 5. 1907. 8–9.; Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. Pest, 1859. 207–209. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/>. A letöltés ideje: 2018. 06. 15.; *Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. 1540–1690.* Budapest, 1980. 28.; *Kovács András: Reneszánsz címeres kandalló Abafáján.* In: Erdélyi Múzeum 56 (1984) 56.1–2. 84.; *Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540–1711). Századok 21–23 (1889–9).* Klny. Budapest, 1889. 85–6.; EOE X. 180.

³¹ EOE X. 180.

Főkirálybíró:	vargyasi Daniel Mihály, ³² vargyasi Daniel Ferenc ³³
Alkirálybíró:	
Udvarhelyszék	
Főkapitány:	Tholdalagi Mihály, ³⁴ brenhidai Huszár Mátyás, gyerőmonostori Kemény Boldizsár ³⁵
Főkirálybíró:	ábránfalvi Ugron Pál, ³⁶ vargyasi Daniel Ferenc ³⁷

Barcsai Ákos idején, egy átmeneti állapotban Csíkban rövid ideig Kálnoki Mihály volt a csíki főkapitány, és Cserei Mihály a főkirálybíró.³⁸ Udvarhelyszék főkapitánya 1658-ban Kemény Simon, Kemény János fia lett.³⁹

Apafi Mihály uralmának idejére az előzőekben leírt gyakorlat természetessé vált. Udvarhelyszék főkapitánya Bethlen János kancellár volt 1660-tól, őt követte 1667-ben Bethlen Miklós, majd az 1676-os fogarasi fogsága idején Bethlen Gergely váltotta fel. Egyikük sem volt székely származású.⁴⁰ Keresdi Bethlen Gergely nem is nagyon jelent meg a székben, a tisztségét tehát nem aktív főkapitányként töltötte be.⁴¹ Háromszék főkapitánya a székely hídvégi Nemes János volt szinte az Apafi-korszak egész ideje alatt. Már Ali pasa szelistyei táborában feleskette őt Apafi, ám 1662 és 1663 májusa között Rhédey László került a helyére. Ő ugyancsak nem volt székely, noha a Rhédeyeknek ekkorra már birtokuk volt a Székelyföldön⁴² a Tholdalagi és a Huszár, valamint a Bethlen családdal együtt. Marosszék a 17. század legnagyobb részében nem székely főkapitányok vezetése alatt állt.

³² EOE X. 181.

³³ *Jakab Elek – Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégebbi időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 380–381.

³⁴ *Kővári László*: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 236. EOE X. 156.

³⁵ *Jakab E. – Szádeczky L.*: i. m. (33. j.) 381.

³⁶ Uo. 356.

³⁷ *Vargyasi Daniel Gábor*: A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza. Budapest, 1896. 20.2.

³⁸ *Endes M.*: i. m. (28. j.)

³⁹ *Jakab E. – Szádeczky L.*: i. m. (33. j.) 390.

⁴⁰ *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. (4. j.) 205.

⁴¹ *Lukinich Imre*: A bethleni gróf Bethlen család története. Budapest, 1927. 167–176.

⁴² *Balogh Judit*: Apák és fiúk Erdőszentgyörgyön. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica Tomus XVIII. Fasciculus 1.* Szerk. Horváth Zita. Miskolc, 2014. 9–20.

Tholdalagi Mihályt brenhidai Huszár Mátyás követte,⁴³ majd az Apafikorban Haller Gábor megöletése⁴⁴ után ruszcai Kornis Gáspáré⁴⁵ lett a kapitányi poszt. Az ő 1683-ban bekövetkezett halála után rátóti Gyulaffy László került a tisztségbe, aki szintén nem volt székely.⁴⁶ A székely származású főtisztok legnagyobb számban és leggyakrabban Csíkszékben voltak jelen, emellett Háromszék volt az a szék, ahol székely származású vagy legalább beházasodott családok sarjai jutottak főkapitányi vagy főkirálybírói tisztségekhez. Ezzel szemben Marosszék és Udvarhelyszék főtisztsegeinek a megszerzése ekkorra jobbára a nem székely családok lehetősége lett.

Csíkszéken Apafi uralmának kezdetén már évtizedek óta a székely királyhalmi Petki István volt a főkapitány, aki Kemény János egyik legtovább kártartó híve volt Apafival szemben.⁴⁷ Ezért 1661 végén Apafi sepsiszentgyörgyi Daczó Jánost nevezte ki, aki ugyan székely volt, de a birtokainak jelentős része Háromszéken terült el.⁴⁸ Apafi korai politikáját ugyanakkor jól szolgálta ez a kinevezés, egyrészt Daczó nem volt része a Kemény mellett felsorakozó csíki elitnek, másrészt református volt csakúgy, mint a fejedelem és a hozzá közel álló főurak nagy többsége.⁴⁹ A csíkiak azonban bizalmatlanok, sőt ellenségesek voltak vele szemben, és tiltakoztak a kinevezése ellen. Ezért Petki Istvánnak Apafi hűségére való visszatérése után, 1664-ben újra visszakerült a főkapitányi székbe, és 1667-es haláláig ő töltötte be azt.⁵⁰ Őt a székely Szentpáli János követte, aki Apafi sógora volt, Bornemisza Zsuzsanna férjeként.⁵¹ Az ekkor már idős főtiszt még 1669-ben meghalt, így minden akadály elhárult az elől, hogy újra Daczó János, aki ráadásul Nemes János háromszéki főkapitány sógora volt, üljön a főkapitányi székbe. A szék ugyan újra tiltakozott, ám a fejedelem a saját „fejedelmi auctoritás”-ával érvelve tartotta meg tisztségében Daczót.

⁴³ *Lázár M.*: i. m. (21. j.) 174.

⁴⁴ Uo. 205.; *Szabó András Péter*: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD értekezés. Budapest, 2008.

⁴⁵ *T. Orgona Angelika*: Unikornisok Tündérorszámban. A ruszcai Kornisok Erdélyben (1546 k. – 1648). Budapest, 2014.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ *Történelmi Tár* 3/15 (1892) 77.; *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. (4. j.) 201.

⁴⁸ *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. (4. j.) 205.

⁴⁹ *Balogh Judit*: Apafi Mihály erdélyi fejedelem portai diplomatáinak felekezeti hovatartozása és kapcsolatrendszere. In: *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Szerk. Ittész Gábor. Budapest, 2017. 253–276.; *Balogh Judit*: Nemes János, a bibliaismerő székely főnemes. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. 2017. tom. 21. fasc. 2. 62–77.

⁵⁰ *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. (4. j.) 205.; Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 395.

⁵¹ *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. (4. j.) 205.; <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1892-6827/1892-3-6C70/139a-homorosd-szentpali-szentpali-csalad-6E10/>. A letöltés ideje: 2018. 04. 03.

Apafi korában Udvarhelyszéknek a királybírái sem voltak mindig széke-lyek. Ugron Pál, majd Daniel Ferenc főkirálybíróága⁵² után 1664-ben kiserédei Rhédey Ferencet iktatták be 1664-től 1667-ig. Ezt követően 1684-ig nem volt betöltve a főkirálybírói tisztség.⁵³ 1684-ben Bethlen Gergely tartott derékszéket, 1685-től 1688-ig pedig vargyasi Daniel István lett a szék főkirálybírója.⁵⁴ A kivételesen székely főtiszt halála után marosnémeti Gyulay Ferenc töltötte be ezt a tiszteket.⁵⁵ Háromszék főkirálybírója 1677-ig uzoni Béli Pál volt, aki székelyként kapta meg ezt a méltóságot még II. Rákóczi György uralma idején, 1654 augusztus 18-án.⁵⁶ Csíkszék főkirálybíróását a Lázár család tagjai szinte örökölhető jussuként tartották számon, így ekkor is Lázár Istváné volt. Marosszék élén pókai Sárosi György főkirálybíró állt.⁵⁷ Ez az unitárius⁵⁸ család sem volt székely eredetű, de számos szállal kötődött Marosszékhez. 1662-ben választották meg a szék főkirálybírájává.⁵⁹ A diplomataként is működő Sárosi 1664-ben már a tanácsurak között szerepelt.⁶⁰ A testvére, János is Marosszékhez kötődött, és követként szolgálta a fejedelmet.⁶¹

Széki főtisztek Apafi Mihály uralma idején

Csík-, Gyergyó-, Kászonszék	
Főkapitány:	királyhalmi Petki István, sepsiszentgyörgyi Daczó János, Szentpáli János, Apor Lázár, Mikes Benedek, Teleki Mihály
Főkirálybíró:	Lázár István, Damokos Tamás, Henter Ferenc, Apor István
Alkapitány:	

⁵² *Jakab E. – Szádeczky L.*: i. m. (33. j.) 381.

⁵³ EOE 18. 242.: „Klmetek főkirálybírója néhai tekintetes nemzetes Rédei Ferencz úr ez világból kimúlván, azóta is Klmetek egyik főtiszt nélkül vagon.” Apafi Mihály fejedelem 1684. július 21-én küldött biztost Udvarhelyszékre keresdi Bethlen Gergely személyében, mellette Mikes Kelemen is megjelent ekkor.

⁵⁴ *Lázár M.*: i. m. (21. j.) 91.

⁵⁵ Gyulay Ferenc anyja szenterzsébeti Pécsi Margit volt, akitől székelyföldi birtokokat örökölt. A felesége, Barakonyi Klára azonban a királyság területén volt birtokos, ahol jobbára Gyulay Ferenc maga is élt. *Lázár M.*: i. m. (21. j.) 91–92.

⁵⁶ *Deák F.*: i. m. (4. j.) 21. Deák Farkas 1655-öt említi meg, mint Béli Pál háromszéki főkirálybíróságának kezdő időpontját, Nemes János azonban a naplójában úgy emlékszik, hogy már 1654. augusztus 18-án „esküdték meg Béli Pál uramat háromszéki főkirálybíróásra Maksán az Háromszék gyűlésében”. In: Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 243.

⁵⁷ *Kelemen Lajos*: A pókai Sárosiakról. Keresztény Magvető 34 (1899) 6. 339.

⁵⁸ A nyárádszentlászlói unitárius gyülekezet patrónusa volt a család. Uo. 339.

⁵⁹ EOE 14. 262.

⁶⁰ Székely Oklevéltár, i. m. (13. j.) VI. 312.

⁶¹ EOE 19. 195.

Marosszék	
Főkapitány:	Haller Gábor, ruszkai Kornis Gáspár, rátóti Gyulaffy László ⁶²
Főkirálybíró:	pókai Sárosi György
Háromszék	
Főkapitány:	hídvégi Nemes János, kistrédei Rhédey László
Főkirálybíró:	Béldi Pál, Mikó István, Apor István ⁶³
Alkirálybíró:	
Udvarhelyszék	
Főkapitány:	Bethlen János, Bethlen Miklós, keresdi Bethlen Gergely
Főkirálybíró:	kistrédei Rhédey Ferenc, vargyasi Daniel Ferenc, ⁶⁴ marosnémeti Gyulay Ferenc, Mikes Kelemen ⁶⁵
Alkirálybíró:	
Alkapitány:	

Az előbbiekből látható, hogy az erdélyi főúri családok előszeretettel foglaltak teret maguk számára a Székelyföldön akár egy huzamosabb ideig tartó főtisztviselés elnyerése által, akár beházasodva vagy ott birtokot szerezve, akár a három utat kombinálva. Ezt az utat követte Bethlen Miklós apja, bethleni Bethlen János is, aki 1660-tól volt Udvarhelyszék főkapitánya.

A Bethlenek térfoglalása a Székelyföldön

A történetírói munkájáról is elhíresült Bethlen János 1613-ban született két nem székely, Bethlen Farkas és Kemény Anna fiaként.⁶⁶ A Kemény családdal rokoni kapcsolatba került Bethlenekről Kemény János írta, hogy

„az nénémet, Annát vötte feléségül elsőbbit az búni Bethlen Farkas nagy főember, ki Bethlen Gábornak udvari főkapitánya, Küköllő vármegyének főispánja volt, kitől való Bethlen János és Anna, Bánffi Kristófné, és azoknak vadnak maradéki. Első ura elhalván azután vötte Macskási Ferenc. Ez is udvari kapitánságot mind Bethlen Gábor, s mind öregbik Rákóczi György

⁶² Jakab E. – Szádeczky L.: i. m. (33. j.) 400.

⁶³ Uo. 400.

⁶⁴ Uo. 380–381.

⁶⁵ Uo. 395.

⁶⁶ Lukinich I.: i. m. (41. j.) 174.

*fejedelmek idejében [viselt], Fejér vármegyei főispánságban társom vala. Deáktalan, de jeles tökéletes magyar, által ember s vitéz ember, nagy főember is vala. Löttek vala ettől is gyermeki, de elhalának; hanem Macskási Ferencnek más feleségétől való maradékok vadnak.*⁶⁷

A szülei elvesztése után tehát Macskási Ferenc lett Bethlen János gyámja, aki a kor legjobb erdélyi tanáregyéniségének, Keresztúri Bíró Pálnak a gondjaira bízta. Az ifjú ekkor tért át az unitárius felekezetből a reformátusra.⁶⁸ A frankfurti egyetemen folytatott tanulmányait követően 1630-ban tért haza, de a pályája még ekkor sem érintkezett a székelyekkel különösebben, azt leszámítva, hogy ekkor egyre több székely főúr került be Kemény János bizalmi körébe. Ilyen volt a katolikus Mikes Mihály vagy Petki István és a református Basa Tamás is. Azt is érezkelhette, hogy Kemény János tudatosnak tűnő módszerességgel hozta létre a saját, székelyföldi kliensi hálózatát.⁶⁹

Az 1636–37-es években már valószínűleg volt némi feszültség a két ember között, legalábbis Kemény János erre utal az önéletírásában.⁷⁰ Az azonban tény, hogy mind a Tholdalagiak, mind a Huszárok, mind pedig a Rhédeyek ekkorra már birtokaikat tekintve is jelen voltak Székelyföldön. E három család mindemellett ekkor református volt, ami egy a székelysége behatoló protestáns felekezeti csoportot feltételez a 17. század közepére. A Bethleni és bűni Bethlen családoknak is voltak székelyföldi kapcsolódásaik, sőt birtokaik is. Több esetben is házasodtak össze székely nemesi családokkal, a homoródszentpáli Kornisokkal, a Nyújtódiakkal, valamint a Becz családdal is.⁷¹ 1616-ban Szövérdi Gáspár János és felesége, Bethlen Zsófia Bethlen Farkasra hagyták a maroszeői Gyalakuta birtokát, így székelyföldi birtokokkal is rendelkeztek.⁷²

Bethlen János,⁷³ aki 1641-től volt jelen folyamatosan az országgyűlésen, az 1644-es hadjáratot követően került az udvarba, és rögtön egy székelyföldi

⁶⁷ BMM 16.

⁶⁸ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinyeyei-jozsef-7891B/b-79D0E/bethlen-janos-bethleni-7C93C/>. A letöltés ideje: 2018. 04. 03.

⁶⁹ *Horn Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657.* In: *Uő: Tündérország útvesztői.* Budapest, 2005. 263.; *Mordovin Maxim: Petki István, II. Rákóczi György főudvarmestere.* In: *Szerencsének elegyes forgása.* Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Budapest, 2009. 374.

⁷⁰ BMM 174.: „Bezzeg nehezen zaboláztam szegény Kapronczai Györgyöt, Bethlen Jánost és többeket is.”

⁷¹ *Lukinich I.:* i. m. (41. j.) 45.

⁷² Uo.

⁷³ Bethlen Miklós az önéletírásában így foglalta össze az apja életművét: „az ő üdejében erdélyi főcancellarius, tanácsúr, Fejér vármegyei főispán, Udvarhely széki főkapitány. Az erdélyi állapothoz képest tisztességes tudományú ember, melyet, és az unitaria vallásból való kitérést is vett volt árvaságában, az anyja Kemény Anna, mostoha apja Macskási Ferenc református emberek nevelése, és prédikátorságáról, gyermekek tanításáról nagyhírű tudós academicus mestere, Keresztúri Pál ta-

birtok zálogjogát szerezte meg. I. Rákóczi György Bethlen és felesége, Váradi Borbála számára Homoródszentpálon adományozott birtokot.⁷⁴ II. Rákóczi György 1660-tól Udvarhelyszék főkapitányságát is megszerezte a kancellári tisztség és a főispáni címe mellé.⁷⁵ Emellett a birtokai száma is gyarapodott, mert már 1667-ben átruházta a fiára, Miklósr a Székelymuzsnán található birtokát a hozzá tartozókkal együtt, többek között egy malommal.⁷⁶

Bethlen János II. Rákóczi György uralmának végére már – a politikai cselekvéseinek zömét tekintve – elsősorban Barcsai Ákossal és Haller Gáborral mozgott együtt.⁷⁷ A három férfi református volt, Barcsai Ákos pedig kiterjedt székelyföldi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, aminek az élén Basa Tamás állt.⁷⁸ A lengyel hadjárat kudarca után éles határvonal rajzolódott ki a Rákóczit mindvégig támogatók és a velük szemben állást foglalók között.

Bethlen János,⁷⁹ Barcsai Ákos és Haller Gábor is azok közé tartozott, akik igyekeztek menteni a menthetőt, ezt pedig a fejedelmi politika régi medrében képelték el, azaz rendezni akarták a fejedelemség viszonyát a Portával. Ebben osztotta a véleményüket Rhédey Ferenc és gyalakutai Lázár György

nítása, és a nagy fejedelem, Bethlen Gábor kegyelmes protectiója által, ki is annyira szerette, hogy azt mondotta: ha az egy testvéröccsének, Bethlen Istvánnak fiai nem volnának, fiává fogadná. Így is nagy kárával esett az én atyámnak annak a fejedelemnek éretlen halála. Értéke, jószága volt az erdélyi állapothoz képest úri; Istenhez és annak házához való buzgóságának jele, hogy imez nagy külső tisztein kívül az erdélyi reformata ecclesia s kollégiumok főkurátorságát maga önként vállalta fel vén úrtársával Bánffy Zsigmonddal, és hamuból s szemétből csudálatosan állították fel az enyedi kollégiumot. Maga költségével, 4000 forinttal erigálta az udvarhelyi scholát, adott a marosvásárhelyinek is 2000 forintot, az enyedinek is ezret, egyébüvé is, amit lehetett. Különben is kegyes, jámbor, akárkit is segíteni inkább, mint rontani kész, és igazbeszédű, nem tökéletlen, sőt azt másban is utaló ember volt. Mezei állapotra is, hogy rossz nem volt, bizonyág az, hogy Rákóczi György fejedelem Lengyelországban, Krakkóban főcommendánsnak tette háromezer emberrel, melyet osztán, rászállván a római császár hada, a fejedelem levelére feladott, és abból a boldogtalan lengyelországi hadakozásból csak ő jött avval a háromezer emberrel tisztességesen s gazdagon édes hazájába. Holt meg Bethlen János anno 1678., életének 64 1/2. esztendejében, 28-a februarii, az istentelen világnak kivált vénségében rajta elkövetett üldözései után, és 3 1/2. esztendei irtóztató vízi betegségből mikor világ csudájára meggyógyult volna, száraz betegségben és szörnyű csuklásban. Temettetett maga testamentuma szerént a marosvásárhelyi templomba, mert mi okon, nem tudom, de nem akart Keresden temettetni. Extál egy kis magától kibocsátott erdélyi história is.” BMM 487–488.

⁷⁴ *Lázár M.*: i. m. (21. j.); *Lukinich I.*: i. m. (41. j.) 184.

⁷⁵ Uo. 125.

⁷⁶ BMM 626.

⁷⁷ *Történelmi Tár* 3/15 (1892) 105, 106, 110.: II. Rákóczi György levelei: „Barcsai kancelláriáján koholtatik”, „Mocskos levelet írt Bethlen János, Basa Tamás”, „mi ellenünk Haller, Bethlen János, Toldalagi uraimék keményedtek”, „az két áruló, Haller, Bethlen”.

⁷⁸ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 251.: az 1658. október 17-ről szóló naplóbejegyzés szerint „Esküdtem meg Basa Tamás uram ő nga hűségire Brassóban”, azaz valójában a háromszéki elit és nemesség Barcsai mellé állítója Basa Tamás volt.

⁷⁹ *Monumenta Hungariae Historica XXIV. Szilágyi Sándor*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Budapest, 1875. 533.: Lorántffy Zsuzsanna fiához 1658 januárjában kelt levelében: „Látjuk Bethlen János mint járja az szászokat, láttuk nem Rédei uramért, sem az haza javáért, hanem az maga hasznáért; talám Mikó is az ő tanácsán jár”.

ítélőmester, valamint Basa Tamás is. Érdekes, hogy a felsorolt nemesek felekezetiileg is egy oldalon álltak, ugyanis reformátusok voltak. A velük szemben alakuló elitcsoport hangadói ellenben szinte mind katolikusok, Kemény János székelyföldi klientúrája. Ilyen volt Petki István,⁸⁰ Mikes Mihály, valamint Mikes Kelemen. Kemény János ekkor még tatár rabságban volt, később azonban ugyancsak ehhez a táborhoz tartozott, ugyanúgy, mint Bánffy Dénes. Az ő tervük Rákóczi Györggyel együtt ekkor már a Bécs felé fordulás és a Portától való eltávolodás volt.⁸¹

Mindkét csoport erőteljesen támaszkodott a székelysége, Rákóczi György⁸² pedig uralma végén egyértelműen székely főembereinek a támogatásával tudta visszaszerezni és egy ideig megtartani hatalmát.⁸³ Kemény János halálával és Apafi Mihály fejedelemmé választásával úgy tűnt, hogy Erdély újra visszaállt a hagyományos vazallusi szerepre, és ezen belül igyekezett politizálni. A Rákóczi és Kemény mellett kitartó erdélyi főurakhoz képest Bethlen János helyzete kedvezőbb, hiszen az elsők között volt, akik elfogadták Apafi fejedelemségét. A Kemény mellett végig kitartó székelyföldi katolikus kör jelentős presztízavesztéseket szenvedett el, ráadásul kiesett Mikes Mihály is közülük, aki Báthory Zsófia mellett maradt. A helyzet tehát optimálisnak tűnt a székely református elit szerepének megerősítéséhez és ezáltal a Bethlenek súlyának megnöveléséhez is.

Az 1667-es esztendőt szemelte ki az apa, hogy Bethlen Miklós politikai pályáját beindítsa.⁸⁴ Lemondott az udvarhelyszéki főkapitányságról, és átadta azt fiának, emellett a székelymuzsnai birtokot is átruházta rá.⁸⁵ Az előkészületeket 1666-ban megtették, ugyanis ekkor már Bethlen Miklós képviselte Apafi fejedelmet Teleki Mihály mellett a magyarországi bujdosókkal folytatott tárgyalások alkalmával.⁸⁶

Ezekon kívül ekkor indult el az ifjú Bethlen feleséget keresni. A házassági stratégiák fontos iránymutatók egy családi karrier felépítésében, itt is minden bizonnyal tudatos előkészítés előzte meg ezt a lépést. A bethleni Bethlen család rangja és birtokállománya, az országos elitben elfoglalt helye alapján bárhonnán választhatott volna magának feleséget. Maga Bethlen Miklós is

⁸⁰ EOE XI. 417. Barcsai Ákos 1658 augusztusi levelében látható, hogy Petki István ekkor már nem támogatta őt: „Petki uram sem ki nem jöve, sem hadat nem küldé”.

⁸¹ EOE XII. 374–400.; ROL KmIlg. Fond. Fam. Lázár. IV/623.9.

⁸² II. Rákóczi György és Bethlen János szembefordulását jól mutatja az az udvarhelyszéki birtokvita, amiben Rákóczi egyértelműen Bethlennel szemben foglalt állást: Székely Oklevéltár, i. m. (13. j.) IV. 294.

⁸³ *Mordovin M.*: i. m. (69. j.) 397–411.; ROL KmIlg. Fond. familial Lázár. IV/617. 4–13.

⁸⁴ Maga Bethlen Miklós is így látta ezt, hiszen így fogalmazott erről: „Kezdetem azért a világi élethez avagy gazdasághoz in anno 1667.” BMM 627.

⁸⁵ Uo. 626.

⁸⁶ EOE XIV. 33.

megjegyezte azonban, hogy a keresés fókuszában kizárólag a székelyföldi református családok eladó leányai szerepeltek:

„Az atyám s mostoha anyámmal kettőt találánk: 1. Béli Pál, ebben az időben Erdélyben nagy úr leányát, kit azután Bethlen Elek eljegyezte s odahagyta, és osztán Vesselényi Pál vevé. 2. Osdolai Kún István tisztességes, de imeznél sokkal kisebb és alábbvaló főember leányát, Kún Ilonát, melyet a többi felett commendált Basa Tamás, jószággal, gazdagsággal és úri tisztekekkel híresneves, hogy léssen száz ház jobbágya, pénze etc. Volt is, ami volt, mint ide alább meglátszik. A szegény atyámnak kedves jóakarója lévén Nemes János (ki is már ekkor a Basa Tamás igen bölcsen cselekedett tisztei letétele után háromszéki főkapitány vala), [...] én Bodolának feléje se menék, hanem csak egyenesen Zabolára Basa Tamás és akkor ugyanitt lévő Kún Istvánhoz. Nemes János fogta volt disponálni, hogy Osdoláról oda jöjjön az ipához. Zabolán engem, mint afféle tűzház-látót, igen jó szívvel látának. [...]”⁸⁷ Ebéd után elindulék hálni Nemes János úrhoz, ki még reggel eljött elébb Zaboláról.”⁸⁸

A hosszú idézet a témánk szempontjából számos fontos információt tartalmaz, hiszen világosan kirajzolódik belőle az a közeg, akikkel már az apa, Bethlen János elkezdte a közelebbi kapcsolatai kiépítését, amit most a beházasodással pecsételtek meg. Miklós mellett leánytestvérét, Zsófiát a szintén székely, gyalakutai Lázár Imrével jegyezték el, ő azonban „1668-ban [...] mátkás korában” meghalt.⁸⁹ Lázár Imre apja Lázár György ítélmester volt, akit 1660-ban megöltek.⁹⁰ Lázár György élete végéig igyekezett egyben tartani és működtetni azt az Erdélyi Fejedelemséget, amibe beleszületett és amit ismert, a Porta vazallusállamát. Ezért természetes módon állt Barcsai Ákos és köre mellé az 1657-es lengyel kudarcot követően.⁹¹ Az első felesége Apafi Erzsébet volt, a második egy Nemes lány, Ilona. Így eleve Nemes János rokoni körébe tartozott. A kettős házasság egyszerre biztosított volna belépőt a Bethlen család számára az általuk irányított Udvarhelyszék mellett a Lázár-birtokokon, Marosszéken és Háromszéken is, ráadásul mindkét család a református felekezethez tartozott.

Figyelemre méltó, hogy Bethlen Miklós fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a házasodásban fontos feltétel volt a felekezeti hasonlóság.⁹² Ez azért

⁸⁷ BMM 623–624.

⁸⁸ Uo. 625.

⁸⁹ Uo. 626.

⁹⁰ Nagy Iván: i. m. (30. j.) 8. kötet 6 DB3, 726A.

⁹¹ Gyalakutai Lázár György karrierjének adatai: EOE 11. 24, 27, 155, 160.

⁹² „Feltettem azt is, az atyám is azt javallván, hogy pápista vagy unitária feleséget sohasem veszek, hanem magam vallásomon valót, vagy amint nevezik, lutheránát”. Uo. 623.

érdekes, mert a 17. századi Erdélyben meglehetősen gyakori volt az elit köreiben a házasodó felek eltérő felekezethez tartozása.⁹³ A házasodás tekintében látható földrajzi irányultság és felekezeti tudatosság felvetheti annak a gyanúját, hogy itt egy felekezeti csoportépítés terve volt a háttérben, mégpedig a Székelyföldön.

Az időzítés kiváló, ugyanis éppen 1667 januárjában halt meg Petki István, csíki főkapitány, aki a korábbi esztendőök alatt megerősödött székelyföldi katolikus elit nagyhatalmú vezetője volt. Az országos befolyását jól mutatja, hogy a temetési szertartásán⁹⁴ Marosszentgyörgyön⁹⁵ nemcsak a fejedelem vett részt személyesen Thököly Istvánnal, hanem az ország főurai is.⁹⁶ Ez rövid időre lokális hatalmi vákuumot eredményezett, ami lehetőséget adott a Bethleneknek és a szövetségeseiknek arra, hogy a némileg üresen maradt helyet megpróbálják betölteni. Ez azért tűnt lehetségesnek, mert Petki már túl volt a karrierje csúcspontján. Ő valójában II. Rákóczi György uralma alatt emelkedett a legmagasabbra.⁹⁷ 1660-ban azonban az utolsó pillanatig kitarzott Kemény János mellett, és korábbi rangját, csíki főkapitányságát csak 1664-ben sikerült visszaszereznie.

Bethlen Miklós önéletírása elég jól mutatja, hogy kik voltak azok a református székely nemesek, akikre a Bethlenek támaszkodni kívántak. A frigy „szerzője”, Bethlen Miklós kísérelője, hídvégi Nemes János volt, Háromszék református főkapitánya, akiről az önéletírásban kizárólag rendkívül pozitívan nyilatkozott Bethlen, ráadásul úgy, hogy a Nemeshez fűződő kapcsolatot már Bethlen János alakította ki: „A szegény atyámnak kedves jóakarója lévén Nemes János”.⁹⁸

Bethlen Miklós székelyföldi kapcsolatrendszerének kulcsa, Nemes János

Az 1660-as évek folyamán a székelyföldi főtisztségekbe Apafi Mihály fejedelem igyekezett reformátusokat ültetni. Így kerülhetett Háromszék élére az 1650-es évek végén, 60-as évek legelején óvatosan lavírozó, taktikus Nemes

⁹³ *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae.* Szerk. Kócziány László - Lőrinczy Réka. Bukarest, 1978. 93-114.

⁹⁴ Ez valójában az úgynevezett koporsóba tétel volt, a temetésre csak később, márciusban került sor Nemes János tudósítása szerint, Csíksomlyón, ahová Nemes március 27-én ért oda. A temetésről sajnos csak annyit írt, hogy Petki Istvánt a csíksomlyói klostromba temették. Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 395.

⁹⁵ Uo. 394.

⁹⁶ *Szádeczky-Kardoss L.:* i. m. (4. j.) 205.

⁹⁷ *Mordovin M.:* i. m. (69. j.) 373-388.

⁹⁸ BMM 624.

János, valamint Csíkszék élére sógora, sepsiszentgyörgyi Daczó János is.⁹⁹ Nemes János ifjúkoráról szinte semmit sem tudunk annak ellenére, hogy naplója, követjelentése, valamint levelei is fennmaradtak.¹⁰⁰

Az egyik legősibbként számontartott háromszéki székely primori családból származott. A familia gyakorlatilag folyamatosan jelen volt a széki, lokális elitben, komolyabb birtokrendszert azonban jó ideig nem tudtak építeni. 1612–13-ban ők is részei voltak annak a székely nemesi csoportnak, akiket proscibáltak, majd rövid idő múlva megkegyelmeztek nekik.¹⁰¹ Kettőjük közül János portai követségben is részt vett.¹⁰² A családból 1614-ben csupán Nemes János és Balázs lustrált mindössze 12 jobbágyával,¹⁰³ a források szerint azonban Tamás már 1615-ben háromszéki főkapitány lett,¹⁰⁴ ami arra utal, hogy a család nem, vagy csak részlegesen volt jelen az 1614-es Bethlen Gábor elrendelt összeírás alkalmával.¹⁰⁵ Nemes Tamás 1627-ben jelent meg először az összeírásokban, elenyésző számú jobbággal.¹⁰⁶ Ez azonban nem jelentette azt szükségszerűen, hogy jelentéktelen lett volna a vagyona, 1624-ben ugyanis ő is kezességet vállalt Péchy Simonért, mégpedig 1000 Ft-ig.¹⁰⁷ Bethlen Gábor birtokadományozásai során a család két tagja, hídvégi Nemes János és Balázs is megkapta az utód nélkül meghalt Geréb János árapataki és erödsdi részjóságait 1614. március 15-én.¹⁰⁸ Ugyanekkor a Kézdi széki Alsótorján Nemes Mihályt gyermekként írták össze.¹⁰⁹ A rendkívül ősi család kora újkori karrierje valójában ekkor indult el. Nemes Tamás Mikó Zsuzsannát vette feleségül, és a frigyből született gyermekek közül sokan megérték a felnőttkort. Így szinte egyetlen generáció alatt jelentős rokonsági hálót építettek ki a Székelyföldön, valamint azon kívül is.

Nagyon érdekes, hogy a testvérek közül relatíve sokan választottak nem székely származású házastársat, ami némi tudatosságra utal a hatalomépítés tekintetében. A család tagjai ugyanis egyszerre próbáltak szerencsét a székelyföldi és az országos elitben is.¹¹⁰ A népes családból három fiú alapított családot, György a kolozsvári Kassai Annát vette feleségül, Tamás nagygyeri Keresztesi Juditot, a legmagasabbra jutott János első felesége Pápai

⁹⁹ *Balogh J.*: i. m. (49. j.) 253–276.

¹⁰⁰ Hídvégi Nemes János követjelentése 1667. jún. 7.: *Történelmi Tár* 3/4 (1881) 386–390.; *Török-magyar-kori állam-okmánytár* III. Pest, 1870. 360.

¹⁰¹ *EOE* 6. 279.

¹⁰² *EOE* 6. 73–74.

¹⁰³ *Balogh Judit*: i. m. (22. j.) 181.

¹⁰⁴ *Pálmay József*: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, 1901. 338.

¹⁰⁵ *Balogh J.*: i. m. (22. j.) 170–181.

¹⁰⁶ *Uo.* 209.

¹⁰⁷ *EOE* 8. 245.

¹⁰⁸ *Erdélyi Királyi Könyvek* 7. 181.

¹⁰⁹ *Balogh J.*: i. m. (22. j.) 170.

¹¹⁰ *Pálmay J.*: i. m. (103. j.) 339.

Anna, a második pedig brenhidai Huszár Borbála volt.¹¹¹ Az összesen öt leány közül csupán Ilona és Erzsébet ment feleségül székely nemesekhez, Ilona a gyalakutai Lázár Györgyhöz, Erzsébet a sepsiszentgyörgyi Daczó Jánoshoz. Nemes János nemcsak tehetséges diplomata, de a felekezetét támogató református,¹¹² művelt naplóíró is volt. Az iskoláiról nincsen tudomásunk, de feltehető, hogy a nagyhírű marosvásárhelyi kollégium, esetleg a gyulafehérvári iskola diákja volt, sok más székelyföldi társához hasonlóan.

A vásárhelyi kollégiumban akkor még elsősorban olyan diákok tanítottak, akik a puritán szemléletű Martonfalvi Tóth György környezetében nevelődtek.¹¹³ Nemes János tehát egy öntudatos, felekezetéhez hű református lehetett, amint ezt a naplója is mutatja. Mivel a gyalakutai Lázárokhöz és a Basákhhoz kötődő kapcsolata miatt a korábban elsősorban Barcsaihoz kapcsolódó székelyföldi református nemesi hálózat megbecsült tagja volt, remek katalizátora lehetett egy Bethlenhez kötődő református székely elitcsoport megszervezésének. A stafétát Basa Tamástól vette át, aki a háromszéki főkapitányságban elődje volt, a tanítómestere azonban inkább közeli rokona, a korábbiakban már említett gyalakutai Lázár György lehetett.

Nemes, noha nem számított az országos elit első vonalába, minden kapitánytársánál aktívabban vetette bele magát a lokális politizálásba, és a must-rák tartásában is egyedülállóan aktív volt.¹¹⁴ A naplója alapján jól látható, hogy állandóan úton volt. Nemcsak a saját házában látott gyakran vendégül székely és nem székely nemeseket, de ő maga is folyamatosan látogatta rokonait, a fejedelmi udvart és a köréhez tartozó főurakat.

Bethlen Miklós és Nemes kapcsolata és közös munkája az esküvő előkészületeivel kezdődött, és utána folyamatosan megmaradt. 1667. március 9-én, Fogaras felé menet találkozott Nemes Bethlen Miklóssal és a portai követség egyik oszlopával, a szintén református székely Baló Lászlóval, majd pedig egy teljes hétig folyamatosan együtt voltak.¹¹⁵ Az év második felében Nemes egy hosszú portai követségben volt,¹¹⁶ ahonnan csak 1668 januárjának végén érkezett haza Erdélybe.¹¹⁷ 1668 júniusában a teljes egészében a Székelyföl-

¹¹¹ *Kolthay István*: A brenhidai Huszár és a kövesdi Báró Huszár család eredete és leszármazása. [hn], 2009.

¹¹² Hídvégi Nemes János a sepsiszentgyörgyi Daczó Jánossal együtt a korszak azon székely nemesei közé tartozott, akik aktívan támogatták a saját felekezetüket, sőt részt vett abban a többségében székely nemesekből álló csoportban is, ami felekezeti alapon szerveződött és Bethlen Miklós lett a vezetője, aki benősült a székely elitbe úgy, hogy a házasság „szerzője” éppen Nemes János volt, hiszen nemcsak bemutatta Bethlennek Kun Ilonát, de a lakodalomban is főszerepet játszott.

¹¹³ *Csorba Dávid*: A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja. Irodalomtörténet 32 (2001) 4. 576–593.

¹¹⁴ *Szádeczky-Kardoss L.*: i. m. (4. j.) 205.

¹¹⁵ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 395.

¹¹⁶ EOE. 14. k.

¹¹⁷ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 400.

dön rendezett lakodalmon Bethlen Miklós és Kun Ilona között újra alkalom nyílt a kapcsolatépítésre.¹¹⁸ Az esküvőn, ami június 12-én volt, nem volt jelen a fejedelem, csupán Bánffy Zsigmond képviselte. Az eseményen a szintén református, bár nem székely Rhédey Ferenc volt a násznagy, a vőfély Gyulay Ferenc. Kun István, az örömapa házában az úgynevezett „főgazda” szerepét Nemes János és Kálnoki Mihály töltötte be. Kálnoki a család protestáns ágának a tagja volt,¹¹⁹ aki rokoni és baráti kapcsolatban is állt Nemessel, 1660-ban csíki főkapitány volt egy rövid ideig. Ezzel kapcsolatosan Nemes megjegyezte, hogy a tevékenységüket „sok orczapirulással” végezték a „gonosz nyelvek miatt”, ami már itt bizonyos, a nemességen belüli konfliktusokra enged következtetni.¹²⁰

Az ifjú házaspár Bethlen Miklós már az esküvő végeztével, otthagya feleségét, Várhegyre ment Nemes Jánossal tárgyalni.¹²¹ A személyes tárgyalások 1669 augusztusában Bethlen Jánosnál folytatódtak, akit Nemes János keresett fel.¹²² Közben feltűnően sok látogatást tett Nemes Kun Istvánnál, Bethlen Miklós apósánál, aki alkalmas személy lehetett a kapcsolat fenntartására.¹²³ Az év december 12-én Nemes Kisbúnra ment Bethlen Pálhoz,¹²⁴ 1670. április 1-jén pedig ismét Bethlen Miklós volt Nemes Jánosnál.¹²⁵ Még ugyanez év július 21-én tartották Bethlen Miklós kislányának, Zsófiának a keresztelőjét Szentmiklóson, ahová Nemes János is hivatalos volt.¹²⁶ 1671. július 29–31. között zajlott Daniel Péter lakodalma, ahol a Bethlenek és Nemes János is jelen voltak, Bethlen János mint a fejedelem képe.¹²⁷ A násznagy Daniel Mihály volt. 1672. április 1-jén egy jelentős számú nemesi csoport volt jelen nemes János hidvégi házában, közöttük Bethlen János és Miklós, Kornis Gáspár, Macskási Boldizsár és Mihály, Damokos Tamás, Gyulaffy László és Imecs Pál.¹²⁸ Az apropó Nemes János Anna lányának a keresztelője volt, de a naplóbejegyzés arra is utal, hogy a látogatók jóval a keresztelő előtt érkeztek. Bethlen Miklós még 6-án is Nemesnél tartózkodott. November folyamán számos alkalommal találkoztak, 7–8-án, 9-én és 17-én is.¹²⁹ 1673. február 20–21-én újra Bethlen Miklós látogatta meg nemes Várhegyen.¹³⁰ 1674. január 22-én

¹¹⁸ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 401.

¹¹⁹ Nagy Iván: i. m. (30. j.)

¹²⁰ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 401.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo. 406.

¹²³ Nemes János naplója, i. m. (50. j.)

¹²⁴ Uo. 407.

¹²⁵ Uo. 408.

¹²⁶ Uo. 409.

¹²⁷ Uo. 530.

¹²⁸ Uo. 534.

¹²⁹ Uo. 535.

¹³⁰ Uo. 536.

Bethlen János felesége és Bethlen Pál a feleségével volt Nemes János vendége.¹³¹ Ugyanaz év augusztus 1-jén Nemes János kereste fel Bethlen Miklóst Zabolán.¹³²

1675-ben többször is találkoztak, ezek azonban nem voltak a korábbiakhoz hasonló találkozások.¹³³ Most ugyanis a fejedelem társaságában látogatták meg a főurak Bethlen Jánost Keresden, később pedig Bethlen Miklós is azon főurak között volt, akikkel együtt a fejedelem elé mentek Nemes Jánosék Feketehalomba.¹³⁴ Június 25-én Nemes és Bethlen együtt mentek Buzás Bocskárdra Macskási Boldizsárhoz, ekkor „sógoruram”-nak nevezte Bethlent.¹³⁵ Ezt követően még Bethlen szentmiklósi rezidenciáján is időzött Nemes. Augusztus 2-án Bethlen érkezett vacsorára Hídvégre.¹³⁶ 1676-ban a korábban kifejezetten gyakori találkozások teljesen eltűntek, egyetlen apró híradás szerepel helyettük arról április 27-én, hogy Nemes János hallotta Béldi Pál és Bethlen Miklós elfogatását.¹³⁷

A hírt sem negatív, sem pozitív módon nem kommentálta Nemes, és az egész ügyről kizárólag távirati stílusban írt. Annak ellenére tett így, hogy a háttérben sok történésben benne volt. A felesége például Béldi Pál feleségéhez ment a két ember fogságba esése után, és Nemes is a bodolai kastély fejedelmi kifizetésének inventálói között volt. 1677. március 31-én Béldi és Bethlen Miklós szabadon bocsátásával kapcsolatosan annyit jegyzett le, hogy „Istennek neve dicsérettessék, hogy az igazságot napfényre hozta!”¹³⁸ Szeptember 19-én Bethlen Miklós Henter Benedek társaságában kereste fel Nemes.¹³⁹ 1678-ban március eleje után nem szerepel bejegyzés a naplóban.¹⁴⁰

1679 januárjának utolsó napjaiban Bethlen és Nemes ismét együtt voltak a Bánffy György, Bánffy Dénes fiának a lakodalmán, aki a székelyföldi nemesek közül annak a Daniel Mihálynak a lányát, Zsófiát vette feleségül, aki rokoni kapcsolatban állt Nemes Jánossal. Bánffy György násznagya Bethlen Miklós volt.¹⁴¹ 1679 áprilisától újra hiányoznak a naplóból a bejegyzések.¹⁴² 1680. március 29-én Bethlen Miklós látogatta meg Daniel István társaságában az akkor betegeskedő háromszéki főkapitányt,¹⁴³ november 20-án pedig

¹³¹ Uo. 539.

¹³² Uo. 541.

¹³³ Uo. 544.

¹³⁴ Uo. 545.

¹³⁵ Uo. 546.

¹³⁶ Uo. 547.

¹³⁷ Uo. 551.

¹³⁸ Uo. 556.

¹³⁹ Uo. 558.

¹⁴⁰ Uo. 564. A másoló szerint azok az oldalak kiszakadtak a füzetből.

¹⁴¹ Uo. 565.

¹⁴² Uo. 565.

¹⁴³ Uo. 566.

Nemes volt hivatalos ebédre Bethlen Miklóshoz.¹⁴⁴ Az ekkor tartott gyulafehérvári országgyűlés bezárása utáni napon, december 4-én egy gyűlést tartottak a református főnemeseik, amiről csupán annyit említett meg a naplói író, hogy „volt a vallásunkon valóknak az bokályos házban confluxusuk”.¹⁴⁵

Az tehát, hogy az erdélyi református nemesség szükségét érezte a szerveződésnek, és össze is gyűltek, bizonyos. 1682-ről újra csak hiányoznak a bejegyzések. 1683. augusztus 20-án Nemes János Szentmiklóson kereste fel Bethlen Miklóst,¹⁴⁶ szeptember 9-én pedig együtt mentek Borberekre Balpataki Jánosné koporsóba tételére.¹⁴⁷ A kapcsolat tehát megmaradt, a személyes barátság és megbecsülés is, amit Bethlen Miklós önéletírásának sorai is mutatnak.

Nemes János kapcsolatrendszere a székelységben

Bethlen Nemes János környezetének, rokoni és kliensi hálózatának ismerősévé vált gyakorlatilag a leánykérés pillanatában. Nemes János közeli rokonságához tartozott a gyalakutai Lázár család, a sepsiszentgyörgyi Daczók, a hídvégi Mikók, a Kendeffyek, Bánffyok és a Barcsaiak is.¹⁴⁸ A közeli kapcsolati hálója tagjai voltak ezeken kívül a Basák és az osdolai Kunok, valamint a vargyasi Danielek is.¹⁴⁹ Nemes János nevét 75 esetben említi Bethlen Miklós naplója, minden esetben pozitív kontextusban. 1673-ban Nemes és Béli segítettek Bethlen Miklósnak abban, hogy anyósa halála után megszerezze a felesége örökségét az ekkorra azt kiadni nem akaró apósától.¹⁵⁰ 1674-ben, a Bánffy elleni megmozdulás alkalmával is együtt mozgott a három ember, Bethlen Miklós, Béli Pál és Nemes János.¹⁵¹ A széki hadakat vezényelték Bánffy Dénes megtámadására. Bethlen maga is elismeri az erről írtakban, hogy hármuk közül Nemest részben ő maga szervezte be, tehát nem volt a Bánffy-ellenes akciót kezdeményezők között.

Nemes egész naplója ezt a fajta óvatosságot és a kezdeményezés hiányát mutatja, vagyis igazolja Bethlen Miklós mondatait. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért tudott megmaradni mindvégig Bethlen bizalmasaként és a két kezdeményezőbb, Bethlen és Béli árnyékában. Ugyanakkor nagysze-

¹⁴⁴ Uo. 568.

¹⁴⁵ Uo. 568.

¹⁴⁶ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 86.

¹⁴⁷ Uo. 86.

¹⁴⁸ *Nagy Iván*: i. m. (30. j.) Nemes család.

¹⁴⁹ BMM 624–626.

¹⁵⁰ Uo. 639.

¹⁵¹ Uo. 655–656.

rú kapcsolatépítő és fenntartó képessége által mozgatója volt a székelyföldi, elsősorban református nemesi csoportnak, amire Bethlennek szüksége volt a politikai befolyása növelése érdekében. A Béldi-mozgalom idejéről szólva maga Bethlen Miklós is felvázolta a két, egymással ellentétes csoportot, ahogyan ő látta:

„Bethlen Gergely és Mikes Kelemen rettenetes barátosok voltak, [...] Bethlen Farkasnak is és Eleknek is barátja Kelemen, és Bédlinek halálos ellen-sége volt, úgy az atyámnak, Basa- és Kún-házaknak is. Telekinek, Székely Lászlónak is igen kedves embere volt, nyerte táblafiúi, ítélőmester, tanácsúr, praesidens és Fejér vármegyei főispánságát, nemcsak érdeme nélkül, hanem érdeme ellen. Hallottam én és mások sokszor Teleki szájából: Hej Kelemen, sohasem volt az ítélőmesterség ilyen persecutióban, mint tealattad; pedig mindennek ő tette. Maga is sokszor mondotta Mikes: Hütömrre, én egy cseppet sem tudok ehhez. Mikes Kelemen noha még ab anno 1658 gyűlölte az én atyámat és két ipámat, de járult ehhez most: Fejér vármegyében ő a szentléleki pert Kisfaludiékkal, és imez nemrégén Mikes Mihálynéval említett én peremet, meg ugyan Mikes Mihálynénak övéle való perét mindenkor elvesztette, mert egyszer sem volt igazsága; de ő azt mind az én atyámnak, mint ottvaló főispánnak tulajdonította. Basa és Kúnékkal pedig ugyan halálos ellenkezést és üldözést követett, et ante, et in, et post bellum civile Rákóczi-Barcsaianum, ő igen kedves embere lévén egész házával együtt Rákóczinak, emezek ellenben Barcsainak [...] Istennek nagy ítéleti, száz esztendőttől fogva a Bethlen Farkas és Ferenc lineája soha igaz szeretettel egymáshoz nem volt, noha hiszen Kemény Anna, az én nagyanyám, és Kemény Kata, a Bethlen Farkas, Gergely, Elek anyja, apával egyek voltak.”¹⁵²

Bethlen Miklós egyértelműen azt sugallta, hogy a Bethlen testvérek és Daczó János Béldi-ellenessége elsősorban birtokügyek miatt volt.¹⁵³ Amennyiben a fenti idézetből kiemeljük a székely nemeseket, akkor egy elég sajátos struktúra bontakozik ki előttünk. Egyrészt a Bethlen érdekköréhez tartozó és Nemes, a Basákat, Kunokat magába foglaló kör, másrészt egy inkább katolikus nemesi csoport, amelynek a vezetője – Petki István halála után – egyértelműen Mikes Kelemen lett, aki mellé a Mikes család további tagjai, valamint az Aporok sorakoztak fel. A két csoport között sajátos helyet foglalt el Daczó János, aki ugyanúgy benne volt Nemes János kapcsolati hálójában, mint utóbb

¹⁵² BMÖ I. 269-270.

¹⁵³ „A három Bethlen Bethlenért, Daczó János Cikmántorért vágni kezdék a fát Béldi alatt a fejedelem előtt, járul hozzá Mikes, nem Daczóért, mert azt gyűlölte, bolondnak tartotta, üldözte, hanem a három Bethlenhez való barátságából és Bédire való haragjából, és annak jószágára való vágyásból”. BMM 673-677.

a Mikes, majd Apor István vezette csoportban. Láthatóan Bethlen Miklós is bizonytalan volt az ő megítélésében: „Daczó János is titkon Bédista volt, de sem oda, sem a fejedelemhez nem volt igaz, mindenik helyt hazudott.”¹⁵⁴

A két csoport ugyanakkor sajátosan kapcsolódott az országos politikához. A Székelyföldön belül inkább külön kiskirályként működő Béli mellett sorakozott fel Bethlen Miklós és köre, míg a Mikes Kelemen vezette csoport határozottan a Teleki Mihály által vezetett, szintén reformátusokból álló udvari csoport mellé állt, aminek Székely László, Naláczi István és Bethlen Farkas, Gergely és Elek is a tagjai voltak.¹⁵⁵

A Béli-mozgalom kirobbanásához közeledve kiderült, hogy Nemes János és közvetlen köre háttérbe szorult azokhoz képest, akik elsősorban Béli Pál mellett sorakoztak fel. Ilyen volt a Béli rokonságához tartozó Daniel István és Kálnoki Bálint,¹⁵⁶ valamint Damokos Tamás csíki főkirálybíró, aki talán a tatár rabság idején került szorosabb kapcsolatba Béli Pállal. A történet számai azonban ekkorra már túlnőtték a Székelyföld kereteit, és e helyt nem célja a tanulmánynak e szál kibontása. Látható ugyanakkor, hogy a Béli-mozgalomban résztvevők nem voltak benne mindannyian Bethlen Miklós hálózatában, csak Béli Páléban. Bethlen gyakorlatilag mindvégig külön kapcsolódott Nemesen és a felesége rokonságán keresztül a székely nemesekhez, és külön Béli Pálhoz. Nem véletlen, hogy Bethlen Miklós nem lett része annak a csoportnak, akik a Portára menekültek a mozgalom radikalizálódása után.

A Béli-összeesküvést követően mind Bethlen Miklós, mind pedig Nemes János pozíciói romlottak. Bethlen már 1676-ban, bebörtönzésekor elveszítette udvarhelyszéki főkapitányi címét, amit ráadásul nagy ellenfele, rokona, Bethlen Gergely kapott meg.¹⁵⁷ Nemes kezdetben előrelépni látszott, hiszen 1678-ban a fejedelmi tanács tagja is volt.¹⁵⁸ Ezt követően azonban számos hátrátétel érte. Bethlen Miklóssal végig tartott kapcsolata miatt bizalmatlanság vette körül. Bethlen jól érezte, hogy „Nemes Jánosnak, ki másként háromszéki főkapitány és jámbor, értelmes, hű, tisztességes ember volt, nem

¹⁵⁴ Uo. 704.

¹⁵⁵ A számos egyéni érdekből összeálló és Telekihez kötődő csoportot mindazonáltal összetarthatta az is, hogy mind Teleki és református köre, mind pedig a székelyföldi katolikusok a Bécs felé fordulást támogatták már Rákóczi György uralma végén, Kemény János és Kemény Simon fellépése idején is. Erről *Mordovin M.*: i. m. (69. j.) 420.; EOE XIII. 13.

¹⁵⁶ Béli Anna nevű leánytestvérének a férje Kálnoki István, míg Judit nevű lánytestvérének a férje Daniel Ferenc, Udvarhelyszék főkirálybírája volt. <https://muvelodes.net/emlek-lapok/grof-uzonibeldi-pal-a-fogeneralis-es-a-csaladapa>. A letöltés ideje: 2018. 04. 05. Vargyasi Daniel István Béli unokaöccse volt, Kálnoki Bálint a Kálnoki család nemesi ágának a tagja, míg Béli Pál Anna nevű testvére a másik ág István nevű tagjának, Miklósvárszék királybírójának a felesége volt.

¹⁵⁷ EOE 1676.

¹⁵⁸ EOE 1678.; BMM 708.

volt hűtele; mert hiszen ha valakit, őtet illette volna a Háromszék csendesítésére való követség”.¹⁵⁹

1678-ban elindult egy erőteljes elitváltási folyamat Erdélyben, ami érintette a székelységet is. A 80-as évek folyamán Nemes János naplója azt tükrözi, hogy Háromszék kapitánya igyekezett alkalmazkodni az elitcseréből fakadóan kinevezett új székelyföldi főemberekhez. Ettől kezdve a legtöbbit említett székely főember Mikes Kelemen lett,¹⁶⁰ és mellette egyre többet tűnt fel Apor István neve is. 1686-ra Bethlen Miklós belevetette magát az Erdély nevében folytatott tárgyalásokba, ezt azonban Nemes már jobbára tehetetlenül, szinte folyamatos betegségben nézte végig, egyre kevésbé tudott aktív tagja lenni a közösségének.¹⁶¹ Ezért a kettejük kapcsolata is lazult. Bethlen az országos politika, a Habsburg-diplomácia felé fordult, míg Nemes egyre jobban visszahúzódott és a székelyföldi, lokális politizálás kötötte le.

Béldi Pál, a székely kiskirály és Bethlen Miklós kapcsolata

Bethlen Miklós nevét a kortársak is, de az utókor még inkább összekapcsolta a Béldi Pál-féle mozgalommal. A két fázisban zajló eseménysor első eseményei 1676-ban következtek be, amikor Béldi és Bethlen is börtönbe került egy évre a fejedelem ellen tervezett összeesküvés gyanúja miatt. A második szakaszban, 1678-ban már Bethlen nem volt a főszereplők között, így az azt követő megtorlás sem érintette. Kettejük kapcsolata a források ismételt áttanulmányozása után is meglehetősen sajátosnak tűnik.

Az 1676-os eseményeket megelőző időszakban például nem találjuk azt, hogy a két ember járt volna egymáshoz, vagy a leveleikben ennek bármilyen nyoma lenne. Ennek ellenére a történeti emlékezet, de még maguk a kortársak is Béldi mellett Bethlen Miklóst emlegették „fő bűnősként”. Az eseményeket meglehetősen alapossággal felgöngyölítő, a Béldi család levéltárát nagyszerűen ismerő Deák Farkas maga is úgy látta, hogy az összeesküvés főszereplői közül „Csak Bethlen Miklós ül otthon Bethlen-Szent-Miklóson”.¹⁶²

Ezzel szemben „Béldi már januárban elhagyja téli fészket, Bodolát és Uzont, s künn járkal Bodonban, Komlódon és Bethlenben. Bethlen János is bár nagyon beteges, ide-oda utazik, Kapi szintén. Gróf Csáky meg éppen nagy kirándulásokat tesz Kővárba, Nagy-Bányára.”¹⁶³ Mind Bethlen Miklós

¹⁵⁹ Uo. 705.

¹⁶⁰ EOE 16, 64, 66, 73, 75, 100, 110, 177, 179, 204, 534, 565, 612, 613, 642, 643–644, 668, 669, 671.

¹⁶¹ Uo. 97.

¹⁶² *Deák F.*: i. m. (4. j.)135.

¹⁶³ Uo.

levelezése és önéletírása, valamint a korszak egyéb forrásai¹⁶⁴ is azt mutatják, hogy Béli Pál és Bethlen Miklós között nem volt olyan mély baráti, szövetségi kapcsolat, mint Bethlen és Nemes János között. Amennyiben meg is fordultak egymás környezetében, ezek a találkozások nem két egyenrangú szövetségi találkozások voltak. A fiatal, jogban és politikában tájékozott Bethlent ekkor még apja, Bethlen János támogatta és mozgatta, de nem tűnik úgy, hogy a fiatalember lett volna a történések kezdeményezője. Az „esze és pennája” kitétel inkább egy szakértőt feltételez, mintsem a történések kifundálóját. Ezért lehetséges, hogy Bethlen Miklós Béli Pál legközelebbi híveivel sem volt szoros kapcsolatban. Ezeket a szálakat egészen 1678-as haláláig nem az ifjú udvarhelyszéki főkapitány, hanem az apa, Bethlen János kancellár mozgathatta.

Az 1676-os események előtt közvetlenül Csáky László írt fontos levelet Béli Pálnak, amiben számos utalást tett a közös ügyeikre.¹⁶⁵ A fiatal és tanult ember valószínűleg komoly segítség volt annak a körnek, akik, mint Haller, Csáky vagy Bethlen János, Apafi és köre elképzeléseihez képest alternatív cselekvési terveket próbáltak kidolgozni Erdély számára. Ezt sejteti Bethlen önéletírásának számos részlete, például a Bánffy Dénes elleni fellépés idején: „Bánffy Dienes leveles ládáját hozák a Béli szállására; nekem és Daniel Istvánnak parancsolák meghányását, de én a jószágokról való leveles ládát teljességgel nem hánytam”.¹⁶⁶

A Daniel Istvánnal közösen kapott „parancs” jól mutatja Bethlen Miklós-nak a cselekvési hierarchiában elfoglalt helyét, ami kétségtelenül nem a kezdeményezőik között volt még ezekben az esztendőben. Minden bizonnyal ez a fontos, de nem vezető szerep volt az oka annak is, hogy egyéves fogságát követően Bethlen Miklós látványosan visszavonult a szervezkedésben való részvételtől, míg apja ugyanúgy aktív maradt Béli Pál és Csáky László, Kapy György és mások oldalán. Az önéletírás jól érzékelteti ezt a távolságtartást 1678-ról írva:

„Ebben a gyűlésben tették az atyám helyett Bethlen Farkast cancellarius-nak és Fejér vármegye főispánjának; Mikola Zsigmondot, Bethlen Gergelyt, Nemes Jánost tanácsnak; Mikes Kelement ítélőmesternek; portára választották ország követeinek Béliéik ellen Bethlen Farkast, Mikes Kelement, egy szászt, és a latere majd meglátszó munkára Apor Istvánt.”¹⁶⁷

¹⁶⁴ Pl. a Béli-per tanúvallomásai.

¹⁶⁵ „Kd levelét Komlódról vettem Kővárban és Kddel de necesse kell beszélmem, úgy az közönséges, mint magános dolgaira nézve. Bizony új dolgokat és csudára méltókat hall Kd.” Idézi *Deák F.*: i. m. (4. j.).

¹⁶⁶ BMM 658.

¹⁶⁷ BMÖ I. 300.

Az önéletírás retrospektív írásmódja azért téveszti meg sokszor az olvasót, mert mint köztudott, az 1680-as évektől Bethlen Miklós valóban kezdeményezővé, igazi aktorrá vált Erdély politikai életében, diplomáciájában. A 70-es években azonban még az apai tervek domináltak a fiú cselekvésében is.

Bethlen Miklós és a székely nemesség további tagjai

Noha általában elmondható, hogy Bethlen Miklós elsősorban Nemes János kapcsolati hálóját használta, akadtak olyan székely nemesek is, akikkel személyes viszonyt is kialakított. Ilyen volt a rokoni körébe kerülő Kún és Basa család, a Daniel család több tagja, a portai követ, Baló László, valamint Daczó János, csíki főkapitány is.

Bethlen Miklós első feleségének, Kún Ilonának volt az apja Kún István, akiről azt írta, hogy „az ipam, Kún István, felettébb részeges ember volt”,¹⁶⁸ illetve: „mikor osztán jól ivott, annyi verset citált a poétákból, hogy elcsudálkoztunk rajta, de a bibliából ezeriben egyet, noha azt avagy csak a prédikációkból vénségére kellett volna tanulnia”.¹⁶⁹ A jellemzés jól mutatja, hogy a felekezetre nézve református Kún inkább volt egy művelt humanista, mint mélyen hívő protestáns, amiben alapvetően különbözött a vallását nagyon komolyan vevő vejétől. A két ember között valójában sosem alakult ki jó kapcsolat, később pedig kifejezetten ellenségessé váltak egymás iránt.¹⁷⁰ Bethlen Miklós Kúnt tisztességes, de jelentéktelen székely főembernek látta, a lányával kötött frigy tehát mindenképpen rangon aluli házasságnak számíthatott még az ifjú széki főkapitány szemében is.¹⁷¹

Ezt, mármint a házasságnak vagyoni tekintetben felemás voltát később is szövé tette Bethlen:

¹⁶⁸ BMM 520.

¹⁶⁹ Uo.

¹⁷⁰ A Kún Ilona öröksége ügyében keletkezett összetűzésről azt írta Bethlen Miklós, hogy: „Felette sokat gyakorla az ördög engemet az ipam lábáni és nábáli törvénytelenységével, mert Basa Ilona holta után soha az anyai jószágból és jókból feleségem részét szépen ki nem adá; hol az ő életéig, hol a fiai defectusáig akarta a feleségemet részletlenné tenni mindenben; kénteleníttem osztán erővel nyúl ni hozzá. Basa Ilona halálának esztendeje előtt Gyogyon lévén Kún István, Zabolára beszállék feles fegyveres emberrel, uti plenipotentiarius uxoris; ha Béli Pál s Nemes János ne vigyáztasson, sok ember hal vala meg.” Uo. 639.

¹⁷¹ „Osdolai Kún István tisztességes, de imeznél sokkal kisebb és alábbvaló főember leányát, Kún Ilonát, melyet a többi felett commendált Basa Tamás, jószággal, gazdagsággal, és úri tisztékkel híres-neves, hogy lészen száz ház jobbágya, pénze etc.” Uo. 624.

„A Basa Tamás és Kún István értékéhez képest az én feleségemet bizony rosszul, igen csekélyen házásították, hintót s lovakat sem adának véle; én ugyan szép kék bársonyos hintót és szép választott hat pejlovat vittem volt.”¹⁷²

A házasság tehát kétségkívül rangon alul kötöttet, amennyiben a Kún család anyagi helyzetét tekintjük. Ha azonban a Kún rokonságot és kapcsolatrendszert nézzük, akkor szembetűnő, hogy Kún Ilona nagyapja az a Háromszék korábbi „erős” emberének, az egyik legnagyobb tekintélynek számító Basa Tamás, aki II. Rákóczi György uralma idején, 1642-től Háromszék főkapitánya volt, majd 1645-ben a fejedelmi tanácsba bekerült.¹⁷³

A vagyona, birtokai legnagyobb részét az 1640–1650-es évek folyamán szerezte, az országos ügyekben folyamatos a jelenléte. A széken belül és Székelyföldön személyes tekintélye azonban a vagyonánál is jóval jelentősebb.¹⁷⁴ A zabolai udvarházát székely léptékben a legjelentősebbek között tartották számon, ráadásul Brassóban 1200 forintos „zálogos szállása”¹⁷⁵ is volt.¹⁷⁶ Az 1640-es évektől Zabola református gyülekezetének a patrónusaként és az egész székely reformátusság támogatójaként ismerték. Ezek a jellemzői kétségtelenül alkalmassá tették arra, hogy hajlott kora ellenére is¹⁷⁷ katalizátora legyen annak a folyamatnak, aminek a révén Bethlen János és fia kapcsolatot talált a székely református elittel.¹⁷⁸

¹⁷² Uo. 634.

¹⁷³ *Horn I.*: i. m. (69. j.) 237.

¹⁷⁴ BMM

¹⁷⁵ BMM 639.

¹⁷⁶ „A 17. század folyamán, Háromszéken épült reneszánsz ízlésű nemesi lakóépületek közül Basa Tamás főkapitány mára már nem létező, eredeti állapotában feltehetően kettő–négy lakószobából, pítvarból, kamrából, pincéből és padlásból álló zabolai kő udvarháza a legjelentősebbek közé tartozott, amelynek a környékbeli kisenemesi építkezésre való hatása is kézzelfogható.” *Csáki Árpád*: Gróf Teleki Krisztina zabolai udvarházának gazdasági leltára 1770-ből. *Acta Siculica* 2014–2015. 185. Ld. még: *B. Nagy Margit*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 47.

¹⁷⁷ 1667-ben 73 éves lehetett.

¹⁷⁸ 1644-ben Zabola református templomának a harangját csináltatta meg, később pedig, 1646-ban a templom tornyát újjátarta fel. A harang felirata: „Haec campana fundi fecit Gen(erosus) Dom(inus) Tom(as) Bassa de Zabola, Judex supr. Trium Sedium Siculicali. Anno 1644”, vagyis „Ezt a harangot öntette kegyelmes Zabolai Basa Tamás Székely Háromszék főbírája 1644-ben”. https://hu.wikipedia.org/wiki/Zabolai_reform%C3%A1tus_templom. A letöltés ideje: 2018. 04. 18. Tonk Sándor kutatásából tudjuk, hogy Mikes Mihály 1633. október 27-étől a hollandiai Leydenben végezte egyetemi tanulmányait, hazatérése után, 1648-ban az erdélyi fejedelmi udvarban a lovasság alkapitánya. 1654-ben alezredes, 1652-ben a fejedelmi bírói tábla ülnöke, 1656 tavaszától kancellár, 1658–1690 között a fejedelmi tanács tagja. Egy másik zabolai magyar diák 1638. április 28-án Franekerben tanult a teológiai fakultáson, aki szintén ott „disputált” 1640-ben. Feltehetően ő lehetett az az ifjú, akiről az 1635. évi lustrában feljegyezték: „Antal János Miklos Scholaban lakik.” Szintén Franekerben, 1647. augusztus 3-án kezdte felső tanulmányait egy másik zabolai magyar peregrinus (tanulás céljából állandó deák), aki I. Rákóczi György fejedelem alumnusaként (mai szóval ösztöndíjasaként) 1647. június 5-én indult útra Sikó János és Fogarasi K. Ferenc társaságában. In: <http://scoalazabala.ro/index.php/en/iskola-maskent/2-uncategorised/13-iskolatortenet>. A letöltés ideje: 2018. 04. 18.

Basa Tamás neve feltűnően sokszor, tizenöt alkalommal szerepel Bethlen Miklós önéletírásában: a Kún Ilonával kötött házasság szempontjából Nemes Tamás mellett a másik főszereplőnek tűnik, aki maga „commendálta” az unokáját, azaz tudatosan tervezte meg a két fiatal egybekelését, jelentős vagyont ajánlva fel hozományul a vőlegénynek.¹⁷⁹ A szorosnak tűnő kapcsolat ellenére Basa Tamás azok közé a székely nemesek közé tartozott, akik inkább Bethlen Jánoshoz, mint a fiához kötődtek. Bethlen Miklós írja, hogy „[Mikes Kelemen] az atyámnak pedig és Basa Tamásnak nagy gyűlölője, és majd énnekem is halálos ellenségem, üldözöm lett halálig mind Bethlen Gergellyel együtt”.¹⁸⁰ A pártállást és a kapcsolati hálóban elfoglalt helyet tehát ebben az időben Bethlen Miklós még elsősorban az apa által történt kijelölés által kapta, és nem maga építette ki. Basát sem partnerként látta, hanem mint egy öreg, nagyhatalmú székely főtisztet.

A Nemes János és a Basa család nevével jellemezhető székely főnemesi csoport fontos tagja volt az udvarhelyszéki Daniel család is. A Danielek közül Bethlen kortársa István volt, akivel egy időben kerestek feleséget maguknak, és az országgyűlések alkalmával is együtt voltak.¹⁸¹ A székelyföldi események alkalmával egyszerre kaptak utasításokat, valószínűleg úgy, mint a következő vezetői generáció képviselői. A Béli körüli eseményekből viszonylag mindketten szerencsésen keveredtek ki, noha Daniel Istvánt 1679-ben egy rövid időre Déván bebörtönözték.¹⁸² A fiatal vargyasi Daniel István apja Daniel Ferenc volt, aki Udvarhelyszék főkirálybírája és Béli Pál sógora volt. István maga is megörökölte a főkirálybírói címet, emellett pedig a fejedelmi tábla ülnöke lett. Kemény János testvérének, gyerőmonostori Kemény Péternek a lányát, Zsófiát vette feleségül, és még őrizte, családjá másik ágával szemben, az unitárius felekezethez való tartozást.¹⁸³

Daniel István 1688-as halálát követően Bethlen a család másik, olaszteleki ágából származó Daniel Mihállyal próbált együttműködni, aki ráadásul – a vargyasiakkal ellentétben – már ekkor református volt.¹⁸⁴ A két ember között azonban nem alakult ki baráti kapcsolat, aminek részben gazdasági

¹⁷⁹ BMM 624.

¹⁸⁰ Uo. 668.

¹⁸¹ Uo. 658. „Bánfi Dienes leveles ládáját hozák a Béli szállására; nékem és Daniel Istvánnak parancsolák meghányását”.

¹⁸² Uo. 711.

¹⁸³ Vargyasi Daniel István életének leírása: adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8651.pdf. A letöltés ideje: 2018. 04. 18.

¹⁸⁴ A 18. század folyamán vargyasi Daniel István szintén István nevű fia is reformátussá lett.

érdekviták sora volt az oka.¹⁸⁵ Daniel Mihály 1684-től az erdélyi hadak generálisa, 1687-től pedig Háromszék főkirálybírája lett.¹⁸⁶

Bethlen János környezetéhez tartozott a Kálnoki családból Bálint, aki Bethlen Miklóshoz hasonló korú nemesi ifjú volt, és közeli barátság kötötte össze őket.¹⁸⁷ A Béli mellett 1678-ban is megmaradt csoportból Kálnoki Bálint állhatott a legközelebb Bethlenhez. Bálint a magát szárazajtaiként megnevező Kálnoki Mihály fia volt, aki 1660-ban egy rövid ideig a csíki főkapitányi tisztséget is betöltötte.¹⁸⁸ Az ifjú Kálnoki Bethlennel szemben Béli Pál leghűségesebb támogatói között maradt,¹⁸⁹ és 1678-ban elítélték.¹⁹⁰ További életéről azt írta Bethlen Miklós, hogy „Kálnoki Bálintot a fővezér fiai deák praeceptorának fogadta; úri módra nyusztal bélelt köntöse, nagy fizetése, becsületi; de hamar meghala. Öcsei úgy mondták, hogy erdélyi mesterség étette meg.”¹⁹¹

Bethlen Miklósnak időnként munkatársa, kollégája volt Nagybaczoni Baló László, aki Apafi Mihály fejedelemsége idején, de különösen 1664 és 1667 között folyamatosan végzett diplomáciai feladatokat. 1664-ben kapitánya volt,¹⁹² később, például 1667-ben postakövetként is említették a források.¹⁹³ Balóval annak diplomáciai feladatai miatt került kapcsolatba a fiatal Bethlen, akit 1667-től apja minden fontos politikai ügybe beavatott, és aki apja mellett minden eseménynél feltűnt: „Igen kevés emberrel közöltetett először; a fejedelem, az atyám, Bánffi Dienes, én, Baló László hopmester, és Inczédi Péter conservator tudtuk.”¹⁹⁴ A Nemes Jánoshoz és Daczó Jánoshoz hasonlóan háromszéki eredetű, református Baló Lászlót a fejedelemasszony, Bornemisza

¹⁸⁵ BMM 775. „A salva gvardia-megtiltás, amint másoknak, úgy nékem is rettenetes kárt tón; az egyebet felejtem, de Kamaráson 325 anya méhemet verték fel rajzás kezdetében. Mikor ezer kosár méhet várok vala, alig kapok tizet. Nagy gonoszság volt: Teleki tiltotta a salva gvardiát, másfelől minden jószágiba vitette. Én, amikor Apahidától eljöttem Kolosra, Tordára, akkor hoztam salva gvardiát, nem gondolván a tilalommal. Sokat írhatnék az én társaim, kivált Daniel Mihály bolond hazugságairól, de hadd maradjon; néki ugyanaz, és amellet ez áron szerzé a háromszéki főkirálybírótságot a székely szabadság romlásával.”

¹⁸⁶ *Vargyasi Daniel Gábor: A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza.* Budapest, 1896. 21.

¹⁸⁷ BMM 695. „[...] Kálnoki Bálintot, ki mint főember gyermeke, azelőtt még in anno 1667. et 68. az atyám honoratius szolgálja, deákja, és akkor nékem kedves barátom, és mondhatom, sokban tanítványom, és mindvégig igaz nagy jóakaróm, másképpen pedig igen virtuosus, szépelméjű, tudományú, jó nyelvű és pennájú ember volt.”

¹⁸⁸ Kálnoki Mihályról és Bálintról: A kőrispataki Kálnoky család. Turul 1892. 2.

¹⁸⁹ Ebbe a körbe tartozott még Béli Pál mellett Csáky László, Belényi Zsigmond, Paskó Kristóf, Apor Lázár és Damokos Tamás. EOE 16. 71.

¹⁹⁰ Kálnoki Bálint notáztatása, vö. 187. j.

¹⁹¹ BMM 712.

¹⁹² EOE 14. 8.

¹⁹³ *Bíró Vencel: Erdély követei.* Kolozsvár, 1921. 129.

¹⁹⁴ BMM 661.

Anna udvarmestereként említi Bethlen Miklós, aki Balót tehetséges, vagy legalábbis sokaknál nagyobb portai helyismerettel rendelkező követként írta le. „Legelőször Inczédi Pétert küldők be a portára a magyarok oblatiójával, de a porta nem acceptálá, azután Baló Lászlót; ennek ugyan valamivel jobb szót adott”.¹⁹⁵

Baló László neve már 1663-tól folyamatosan jelen volt a portára irányuló diplomácia névsorában. Ekkor még ő szállította a főkövetnek az adópótlást. 1665-ben újra Konstantinápolyba küldték, csakúgy, mint 1666-ban. Ez év végén már ő vitte a Portára az adót.¹⁹⁶ Egy év múlva, 1667-ben postakövetként küldte a fejedelem Krétára a nagyvezérhez. 1669 májusában újra ő utazott a Portára, majd kimerítő jelentésekben számolt be az újáról.¹⁹⁷ Ekkorra datálható a nemeslevele is, amit februárban kapott Apafi fejedelemtől.¹⁹⁸ 1670-ben újra a követség része volt, mint 1672-ben.¹⁹⁹ Ekkor majd egy fél évet töltött a portán.²⁰⁰ 1674-ből a török diplomáciával kapcsolatos, Teleki Mihályhoz írt levele mutatja a diplomáciában való jártasságát.²⁰¹ 1675 szeptemberében a fia, Baló Mátyás volt Apafi követe a Habsburg-kormányzathoz.²⁰² 1686 januárjában ugyancsak Mátyás tett követi esküt az országgyűlés előtt, aki 1688-ban a főkövetség tagja lett.²⁰³ Baló és Bethlen Miklós viszonya szigorúan kollegiális volt, minden további baráti vagy szövetségesi elem nélkül.

Daczó János, a bizonytalan szövetséges

Sepsiszentgyörgyi Daczó János neve huszonegy alkalommal fordul elő Bethlen Miklós önéletírásában, ami egyértelműen azt mutatja, hogy fontos szerepet töltött be a szerző szerint a korszak politikájában.²⁰⁴ Daczó Sepsiszentgyörgy reformátusságának legnagyobb patrónusa volt, ráadásul Nemes János egyik leánytestvérének, Erzsébetnek a férje. A Bethlen–Daczó-viszony ennek ellenére felemásan alakult, aminek valószínűleg Daczó óvatosan helyezkedő politizálása volt az elsődleges oka. Bethlen leírása szerint „Daczó János szegény főember,

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ EOE 14. 37.

¹⁹⁷ Uo. 403.

¹⁹⁸ Nagybaczoni Baló László nemeslevele 1670. február 24.

¹⁹⁹ EOE 15. 42.

²⁰⁰ Uo. 47.

²⁰¹ Uo. 389.

²⁰² Uo. 194.

²⁰³ *Bíró V.*: i. m. (192. j.) 130.

²⁰⁴ BMM passim.

de tisztre, méltóságra halálig, jószágra halálban vágyakozó ember, másként az atyámnak még ab anno 1658. igen kedves fiúi nevet nyert embere vala”.²⁰⁵

Bethlen visszatekintve úgy látta, hogy ő és Nemes János próbálták bevonni Béli Pál érdekkörébe Daczót, de Béli nem fogadta szívesen annak szolgálatát, felajánlkozását.²⁰⁶ Az mindenesetre bizonyos, hogy Daczó János már ekkor lavírozni kezdett a két nemesi csoport, az „udvari párt”-nak is nevezettek és a Bethlen János, Csáky László és Béli Pál által irányított ellenzéki csoportosulás között. Ennek ellenére 1670-ben, zabolai Basa Tamás temetésének idején még Daczó is szerves része lehetett annak a körnek, amit a Bethlenek és Béli koordináltak.²⁰⁷ Az önéletírás szerint Daczó Czikmántor birtokának a megszerzéséért közeledett elsősorban a keresdi Bethlen testvérekhez, akik viszont Bethlent akarták megszerezni Béli Páltól. Ebbe a szövetségi rendszerbe tartozott viszont az a Mikes Kelemen is, aki kifejezetten ellenszenvvel tekintett Daczóra, „gyűlölte, bolondnak tartotta, üldözte” Bethlen Miklós szerint.²⁰⁸

A főkapitányi tisztsége előtt és mellett számos portai követségben résztvevő, majd 1664-től táblabírói tisztséget is betöltő Daczó János²⁰⁹ elsősorban Nemes János kapcsolati hálójának volt a része, és hozzá hasonlóan óvatosan politizált, de míg Nemes igyekezett nem elköteleződni túlzottan egyik tábor mellett sem, addig Daczó a Teleki család és a keresdi Bethlenek mellett kereste a boldogulás és a felemelkedés útját. Bethlen szerint „Daczó János is titkon Béli Pál volt, de sem oda, sem a fejedelemhez nem volt igaz, mindenik helyt hazudott”.²¹⁰

Nemes János naplójából jól látható, hogy a két székely főember általában együtt mozgott a különböző politikai eseményekkor, ráadásul összekötötte őket elkötelezett református voltak is. Naplójában minden évben többször is írt arról Nemes, hogy a sógoránál volt vagy vele tartott valamilyen országos jelentőségű eseményre. 1676-ban Daczó már egyértelműen a Bélivel szembeni nemesi csoporthoz csapódott, mellettük állt 1678–79-ben is. A kör, amiben mozgott, mégis ammyira közel állt Béli köréhez, hogy 1680 után azzal vádolták meg, hogy Thököly Imre mellé állt, és az akkor már Apafi és Teleki

²⁰⁵ Uo. 672.

²⁰⁶ „Nékem Daczó jóakaróm volt, én is néki; én és Nemes János által találtatá meg Béli Pált, ne akadályozza, inkább végye az ő szolgálatját, de emez kedvetlen választ ada Daczónak. A könny az orcáján le-méne rajta, s mondá: No a szegény legény is, amit tud, elköveti. Egyébaránt Daczó hazug, és boszorkányoktól is tudakozó ember vala, végtére Tököly alatt tanácsúr lón, és Havasalföldében hala meg szegény vénségében számkivetésben.” Uo.

²⁰⁷ 1670. április 1. és 3. között Nemes Jánosnál vendégeskedett Bethlen Miklós, Apor Lázár, Daczó János, Daczó Péter és Mikó István. Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 407.

²⁰⁸ BMM 672.

²⁰⁹ EOE 13. 316.

²¹⁰ BMM 704.

Mihály ellenfeleként politizáló Thököly szövetségese lett. Bethlen Miklóssal a kapcsolata még ekkor is megvolt, ha nem is tekinthető ez szoros és következetes szövetségi rendszernek.

Összegzés

Az előzőekben bemutatottak alapján látható, hogy 1667-ben Bethlen Miklós politikai pályájának elindítása tudatosan kapcsolódott össze a Székelyfölddel. Bethlen János, aki ekkor kancellársága mellett Udvarhelyszék főkapitánya is volt, ezt az időpontot választotta ki arra, hogy fia révén megerősítse az addig általa kialakított székelyföldi kapcsolatrendszerét. A Bethlen János által kiválasztott pillanat nagyon tudatos időzítést mutat. 1667 januárjában halt meg ugyanis királyhalmi Petki István, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkapitánya, a katolikus székelyföldi elit nagyhatalmú vezetője.²¹¹ Petki István már II. Rákóczi György fejedelemségének idejétől építette számos eszköz igénybevételével kapcsolatrendszerét, ami katolikus székelyföldi nemesekből állt.

Ennek a felekezeti elitcsoportnak a vezető családjai a Petkiek mellett a Mikes és az Apor családok voltak, mellettük a Henterek, Damokosok. A súlypontjuk Csík- és Háromszék volt. A csoport Kemény János támogatását élvezve fontos országos tisztségeket szerzett, de mivel a végsőkig kitartottak a támogatójuk mellett, ezért az 1660-as évek elején csak nehezen sikerült betagozódniuk Apafi Mihály fejedelem kiépülő hatalmi rendszerébe. Ebben az évtizedben tehát a eleve veszítettek korábbi befolyásukból. Ezt a pozícióvesztést elősegítette az is, hogy a református Apafi Mihály az uralma kezdetén igyekezett református felekezetű főtiszteket beiktatni a Székelyföldön. Ilyen volt az éppen a katolikus elit központjának számító Háromszéken, valamint Csíkban hídvégi Nemes János és sepsiszentgyörgyi Daczó János főkapitányokká történő kinevezése. Az 1667-ben, Petki halálával meggyengült székely katolikus elittel szemben megerősítésre vártak a reformátusok, akik szintén elveszítették azt a Basa Tamást, aki tanácsúrként és háromszéki kapitányként a legfőbb támaszuknak számított. Az ekkor 73 éves, öreg Basa Tamás még élt, de számos konfliktusa miatt 1660-ban lemondott a főkapitányságról.

Bethlen Miklós udvarhelyi főkapitányságával, Basa Tamás családjába való benősülésével és ezzel kapcsolatban gyakori Zabolán tartózkodásával út nyílt egy erős székely elitcsoport létrehozására és működtetésére a Petki által irányított katolikus csoporttal szemben. A rendelkezésre álló források,

²¹¹ Nemes János naplója, i. m. (50. j.) 394.

egodokumentumok, naplók és levelezések elemzése alapján úgy tűnik, hogy Bethlen Miklós elsősorban hídvégi Nemes Jánossal tudott kiépíteni szoros, szövetségi kapcsolatot. A Béldi-összeesküvés és az azt követő hatalmi átrendeződés a legnagyobb kárt ebben a református csoportban tette. Nemcsak Bethlen János vesztett a pozícióiból, de egy időre fia, Miklós is háttérbe szorult. Nemes Jánost ugyan nem váltották le, de a szerepe jelentősen csökkent azzal a körrel együtt, amit mozgatni tudott. Bethlen Miklós politikai aktivitása az 1680-as évek végén lett jelentősebbé, ekkor azonban már nem próbálta újjáéleszteni korábbi székelyföldi hátszágát.

BÉCS VONZÁSÁBAN

BETHLEN MIKLÓS KAPCSOLATRENDSZERÉNEK VÁLTOZÁSAI 1685 ÉS 1704 KÖZÖTT

VIDA BENCE

Bethlen Miklós életművének átfogó elemzése nem könnyű feladat, amit az is bizonyít, hogy még halála után bő háromszáz évvel sem tudunk mérleget vonni szerteágazó munkásságáról. A kutatásoknak köszönhetően a mai napig kerülnek elő újabb és újabb források, amelyek alapján élénk tárul a politikai gondolkodó, a gazdasági szakember és üzletember, az egyházáért aktívan tenni kész hithű és hitvalló államférfi, a birtokait, karrierjét és családjá érdekét előtérbe helyező arisztokrata képe. Fogságban írt emlékiratai, imádságos könyve és önéletírása elé írt, több szövegrészből összekapcsolódó bevezetője önmagában számos kutatási kérdést vet fel, Bethlen szerkesztői munkájának tudatosságától a mű kéziratos nyilvánosságban történő terjedésén át egészen annak filozófiai-teológiai rétegzettségéig.

Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy Bethlen életpályája és munkássága nem értelmezhető anélkül, hogy fókuszba ne helyeznénk információszerzésre irányuló erőfeszítéseit. Az iménti bekezdésben említett valamennyi tevékenység középpontjában az az információs hálózat áll, amely erdélyi kortársaira nézve egyedülálló teljesítmény. Egy olyan, legalább 2–300 kapcsolatból álló, társadalmi rétegeken és számos államon átívelő, London-tól Betlenszentmiklósig terjedő levelezési rendszerről van szó, amely állandó odafigyelést és aktív közreműködést kívánt Bethlen Miklós részéről.

Az alábbiakban ennek a hálózatnak a felépítéséről, valamint alapvető jellemzőiről szeretnék beszámolni. A bevezető fejezetben azt kívánom összegyűjteni, honnan szerzett Bethlen inspirációt ahhoz, hogy kommunikációs hálózatát kiépítse és működtesse, majd ezek után rátérek a hálózat makrostruktúrájának bemutatására. A tanulmány második felében a fókusz az 1685 és 1704 közti időszakra irányul, mivel ez az időszak számos krízisen keresztül tette próbára, kényszerítette változásra a bethleni kapcsolati hálót.

A tanulmány megírásához felhasznált források közül elsősorban a Jankovics József kiadásában megjelent Bethlen-levelekre támaszkodom, ezeket egészítem ki a jövőben a címzettek leveleivel, valamint a forráskiadás megjelenése óta előkerült újabb Bethlen-levelekkel.¹ Természetesen Bethlen em-

¹ Az újabb találatok közül több a Harrach-hagyatékból került elő. A Siebenbürgischen Konferenz anyagból Jankovics József már publikált leveleket, de a Harrach-hagyaték Rabutin-levelezéséből

lékiratai is értékes forrásnak bizonyultak a levelezéssel összevetve a hálózat felépítésének szempontjából. Jelen tanulmányban a *Theatrum Europaeum* hírei is jelentőséget kapnak, ez a forrás is alkalmas a levelezés kontextusának megteremtéséhez, de a kutatás további szakaszában más kortárs naplókat, emlékiratokat, történetírói munkákat és levelezéseket is fel fogok használni. A továbbiakban rátérek a kora újkori kommunikációelmélet nézetrendszerének ismertetésére, és megkísérlem a bethleni kommunikációs teljesítményt ennek fényében elemezni.

1. Tudásszerzés és kommunikáció a 17. században – a kapcsolati háló elméleti keretei

Honnan merítette Bethlen Miklós a motivációt ahhoz, hogy egy életre elköteleződjön az információszerzés és -közvetítés gyakorlata mellett? Ahhoz, hogy erre a kérdésre, ha vázlatosan is, de válaszolni tudjunk, meg kell határozni, milyen kommunikációs környezetben tájékozódott az erdélyi államférfi pályakezdetétől fogva. Nem egyszerű rendet tenni a definíciók között, hiszen, amint arra Bene Sándor is felhívja a figyelmet, a kommunikációelméleti kutatások történeti érdeklődése sokszor csak a 19. századig terjed, a kora újkorban megfigyelhető jelenségek leírása így nehézkessé válik.²

Amint Jürgen Habermas is leírja, minden korszak legmegfelelőbbben az adott kornak megfelelő fogalmi keretrendszerrel írható le, de így is szembe-sülnünk kell azzal a kérdéssel, hogy ezek a keretek csupán egy mesterséges, politikai-ideológiai konstrukciót ragadnak meg, vagy valóban létező konstrukcióként beszélhetünk-e például a közvéleményről mint társadalmi jelenségről.³ A propaganda, reprezentáció, nyilvános tér és a többi, politikai és társadalmi kommunikációt egyaránt befolyásoló folyamatok definíciói szintén nehézkesen értelmezhetők kora újkori környezetben, és ezt nemcsak az időbeli, de a térbeli töredezettség, különbözőségek is okozzák.⁴

Hasznosíthatónak és továbbgondolásra érdemesnek tűnik mind a Bene Sándor által megfogalmazott politikai nyelvezetre alkalmazható koordinátarendszer, amelyet a *politica ecclesiastica* – autonóm politika, valamint a *res*

is kerültek elő újabbak. *Jankovics József*: Bethlen Miklós levelei Ferdinand Bonaventura Harrachnak, I. Lipótnak és ismeretlennek (1699–1703) *Lymbus* 2016. 239–258. Az erdélyi levéltárak átnézése is újabb találatokkal kecsegtet, például az alábbi jelzeten: ANR Cluj, Fond familial Béldi (324), No. 146. A találatért köszönet Balogh Zsuzsánnának. *Luffy Katalin*: Bethlen Miklós néhány Nagybányán őrzött leveléről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 3. 353–365.

² *Bene Sándor*: Közvélemény-történet és toposzkutatás. *JelKép* 3 (1996) 2. 67.

³ Uo. 79.

⁴ *Bene Sándor*: A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996) 4. 298–300.

publica – abszolutisztikus berendezkedés relációjában határoz meg,⁵ mind az a javaslat, hogy a történeti kommunikációelmélet keretrendszerébe ágyazva folytassunk a jövőben kora újkori szövegelemzést.⁶

Kutatásom tárgya szempontjából különösen fontosnak érzem a történeti kontextus, a kommunikációs környezet térbeli és időbeli rekonstrukcióját, vizsgálatát, úgy vélem, a levelezési hálózat különböző időmetszeteinek azonosítása és az átmenetek leírása lehetségessé teszi azt, hogy a kapcsolati hálót dinamikájában fogjam meg és ábrázoljam. Jóllehet ebben a tanulmányban – már csak a terjedelmi korlátok miatt sem – térek ki a bethleni szövegek ilyen szemléletű elemzésére, a hálózat alapjainak leírásával mindenképpen meg szeretném teremteni az ilyen szemléletű vizsgálatok további lehetőségét is. Mindemellett a következő fejezetekben részletesen is bemutatom az *Önéletírás* és a levelezés alapján, hogy melyek azok a szövegrészek, amelyek Bethlen Miklós és a hír kapcsolatának általam legfontosabbnak tekintett lenyomatát adják. Bethlen ifjúkorától kezdve tudatosan épített arra a fogadókészségre, amelyre levelezőpartnerei, és az ő partnereik részéről egyaránt számított, számomra éppen e hálózat azonosíthatósága jelzi, hogy nem csupán elméleti konstrukcióról, hanem társadalmi jelenségről beszélhetünk, amikor a közvélemény kora újkori lenyomatait kutatjuk.

Bethlen Miklós európai tanulmányútja során találkozott ezzel a jelenséggel, ráérezett, és benyomásainak engedve kezdte alkalmazni a saját politikai programjának megvalósítására a partnertől partnerig terjedő információ hálózatát. Az előttem álló kutatás legnagyobb feladatának és lehetséges eredményének egyaránt azt érzem, hogy amennyiben sikerül a megfelelő, jól azonosítható üzeneteket kódolni a bethleni politikai nyelvezetből, úgy ezeknek az üzeneteknek a közvetítését is nyomon lehet követni, egy-egy ilyen terjedési út segítségével pedig láthatóvá válik a korabeli publicitás szövege, összefüggésben a rétegzett bethleni kapcsolatrendszer társadalmi beágyazottságával. *A Moribunda Transylvania*, a *Diploma Leopoldinum* elfogadtatásának a körülményei, a *Columba Noe* röpirat terjedése, a gályarabságra ítélt református prédikátorok érdekében írt röpirat, de maga az *Önéletírás*⁷ is belépési pontot kínál abba a kommunikációs térbe, amelyben Bethlen tájékozódott, és amelyet befolyásolni kívánt.

A fejezet végén a tapasztalatgyűjtés fontos aspektusaként szeretném kiemelni a pályakezdet korai éveinek jelentőségét, hiszen ahhoz, hogy Bethlen

⁵ Uo. 306.

⁶ Uo. 286–287.

⁷ Tóth Zsombor kutatásait, ha csak egy lábjegyzet erejéig is, de mindenképpen meg kell említenem, különös tekintettel az *Önéletírás* és a kéziratossá nyilvánosság kapcsolatára. *Tóth Zsombor: Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratossá kultúrában, 1710–1858/60. Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016) 3. 279–299.

Miklós eljuthasson a tájékozódás és tájékoztatás fontosságának a felismerésére, friss szemléletű, külső hatásokra nyitott családi háttérre volt szüksége. Anyai nagyapja, Váradi Miklós kereskedő,⁸ valamint apja, a kancellári tisztséget is elnyerő Bethlen János biztosították ezt a háttérrel, mind a megfelelő tanárok felkérésével, mind tanszerekkel és anyagiakkal.

Bethlen Miklós 1653 után nagyjából öt évet töltött Gyulafehérváron, ahol először Keresztúri Pál felügyelete alatt, az ő halálát követően pedig a németalföldi Isaac Basire közreműködése mellett nevelkedett. Keresztúri Pál a gyulafehérvári kollégium vezetőjeként papi és nevelői feladatokat látott el I. Rákóczi György szolgálatában, az udvari *schola* vezetésére is megbízást nyert. Külföldi tanulmányútjai során megfordult Brémában, Leidenben, a heidelbergi, oderafrankfurti egyetemeken is, nem volt elhanyagolható diplomáciai jártassága sem.⁹ Bethlen Miklós karteziánus elkötelezettségét meghatározta Apáczai Csere János példája, akinél 1658 elején kezdte meg kolozsvári tanulmányait. A peregrinációjából szintén karteziánusként hazatérő, magyar *academia* létrehozását szorgalmazó, a tudományos szaknyelvet megújító pedagógus és természettudós Apáczai hatására vált az új iskola hívévé.

Bethlen Miklós végül 1661 májusában indult útnak peregrinációjára, rövid bécsi tartózkodás után Heidelberg felé utazott. Követte a korabeli tanulmányutak irányát, júliusra érkezett meg Heidelbergbe, amely „Európa kapujává vált” az erdélyi és magyar protestáns diákok számára. Heidelbergi tanárai közt több nagy hírű személyiséget is találunk, közülük kiemelkedik Joachimus Camerarius, aki V. Frigyes cseh, és Gusztáv Adolf svéd király szolgálatában is állt, és aki később is része maradt Bethlen kapcsolati hálójának. 1662 májusában kísérőjével, Csernátoni Pállal továbbindultak, hogy Utrechtbe hajózzanak, itt Franciscus Burmann professzornál teológiát tanult, a Descartes-követő Henricus Regius filozófiai és fizikai tanulmányaiban kísérte, de az annak idején Coccejus és Descartes ellenfeleként érvelő Voëtiusnál is részt vett órákon.¹⁰

Leidenben érte utol öccse, Pál, aki pénzt, instrukciókat és újabb kísérőket is hozott magával. Innentől utazásának jellege megváltozott, az angol királyi udvarnál tett bemutatkozó látogatása már inkább tűnik követségnek, mint tanulmányútnak, Franciaországba érve a miniszteri tárgyalásoknak szen-

⁸ Háromszor viselte a bírói címet, a református egyház kurátora, kolozsvári ügyek intézője volt. BMÖ I. 106–107. Vagyonának tekintélyes voltáról, illetve az örökül hagyott járadékkal kapcsolatos vitákról Bethlen a 104. sz., a 128. sz., valamint a 153. sz. levélben ír. BML I. 221–222, 245, 274–275. BMÖ I. 152, 164. Váradi segítette Apáczait erdélyi ellenlábasaival szemben. BMÖ I. 161–162.

⁹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. In: Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szerk. Keserű Bálint. Szeged, 1992. 216, 219.; Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken. Budapest, 2005. 46.

¹⁰ BMÖ I. 376, II. 387.

telte idejét.¹¹ Bethlen követsége illeszkedett Erdély diplomáciai törekvéseibe, a Comenius-tanítvány Redinger Jakab Apafi üzenetét vitte 1663-ban a francia udvarnak, Bethlen Miklós pedig peregrinációja végén, 1664-ben bizalmas, nagy várakozással övezett értesülést hozhatott haza Franciaországból. Amint látni fogjuk, a peregrináció és diplomáciai küldetés nemcsak gyökeres szemléletformáló hatással bírt Bethlenre, hanem lehetőséget biztosított számára arra is, hogy levelezési rendszerének alapjait kiépítve kontinensnyi méretűre tágítsa tájékozódási horizontját, így nem csupán egy metszettel lett gazdagabb az európai művelődésből, de arra is képessé vált, hogy ismereteit dinamikus frissítse külföldi partnerei segítségével.

2. A levelezési hálózat alapjai

Bethlen Miklós családi háttérének, neveltetésének és több évtizedes politikai tevékenységének köszönhetően világosan tisztában volt a hír korabeli értékével. Hírehségét jól érzékelteti, hogy az első tőle fennmaradt levél, amelyet 15 évesen tanárának, Isaac Basire-nek írt, így végződik: „Kérem erősen Magaságodat, ha van valami olyan híre, amit nekem is illik tudnom, méltóztassék velem közölni”.¹² Ígéretet tesz arra is, hogy amint lehet, viszonzza az értesüléseket. Tanulmányútját járva vált részesévé a nemzetközi hírcsere-rendszernek, apja kérésére folyamatosan be kellett számoljon az útközben hallott értesülésekről. Minden látogatott nagyvárosban szert tett informátorra, akivel élő kapcsolatot tudott fenntartani. 1677-ben írt levelében úgy fogalmaz, Bécsben, Boroszlóban, avagy Wroclawban, Heidelbergben, Párizsban, Londonban, Hamburgban, Amszterdamban „levelek váltására bizonyos alkalmatosságot és egybeköttetést” hozott létre.¹³ Az *Önéletírás*ban csak néhány nevet említ informátorai közül, levél egy wrocławwi kereskedővel, Schöellen-nel való kommunikációjából maradt fenn, utal rá ugyanakkor, hogy utazása során több kereskedővel is megállapodott abban, hogy levelekben értesítik őt.¹⁴ A vele való levélváltásból kibontakozik, hogyan tartotta fenn kétirányú információs közvetítő rendszerét. Nemcsak ő várt híreket az európai politikai fejleményekről, hanem tájékoztatást is nyújtott, novellákat, újságokat küldött partnereinek a portai eseményekről, a magyar helyzetről, a török állapotáról és hadmozdulatairól. A küldött és kapott leveleket mindkét fél

¹¹ *Gömöri*: i. m. (9. j.) 31.; BMÖ II. 361, I. 191–194.

¹² BML I. 1. sz. levél, 118. Valószínű, hogy Bethlen is tudósította Basire-t az erdélyi eseményekről, I. Rákóczi György balul sikerült hadjáratának fájdalmas következményeiről. Uo. 600. Basire-re, mint angliai kapcsolattartóra is számitott. Uo. 658.

¹³ „Német és feljebbvaló országokból ilyen híreim jöttek” – írja másutt. BML I. 156.

¹⁴ BMÖ I. 201. Bethlen kereskedelmi célokból is kapcsolatban állt Sziléziával. BML I. 7, 105. sz.

sorszámozta, és lajstromot vezetett róluk, így meg lehetett tudni, ha egy küldemény elveszett kézbesítés közben. A bizalmas információk közvetítésére *clavist*, a két fél számára dekódolható titkosírást használtak, feltételezhető tehát, hogy Bethlen útközben egy-egy kódfejtő táblát is levelezőtársainál hagyott.¹⁵ A *novellák* mellé feltehetően legtöbbször az elérhető röplapokat, újságokat is mellékeltek, egy 1666. július 27-én Murányban Telekinek küldött levél melléklete lengyelországi hírek mellett *pasquillust* is tartalmaz.¹⁶

Hírgyűjtő tevékenységét segíthették peregrinusok és a nemzetközi tudományos életben tevékenykedő magyar tudósok is, elég az angol-latin nyelvkönyvet író, oxfordi nevelői feladatokat ellátó Jászberényi Pálra, vagy Pápai Páriz Ferenc filozófus- és orvosdoktorra, Bornemisza Anna orvosára és a nagyenyedi kollégium tanárára gondolni. Maga írja a száműzött protestáns prédikátorokhoz írt levelében azt is, hogy Velencében és Bécsben a fejedelmek követivel, a francia követekkel is kapcsolatba került, ami nemcsak kapcsolati hálójának felméréséhez, hanem Zrínyi ügyében végzett követjárásához is újabb adalékot jelent.

A leveleiben használt fordulatokból kitűnik, nagy gondal válogatta meg a birtokába jutott értesüléseket, feltüntette azokat az eseteket, amikor nem volt megbízható az informátor. A magasra értékelt, diplomataktól szerzett hírek mellett más elbírálás alá esett „hol mi Kufár hír”, másutt „piaci hír”, az informátor kilétét viszont a legritkább esetben fedi fel Bethlen. „Mind az szóvalvaló informatiojára izének tudja kgd” „az szomszédban mint suttognak”, „ezek az emberek azt költöttek”¹⁷ – írja Teleki Mihálynak, aki postamesterből lett Apafi udvarának szürke eminenciása, Bethlen gazdasági szövetségese és politikai ellenfele.

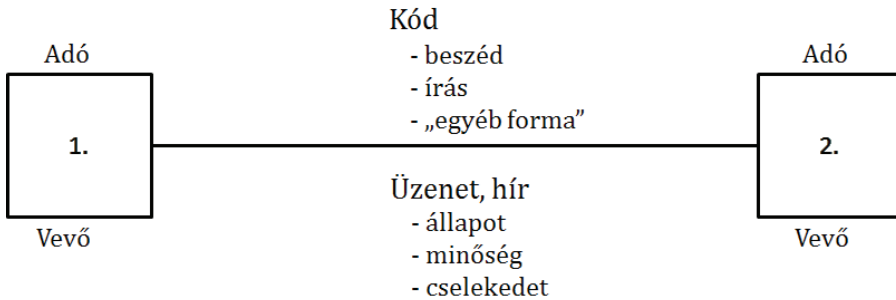
Azt lehet mondani, hogy a belpolitikai történésekről kapott információk forrásával kapcsolatban különösen óvatos, holott az utalásokból kitűnik, igencsak kiterjedt kapcsolatrendszere lehetett a fejedelemségen belül is. Ketzner Menyhértről név szerint is szót ejt, mint a Habsburgokat érintő francia és spanyol hadmozdulatok hírül adójáról. Baló László erdélyi diplomata, portai ügyekben járó követ rendszeresen hírt adott neki a portai helyzetről, a kandiai ostromról, diplomáciáról. A bethleni információs rendszert kutat-

¹⁵ A *clavis* használatára példa a 70. levél végén található számkód. Bethlen rendszeresen használ Telekivel, valamint a magyar-erdélyi ügyvel kapcsolatos levelezésében titkosítást, több levél végén is ott található a felszólítás a megsemmisítésre, elégetésre. BML I. 70, 186. *Clavis* nemcsak számkombináció lehetett, a levelekben fedőneveket is használhattak, Bethlen és Teleki közt például Hedri Teleki, a Praefectus fia Bethlen, Zólyomi Apafi, Huszt a Porta, a Magyarok a Likavaiak a Trencséniek pedig Bécs megfelelői lehettek a szövegkörnyezettől függően. BML I. 624. Másutt Bethlen arról számol be Telekinek, hogy nincs *clavis*a egy Borytól érkezett levélhez, amelyben a Moldvával és Havasalfölddel való kereskedés, lókereskedelem a töröktől való segítségkérést jelenthet. BML I. 171.

¹⁶ BML I. 25. sz., 141.

¹⁷ BML I. 43. sz., 160.; 183. sz., 307.; 71. sz., 188.; 73. sz., 190–192.

va kitűnik, az erdélyi politikai kapcsolataira egy összefüggő hálózat elemeiként tekintett, még a hálózat alapegységét is megadta, összhangban a modern szemléletű kommunikációelméleti modellekkel.¹⁸

1. ábra: Bethlen Miklós kommunikációs hálózatának modellje

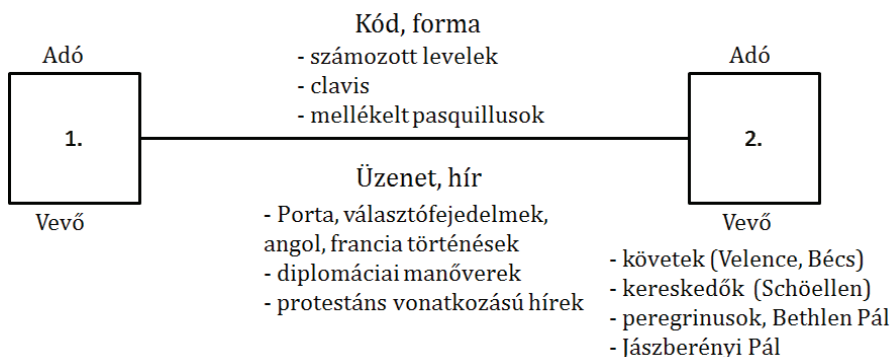
A fentiekben leírtak jellemzik a kapcsolatrendszert az 1680-as évek már említett fordulópontjáig. Látható, hogy Bethlen Európa-ismerete nem előzmény nélkül való, szervesen gyökerezik neveltetésében, nagyapja, apja és tanárai szemlélete számára is kijelölte azt a tág horizontot, amely Erdély hegyein túlmutatva lehetővé tette egy a későbbiekben is fenntartható, rugalmasan alakítható kapcsolati háló fenntartását. A fent említett példa az informátorok személyének óvatos elkülönítésével jelzi Bethlen minden részletre kiterjedő gondosságát, önnön érzékenységét és érzékét is egy több rétegből felépülő hálózat kiépítésére.

Az itt látható modell,¹⁹ amely a kortárs kommunikációelméleti fogalomhasználattal kompatibilis módon írja le Bethlen Miklós információs hálózatát, kapcsolatrendszerét, összhangban van az őt körülvevő politikai környezet változásaival, segítségével korszakolhatóvá válik a bethleni életmű. Bethlen Miklós a korszak lehetőségeit maradéktalanul kihasználta, alkalmazkodott hozzájuk mind a röpiratok, mind a magánlevelezés, mind az újságok és híranyagok gyűjtése terén. Az 1660-as évekre kiépített rendszer rugalmasságát az alábbi ábra szemlélteti: az 1680-as évektől erősödő Habsburg katonai jelenlét fokozatosan egészült ki a birodalmi közigazgatás intézményeinek be-

¹⁸ BMÖ I. 37. Ezt a modellt szinte szóról szóra leírja Béres István a *Társadalmi kommunikáció* című kötet *Előljáróban* című fejezetében, mint a kommunikáció folyamatának már-már közhelyes definícióját. Béres István: *Előljáróban*. In: *Társadalmi Kommunikáció*. Szerk. Horányi Özséb. Budapest, 1999. 7.

¹⁹ A modellek tudományos alkalmazásával kapcsolatban egyetértek a Dean C. Barnlund által is hangoztatott szempontokkal, melyek szerint az események integritását megőrző, tömör leíró modell sok esetben éppen sebezhetőségét mutatja meg, nem helyettesítheti azokat az empirikus adatokat, hipotéziseket, amelyekre építve létrejön. Dean C. Barnlund: *A kommunikáció tranzakciós modellje*. I. In: *Kommunikáció*. Szerk. Horányi Özséb. Budapest, 2003. 28–29.

avatkozásával. Bethlen ehhez kapcsolódva fordult Bécs felé, eleinte magánúton, majd az erdélyi kancellária kiépülése után már intézményes kötődésén keresztül sikerült elérnie a császárváros információs központjait.

2. ábra: a kommunikációs modell az 1660-as évektől 1680-ig

Látható, hogy fokozatosan kapnak egyre nagyobb szerepet tájékozódásának forrásai között az újságok, a Béccsel kapcsolatban álló hivatalnokok, erdélyi küldetést teljesítő személyek levelezése, az azokhoz mellékelt novellák és pasquillusok. Az alapok nem változnak, de mind a címzettek, mind a hírek továbbítására használt csatornák átalakulnak Bethlen tudatos működésének köszönhetően: az európai kereskedelmi központokra súlyozott, peregrinus-hírekből töltekező információs hálózat súlypontja a császárvárosba tevődik át, diplomáciai jellege erősödik, az erdélyi kancellária bécsi jelenlétének kihasználásával a Bethlen rendelkezésére álló intézményes keretek kihasználásáról is beszélhetünk.

Fontos kiemelni, hogy a bejártottnak számító csatornákat különleges módon hasznosította. A hírlevelek járatása mellett politikai tárgyú üzeneteit is megfogalmazta, azok terjesztésére ezeket a kommunikációs utakat igénybe vette.²⁰ Az *Magyar Praedicatorság állapotjáról írott Apológiát* Lengyelországon keresztül küldené az „Imperiumba”, majd Krakko vagy Gdańsk valamelyik protestáns nyomdájába szánja. Mint írja, „oda fel az olyant csak Curiositasbolis ki nyomtatják, és valóba szükséges volna az keresztyén világ eleibe terjeszteni azt az átkozott hamiss processust, mellyel opprimaltaték Magyar Országba az ministerium és az egész Evangelica Ecclesia, két száz Exemplar vagyon én nálam, csak tudósítana, egy részét mindjárt oda küldeném.” A magyar területen történő terjesztésnek nem látja értelmét. Röpirata még a levél megírásának évében megjelent Utrechtben, legsikeresebb tájé-

²⁰ BML 1168–1169.; V. Ecsedy Judit: A gályarab-per propagandakiadványai – tipográfiai szempontból. Magyar Könyvszemle 124 (2008) 1. 1–15.

koztatási kísérletei egyikeként a 18. század közepéig foglalkoztatta a protestáns „curiositast”²¹

3. Krízis és megküzdés – a bethleni hírhálózat állapota 1685 és 1690 között

Bethlen Miklós megbízható nemzetközi hírhálózattal rendelkezett az 1680-as évekre, informátorhálózata hatékonyan működött, nem is szorult különösebb megújításra egészen az Erdély körüli politikai helyzet megváltozásáig. A Habsburg-befolyás növekedése új csatornák kiépítését tette szükségessé. Bethlen rugalmasságát, tapasztaltságát jelzi, hogy gyakorlatilag a fejedelemség bécsi fennhatóság alá kerülésével párhuzamosan, négy-öt év leforgása alatt képes volt felújítani, kiterjeszteni udvari kapcsolatait, kancellári kinevezésekor már számos hivatalnok, kereskedő és levelező segítette tájékozódását. Az 1680-as évek közepétől fokozatosan fordult Bécs felé, kapcsolatrendszerének alakulásán nyomon követhető politikai magatartásának megváltozása.

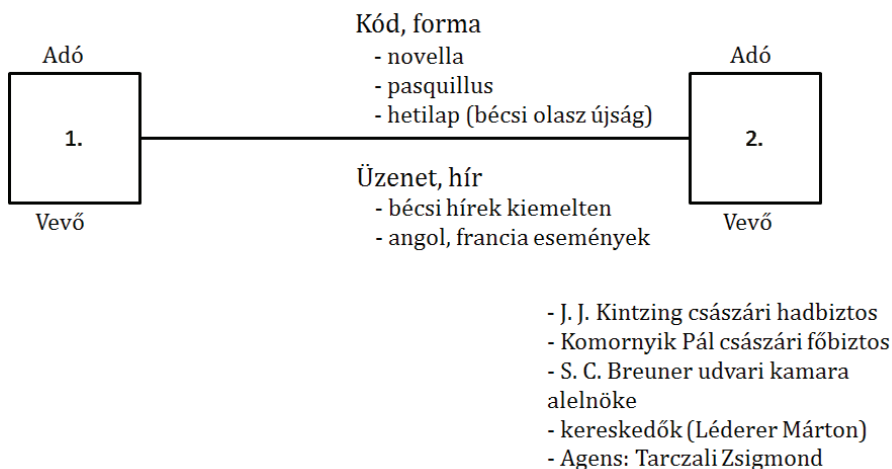
Johann Jakob Kintzing császári hadbiztossal 1686 márciusától dolgoztak együtt, a német hadak máramarosi kihágásait vizsgálták. Franciául társlalogva igyekezett a végére járni a bécsiek szándékának, megismerni a Kintzingnek hozott posta híreit.²² Egy 1686-os levelében beszámol arról, hogy Komornnyik Pál császári főbiztostól kapott „novellákat, pasquillusokat, Mahumet Testamentumá”-t, valamint a *Mahumet, Cardinal Mazarin, Cardinal Richelius, Luther Marton es Calvinus titkos conferentiaja a Török Imperium mostani halálos betegségének orvoslásáról* című írást.²³ Továbbra is értesült az angliai, francia eseményekről, de nem lehetünk biztosak abban, hogy még

²¹ BML I. 197. sz., 335–337. A gályaraboknak írt levele, valamint a röpirat is megjelent többször Hollandiában, holland nyelvre is lefordították. Abraham Van Poot mellett Johannes Leusden és Franciscus Burman is közreműködött a terjesztésben. A zürichi teológus, Johann Heinrich Heidegger, valamint a holland követ, Hamel-Bruyninx is részt vettek a vállalkozásban, Heidegger történeti munkájában is támaszkodott Bethlen irataira. A nemzetközi összefogásnak köszönhetően a prédikátorok 1676. február 11-én megszabadultak Fernando Fajardo nápolyi alkirály intézkedése nyomán, Michiel de Ruyter admirális közreműködésével, de nem térhettek vissza magyar földre. Zürichben és Hollandiában utazva igyekeztek helyzetükről tájékoztatást adni, támogatást nyerni ügyüknek, többek között amellett is felléptek, hogy a nijmegeni békebe iktassák be az evangélikus vallás szabadságának kérdését. *Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi vésztörvénytörvényekről és a gályarabságról* szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban. Könyv és könyvtár 25 (2003) 1. 118–119, 121, 122, 129, 140, 153, 154.; *Bujtás László Zsigmond: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*. Lymbus 27 (2005) 1. 79–93.; *Bujtás László Zsigmond: Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja (1685)*. Lymbus 29 (2007) 1. 95–108.; *Bujtás László Zsigmond: Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676)*. Lymbus 34 (2012) 1. 183–198.

²² BML I. 228. sz., 362–363.; 231–232. sz., 370–374.

²³ BML I. 253. sz., 398–399.

mindig ugyanazokon a csatornákon keresztül jutott azok birtokába. Egyre gyakoribb fordulattá válik leveleiben a „Valami novellákba olvasám”, „Bétsből írják” mondatkezdés is.²⁴

3. ábra: a Habsburg-térnyerés utáni változtatások, 1690-ig

A lehetséges informátorok közt van Siegfrid Christoph Breuner császári hivatalnok, az 1690-ben a máramarosi sóbányászat és kereskedelem felől Erdéllyel tárgyaló bizottság elnöke is, aki tájékoztatja Bethlent egy bécsi pestissel kapcsolatos hírről a nemzetközi események mellett.²⁵ Másutt egyszerűen csak a „bécsi Agens” jelöléssel találkozhatunk. Egy 1701-es levélben Tarczali Zsigmondot, a Bethlen család ügyeinek bécsi intézőjét nevezi meg ágensének.²⁶ 1690-ben levelet ír Léderer Márton eperjesi kereskedőnek, arra kéri, szervezze meg számára a bécsi olasz újság eljuttatását, amely hetente jelenik meg. Egy néhány hónappal későbbi levélben már úgy ír az újságok kézbesítéséről, mint élő kapcsolatról, másutt sérelmezi, hogy nem rendszeresen érkeznek a kiadványok, pedig hajlandó lenne egy évre előfizetni azokra. 1690-ben Bécsben járva amint lehetett, más összeköttetést keresett az általa megbízhatatlannak tartott Léderer helyett, október 2-án írt levelében tájékoztatta, nem szükséges a továbbiakban újságokat küldenie, amit addig csupán öt alkalommal tett meg.²⁷ Gyakorlatilag négy-öt év leforgása alatt, a Habsburg-berendezkedéssel párhuzamosan kiépített egy több társadalmi rétegbe ágyazott,

²⁴ BML I. 261. sz., 405–406.; 262. sz., 406–408.; 409. sz., 579–580.; BML II. 531. sz., 946–947.; 534. sz., 951–952.; 536. sz., 953–954.

²⁵ BML I. 268. sz., 416–417.

²⁶ BML I. 297. sz., 450–451.; BML II. 442. sz., 830–831.; 492. sz., 900–901.

²⁷ BML I. 272. sz., 421–422.; 280. sz., 430–431.; 286. sz., 438–439.; 288. sz., 439–440.

olajozottan és állandóan üzemelő hírcsatornát, amely hatalmas segítségére volt diplomáciai lépéseinek tervezésekor.

Apafi Mihály, majd Teleki Mihály halála, Thököly Imre pillanatnyi sikerei kockázatos állapotokat teremtettek Erdélyben. Bethlen 1687-ben a *Moribunda Transylvania* című memoriáléjában fejtette ki nézeteit a fejedelemség önállóságának védelmében. Itt fogalmazta meg először egy olyan okirat szükségességét, amely az erdélyi szuverenitást, a hagyományosan védelmezett vallásszabadságot, amely biztosítja a korábban érvényes jogrend fennmaradását. 1690-ben Bécsbe utazott, hogy Lipót császárnál kieszközölje a *Diploma Leopoldinumot*. Kiterjedt kapcsolatrendszere lehetővé tette, hogy Scherfenberg császári tábornok, Caraffa generális és Kinsky, külpolitikáért felelős titkos tanácsos egyaránt segítsék munkáját.²⁸ Az irat egyben Bethlen sikeres kísérlete a fejedelemség államiságának megőrzésére, meghatározta a Habsburg-fennhatóság alatt álló közigazgatás további működését, Erdély Habsburg Birodalomba tagozódásának alapidokumentumává vált. II. Apafi Mihály, a fiatal fejedelem a diplomában foglaltakkal ellentétben nem gyakorolhatta a továbbiakban hatalmát, az ország ügyeinek igazgatásával az eredetileg ideiglenesnek szánt *gubernium* foglalkozott. Erdély első kormányzója, gubernátora Bánffy György, Bethlen politikai ellenfele lett.

4. A kancellária élén – a kapcsolati háló korlátai

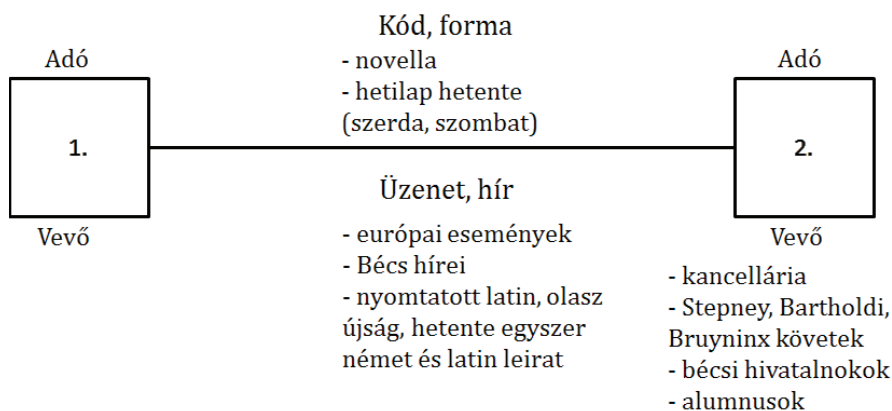
Bethlen Miklós a rangban a gubernátor után következő kancellári pozíciót kapta meg, az ő feladata volt a kapcsolat fenntartása a császár és a főkormányzók között, valamint a *guberniumi* ügyvitel működtetése is. Igyekezett a kancellária bécsi intézményét újabb hírcsatornaként felhasználni, a rendszeresen érkező jelentések mellé a bécsi újságokat is elkérte. Kapcsolatrendszere megújításánál követte a korabeli trendeket, hiszen az újságok ekkorra nemcsak Bécsben, hanem egész Európában kezdték felváltani a költséges fenntartású hagyományos informatori hálózatokat. Modern szemléletét jelzi a már említett pamfletgyűjtői tevékenysége, amelyet ebben az időszakban is folytatott, valószínűleg továbbra is hozzájutott Erdélyben nem ismert kiadványokhoz.²⁹ Hetente kétszer, szerdán és szombaton kellene érkeznie a postának novellákkal és újságokkal, amelyekből nyomtatott latint, olaszt és

²⁸ Bethlen nagy hangsúlyt fektetett az udvari körök kiismerésére és megnyerésére, mind a Kinsky-, mind a Stratmann-pártot megszólította, akárcsak az angol, holland és brandenburgi diplomatákat. BMÖ I. 403–406.

²⁹ G. Etényi Nóra: Európai nyilvánosság és magyar politika. In: Hatalom és kultúra I. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä 2001. augusztus 6–10.) előadásai. Szerk. Jankovics József – Nyerges Judit. Budapest, 2004. 37.

hetente egyszer írott latint, egyszer írott németet kézbesítettek. Viszonzásul beszámolt az erdélyi ügyekről, például a később Szász János elleni vádként felhozott Kolozsvári Dávid esetéről.³⁰

A kancelláriával való levelezésében gyakran tesz panaszt elkallódó, a posta rossz szervezéséből adódóan elvesző üzenetekre. 1697-ben több levelet is írt Bánffy Györgynek és Naláczai Istvánnak, amelyekben kritizálta az erdélyi levelezési rendszer működését. Bánffynak hatékonyabb irányítási rendszer felállítására tett javaslatot, úgy vélte, a jelenlegi felosztás egyszerűen nem teszi lehetővé Erdély hatékony irányítását. Abbéli gyanúját is megfogalmazta, nem alaptalanul, hogy szándékosan alakították úgy a híráramoltatást, hogy abból Bethlen kiszoruljon, az általa javasoltak értelmében természetesen központi szerepet szánt magának.³¹ A nehézségek ellenére továbbra is több informátora működött Erdélyen belül is, egy szintén 1697-es levél bizonyítja, hogy Keresztesi Sámuel *guberniumi* tanácsossal, országelnökkel is cseréltek híreket.³² A máramarosi vármegyével folytatott levelezése szintén tartalmaz híreket, a román püspök, a vármegye igazgatása részéről érkeztek belügyekre vonatkozó, gazdasági tárgyú, esetleg a „tolvajok”, bujdosók, Rákóczi-hívek mozgásaira vonatkozó információk.³³ I. Józsefnek 1708-ban kelt levelében úgy fogalmaz, kezében volt „Huszt vára, Máramaros főispánsága, jelentős birtokok ugyanott és Szatmárban, Beregben, Ugocsában, szolgák, barátok, rokonok, készségesen megnyílt volna előttem Oláhország is régi barátaim révén.”³⁴

4. ábra: A kancellári kommunikáció modellje

³⁰ BML I. 333. sz., 485.; 366. sz., 529–530.

³¹ BML I. 391. sz., 561.; 392. sz., 562–563.; 393. sz., 563–564.

³² BML I. 404. sz., 573–575.

³³ BML I. 410. sz., 580–581.; BML II. 526. sz., 939–940.; 529. sz., 944–945.

³⁴ BMÖ II. 20, 33.

Hosszú távon Bethlen sikeres vállalkozása arra, hogy Erdély talán legtájékozottabb politikusává váljon, a fejedelemségre nézve eredménytelenül végződött. A *Diploma* engedményeinek lassú visszavétele, a hatalmi politika fokozatosan, de visszafordíthatatlanul történő érvényesítése kiábrándítóan hatott rá, Bécs közönye lassan ráébredtette, mégsem olyan könnyű kiismereni az udvari széljárást. Az 1695-ös és 1697-es bécsi követjárások kevés eredménnyel jártak, rontották az erdélyi belügyekről alkotott képet a bécsi diplomaták közt, a karlócai béke után, 1699 szeptemberében kiadott *Katolikus pót-diploma* pedig tovább távolította egymástól a bevett vallások képviselőit. A főurak azon igyekeztek, hogy megőrizzék vagyonukat, vezető pozícióikat, saját érdekeik biztosításáért képesek voltak feláldozni még a *Diplomában* leírt törvényes kereteket is, ez alól sajnos Bethlen sem volt kivétel, aki a tordai malom körüli huzavonával lazította a *Diploma Leopoldinum* szilárdságát.³⁵ Ezzel szöges ellentétben áll az az élénk szellemi közeg, amelyet Bethlen Miklós a már megfigyelt tudatossággal igyekezett fenntartani, építeni.

Fontos, de itt terjedelmi okokból csak vázlatosan megválaszolható kérdés, hogy mi az oka annak, hogy a mindvégig hasznos információforrásnak bizonyuló levelezési hálózat előnyeit egyre kevésbé hatékonyan tudja csak kihasználni az idős kancellár. Első ránézésre paradoxnak tűnhet, hogy a látszólag egyre befolyásosabbá váló Bethlen hogyan veszíti el politikai éleslátását és mozgásterét, és a *Diploma* szellemisége miként halványul el mindinkább a belpolitikai, gazdasági ellentétek, a Habsburg-fellépés és a *Columba Noe* röpirat kudarcos terjesztése közepette. Mindamellet, hogy a felsorolt körülmények némelyike bizonyára döntően és hátrányosan befolyásolta Bethlen Miklós döntéseit, a kommunikációs hálózat perspektívájából néhány újabb, a fenti tényezők mögött meghúzódó indikátor is felfedhető.

Elsőként Bethlen hálózatának eddig nem tárgyalt tulajdonságára, a több-rétegűsége kell utalni. A kiépítésétől kezdve fokozatosan bővülő, megújuló hálózat valójában nem írható le csupán egyféle típusú kapcsolatot tartalmazó kapcsolatrendszerként. Tartalmazta Bethlen kereskedelmi–gazdasági, személyes, rokoni-baráti, politikai és diplomáciai, valamint a vallás és kultúra szempontjából lényeges kapcsolatait is. Egy Bethlennel kapcsolatban álló személy egyszerre egy időben több hálózat részeként is megnevezhető

³⁵ *Bethlen Miklós*: Olajágot viselő Noé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készítettett korsó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy-Britannia királynéjának és az több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattatik Fridericus Gotefridus által. Hágában, Theophilus Philadelphus betűivel, a kígyó czimere alatt, anno pacis mundi MDCCIV. In: Magyar gondolkodók, 17. század. Válogatta, a jegyzeteket készítette: Tarnóc Mihály. Budapest, 1979. 283–285.

volt, amely hosszú távon eltérő érdekek ütközéséhez, különféle logika nyomán felálló struktúrák sűrűlédásához vezetett. A gazdasági és politikai szféra egymásra torlódása csak egyike azoknak a problémáknak, amik a hálózat növekedése során ezen a téren jelentkeznek. Ezeknek az egymásra rétegzett hálózatoknak a feltárása egy másik tanulmány feladata kell legyen, akárcsak Bethlennek a hálózat működtetése során betöltött szerepére való reflexió.

Az általam eddig megismert és feltárt források alapján a bethleni kapcsolati háló a csillaghálózatok kategóriájába sorolható. A levelezési rendszer középpontjában elhelyezkedő Bethlen Miklós magához irányította partnerei információit, és igyekezett arra törekedni, hogy a hálózat többi szereplője is rajta keresztül érje el egymást, igyekezett tehát egymással más formában nem érintkező csoportokat összekötve befolyást szerezni. Miközben egy ilyen struktúra kétségtelenül szilárdította Bethlen pozícióját, egyszersmind nagyon törekennyé tette magát a hálózatot, hiszen a központi személy akadályoztatása esetén igen nehézé válhatott a kommunikáció fenntartása. További vizsgálandó szempont, hogy az általa összekötött csoportok belső és egymás közötti hálózatossága mennyiben módosíthatja a maga Bethlen által is erősített, megfogalmazott hídszerepet. Felvetődik a kérdés, hogy az erdélyi-európai kapcsolatok sűrűsödése gyengíti-e Bethlen pozícióját, miközben a hálózatot erősítheti, így nehezítve egy sikeres adaptációs stratégia kidolgozását.

Hipotetikusan megfogalmazható, hogy miközben Bethlen Miklós állandóan arra törekedett, hogy kapcsolatai egy kézben fussanak össze, ezáltal szándéka ellenére folyamatosan gyengítette kommunikációs hálózatát, és egyben annak adaptációs lehetőségeit is az Erdély önállóságát is fenyegető külső hatásokkal szemben. Mindaddig, amíg meg tudta őrizni a kontrollt a rendszer fölött, képes volt rá, hogy előnyére fordítsa azt, a folyamatosan ütköző csoportérdekek metszéspontjaiban fejlődő konfliktusok viszont elhomályosították ítélőképességét és felőrölték teljesítőképeségét.

Az 1704 utáni időszak adaléka, hogy a hálózat részben képes túlélni Bethlen hamisan költött halálhírét és házi őrizetét is, és a kapcsolatok egy része Bethlen 1716-ban bekövetkező haláláig elérhető marad, családjával, a fiatal erdélyi politikai elittel, európai peregrinusokkal is levelezett, találkozott.³⁶ A bethleni kapcsolati háló komplex rétegzettségének, dinamikájának és túlélőképességének feltárása ugyanakkor egy újabb tanulmány feladata.

³⁶ „A lázadók kivonultak Nagyszebenből, és Rabutin megtámadta, s megverte őket, és igen elkeseredtek, mert [Rabutin] fejét vétette Bethlen erdélyi kancellárnak, az okból, hogy Rákóczi pártján áll.” Jóllehet a kiadvány nem megy tovább az 1706-os esztendő eseményeinél, a megjelenés ideje 1718, ami Bethlen tényleges halálának időpontján is túlra esik. *Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger. Theatri Europaei Siebenzehender Theil Oder Außführlich fortgeführte Friedens- und Kriegs-Beschreibung ... vom 1704ten Jahr, biß Ausgangs 1706ten...* Carl Gustav, Merians seel. Erben; Franckfurt am Mayn; Anton Heinscheit; 1718. In: *Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Kiad. Kincses Katalin Mária.* Ford. Tuza Csilla. Budapest, 2013. 88, 312.

„AZ CSÁSZÁR CAPELLÁJÁVAL MISÉT MONDÓ, BITANG ÖRMÉNY PÜSPÖK”

GRÓF BETHLEN MIKLÓS KANCELLÁR ÉS AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK

NAGY KORNÉL

A kiváló Erdély-kutató, Trócsányi Zsolt (1926–1987) 1983-ban Jerevánban hosszú tanulmányt jelentetett meg örmény nyelven az erdélyi örmények jogállásáról a Gubernium időszakára vonatkozóan (1690–1848). Ebben Trócsányi leírta, hogy az erdélyi örmények katolikus hitű püspöke, Oxendio (Step'anean) Virziresco (1654–1715) az 1690-es években az Arsinije Černojević (1633–1706), ipeki (Peć) pátriárka vezette szerbekhez hasonlóan különleges státust szeretett volna elérni az örményei számára az erdélyi hatóságoknál. Ezen túlmenően a püspök arra is törekedett, hogy az örményeket önálló nemzetként (*natio*), unitus hitüket pedig bevett vallásként (*religio recepta*) ismerjék el Erdélyben. Oxendio püspök szándékát azonban maga gróf Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár akadályozta meg.¹ Ugyanakkor Trócsányi Zsolt nevezett tanulmányában e megállapításainak forrásait sajnos nem nevezte, nem jelölte meg.

Ezzel szemben Bethlen Miklós *Önéletírásában* az erdélyi örményekre vonatkozóan a következő sorokat olvashatjuk:

„Juta az alkalmatossággal eszembe in anno 1692 az örmény püspök Oxendiu Verzirescussal is mint jártam volt. Ez az ember valóságos és apertus romanocatholicus ember volt. Bécsben a császár² capellájával is szolgáltatt misét.³ Ez az örményeket erővel akarja vala páplistává tenni; a Guber-

¹ Trócsányi Zsolt cikkének magyar nyelvű változata sajnos mind a mai napig nem jelent meg, csak kéziratban lehet fel az MTA BTK TTI kéziratárában. *Zolt Tročani*: Transilvaniayi hayeri irawakan kac'ut'yunë Leopoldyan hrovartaki *šrjanum* (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában, 1690–1848]. In: Hay-hungarakan patmakan ew mšakuyt'ayin kaperi patmut'yunic' [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Vladimir Barxudaryan – Antal Vjoroš. Erewan, 1983. 171–173. Jelen közleményben szereplő örmény nevek és fogalmak esetében a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (AIEA = Association Internationale des Études Arméniennes) által előírányzott tudományos átírási szabályzat szerint jártunk el.

² I. Lipót (1657–1705) császár és király.

³ Bethlen itt Oxendio püspök 1696-ban Bécsben tett látogatására utalt. Ekkor találkozott Andrea Santacroce (1656–1712) bécsi (korábbi varsói) apostoli nunciussal, Kollonich Lipót (1631–1707) esztergomi érsekkel, bíborossal, valamint I. Lipót (1657–1705) császárral és királlyal a szamosújvári uradalom adományozása kapcsán. Erről ld. APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma) SOCG (= Scritture Originali riferite

niumban sokat perlették; ott van a protocollumban; egyszer a püspök azt mondá: ő bizony nem bánja, ha mind törökök lesznek is, csak az őneki ígért 100 aranyat esztendőnként adják meg. [...] Én mondám egykor a tanácsban ország között csak ott az asztalnál: mit lebelgünk ezekkel a bitang emberekkel? Mondá Gyulafi László:⁴ Nem bitang a mi katholika religiónk. Én mondám: Nem a katholika religiót mondom én bitangnak, hanem az örményeket, a kik merő pestisei a hazának; jobb volna mind kiűzni idején. Ment a püspök Veteranihoz,⁵ panaszlott reám; ki is Absolontól⁶ izené nekem, hogy tegyek satisfactiót,⁷ [...] hogy ratione⁸ catholicae religionis traducált⁹ hamisan engemet.¹⁰

E bejegyzés szerint gróf Bethlen Miklós kancellár és az örmény unitus Oxendio Virziresco püspök között a kapcsolat nem volt kiegyensúlyozottnak mondható. Ezért rövid írásunkban e konfliktus hátterét fogjuk megvizsgálni. Ezen túlmenően arra is választ keresünk, hogy miért nevezte a püspököt nyíltan „apertus romanocatholicus”-nak Bethlen, illetve miért „perlette” őt pápista térítése miatt az erdélyi örmény közösség? Továbbá arról is szó lesz, hogy honnan vehette Trócsányi Zsolt a püspökről szóló értesüléseit, illetve van-e megállapításának igazság-, illetve valóságtartalma?

A közelmúlt kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy az erdélyi örmények 1668–1672 között két nagyobb hullámban menekültek be Lengyelországból és Moldvából Erdélybe.¹¹ I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem 1680–81-ben széles jogú kereskedelmi kiváltságokat és szabad letelepedést biztosított az örményeknek, továbbá garantálta számukra a szabad vallásgyakorlatot is.¹²

nelle Congregazioni Generali). Vol. 524. Fol. 363r, Fol. 366r.; APF SC (= Scritture Riferite nei Congressi) Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 434/r–v.; APF Lettere SC (= Lettere e Decreti della Sacra Congregazione). Vol. 85. Fol. 81r–v.; ASV (= Archivio Segreto Vaticano, Vatikánváros) ANV (= Archivio della Nunziatura in Vienna). Vol. 196. Fol. 151r.

⁴ Gyulaffy László (?–1699): a Gubernium tanácsnoka, katolikus főúr és az erdélyi katolikusok legfőbb szervezője, a Katolikus Státusznak a tagja.

⁵ Gróf Federico (Friedrich) Ambrosio Veterani di Urbino (1650–1695): itáliai (olasz) származású császári generális, Erdély katonai parancsnoka.

⁶ Absolon (Lilienberg) Dániel (1640–1701/1703): a bécsi udvar, korábban Thököly Imre (1657–1705) szolgálatában álló diplomata.

⁷ Bocsánatot, elégtételt.

⁸ Ok. Indok.

⁹ Gúnyolódott.

¹⁰ Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása*. Szerk. Szalay László. 2. kötet. Pest, 1860. 217.; BMM 882–883.

¹¹ NSA (= Nuncjatura stolicy Apostolskiej, Varsó) ANP (= Akty Nunciatury Polskiej w sprawie misji w Multanach i na Woloszczyźnie). Sygn. 7. Fol. 58r–58v.; ELTE EKK (Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest). Coll. Hev. (= Collectio Hevenesiana) Cod. 16. Pag. 32–33.; ELTE EKK Cod. 21. Pag. 81.; ELTE EKK G (= Res Transylvaniae). Vol. 522. Fol. 137r.

¹² Nagy Kornél: Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715). Budapest, 2012. 84.

Az erdélyi örmények a rekatolizáció szempontjából az 1670-es évek végén kerültek a Szentszék figyelmének homlokterébe. 1678–1683 között Francesco Martelli¹³ (1632–1717), valamint Opizio Pallavicini¹⁴ (1632–1700) varsói apostoli nunciusok, továbbá Francesco Giambattista Bonesana¹⁵ (1649–1709) CR¹⁶ theatinus (*kajetánus*) szerzetes, a lembergi Örmény Kollégium¹⁷ (*Collegium Armenum, Collegio Armeno, Dpratum Hayoc'*) prefektusa, valamint Deodatus Nersesowicz¹⁸ (1647–1709), Traianopolis in Rhodope címzetes püspöke, a

¹³ Francesco Martelli 1675–1680 között állt a varsói nunciátúra élén. 1675–1698 között a görögországi Corinthus címzetes érseke, majd 1698–1717 között Jeruzsálem címzetes latin pátriárkája. Martellit 1706-ban XI. Kelemen (1700–1721) pápa bíborossá kreálta. Róla ld. még: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. Ed. *Remigius Ritzler* OFM Conv. – *Pirminius Seffrin* OFM Conv. Patavii, 1952. 173. 220.

¹⁴ Opizio Pallavicini 1680–1688 között volt varsói apostoli nuncius. 1668–1689 között a kis-ázsiai Ephesus/Epheszosz címzetes érseke, 1686-ban bíborossá kreálta őt XI. Ince (1676–1689) pápa. 1689–1691 között Spoleto, majd 1691-től haláláig Osimo püspökségének az élén állt érseki rangban. Pallavicini nunciusról ld. még: Hierarchia Catholica, i. m. (13. j.) 107, 195, 362.

¹⁵ Francesco Giambattista Bonesana 1678–1691 között vezette prefektusként a lembergi Örmény Kollégiumot, az erdélyi és a lengyelországi örmény egyházi ügyek mellett nagyon fontos támogatója volt az erdélyi és a moldvai katolikus misszióknak is. Később Caiazzo (1691–1695), majd Como (1695–1709) püspöke lett. Személyéről ld. bővebben: Hierarchia Catholica, i. m. (13. j.) 134, 166.

¹⁶ A theatinus vagy kajetánus rend hivatalos rövidítése. Elnevezésük *Ordo Clericorum Regularum, vulgo Theatinorum*, vagy *Ordo Theatinorum*. (A rövidítésük CR). A rendet Thienei Szent Kajetán (*Gaetano dei Conti di Tiene*) (1480–1547) és Gian Pietro Caraffa (1476–1559), a későbbi IV. Pál pápa (1555–1559) alapították 1524-ben Rómában. A szerzetesrend VIII. Orbán (1623–1644) pápa utasítására az 1641. évtől a római Collegium Urbanum vezetését is ellátta. A theatinus rend elsősorban missziós és tanító rendként tevékenykedett. A rend képviselői legfőképpen a Közel-Keleten, Közép-Európában és a Kaukázusban végeztek jelentős hittérítői munkát. Nevüket Thienei Szent Kajetán (kajetánusok), valamint Chieti város latin neve (*Theatae/Theate*) után kapták, mert a rend alapításakor Gian Pietro Caraffa Chieti város püspöki hivatalát látta el. A szerzetesrend főtemploma, a Sant'Andrea della Valle bazilika Rómában található. Olaszul a szerzetesrend neve: *Chierici Regolari*. Erről ld. bővebben: *Herbert Vaughan*: The Life of St. Cajetan: Count of Tiene, Founder of the Theatines. London, 1888.; *Paul A. Kinkle*: The Theatines in the History of Catholic Reform Before the Establishment of Lutheranism. Washington D.C., 1941.

¹⁷ A szemináriumot az örmény nyelven kiválóan beszélő olasz Clemente Galano (1610–1666) CR theatinus szerzetes és misszionárius alapította a Szentszék hathatós támogatásával. Ő volt az intézmény első prefektusa 1664–1666 között, és egyúttal Galanót tartják a modern armenológia egyik atyának is. APF Congregazioni Particolari, Vol. 64. Fol. 41r–47v.; APF Congregazioni Particolari, Vol. 133. Fol. 270r–310v.; APF Collegio Armeno e Ruteno. Vol. 1. Fol. 176r–v.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei peasi limitrofi. Parte Terza 1686–1954. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 17. Historica 10.) 69–71, 74–78.; Clemente Galanóról ld. még: *Clemens Galanus*: Conciliatio Ecclesiae Armenae cum Romana. Vol. 1–2. Romae, 1661–1690.

¹⁸ Ez idő tájt a lembergi örmény unitus érsekséget a Szentszék döntése értelmében koadjutorként Deodatus Astuacatur (Bogdan) Nersesowicz, Traianopolis in Rhodope címzetes (*in partibus infidelium*) püspöke irányította, mert az akkor kiszemelt jelölt és későbbi érsek, Vardan Hunanean éppen ekkor a történeti Örményország területén tevékenykedett misszionáriusként, Epiphania címzetes püspökeként. Hierarchia Catholica, i. m. (13. j.) 243, 384.

lemergi örmény unitus érsekség ügyvivője (*coadiutor*) együttesen kezdeményezték a Szentszéknél az erdélyi örmények körében a katolikus missziókat.¹⁹

A szentszéki hatóságok csakhamar megtalálták az alkalmas személyt Oxendio Virziresco moldvai születésű örmény katolikus pap, a római Collegium Urbanum növendéke személyében.²⁰ Oxendio kiválasztása Róma szempontjából azért is bizonyult szerencsésnek és egyúttal ideálisnak, mert családja Moldvából menekült Erdélybe 1668-ban, jól ismerte a helyi viszonyokat, és folyékonyan, mondhatni anyanyelvi szinten beszélt, olvasott, illetve írt görög, kipcsak-török (tatár), latin, lengyel, magyar, német, örmény és román nyelven.²¹

A papot 1685-ben delegálta a Szentszék missziókat koordináló szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja²² (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) Erdélybe.²³ Oxendio Virziresco a kezdeti nehézségek ellenére sikeresen teljesítette a küldetését.²⁴ Az 1688. évre meg tudta nyerni az erdélyi örmény közösséget a vallási uniónak.²⁵ Sőt 1689 februárjában népes örmény delegáció érkezett Erdélyből Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Vardan Hunanean (1644–1715) lemergi örmény unitus érsek, illetve Giacomo Cantelmi (1645–1702) varsói nuncius kezébe letette a katolikus hitvallást, és kimondta ünnepélyesen az örmények egyházi unióját.²⁶ Ezt az aktust a Propaganda Fide 1689. április 8-án megtartott általános ülése is szentesítette.²⁷ Azaz az erdélyi örmények már a *Diploma Leopoldinum* 1691. évi kihirdetése előtt hivatalosan is katolikusoknak minősültek. Ugyanakkor a vallási egyesülés csak a római pápa főségének a kimondására szorítkozott, és rengeteg, az

¹⁹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380v–381r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r–156v, Fol. 265r–267v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r–127v, Fol. 134r–135v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.

²⁰ ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.

²¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r.; ELTE EKK Coll. Hev. 15. Pag. 250.; *Petrowicz*: i. m. (17. j.) 86.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. Sajtó alá rendezte: Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 2) Budapest–Róma, 2005. 242.; *Kovács Bálint*: Az erdélyi örménykatolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. században. In: *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk. Őze Sándor – Kovács Bálint. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és Identitás) Piliscsaba, 2006. 56–58.

²² A nevezett papnevelő intézményt 1627-ben alapította VIII. Orbán (1623–1644) pápa *Immortalis Dei Filius...* kezdetű bullája alapján. Erről ld. röviden: *Nagy Kornél*: Az erdélyi örmények két örménynyelvű levele a Szentszékhez 1689-ből. *Lymbus*, 2014. *Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2015. 113.

²³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 419r, Fol. 434r–v, 435v, Fol. 462r–v, Fol. 465r, Fol. 488r, Fol. 490r, Fol. 498r–v.

²⁴ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r–469v.; *Kornél Nagy*: Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686? *Haigazian Armenological Review* 31 (2011) 427–442.

²⁵ ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77.

²⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13r–v, Fol. 69r–70v.

²⁷ APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r, Fol. 104r.

egyházi unió szemszögéből égetően fontos kérdés nem tisztázódott. Ez pedig idővel számos konfliktushoz vezetett az erdélyi örmény közösség körében.

Mindenesetre a Szentszék méltányolta Oxendio fáradozásait, és 1690. október 2-án VIII. Sándor (1689–1691) pápa az erdélyi örmények apostoli vikáriusává és címzetes püspökévé nevezte ki őt.²⁸ Az utóbbi évek kutatásai rámutattak arra is, hogy püspöki kinevezésében Giacomo Cantelmi és Andrea Santacroce (1656–1712) varsói nunciosok játszottak fontos szerepet: azaz meg tudták nyerni a Szentszék befolyásos bíborosait, hogy támogassák Oxendio jelöltségét.²⁹ Így őt 1691. július 30-án szentelték fel Lembergben, az érseki főszékesegyházban. Magát a szertartást Vardan Hunanean érsek és Andrea Santacroce nuncius együtt koncelebrálták latin, illetve örmény unicus rítusban.³⁰ Kinevezésekor azonban a Szentszék meghagyta a püspöknek, hogy neki nemcsak az erdélyi örmények, hanem a katolikus magyarok lelki gondozásával is törődnie kell, mert ekkor nem volt nyíltan kinevezett püspökük.³¹ Ezért Oxendio szerepe a katolikus egyház szempontjából jelentősen felértékelődött, hiszen nyíltan, és nem inkognitóban látta el főpapi hivatalát. Tulajdonképpen ezért nevezte őt Bethlen *Önéletírásában* „apertus romanocatholicus” püspöknek. Ezen túlmenően a püspök jó kapcsolatokat ápolt az Erdélyben „inkognitóban” működő jezsuitákkal, az erdélyi konventuális és obszerváns ferencesekkel, valamint Szebellébi (Zebellebi) Bertalannal (1631–1707), Erdély római katolikus vikáriusával, aki egyúttal Oxendiót fellettesének is elismerte.³²

Az erdélyi örmények vallási uniójából adódó értelmezési vizályok már rögtön Oxendio püspöki felszentelését követően kiobbantak. Lényegében az örmények formálisan, csak „elméletben” voltak Róma hívei. Gyakorlatban viszont nem, mert továbbra is a régi örmény keleti (azaz apostoli hitvallású) egyházi hagyományok szerint tartották meg az egyházi ünnepeiket, liturgiáik örmény nyelven folytak, és az eukharisziát (patarag) a saját régi szokásuk szerint, két szín alatt szolgáltatták ki.³³ Ezzel szemben Oxendio püspök római tanulmányaiból és neveltetéséből adódóan szigorúan latinista álláspontot képviselt: csak a latin rítust ismerte el helyesnek, és latin nyelvű misézésre kötelezte a papokat, akik viszont latinul nem is tudtak.³⁴ Ezért kifogásolta az örmények körében az általa szakadárnak és eretneknek tartott

²⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r–v.

²⁹ Nagy Kornél: Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből. *Történelmi Szemle* 53 (2011) 2. 294.

³⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146r–v.

³¹ Nagy Kornél: i. m. (12. j.) 141.

³² Érdekeség, hogy Oxendio még egyszerű misszionáriusként egy a Szentszékhez az 1687. évben elküldött levelében közvetlen felettesének nevezte meg Szebellébi vikáriust. APF Collegio Urbano. Vol. 3. Fol. 472r.

³³ APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r.

³⁴ APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r–98r.

szokások meglétét, továbbá helytelenítette, hogy a liturgiáik nem latinul, hanem örmény, azaz *grabar* nyelven folytak. Ezen kívül a püspököt zavarta az is, hogy az erdélyi örmény papok házasságban éltek, és ezt a római katolikus egyház hagyományaival összeegyeztethetetlennek vélte. Ezért a Propaganda Fidéhez fordult útmutatást kérve az ügyben. A missziós intézmény úgy reagált a püspök kérésére, hogy nem szükséges megfedni az örmény papokat, mert ők már a vallási unió megkötése előtt is házasságban éltek, így továbbra is nyugodtan szolgálhatják az egyházat. Ugyanakkor a Propaganda Fide figyelmeztette a püspököt, hogy amennyiben tovább erőlteti a latinista álláspontot, akkor a vallási unió könnyen zátonyra futhat Erdélyben.³⁵

Viszont 1692-ben az örmény közösség körében az elégedetlenség tovább nőtt. Egyrészt az örmények kifogásolták a püspök türelmetlen latinizációját, továbbá azt, hogy örmény létére az örmény egyházi hagyományok végleges eltörlésén munkálkodott. Másrészt az örmények azt is a saját bőrükön érezték, hogy az 1689. évi egyházi unió ellenére egyre elviselhetetlenebb adókkal sújtják őket Erdélyben, mint korábban, a vallási egyesülés előtt.³⁶ Ezért két örmény szerzetes, Vardan Potoczky (1639–1700) és Astuacatur Nigōšan (1632–1693) vardapetek³⁷ Besztercén, valamint a környező falvakban élő örmények körében a vallási unió elleni prédikálásokba kezdtek, amelyek sikeresnek is bizonyultak, mivel megtagadták unitus hitüket. Sőt sokan közülük a már említett Astuacatur Nigōšan vardapet vezetésével Moldvába telepedtek vissza, míg Vardan szerzetes továbbra is kitartott Besztercén, és hevesen ellenezte a püspök latinista egyházpolitikáját.³⁸ Oxendio a Propaganda Fidéhez, a bécsi udvarhoz, illetve a Guberniumhoz fordult a hittagadások ügyében, de egyik helyről sem kapott kielégítő választ. Róma túl messze volt, a bécsi udvart teljesen lekötötte a felszabadító háború, a Gubernium pedig nem vette komolyan a püspököt.

Oxendio ugyanakkor a Szentszékhez elküldött jelentésében nemcsak a hittagadó papokat, hanem felbujtóként név szerint gróf Bethlen Miklós kancellárt is megemlítette.³⁹ Meglátása szerint a kancellár az ő személye – mint a római katolikus egyház képviselője és egyúttal főpapja – ellen tevékenykedett. Azaz a kancellár lázította fel az örményeket ellene, azzal az ígérettel kecsegtette őket, hogy amennyiben visszamondják az 1689-ben kimondott vallási uniót, akkor kedvezőbb adókváltságokban részesülnek.⁴⁰

³⁵ APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide). Vol. 61. Fol. 84r–87v.

³⁶ APF SOCG Vol. 512. Fol. 181r.; APF Lettere SC. Vol. 82. Fol. 100v, Fol. 110v–111r.

³⁷ Vardapet: hittudós, tanító, tudós szerzetes a klasszikus és a modern örmény nyelvben.

³⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265r.

³⁹ ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.; PL (= Prímási Levéltár, Esztergom) AEV (= Archivum Ecclesiasticum Vetus) SPSZ (= Sub Primate Széchényi). No. 273/4.2.

⁴⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 219r–v.

Ugyanerről számolt be a Vizkeleti Zsigmond álnéven tevékenykedő Csete István (1648–1718) SJ erdélyi jezsuita páter Kollonich Lipóthoz, az akkori kalocsai érsekhez 1692 júliusában írott jelentésében is. E szerint az örmények többsége már nem híve a vallási egyesülésnek, és a hittagadásra sokakat maga a kancellár buzdított személyesen.⁴¹ Ezt az értesülést továbbá megerősítette jelentésében Rudolf Bzensky (1651–1715) SJ Erdélyben tevékenykedő cseh-morva jezsuita páter is.⁴²

Mindenesetre a püspök vizsgálóbizottság felállítása mellett kardoskodott a Guberniumnál. Gróf Bánffy György (1660–1708) kormányzó végül beadta a derekát, és engedett Oxendio kérésének, ám – a püspök nagy megdöbbenésére és egyszersmind felháborodására – Bethlen Miklóst kérte fel az ügy kivizsgálására.⁴³ A kancellár pedig Alvinczi Péter (1639–1701) ítélmesterre testálta át az ügyet, aki egy, a négy bevett felekezethez tartozó tizenkét tagú grémiumot állíttatott fel. A feladatuk az volt, hogy kivizsgálják, az erdélyi örmények unitusok-e, vagy sem.⁴⁴

A grémium azonban két, akkor Gyergyószentmiklóson tevékenykedő örmény unitus papot, Andrea Alaczo (1631–1698) és Yovhannēs Naxsunt kérte fel, hogy készítse el román, illetve örmény nyelven a jelentést az örmények egyházi szokásairól, amelyet latin nyelvre Lazar Budachowicz (1668–1721) örmény unitus pap, a lembergi Örmény Kollégium egykori növendéke fordított le.⁴⁵ Ennek fényében a grémium megállapította, hogy az erdélyi örmények mind egy szálig unitusok, és ezzel lezártnak tekintette ezt az ügyet. Azonban ez a jelentés nem felelt meg a valóságnak. Ugyanis Erdély-szerte egyedül a gyergyói örmény közösségek voltak ténylegesen katolikusok, míg a többi örmény közösség tagjai gyakorlatilag nem. Azaz nem véletlen, hogy gyergyói illetőségű örmény papok írták meg a jelentést, mert az tulajdonképpen a gyergyói, és nem a teljes erdélyi örmény közösség vallási helyzetére koncentrálódott. Oxendio még 1685-ben, egyszerű misszionáriusként Gyergyóban hittérítői tevékenységével tudta elérni azt, hogy az ottani örmények visszafordíthatatlanul katolikusokká váltak, és őket nem érintette semmilyen nemű szakadárság sem.⁴⁶ Míg azonban voltak olyan erdélyi települések, mint pl. Bátos, Csíkszépvíz vagy Petele, ahol Oxendio püspök 1685 óta soha

⁴¹ PL AEV SPSZ No. 273/2.

⁴² ELTE EKK G. Vol. 522. Fol. 173r–v.; Rudolf Bzensky SJ páter erdélyi örmény kapcsolatairól ld. *Molnár Antal*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. (TDI Könyvek 8) Budapest, 2009. 213–223.

⁴³ PL AEV SPSZ. No. 274/8.3.

⁴⁴ PL AEV SPSZ. No. 274/8.4.

⁴⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82r–83v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77.

⁴⁶ Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut' iwn kam Tarekank' ew Ekelec'akank' [Step'anos Rōšk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyve]. Ašx. Hamazasp Osekan. (Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library) Vienna, 1964. 185–186.

nem is térített, és az ott lakó örmények mind egy szálig keleti, azaz apostoli rítusú keresztények voltak.⁴⁷ A besztercei közösség tagjai viszont megosztottak voltak felekezetiileg: sokan közülük 1692-re megtagadták a vallási uniót, de szép számmal akadtak közöttük ingadozó hitűek is.⁴⁸

Ismereteink szerint Bethlen Miklós nem is tagadta, hogy aposztáziára, azaz hittagadásra bírta rá az örményeket. A kancellár mindvégig nyíltan támogatta a nevezett besztercei Vardan vardapetet és követőit,⁴⁹ sőt, ő járta ki II. Apafi Mihálynál (1672–1713), Erdély választott fejedelménél, hogy Besztercéről telepítsen át hatvan keleti hitvallású örmény családot Ebesfalvára Vardan vardapet vezetésével.⁵⁰ A fejedelem még ugyanebben az évben eleget is tett ennek, és lényegében ezzel alakult meg a híres ebesfalvi (vagy későbbi nevén: az erzsébetvárosi) örmény kolónia. A kancellár és fejedelem ezeknek az örményeknek jelentős gazdasági és jogi kiváltságokat biztosított, továbbá garantálták, hogy az ebesfalvi örmények szabadon és egyúttal zavartalanul gyakorolhatják őseik keresztény hitét. Ez ellen pedig Oxendio püspök tehetetlennek bizonyult.⁵¹

Fel kell tennünk a kérdést, hogy miért volt ellenlábasa Bethlen az örmény püspöknek? Véleményünk szerint Oxendiót a kancellár közvetlenül nemcsak a Szentszék, hanem a bécsi udvar, illetve Kollonich Lipót emberének tartotta, aki örmény léteire következetesen és nyíltan képviselte a katolicizmust Erdélyben a 17–18. század fordulóján. Sőt, az erdélyi protestánsok számára is veszélyesnek ítélte a püspököt, mert 1692-től fogva Oxendio mellszélességgel támogatta a jezsuitákat az erdélyi románokkal történő tárgyalásában, amely a későbbi, az 1697. évi gyulafehérvári vallási unióban öltött testet. Kevésbé köztudott, hogy az örmény püspök román nyelvtudása miatt közvetített az erdélyi jezsuiták és Szerémi Teofil (?–1697) és Anghel Atanáz (?–1713) ortodox püspök között. Ez pedig a protestánsok kárára bontotta volna meg a hosszú ideje kialakult kényes konfesszionális egyensúlyt Erdélyben. Ezért a kancellár mindent megtett annak érdekében, hogy a püspök befolyását háttérbe szorítsa.⁵²

⁴⁷ APF Acta SC. Vol. 64. Fol. 21v–22r, Fol. 135r–137v.; APF SOCG. Vol. 517. Fol. 102r–v, Fol. 103r.; Minas Bžškeanc': Čanap'arhordut' iwn i Lehastan [Lengyelországi utazás]. Venetik, 1830. 201.

⁴⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 368r–v.

⁴⁹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 267r–268v.

⁵⁰ APF Acta SC Vol. 65. Fol. 263r–266v.; APF SOCG Vol. 514. Fol. 495r–496v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 233r, Fol. 263r, Fol. 266r, Fol. 287r–v, Fol. 325r–v.

⁵¹ Erről ld. bővebben: Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio*) Történelmi Szemle 50 (2008). 2. 251–285.; Uő: The Document *Fidelis relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania. (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania) Haigazian Armenological Review 30 (2010) 379–394.

⁵² APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 233r–v.; ELTE EKK Coll. Hev. 24. Pag. 219.

Végezetül fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy Bethlen miért írta Oxendióval kapcsolatban, hogy az „őneki ígért 100 aranyat esztendőnként adják meg”? Ennek okai a püspök kinevezésében keresendők. Ugyanis 1690-ben a Propaganda Fide Oxendio püspöki hivatalának a lelegején évi 100 scudo fizetséget állapított meg,⁵³ ezt az apanázst azonban mindig nagy késésekkel küldte meg. A püspöknek ebben az időszakban komoly anyagi gondjai akadtak, és több ízben kért pénzügyi segítyt a Guberniumtól, ahol – elmondása szerint – szóra sem méltatták.⁵⁴ A püspök továbbá beszámolt arról is, hogy különösen Bethlen Miklós viselkedett vele lekezelően: erőszakos koldusnak és rongyos, csavargó püspöknek nevezve őt.⁵⁵ Más szóval: pénzbeli segítyre nem számíthatott az erdélyi hatóságok részéről. Mégis többször előfordult, hogy haláláig gróf Federico Ambrosio Veterani di Urbino, Erdély katonai parancsnoka, vagy Andrea Santacroce⁵⁶ varsói, illetve Sebastiano Antonio Tanara⁵⁷ (1650–1726) bécsi apostoli nunciusok segítették ki a püspököt saját költségükön.⁵⁸

Összefoglalva: ki kell mondanunk, hogy Trócsányi Zsolt, minden tudományos érdeme ellenére, hibás adatot közölt tanulmányában. Ugyanis szinte szó szerint átvette Bárány Lukácsnak, a szamosújvári örmény katolikus plébánosnak az Oxendio püspök életrajzáról szóló, az 1888. évben megjelent cikkében leírtakat. Bárány számos mítosszal ékesítette fel a püspök életét, amellyel hosszú esztendőkön át sikeresen félrevezette a tudomány művelőit, és csak az utóbbi évek kutatásai tisztázták mindezt megnyugtatóan.⁵⁹

Trócsányi Zsolt megállapítását lényegében maga a püspök cáfolta meg jelentéseiben, de Bethlen Miklósnál sem találtunk adatokat erről. Mint tudjuk, Oxendio közvetlenül a Szentszék embere volt. Következésképp az 1685–1715 között végzett misszionáriusi és püspöki tevékenységéről mindvégig rész-

⁵³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 215r–v.

⁵⁴ APF CP Vol. 29. Fol. 617r–v.

⁵⁵ APF SOCG Vol. 520. Fol. 286r.–287v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 268r.–v.

⁵⁶ Andrea Santacroce 1690–1696 között volt varsói apostoli nuncius, miközben Seleucia in Isauria címzetes érseke volt 1689–1700 között, majd 1696–1700 a bécsi nunciatura élén állt. 1699-ben XII. Ince (1691–1700) pápa bíborossá kreálta. 1700-tól 1712-ben bekövetkezett haláláig Viterbo (*Viterbo e Tuscania*) egyházmegye püspökségének élén állt, de érseki rangban. *Hierarchia Catholica*, i. m. (13. j.) 352, 417; erről ld. még bővebben: *Nagy Kornél*: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza. *Erdélyi Múzeum* 59 (2017) 1. 102–117.

⁵⁷ Tanara Damaszkusz címzetes érseke volt. 1692–1696 között volt bécsi apostoli nuncius. 1695-ben XII. Ince (1691–1700) pápa bíborossá kreálta. Ld. *Hierarchia Catholica*, i. m. (13. j.) 180.

⁵⁸ APF Acta SC Vol. 64. Fol. 21r–22v.; APF SOCG Vol. 515. Fol. 87r, Fol. 88r, Fol. 89r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 320r–v, Fol. 323r, Fol. 325r.; APF Lettere SC Vol. 82. Fol. 24v–25r.

⁵⁹ *Bárány Lukács*: *Verziurescul Auxendius I. Arménia* 4 (1888). 3. 65–71.; Ugyanakkor Bárány Lukácsy Kristóf (1804–1879) ugyancsak szamosújvári örmény katolikus plébános munkájából vett át részeket. Erről ld. *Christophorus Lukácsy*: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 66–72.

letesen beszámolt előljárójának, a Propaganda Fidének. Sőt minden egyes lépéséről egyeztetett a nevezett missziós intézmény bíboros-prefektusával, Angelo Paluzzi Altieri Degli Albertonival (1623–1698) és titkárával, Odoardo Cybóval (1619–1705) egyaránt, ezt több száz irat támasztja alá.⁶⁰ Ezekben a dokumentumokban pedig nyoma sem volt annak, hogy Oxendio püspök a szerbek mintájára szeretett volna különleges státust biztosítani/kicsikarni az erdélyi örmények számára.

Annak a törekvésnek sincs nyoma a levelezésében, hogy az örményeket natióként és bevett felekezetként elismertesse az erdélyi hatóságoknál. Ezekről egy szót sem szólt írásában. A püspök kizárólag az erdélyi katolikus hívek lelki gondozására, az örmény vallási unió, illetve az örmény unitus egyház megszilárdítására törekedett, és ezekről mindig nyomatékosan be is számolt jelentéseiben. Valójában a püspöknek az örmény vallási unió kiteljesítésében és az erdélyi rekatolizációban volt konfliktusa a kancellárral. Bethlen tulajdonképpen *Önéletírásában* is ezt foglalta össze röviden az 1692. évre vonatkozóan. Ugyanakkor e konfliktus miatt, akarva-akaratlanul, Bethlen Miklós kancellárnak vitathatatlan érdemei voltak az ebesfalvi (vagy erzsébetvárosi) örmény közösség megalapításában.

Mindenesetre a püspöknek még éveket kellett várnia, hogy bevégezze az örmények egyházi unióját, és ezt csak akkor tudta igazán keresztülvinni, amikor Bethlen politikai befolyása inogni kezdett Erdélyben. A püspök élete végéig szinte mindig nagyon negatív hangnemben számolt be a kancellárról, sőt mindvégig – gróf Apor István (1638–1704) kincstartóval együtt – politikai ellenségének tartotta, aki állandóan gátolta őt erdélyi küldetése kiteljesítésében.⁶¹

⁶⁰ Oxendio Virziresco erdélyi működése (1685–1715) idején Altierin és Cybón kívül a Propaganda Fide bíboros prefektusai ifj. Carlo Barberini (1630–1704) és Giuseppe Sacripanti/Sacripante (1642–1727), míg a szentszéki missziós intézmény titkárai pedig Carlo Aogostino Fabroni (1642–1727) és Silvio De Cavalieri (1642–1717) voltak. Erről ld. bővebben: *Tóth István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók. Századok 138 (2004) 6. 843–892.*

⁶¹ *Nagy Kornél: Az Elia Mendrul-ügy. A beszercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). Századok 143 (2009) 4. 958–960.*

FEJEDELMI HALALI¹

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK VADÁSZATAI

SÁNTA ÁKOS

Szabó Péter emlékének

Köztudott, hogy Európa koronás főinek, fejedelmeinek és főurainak életében kiemelkedő szerepe volt a vadászatnak, s ez alól Erdély fejedelmei sem volt kivételek. Amint arra a vadászat szimbolikus felfogásának vizsgálata során már Szabó Péter is rámutatott, az erdélyi fejedelmek a feltárt források révén jól megismerhető vadászati kultúrát alakítottak ki maguk körül. Amíg a kora újkori Európában már sorra születtek vadászati kapcsolatos könyvek, addig a Magyar Királyságban, illetve az Erdélyi Fejedelemségben kifejezetten vadászattal foglalkozó könyv nem maradt fenn. Viszont ez nem jelenti azt, hogy egyes szerzők ne írtak volna a vadászatról, akár tudományos, akár művészi megközelítésben. Vadászattörténeti szempontból fontos forrásaink a naplók, önéletírások, udvari számadáskönyvek, melyekben lépten-nyomon vadászattal kapcsolatos bejegyzésekbe „ütközünk”. Ezekon kívül levelezésekben – még ha elszórtan is – találhatóak vadászat témájú utalások. A szépirodalomban szintén találunk a vadászatot érintő műveket – elsősorban verseket –, amelyek akár más témába beágyazva, akár önmagukban is a vadászatról szólnak. Ezen források alapján viszonylag jól rekonstruálható, hogyan vadásztak Erdély fejedelmei és főurai, továbbá milyen volt Erdély vadászati szempontból érdekesebb vadfaunája.

Már János Zsigmondról és Báthory Istvánról² és az őt követő Báthory-akról is ismert, hogy szerettek vadászni, viszont a legtöbb adat Erdély 17. századi fejedelmeiről maradt fenn. A későbbi fejedelem, Kemény János szerint Bethlen Gábor személyesen ugyan nem sokat vadászott, „esztendőben háromszor, négyszer ha kiment”,³ de második felesége, a fiatal Brandenburgi Katalin – más főnemesi asszonyokhoz hasonlóan – annál inkább hódolt

¹ „halali” (hallali): a vad elejtését és a vadászat végét jelző kürtszó. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/h-F2416/hallali-F2466/> Letöltés időpontja: 2018.02.19.

² *Pierre Lescapier* utazása Erdélyben 1574. Szerkesztette: Benda Kálmán – Tardy Lajos. Budapest, 1982. 76.

³ BMM 102.

a vadászat szenvedélyének.⁴ I. Rákóczi György fejedelem mesterien értett a vadászat minden módjához. Erről két év fennmaradt naplótöredékei, levelezése és Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* tanúskodik. Fiait, II. Rákóczi Györgyöt és Rákóczi Zsigmondot, valamint dédunokáját, II. Rákóczi Ferencet is jó vadásznak tartották.⁵ A vadászszenvedély I. Apafi Mihályból és Thököly Imréből sem hiányzott.⁶

A fejedelem vadászik

Történetírók munkái, Erdélyben járt utazók naplói, levelei a Kárpát-medence vadbőségéről számolnak be. A vadászati szempontból fontos vadfajokat egy 19. századi felosztás alapján három csoportra oszthatjuk: az elsőbe a nagyvadfajok – bölény, gímszarvas, vaddisznó és az őz – tartoznak, a másodikba a vadászati szempontból értékesebb apróvadfajok, mint például a nyúl, fácán, fűrj, fogoly, császármadár és a víziszárnyasok. Külön csoportot képeznek a ragadozók – medve, farkas, hiúz, róka – amelyekre, mind a nagy-, mind az apróvadfajok vadászatára jellemző módokkal is vadásztak.

A legtöbb vadászattal kapcsolatos forrás, I. Rákóczi György fejedelemhez köthető. A fejedelem, még ha nem is a mai értelemben, de „lőjegyzéket” is vezetett az általa elejtett vadfajokról. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* szerint ezek számát pontosan nyilvántartotta; „mindennapi vadászásban mennyi vadat veretne [...] egy arra rendeltetett inasának arra szorgalmatos gondot kell vala tartani, s naponként felírni”.⁷ Vadászatai során mai szemmel nézve – gyakran rövid idő alatt is – nagy mennyiségű vadat ejtettek el a fejedelem és puskásai. 1640. szeptember közepén Görgény környékén vadászott. Idősebb fiának írt levelében részletezi a másfél napi zsákmányt: „Nekünk is szép multságink vannak, mert tegnap is 5 medvét, 4 őzet, 2 farkast, 2 rókát, 1 erdeit ölettem mind puskásokkal; ma is ebédig 5 medvét, egy nagy erdei kant”.⁸ A fejedelem vadászat iránti odaadásáról, szenvedélyéről így ír Szalár-

⁴ *Don Diego de Estrada* visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára. In: Bethlen Gábor emlékezete. A szövegeket válogatta és szerkesztette, az előszót írta Makkai László. Budapest, 1980. 250–251.

⁵ II. Rákóczi Ferenc vadászatairól lásd: *Sánta Ákos: A vadászat szerepe és funkciói II. Rákóczi Ferenc életében.* In: Rákóczi és Kassa. Szerk. Halász Magdolna – Palencárné Csáji Ildikó. Sárospatak, 2016. 81–85.

⁶ Thököly Imréről lásd: *Sánta Ákos: Thököly gróf vadászik.* In: A Thököly nemzetség. Thököly Imre születésének 360. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete. Késmarki vár, 2017. szeptember 25–26. Szerk. Mgr. Erika Cintulová – Mgr. Marta Kučerova. Késmárk, 2018. 437–451.; uo. szlovák nyelven is, 453–470.

⁷ *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája.* Sajtó alá rendezte Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 283.

⁸ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek. 1640. szeptember 13. Görgény. *Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. 1632–1660.* Budapest, 1875. 75. A kora újkorban „erdei” alatt vaddisznót értettek.

di: „szörnyű vadász, és nyughatatlan serény ember volna, ha mikor valami kiváltképpen való okoktul meg nem gátoltatnék, egy háznál két hétnél tovább egy végben ritkán lakhatik vala, hanem egyik házátul másikhoz szerén szerte járván, valahol vadászásra alkalmas vadas helyek volnának, azokra valóban rátart vala, úgy hogy azok mellől vadászation el nem mehetne”.⁹ Az idézetből is jól látszik, hogy utazásai közben minden alkalmakat kihasználta, hogy az útjába eső vadászatra alkalmas területeken vonuljon át.¹⁰

Szalárdi a fejedelem több nagy és eredményes vadászatát örökítette meg, mint például a Szerdahely és Szászsebes közötti Sina havas erdősegeiben folyó vadászatot: „csak medvét egy napon huszonnégyet veretne; kik közül csak négy vagy öt lévén középszerű s nevedékenyek, mind hatalmas nagyok, öreg medvék voltak”.¹¹ A sok farkasról hírhedt Mezőségen, Novaj község környékén egy alkalommal „egy sűrű cserébül huszonötöt fogatott vala ki nagyokat, egy kurtával együtt, mely azon a vidéken igen híres volt, hogy sok károkat tenne, valamerre fordulna”.¹² Kevés adatunk van arra, hogy a trófea-gyűjtés, a teríték készítése és vad iránti tiszteletadás szokása mennyire volt elterjedt a korban, viszont az említett 25 farkas a mai terítékeket idéző módon lett kiállítva Szentpáli János novai házában ebédlőjében: „mind egy széltében hasokra alá, lábokat, farkokat elnyújtva, fogokat kivicsorítva, nyujtoztatva” lettek megmutatva a fejedelemasszonynak és az udvarnál akkor jelen lévő nemes asszonyoknak és uraknak.¹³

I. Apafi Mihály naplója már meglehetősen szűkszavú, ha a fejedelem mindennapi vadászati szokásait szeretnénk megismerni. Két év alatt, éves bontásban csak egy-egy nagyobb, Szamosújvár környéki vadászatot említ naplójában. 1669 augusztusában Szamosújvár tágabb környékén 8 nap alatt 148 őzet, 19 szarvast, és egy erdeit – ahogy a kora újkorban a vaddisznót nevezték – verettek fel kutyákkal. A következő év szeptemberében szintén Szamosújvár környékén 50 őz, 19 szarvas, 5 erdei, 2 farkas és egy medve került a gyakran megszakított vadászat „terítékére”. A zsákmány mai szemmel nézve itt is óriási volt. Vadászati szempontból Apafi különösen kedvelte Szamosújvár tágabb környezetét, ugyanis Újvárról kiindulva Dés, vagy akár Bonchida irá-

⁹ Szalárdi, i. m. (7. j.) 282.

¹⁰ Uo. Bevett szokás volt utazás közben vadászni. „Ment el az úr Jederre Orlai, Vér Mihály uramékkal és az asszonyokkal ő kegyelmékkal együtt. Útjokban vadásztanak is”. *Teleki Mihály* udvartartási naplója (1673–1681). Bevezető, jegyzetek és mutatók Fehér János. Kolozsvár, 2007. 101.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo. Érdekes az a vadászhiedelem is, amely szerint az elejtett szarvasok „szívekben való csontocskát, hogy annak a nagy betegség ellen nagy orvossága volna”, a fejedelem kiszedette, a vadkanok agyaraikat is „bekívánta”. Szalárdi, i. m. (7. j.) 283. Az ilyenfajta, szokássá vált hiedelmek tartósan tovább éltek. Ismert, hogy nagy vadászunk, Kittengerber Kálmán is gyűjtötte az oroszlánok úgynevezett „szerencsecsontját”.

nyába, I. Rákóczi Györgyhez hasonlóan, feltehetően menet közben is vadászott. A hó végi összesítésből – ma úgy mondanánk: „lőjegyzékből” –, több dologra is lehet következtetni. A vadfajok darabszámából és összetételéből, a terület vadfaunáján kívül az is látható, hogy meglehetősen jó volt a Szamosújvár körüli erdők vadeltartó képessége, valamint, hogy táplálkozásban, illetve az öltözködésben jobban hasznosítható vadfajok kerültek terítékre. Nem mellékesen a vadászati módra és a személyzetre is lehet következtetni. Ekkora zsákmány eléréséhez hálóval is be kellett keríteni a levadászandó területet, továbbá nagyszámú vadászszemélyzetnek vadászkutyaikkal kellett meghajtani az erdőket. Ebből következik, hogy Apafi fejedelem két említett vadászatán a terítékre került vadfajok jelentős hányada nem utazás közben rendezett hajtáson esett.

A társasági élet részeként a főurak gyakran vendégeskedtek egymásnál, a vadászat az ilyen alkalmak elengedhetetlen velejárója volt, csakúgy, mint az ezeket követő közös étkezések.¹⁴ Korabeli szakácskönyvek is tanúsítják, hogy a táplálkozásban jobban hasznosítható vadfajok – nyúl, őz és a különféle szárnyasok – jelentős szerepet játszottak egy főúr és udvari személyzete ételmezésében, a vad elkészítésének számtalan módját ismerték.¹⁵ Szokás volt, hogy gyümölcsöt, halat, vagy ha sikeres volt a vadászat, madarakat, nyulat, őzet, vagy nagyobb vadat is küldtek egymásnak ajándékba.¹⁶ I. Rákóczi György fejedelem gyakran küldött fiainak és távol lévő feleségének, Lorántffy Zsuzsannának is a zsákmányból: „Egy szarvast s egy gímet küldtem [...] Küldhetnék, édesem, egy nagy erdei kant (vadkan) is, de tudom, azt nem igen eszed.”¹⁷ Az asszony annak ellenére szép gesztusnak, törődésnek tartotta, hogy a lőtt vad a hosszú út alatt megromlott.¹⁸ Az ismert források alapján vegyük sorra, hogyan vadásztak Erdély fejedelmei és főurai.

¹⁴ I. Rákóczi György naplója. In: Erdélyi Múzeum 1900. 17. kötet. 8–9. Közli Koncz József. 467, 525–526.; I. Apafi Mihály és Teleki Mihály közös vadászata: „Eodem ment ki az úr ő kegyelme vadászni Urunkkal.” *Teleki*, i. m. (10. j.) 409.

¹⁵ *Bornemisza Anna* szakácskönyve 1680-ból. Szerk. Lakó Elemér – V. András János. Bukarest, 1983.; Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Szerkesztette: *Matolcsy Ildikó – Sebestyén Lajos – Szalay Károly – Király Erzsébet*. Budapest, 1981. Bővebben lásd: *Benda Borbála*: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. (Archivum Comitatus Castriferrei 6.) Szombathely, 2014.

¹⁶ „Én is Pálfítól szép fácánokat, narancsokat, citromot küldtem édesem.” I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. Várad, 1647. november 4. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 390. Az elejtett vadból küldeni bevett szokás volt: *Teleki*, i. m. (10. j.), 239, 244, de a birtok központokból is gyakran küldtek a főúr udvarába. Uo. 310; 392; 432.

¹⁷ I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. Segesvár, 1637. november 25. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 56.

¹⁸ Gyakran a meleg idő gátolta, hogy vadat küldjenek. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. Várad, 1640. szeptember 19. *Szilágyi*, i. m. (8. j.), 79.

Hajtás és kopózás

Európa más fejedelmi és főúri udvarokhoz hasonlóan, az Erdélyi Fejedelemségben is rendeztek nagyszabású udvari hajtásos vadászatokat. Viszont volt egy alapvető különbség. Erdélyben nem alakultak ki azok a szertartások, külsőségek, melyek a nyugati – német vagy francia – vadászatokat jellemezték. A hajtásos vadászat szórakozást, kikapcsolódást és mindemellett élelem-szerzést is jelentett egyszerre. Hatalmas szervezőmunkát igényelt akkor is, ha valamely követség tiszteletére vagy esküvőre érkező vendégek számára szervezték, és akkor is, ha a fejedelem szűkebb kíséretével saját szórakozásáért rendeztetett hajtást. Az erre alkalmas területeket – ahogy Szalárdi írta – „szörnyű erdők”-et kópókkal hajtatták meg. A kópók „három s négy nagy seregekkel egynéhány százan volnának”. Máskor hajtókkal vadászott: „Erdélyben, kétszáz, háromszáz parasztságot is, s többet is hajtani felvesznek, és az erdőket szélben vevén, iszonyú kiáltással úgy űzik, kergetik, hajtják vala a szegény különb-különb vadakat”. A biztosabb zsákmány elérése érdekében gyakran hálót is kifeszítettek, és a vadat ebbe hajtották bele, eközben fejedelem és puskásai „a vadak útját elállván és fákra felhágván, puskája kezében, szekerczéje is hol öve megett s hol különben környülette viselvén, lesi, lövöldözi vala az igen nagy medvéket, erdei disznókat, vadkanokat, hatalmas nagy szarvasokat, gímokat”.¹⁹ Ahogy az idézetből is jól látszik, a nagyvad fajokat, valamint ragadozókat – gímszarvas, vaddisznó, medve – leggyakrabban hajtásos vadászatok során ejtették el, amelyhez elsősorban kópókat használtak.

Kevés utalás található a forrásokban a nagy- és veszélyes vadfajokra használt másik vadászkutyról, a szelindekről. Annyi bizonyos, hogy ez a kutya sem volt a mai értelemben vett kialakult fajta.²⁰

A kópók a legősibb vadászkutyák.²¹ Feladatuk a vad megkeresése, fellelése, üldözése, a vadászok felé terelése. A „szimatra” hajtó kópók a nehezen

¹⁹ Szalárdi, i. m. (7. j.), 282. A „szarvas” a gímszarvas bikára, míg a „gím” elnevezés a gímszarvas tényleg vonatkozik.

²⁰ A szelindekek izmos, erős, rövidfejű és nagytestű kutyák voltak, amelyeket külön nem idomítottak, ösztönük szerint támadták a medvét és a vaddisznót. Legfőbb követelmény volt a legalább 80 cm-es magasság, széles mell, erős combok, valamint nagy agyartfogak, és mindezeknek megfelelő támadókedvvel kellett párosulnia. Torkuk védelme miatt, rendszerint széles, szegekkel kivert nyakörvet tettek rájuk. *Fodor Tamás*: A magyar vadászknológia múltjából. Erdészettörténeti Közlemények 1975. 8–10. 250. Barcsai Ákos fejedelem udvari ifjainak egyikének felügyeletére volt két szelindek bízva. MNL OL F12 Lymbus XVII. cs.

²¹ Az egyes területeken a korábbi évszázadok alatt kialakult és használt kópókból szolgáltak az utóbbi évszázadokban számos vadászkutyafajtát alapjául. A vérebekek, a vizslák és a tacskók ősei is kópók voltak. Ezek a kópók nem voltak egységes típusúak, tehát a mai értelemben vett fajtajelleggel bíró kutyák. Létüket a használhatóság szabta meg. *Fodor Tamás*: Egy majdnem elfelejtett kutya fajta: az erdélyi kópó. In: Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei V–VII. Budapest, 1972. 115.

járható erdős, hegyvidéki terep hajtókutyái voltak, mivel alkalmasak a legsűrűbb erdőségekben is felverni a vadat.²² A kopókkal való vadászat általánosan elterjedt, legősibb módja a gyalogvadászat volt. A kopózás alapja, hogy a vad rendszerint megszokott váltóin, illetve a völgy aljáról fel a hegyoldalnak próbálkozik kitérni az őt üldöző kutyák elől. A vadászoknak tudnia kellett, hogy hol kell a vadat elállni és ehhez a vadászhalóikat kifeszíteni, valamint hol kell a kopókat beengedni a sűrűbe. A megbeszélte jelre a füzérre fűzött kopókat elengedték a pecérek. A vadászat úgy zajlott, hogy az egyszerre elengedett kopók eleinte csendben keresték a vadat, majd csapásra találva sajátos csaholással jelezték. Két-három, esetleg négy kopó nagy összhangban dolgozott: futásuk csak a vad közelébe érve gyorsult fel. A vadat úgy hajtották, hogy az arra futott, ahol a vadász vagy vadászok várták. Ktartó munkával a vadász felé szorították a vadat, s közben figyelmét lekötve kifárasztották. Így könnyebben ejthette el az útját álló vadász vagy megfogta a vadászhaló. Ha a vadász elhibázta a lövést vagy nem futott bele a puskások vonala mögé kifeszített vadfogó hálóba, a kutyáknak az volt a feladata, hogy lefogják vagy visszatereljék, tehát újra „lövésre hozzák” a vadat.²³ A puska vadászatban való elterjedése előtt a kopók által körbefogott, vagyis „állóra csaholt” nagyvadat a gyakran, lovon érkező vadász szarvaskéssel vagy vadászlándzsával terítette le.²⁴ A kutyák által bekerített nagyvad, gyakran megpróbált kitérni szorongatott helyzetéből, és szembeállt a kopókkal. A küzdelem gyakran a kutyák számára is végzetes kimenetelűnek bizonyult.²⁵

Nem csak a kutyák számára bizonyult életveszélyesnek egy-egy a szorongatott helyzetéből menekülni próbáló nagyvaddal való közeli „találkozás”. I. Rákóczi György egyik emberét lovával együtt döntötte fel a támadó vadkan. A ló nem élte túl a vadkannal való ütközést.²⁶ A vaddisznó mellett a barnamedve jelentette a legnagyobb veszélyt a vadászokra és a hajtókra. „Egy puskásunkat, Bálint nevűt, kire legelsőbben ment volt az egyik medve, 3 fiával megbesbesítvén alája takarította volt; [...] az bal kezét s ajakát sértette

²² *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. Budapest, 1984. 304.; „ma az úrral [ti. Bethlen Sámuel] kimentünk vala lovon vadászni. Sok becsületes emberekkel együtt [...] Vízakna felé, egy szép sűrű cserébe, kopókat is vivén ki” – *Wesselényi István*: Sanyarú világ. Napló, 1703–1708. Szerk. Demény Lajos – Magyarai András. Bukarest, 1983. I. 221.

²³ A magyar kopó leírásához és a kopózás szakkifejezéseire lásd: *Hönig István*: Vadászati Múszótár. Budapest, 1889. 45–46.

²⁴ A szarvaskés vagy más néven „szarvasgyilok” kialakulásáról és történetéről bővebben: *Gerhard Seifer*: Der Hirschfänger. Schwabisch Hall, 1973.; *Martin Stiegler*: Europäische Hirschfänger. Berching, 1994.; *Temesváry Ferenc*: Vadászfegyverek. Budapest, 1992.

²⁵ „ma kimentünk vala vadászni az úrfival, Bethlen Györggyel, és igen sok disznóra akadván, [...] egy jó kopót erősen megvagdaltanak a kanok, egy kölyköt ismét ugyan le is vágtanak.” *Wesselényi*, i. m. (22. j.) 503–504.

²⁶ *I. Rákóczy György naplója*, i. m. (14. j.) 467.

meg”.²⁷ A medvét kopók által hajtatva leginkább ősszel, ritkábban tavasszal és nyáron (amikor a nőstény fias volt) vadászták. Megtörtént, hogy a téli álmat alvó medvét rejtett vackában vadászskutyákkal felkeresték, kiugratták vagy bent a vackában lötték le: „egy medvét találtunk (januárban, kiemelés: S. Á.) egy mag tölgyfa odvában, hát ugyan benne lövöldözvén, négy fiát is találtunk, kiknek szemek sem nyílt volt még ki”. Két nappal később hajtók találtak egy „fias” medvére, akkor a medvének sikerült elmenekülni, négy bocsát, Rákóczihoz vitték.²⁸

A hajtók számára járhatatlan, szakadékos, vízmosásos meredek hegyeket, bozótos sűrűségeket, illetve a kiterjedt erdőségeket is kopókkal vadászták le. Előfordult a havasi vadászatokon, hogy a kopók nagyon eltávolodtak a vadászoktól, és kürtszóra sem rétek vissza. Ezért a táborbontás után gyakran két őrt kellett hátrahagyni, hogy a korábbi táborhelyre visszatérő kutyákat össze tudják szedni, ennek ellenére sok kutya örökre elveszett a havasokon. Újfalvi Sándor írja, volt, hogy egy vadászatra kivitt 86 kopóból csak 52 tért haza, a többit nem látták viszont soha.²⁹ S, hogy a jó kopó mennyire volt „fogyóeszköz”, megerősíti Bethlen Gábor Cseffei Lászlónak³⁰ írt levele is, amelyben a fejedelem „az minémő kopói vadnak, Hűséged azok közül egy párt, szépeket, jókat és gyermekdedeket küldjön Hűséged mindjárást minékünk”, mivel, írja Bethlen: „az sok ide s tova való járásunkban vadászathoz való kopók elvesztenek és elfogytanak”.³¹ Bethlen nem tartott sok ebet, körülbelül ötven kopója volt, de azoknak is inkább Kemény – ekkor még fővadászmeister – vette hasznát „s gyönyörűségét”, mint a fejedelem, mivel Bethlen „esz-tendőben háromszor, négyyszer, ha kiment vadászni”.³²

Vadászháló

A kora újkorban a lőfegyverek hatásfoka még messze elmaradt a mai vadász-fegyverekétől, így a vadászat elsősorban a vad megfogására irányult. Ezért a puskások vonala mögött, a biztosabb zsákmány reményében vadfogó hálót is felállítottak. A hálóba gabalyodott nagyvadat már könnyebb volt „pus-

²⁷ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Görgény, 1640. szeptember 13. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 75.

²⁸ *I. Rákóczy György naplója*, i. m. (14. j.) 467.

²⁹ *Újfalvi Sándor*: Az erdélyi régibb és közeli vadászatok és vadak. Budapest, 1982. 54.

³⁰ Cseffei László Bethlen Gábor udvari hadnagya, majd közép-szolnoki főispán, az 1620-as évek második felében a fejedelem bizalmi embere volt.

³¹ Bizonyára szégyen lett volna Cseffei nézve, ha rossz kopókat küld, mivel a fejedelem levelében azt is megemlíti, hogy ha a kutyák „rosszak lesznek, czédulát ragasztunk az nyakokra és Hűségednek vissza küldjük”. Bethlen Gábor Cseffei Lászlóhoz. Gyulafehérvár, 1622. július 11. *Bethlen Gábor levelei*. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. Bukarest, 1980. 179.

³² BMM 102.

kavégre kapni”, vagy ha apróvadról volt szó, egyszerűen csak agyonütöni.³³ Mind nagyvadra, mind apróvadra, és a különböző madarak vadászatához is használtak vadászhalót.³⁴ Míg az utóbbira vékonyabb és apróbb szemű háló kellett, addig az előbbiekre, de főleg különböző nagyságú és erejű nagyvadhoz különböző anyagú és lyuknagyságú hálókat használtak. Rákóczi György írja idősebb fiának, hogy egyik alkalommal „egy igen nagy szép hiúz” került puskája elé. A fejedelem rá is lőtt, de nem találta el. A hiúznak duplán szerencséje volt, mert a fejedelem és puskásai mögé egy medvefogó háló volt kifeszítve és ki tudott bújni belőle, így a vadászok nem érték utol.³⁵ Nem járt ilyen jól az a természetes vadkan, akit éppen a medvefogó háló állított meg pár nappal később. A fejedelem meg is jegyezte, hogy ettől a példánytól ő még „soha nagyobbat” nem látott. Megadja a kan méreteit is: „hossza 10 arasz, magassága 5 ½ arasz”.³⁶ Látszik, hogy a kapitális példányokat gyakran le is mérték, vagy akár le is rajzoltatták.

Agarászat

A kopókon kívül a főúri udvarokban agarakat is tartottak. Az agarászat az egyik legrégebb kutyás vadászati mód, amely amellelt, hogy táplálékszerzési lehetőség volt, kedvelt vadászati mulatsággá vált. Testet és lelket gyönyörködtető szerepére, unitárius lelkész, Szentmártoni Bodó János sorait idézzük:

*„Im ha nyulat üzetsz, Róka fut elődben,
Ha eresztő-szijjon jó agar kezedben,
Gyönyörködhetel ott vadászó meződben,
Úgy tetszik, hogy ugyan meg újúlsz szivedben.”³⁷*

³³ „Mentünk Jakabfalvára ebédre, onnét mentünk ki vadászni és lőttünk hálóban 1 özet puskával”, *I. Rákóczi György naplója*, i. m. (14. j.) 467.

³⁴ *Temesváry*, i. m. (24. j.) 20. Pák Dienes alapvető munkájában a vadászathoz használt hálók típusait is felsorolja. Megemlíti a szarvas-, őz-, rókafogó lepedőt vagy terítőhálót, rókafogó (hálósák)-, rókafogó kerítő-, nyúl fogó-, nyúl fogó kettős-, nyúl fogó les-, fácánfogó sövényhálót és csapóhálót, fogolyháló-, csúcsos fogolyháló -, sövényháló fogolyra-, fedelesháló fogolyra, seregélyfogó- és a fűrjsháló és még hosszan sorolhatnánk a különböző hálótípusokat. Minden hálótípushoz gyakorlati tanácsokat ad. *Pák Dienes: Vadásztudomány. I–II.* Budapest, 1983. (Reprint) I. 49–76.; I. Rákóczi György az Oszmán Birodalomból rendelt hálókat, melyekért általában sólymokkal fizetett. *Temesváry*, i. m. (24. j.) 20.; lásd még: *Takáts Sándor: Rajzok a török világból.* III. Budapest, 1917. 45–46.

³⁵ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Románfalva, 1640. szeptember 7. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 71.

³⁶ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Görgény, 1640. szeptember 13. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 75. A 16. század elején a brassói számadáskönyv is említ medvefogó hálót. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* III. Kronstadt, 1896. 282.

³⁷ *Szentmártoni Bodó János: A nyúl éneke és a vadászás dítséretiről való ének.* [h. n.], 1714.

Radvánszky Béla kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. századi főúri udvarokban kétféle agarat tartottak. Az erősebb testű agárral a nagyvadfajokra agarásztak – őzre, vaddisznóra vagy akár szarvasra is eresztették, – míg a gyengébb, de gyorsabb agár feladata az apróvadfajok – a nyúl, és a róka – űzése volt.³⁸ Az agár a legkarcsúbb vadászkutya, amelyet sebessége (50–60 km/h) miatt használtak. A legtöbb kutyafajtától eltérően a vadászat során nem a szaglását, hanem látását használta. A nyílt területen megpillantott, menekülő vadat szemre űzték, sebes futással beérték, az apróvadat – nyulat – a gerincénél fogva megroppantották, míg a csülkös vadat, mint például az őzt, megfogták és lerántották, majd a lovon utánuk vágató vadászoknak átengedték a zsákmányt. Az agarakat párosával eresztették a menekülő vadra. Az agarászatot hálós vadászattal is kombinálták. Amint arra fentebb már utaltam, I. Rákóczi György naplóbejegyzései arról tanúskodnak, hogy leggyakrabban őzet, rókát és nyulat „fogatott” hálóban agaraival.³⁹ A haló használatával a vadnak semmi esélye sem maradt a menekülésre. Gyakran, főleg csülkös vadra a kopókat és az agarakat közösen használták: „kimentem újban vadásztatni a Morova felé [...] igen szíp multságom volt a nyulakkal és vaddisznókkal, kettőt az mezőre hajtván ki, az kopókkal, agarakkal s lovasokkal verettem el, harmadikat az erdőben lövéssel ejtettük el”.⁴⁰ Az erdőből a kopók által a nyílt mezőre kihajtott vadra bocsátották párban az agarakat. Gyenge szaglásuk miatt szimat után nem voltak képesek követni a vadat. Az agarászatnál a talaj minősége, a látási viszonyok, az időjárás valamint a prédának szánt vad fizikuma, egészségi állapota, az agár kondíciója együttesen befolyásolták a vadászat eredményességét.

Bethlen Gábor fejedelem két legkedvesebb agarát, Hókát és Kormost bízta a későbbi fejedelem Kemény János gondjaira. Volt, hogy egyszerre nyolc agár volt gondjaira bízva. Mindez Kemény szerint azért, „mivel tudta szegény fejedelem, hogy igen vadász ember az apám, s én is igen szerettem az ebeket”.⁴¹ A vadászkutyák között is létezett hierarchia. Volt, hogy a legjobb, legértékesebb agarakat székéren vitték a vadászatra, nehogy idő előtt elfáradjanak,

³⁸ Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. Budapest, 1986. I. 168. A nagyvadfajok agárral való fogásához lásd még Szilágyi, i. m. (8. j.). Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniae* című munkájában olvashatjuk, hogy voltak olyan példányok is – gazdájuk nagyobb büszkeségére – melyek nemcsak az apróvadat fogták el: „...az agarokban is az régi uraknak nagy gyönyörűségük volt, dicsekedvén egymásnak, kinek mint fogja az agara a szarvast, farkast, őzet, rókát, nyulat; sőt láttam olyan agarat – írja Apor, – az ki személye szerint elfogta az hiúzt”. Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása (1736)*. Budapest, 1987. 74.

³⁹ I. Rákóczy György naplója, i. m. (14. j.) 467. Thököly kölyökmedvét is fogatott agaraival: „szép multságom volt az medvékkel, egy öreg medvét három fiával veretvén el, egyiket agarakkal fogatván el, elevenen megmaradt”. Késmárki Thököly Imre naplója, 1693–1694. Közli Nagy Iván. Pest, 1863. *Monumenta Hungariae Historica Scriptorum* XV. 29. (A továbbiakban: MHHS XV.) 397.

⁴⁰ Thököly Imre naplója, i. m. (39. j.) 63., 1693. március 25-i naplófeljegyzése.

⁴¹ Kemény, i. m. (3. j.) 40.

míg a többi előre bocsájtották.⁴² Bethlen Gábor özvegyét megillető ingóságokról készült jegyzékben említenek egy szekeret, „kin az agarakat hordoztatta a fejedelemszony”.⁴³ Azt az agarat, amelyik egymagában is képes volt elfogni a mezei nyulat, „főagárnak”, „egyesfogónak” (szólóagár) nevezték. Az ilyen agár nagy értéket képviselt.⁴⁴ I. Rákóczi György agarairól 1644. január 23-án készült feljegyzés szerint egy közelgő „protokolláris” vadászatra 15 agár volt „beosztva” a fejedelem alá. A II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házasságkötésére érkezett, magasrangú vendégek – Radzivil herceg és a Kurlandi herceg – szórakoztatására rendezett vadászatán az említett vendégek részére külön 12–12 agár volt fenntartva. A jegyzékben az ebeken kívül, az agárhordozók neveit is feltüntették.⁴⁵

Solymászat

Az erdélyi fejedelmek különösen kedvelték a solymászatot, vagyis a ragadozó madarakkal való „mulatást”, amit nyílt terepen űztek. A „solymászat” elnevezése ugyan sólyomra, mint ragadozó madárra utal, de erre a célra használtak még héját, karvalyt és sast is.⁴⁶ Forrásaink leggyakrabban a karvalyt említik.⁴⁷ Gyakran megjelenik az ölyv vagy „ölyű” is, azonban ezzel a szóval nem az ölyvet jelölték, hanem a héját.⁴⁸ Ragadozó madárral való vadászathoz a madarak mellett kiegészítőül leginkább vizslákat használtak nyílt terepen. Az apróvad vadászatára jól használható kopókra a 17. században már megjelenik a vizsla elnevezés.⁴⁹ A kutya szimatra keresett, a vadászmadarak szemre, így jól kiegészítették egymást.

A ragadozó madárral történő vadászatnak két alapvető módját különböztetjük meg. Az első az „alacsonyryöptű solymászás”, amit leginkább héjával,

⁴² I. Rákóczi György Rákóczi Zsigmondnak. Barak, 1647. október 23. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 386.

⁴³ *Radvánszky*, i. m. (38. j.) 168. Brandenburgi Katalin mikor uralkodása végén elhagyta Erdélyt ingóságai, lovai és kocsi is odavesztek, ezek között volt agarak hordozására használt szekér is. *Jeney-Tóth Annamária*: „...Urunk udvarnépe”. Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debrecen, 2012. 186.

⁴⁴ *Krasznai Péter*: Az agarászat. Nimród Fórum, 1986. (április) 18.

⁴⁵ Erdemes néhány érdekesebb kutyanévet megemlíteni: „Havas, Pacsirta, Porhó, Dervis, Kormos, Csalfa”. I. Rákóczi György agarainak jegyzéke. Közli Beke Antal. Magyar Történelmi Társ., 1886. 206. Agárnevekre lásd: *Hönig*, i. m. (23. j.) 46.

⁴⁶ *Esterházy Pál*: Az vadászat, madarászat mulatságiról (1661). Online: <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/55Orlovsky/eszterhazy/vadaszat.html> (utolsó letöltés: 2018. 10. 23.); *Csőre Pál*: A solymászat története. Budapest, 1996. 7.

⁴⁷ *Teleki*, i. m. (10. j.) 135–136, 204, 270, 272.

⁴⁸ *Csőre*, i. m. (46. j.) 33.; *Teleki*, i. m. (10. j.) 270.

⁴⁹ Fűrjészeb = fűrjet álló kutya; fűrjet felkutató, észrevevő eb = vizsla – a vizslat, kutat szóból. *Fodor*, i. m. (20. j.) 249.

karvallyal vagy szirti sassal gyakoroltak. Amíg a vizsla a mezőn vagy a nádasban kereste a vadat, addig a ragadozómadár kézen ülve nyugodtan várt. Amint a vizsla vadat szimatolt és megmerevedett, tehát „vadat állott”, majd azt parancsszóra beugorva felzavarta, lehúzták a ragadozó madár fejéről (és szeméről) a sapkát és a madarat menekülő vad után „dobták”. Az pedig addig üzte, míg végül „levágta” a foglyot, fácánt vagy fürjet. Másféle szárnyasok, vízimadarak vagy futó vad, például nyúl után is bocsájtották e tollas ragadozókat. A kutyának nem volt szabad elhoznia a levágott vadat. A solymász odalovagolt, és jutalomfalatra „elcserélte” solymázmadárral a zsákmányt. A vadászmadarakat felváltva bocsájtották a préda után, s általában lovon követték őket.

A második mód a „magasröptű solymászás” volt. Ha ezt választották, a kézen ülő madár fejéről levették a sólyomsapkát, s fölengedték a magasba, hogy ott körözve keresse a felrebbenő zsákmányállatot. E vadászati mód első sorban fácán, fogoly, fürj és különböző vízimadarak esetében volt a legeredményesebb. Ilyenkor – az „alacsony röptű” módszerhez hasonlóan – a vizsla állta a vadat, azt parancsra felverte (vagy a solymász „kitaposta”), a solymázmadár pedig a magasból meglátta a menekülő szárnyast, majd zuhanórepülésben levágta. Jobbára a kutya feladata volt a vadászmadár által „levágott” zsákmány megkeresése, felvétele és elhozása, vagyis apportírozása. Az eredményes solymászathoz tehát elengedhetlenné vált a jó apportírozó vizsla, s hogy ez utóbbi milyen ritkaságszámba ment, arról I. Rákóczi György írt kisebbik fiának. Őt kérte ugyanis, hogy szerezzen minél hamarabb két olyan kutyát, amelyek „az fogoly madarat hazura” hozzák.⁵⁰ A brassói bíróhoz intézett leveleiben is gyakran szerepelnek vizslák. Mihelyt a fejedelem megtudta, hogy valamely brassói polgárnak jó vadászkutyája van, rögtön írt a brassói bírónak, hogy az ebeket megszerezze magának. A bírónak 1642. augusztus 17-én a következő levelet adta át a fogarasi futár: „Hűségetek Varasaban Christof Pál, Draut Simon, Draut György, Segesdi Bálint, Kercz János és Ferenczi Christof híveinknek értjük jó Fürgesző Vislajokat lenni s mivel mostan olyanak nélkül szűkösök vagyunk, ím íratunk magunknak is egyet egyet az javában küldjenek számunkra. Azért hűségednek is kegyelmesen parancsoljuk maga is megintse őket, mindenik jót küldjön, az ki az többi között jobbik, vallhasson böcsöletet mindenik előttünk, rosszat nekünk ne küldjenek. Secus non facturus ect.” Vadászember azonban nem szívesen mond le a kutyájáról, még ha Erdély fejedelme kívánja akkor sem. Látszik, hogy nem siettek a ebek elküldésével, mivel augusztus 26-án a fejedelem újra írt. Erősen sürgette a bírót, hogy küldje el a szóban forgó kutyákat, s velük együtt Berger Lőrincz deák két vizsláját, amelyek „Rossa és Tacsy” névre hallgatnak. A kö-

⁵⁰ I. Rákóczi György Rákóczi Zsigmondnak. Barak, 1647. október 23. *Szilágyi*, i. m. (8. j.) 386.

vetkező évben újra írt a bírónak, hogy „Brist nevű mészáros embernek leven igen szép vislaja”, küldje hát a kutyát gazdájával együtt minél előbb hozzá.⁵¹

Egy megmosolyogtató történet őrizte meg az utókornak Bethlen Gábor egyik kedvenc ebének nevét. A fejedelem egy Tigris nevű „öreg szép hiv vizslát” tartott a belső szobákban. Tigris minduntalan beleheveredett a fejedelem karosszékébe s Kemény, hogy erről a kutyát leszoktassa, gombostűket rejtett a szék bársonyos ülőkéjébe. Míg Kemény távol volt, másik inasra bízta a „tűpárna” felügyeletét, s ahogy az ilyenkor lenni szokott, az inas megfelekezett a reá bízott feladatról. Eme gondatlanság következménye köztudott: egy óvatlan pillanatban maga a fejedelem ült bele, s „az tők megszurdulván kapott hátra erősen”.⁵²

Erdély területén több településen is éltek solymászok. A fejedelmek számára idomították a madarakat, melyeket a fészkekből szedtek ki és neveltek fel.⁵³ Bethlen Gábor 1614. évi lustrája szerint Székelyföldön 27 solymászt írtak össze. Megbecsülésüket és fontosságukat az is jelzi, hogy fejedelmek sora foglalta rendeletbe – vagy erősítette meg – a solymászok adó és hadi szolgálat alóli mentességét. Honnan a solymászok kivételes megbecsülése? Onnan, hogy a szultánoknak és az Oszmán Birodalom előkelőinek is rendkívül kedvelt időtöltése volt a solymászat, így sok mindent megtettek, hogy hozzájussanak egy-egy jól idomított vadászmadárhoz. Ezt Erdély vezetői sólymok ajándékozásával ki is használták. Ezzel indokolható, hogy a ragadozó madarak begyűjtésével, illetve solymászattal foglalkozó székelyek száma a század folyamán olyannyira megnőtt, hogy 18. század elején már száznál többre becsülték őket. I. Apafi Mihály fejedelem 1676. augusztus 22-én Radnóton kelt, az udvarhelyszéki alkirálybírák és tisztek részére kiadott rendeletéből ismerjük kötelezettségeiket. A parancs szerint az udvarhelyszéki „solymárok” az adóval együtt minden esztendőben a Portára nyolc sólymot tartoztak beszolgáltatni. A Székeknek kellett gondoskodnia arról, hogy a beszolgáltatandó sólymokat előkészítsék és szeptember 25-én úgy jelenjenek meg Brassóban, hogy onnan az adóval együtt útnak tudjanak indulni az oszmán fővárosba.⁵⁴

⁵¹ *Gyárfás Tihamér*: Adatok a vadászat történetéhez. Vadász-Lap 1912. március 5. 88.

⁵² BMM 102.

⁵³ Báthory Gábor 1610. február 7-én Marosvásárhelyt címert és nemességet adományozott Madarász Péternek, aki a Görgényhez tartozó Felsőorosziban idomította a madarakat. Címeres levelén egyenruhában, teljes alakban örökítették meg a solymászt. Jobb öklén vadászmadár ül, míg bal kezében két levágott foglyot tart. 1612-ben Sziget Poncz Istvánnak ajándékozott címert a fejedelem. A solymászt itt is teljes alakban ábrázolják. Csípőre tett bal kézzel, jobbában csalogatót tart. *Nyulászsiné Staub Éva*: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Budapest, 1987. 166. 251.

⁵⁴ *Biás István ifj.*: A székely solymárok. Marosvásárhely. 1914. (Különnyomat a Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond irodalmi társaság 1914-iki évkönyvéből.) 137–139.

„A vadászathoz tartozó embereim”⁵⁵

A 17. századi forrásokban a fejedelmi-, főúr udvarok vadászati személyzetének, alkalmazottainak már jól elkülöníthető feladatai, elnevezései voltak. Az udvari vadászszemélyzet vezetője a jágermester, vagy vadázmester volt. Feladatai közé tartozott a nagyobb vadászatok megszervezése és lebonyolítása. A fejedelem vadászhajói, akiket a források egyszerűen csak puskásokként vagy zöld puskásként emlegetnek, a vadászatokon kívül általában testőri feladatokat is elláttak. Nemcsak a fejedelem, hanem egyes főurak, mint például Teleki Mihály kancellár udvarában, és birtokközpontjain is szolgáltak puskások.⁵⁶ Az elejtett vad húsát, illetve gereznáját be kellett szolgáltatniuk.⁵⁷ Időnként meg is mustrálták őket, céllövészetten ellenőrizték lőtudásuk szintjét. Felszerelésükhöz a vadászpuskán és a vadászkeszen kívül gyakran balta és vadászlándzsa is tartozott.

Báthory Gábor és Bethlen Gábor uralkodása idején az istállóbeli személyzet részét képezték – tehát amikor nem vadásztak – a főlovázmester alá tartoztak a vadászkuttyákat gondozó pecérek, valamint a vadászmadarakat gondozó madarászok.⁵⁸ Ezzel szemben például Thököly Imre vadázmesterének rendelkezése alatt három lovas pecér, három lovas agárhordó, egy gyalogos agárgondviselő, hat gyalog pecér és öt vadász állt.⁵⁹ A pecérek feladata elsősorban a fejedelmi udvarban lévő vadászkuttyák ellátása volt. Feladataikat – vadászat közben, akár azon kívül – Újfalvi Sándor foglalta össze. Vadászaton nekik kellett a hajtást, illetve a kopókat kürtjelekkel irányítani, ha az ebek elvesztették a nyomot, visszahívni és „útbaigazítani” őket. Vadászat végeztével össze kellett szedni, és enni adni a kuttyáknak. Agarászaton az ő dolguk volt lesben állni és az agarakat a vadra bocsájtani, majd rohanni, hogy az agarak által elütött vadat időben elvegyék a kuttyáktól.⁶⁰ A legjobb, legértékesebb vadászkuttyákért egy másik udvari csoport tagjai, az udvari ifjak feleltek. A Rákócziak, Barcsai Ákos és I. Apafi Mihály udvarában nevezték még őket agárhordózóknak is.⁶¹ A nemesi ifjak nevelésének, familiárisi szolgálatra való felkészítésének szerves része volt a főúri udvarban eltöltött idő. A kamazskorban levő inasok a főúr körüli feladatokat látták el, míg az idősebb-

⁵⁵ MHHS XV. 700.

⁵⁶ *Teleki*, i. m. (10. j.) 609–610.

⁵⁷ BMM 102. A szamosújvári puskások által beadott 14 darab rókagereznára: I. Apafi Mihály udvartartása. 4. köt. *Bornemissza Anna* gazdasági naplói 1667–1690. Szerk. Szádeczky Béla. Budapest, 1911. 497.

⁵⁸ *Jeney-Tóth*, i. m. (43. j.) 187.

⁵⁹ MHHS XXIV. 103–104.

⁶⁰ Vadászaton kívül, az ebek felügyelete mellett a főúr konyháján és udvarának környékén kellett segíteniük. Újfalvi, i. m. (29. j.) 22.

⁶¹ MNL OL F12 Lymbus XVII. cs.; *Jeney-Tóth*, i. m. (43. j.) 195.

bek lovas inasok lettek.⁶² Közülük kerültek ki az agárhordozók. II. Rákóczi György agárhordozóinak fejenként három-négy agárra kellett felügyelniük.⁶³ Kemény János fejedelem 12 agarára négy pecér felügyelt, további 14 agara viszont az étékfogó felügyeletére volt bízva.⁶⁴ Teleki Mihály kancellár udvarából ismerünk példát arra vonatkozóan, hogy vadászskutyákkal foglalkozó inasok (legények) közé a főúr akár „beemelhetett” arra érdemeseket is. Így került egy Mikola nevezetű pecér „az legények közé”.⁶⁵

A madarászok száma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége alatt többször változott, viszont tíz főnél nem volt több. Bethlen Gábor udvarából 1614–1628 között öt madarászt ismerünk, Madarász Jánost, Bajomi Gergelyt, Madarász Mihályt és két Madarász Istvánt. II. Rákóczi György udvarában az 1655. január végén készült jegyzék szerint három madarász szolgált. A náluk lévő madarak számát nem tüntették fel a jegyzékben, viszont a felügyeletük alá tartozó öt vizslát igen. A madarászok és a „rárók mellett levő” vizsláknak szintén fehérlisztből sütöttek cipót.⁶⁶ Thököly udvarában külön madarász-mester szolgált, aki két madarásznak parancsolt.⁶⁷

I. Rákóczi György maga köré gyűjtötte a vadász, madarász és az „ebben kapó nyulász” embereket. Ha a birtokain puskával jól bánó „puskást” talált, írja Szalárdi, azoknak puskázással kellett csak szolgálniuk, minden más szolgálat alól mentesítve voltak.⁶⁸ A vadászathoz értő emberei számára, megkülönböztetésül zöld színű egyenruhát is készíttetett. A zöld ruhában járatott puskásainak többségét csak az őszi és téli hónapok vadászatira rendelték be, viszont egy kisebb, hatvan főből álló csapat állandóan a fejedelem kíséretében volt.⁶⁹ Az egyenruha használata ekkor meglehetősen ritka. A fejedelem udvari hadaihoz, testőri feladatokat is ellátó kék és vörös darabontok öltözetén kívül nem beszélhetünk még a mai értelemben vett egyenruháról a korban. Eddig nem került elő forrás arra vonatkozóan, hogy az I. Rákóczi Györgyöt megelőző fejedelmek is egységesen zöld „egyenruhával” látták el „vadászathoz tartozó embereiket”. Viszont az őt követő fejedelmek többsé-

⁶² *Jeney-Tóth*, i. m. (43. j.) 87–88.

⁶³ „Agárhordozók, peczérék, puskások és madarászok catalogusa.” MNL OL F12 Lymbus XVII. cs.

⁶⁴ *Kemény János* fejedelem udvartartása, 1661. Udvartartás és számadáskönyvek. Radvánszky hagyaték 8.

⁶⁵ *Teleki*, i. m. (10. j.) 247.

⁶⁶ „Agárhordozók, peczérék, puskások és madarászok catalogusa.” MNL OL F12 Lymbus XVII. cs.

⁶⁷ MHHS XXIV. 104.

⁶⁸ A puskás szolgálatba a vadászon kívül természetesen beletartozott a testőrségi szolgálat is.

⁶⁹ „kik noha nyaratszaka házoknál lehetnének, de ad I. Septembris, diem, hogy azután a vadászatnak jobban – jobban megjöne ideje, minden esztendőben udvarában jelen kell vala lennie s ősznek-télnek idejét ott eltölteni szokott rendelt praebendájok(élelmezés, ellátás), ruházatjuk lévén.” *Szalárdi*, i. m. (7. j.) 282–283. Első kapitányuk, Csontos Pál még 1621-ben állt Rákóczi szolgálatába. *B. Szabó János*: Az erdélyi fejedelemség hadserege. Budapest, 1996. 51.

ge átvette ezt a szokást.⁷⁰ Fia, II. Rákóczi György is megtartotta zöld ruhás vadászait, egy 1668. szeptember 10-i jegyzék szerint unokájának sárospataki udvarában harminc udvari zöld puskás szolgált.⁷¹ A vadász, madarász és az ebekhez értő emberek megkülönböztetésül zöld színű egyenruhát kaptak Thököly Imre udvarában is.

I. Apafi Mihály fejedelem is megbecsülte vadászszemélyzetét. Udvartartását felesége, Bornemisza Anna irányította, viszont a lovászokon és a zenészeken kívül a vadászathoz tartozó személyzet járandóságát a fejedelem szabta meg.⁷² Az udvar személyzetének más tagjaihoz hasonlóan a vadászokkal is egy évre szóló szerződést kötöttek. A szerződés tartalmazta a familiáris nevét, udvari beosztását, mesterségét és a szolgálatért járó pénzbeli és természetbeni járandóságát.⁷³ A puskásokat nem teljesítmény vagy a vadászatok száma alapján fizették, hanem fix „hópénzt” vagy „heti pénzt” kaptak.⁷⁴ Thököly Imre udvarában, ha vadásztak a fizetésen kívül, „szokás szerint” borraalót is kaptak.⁷⁵ Más szolgálattelvőkkel – lovászok, kocsisok, fullajtárok – együtt a puskások, agárhordozók (vagy udvari ifjak), pecérek és a madarászok is az udvarban kapták meg – a rájuk bízott kutyákkal és madarakkal együtt – napi ellátmányukat, ha lovuk is volt, akkor azok ellátmányát is.⁷⁶ Míg a személyzet általában fehér kenyeret kapott, addig a kutyáknak a gyengébb minőségű lisztből sütöttek cipót, néhol arra is találni példát, hogy ugyanolyan cipót kaptak.⁷⁷

Időszakosan a vadászszemélyzethez sorolható a hajtásra kirendelt jobbagység, vagy akár a marosvásárhelyi szabó-céh is, ugyanis 1641 szeptemberében őket rendelte ki hajtani a fejedelem. Rákóczi gyakran és szívesen tartózkodott fogarasi várában, amelynek környékén ilyenkor nagy hajtóvadászkatok tartottak. 1645. december 26-án meghagyta a brassói bírónak, hogy „csötörtökön estvére küldjön Sinkára 400 hajtó embereket, kik olahok

⁷⁰ A vadászattal is szolgáló udvari személyzet zöldszínű ruhába bújtatásának példáját néhány főúr is követte. *Teleki*, i. m. (10. j.) 222.

⁷¹ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 107.

⁷² MNL OL P 1957 3. tétel, Liber conventionalis 1664–1688. fol. 6. 8. 22–26. 74. 77. 83–84.; *Thallóczy Lajos*: I. Apafi Mihály udvara. Budapest, 1878. 5.

⁷³ MHHS XXIV. 101–102.

⁷⁴ „Puskások Regestuma” (belül: „Zöld Puskások Regestuma”) MNL OL R 210. Tunyogi József gyűjteményének maradéka. Erdélyi iratok időrendben. No. 69. 1105–1127. Itt szeretném megköszönni Molnár Attilának, hogy e forrásra felhívta a figyelmemet. MNL OL P 1957 3. tétel, Liber conventionalis 1664–1688. 23. folio.

⁷⁵ „Vadászni járván akkor, az puskásoknak szokás szerint borraalót adtam.” A kisvárdai számadás szerint 1684. április 7-én 27 tallért fizettek ki a puskásoknak. „Kis-Várdai-i számadás Thököly Imre alatt 1684 január – június.” Radvánszky hagyaték 8. tétel. Udvartartás és számadáskönyvek.

⁷⁶ *Jeney-Tóth*, i. m. (43. j.) 196–197.

⁷⁷ „Agárhordozók, peczérek, puskások és madarászok catalogusa.” MNL OL F12 Lymbus XVII. cs. 125/a. Udvartartás és számadáskönyvek. Radvánszky hagyaték 8.

legyenek bár inkább”. Pár nap múlva, 1646. január 4-én újból 400 oláh hajtót rendel, de hozzáteszi, hogy „jó előttök járó legyen, ne szökjenek el, mint az minap is elszöktenek!” Január 27-én így ír: „Kedden igen jó idejen az sinkaj erdőköt meg akarjuk hajtani és magunkat vadászattal mulattatni”, küldjön a brassói bíró 200 jó hajtót, akik már előző este foglalják el helyüket.⁷⁸

Vadászfegyverek

A 17. századig a különböző nagy- és veszélyes vadfajokat, mint például a medve, a szarvas vagy a vaddisznó, leggyakrabban testközelebi harcban terítették le, ami megfelelt a lovagiasság ideáljának, a férfias erény és a bátorság próbájának. A 17. század folyamán azonban, mint azt Szalárdi *Krónikájának* sokat idézett hajtásos vadászattal kapcsolatos sorai is bizonyítják, a lőfegyverek⁷⁹ lassan kiszorították a vadászatból a régi, hagyományos fegyvereket. A kézi íj, a számszeríj és a különböző szúrófegyverek –, mint például a vadászlándzsa, a vadász kard – nem tűntek el, de háttérbe szorultak. I. Rákóczi György gondosan kiválasztott zöld puskásainak legfontosabb vadászfegyvere a vadászpuska volt. Ezt egészítették ki a különböző vadász kések, balták, vagy a vadászlándzsa. A vadász kard használatban volt még a korban, viszont ennek erdélyi használatáról ez idáig nem került elő megbízható forrás.⁸⁰ Gyakran nem nevezték meg a puska fajtát – mivel számukra természetes volt, hogy melyik vadfajra milyen típust használ –, néhány helyen azonban találunk utalásokat. Vegyük sorra azokat a lőfegyvereket, amelyek a források említenek.

Legtöbbször a „thesseni” vagy „tesseni” puskáról írnak, ami a 17. században – különösen Erdélyben – a főurak egyik kedvelt golyós vadászpuskája volt. Ez egy kerékklakatos elsütő szerkezettel felszerelt, 10 mm kaliberű, vont – ma úgy mondanánk, huzagolt – csövű, úgynevezett csinkapuska, ami azért kapta a thesseni nevet, mert ennek a típusnak Teschen városa volt a legna-

⁷⁸ *Gyárfás*, i. m. (51. j.) 88.

⁷⁹ Lőfegyverhez sorolom a feketelőporral működő tűzfegyvereket is. Lőfegyver. In: *Hadtudományi Lexikon A–L*. I. kötet. Főszerkesztő: *Szabó József*. Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest 1995. 834. Jelen tanulmányban csak azokat a fegyvereket – fegyvertípusokat tárgyalom, amelyeket az erdélyi források is említenek. Ezen kívül nem térek ki a fegyverekhez tartozó eszközökre sem. A témáról bővebben: *Temesváry Ferenc* In: *Sánta Ákos*: *Vadászfegyverek*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 4. Budapest, 2018.; *Bányai József*: *A vadászat tárgyi eszközei*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Tárgykatalógusai 2. Budapest, 2010.

⁸⁰ A vadász kard használatának legismertebb forrása, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós 1664. november 18-án a Csáktornya melletti erdőben bekövetkezett vadászbalesetéről készült korabeli ábrázolások.

gyobb gyártója és forgalmazója.⁸¹ Gyakran pazarul díszítették őket: aranyzással, csont- és gyöngyház berakással.⁸² I. Rákóczi György 2–300 lovasított zöld puskása is „tersény” puskával voltak felszerelve. Némelyikük páratlan céllövő tudásáról volt híres.⁸³ Léteznek teljesen sima, feketére festett példányok is, amelyekről feltételezhető, hogy katonai célra készültek, ennek ellenére a várleltárakban viszonylag kis számban fordul elő ez a puskatípus. 1642-ben Sárospatakon 10 darabot említenek,⁸⁴ Görgény várának 1652-ben felvett leltárában 5 darab „Tersenyi-forma” puska szerepel.⁸⁵ Barcsai Ákosné javai között az 1661. május 10-én felvett leltár szerint: „egy pár gyöngyházás tersenyi puska” is volt.⁸⁶

Említik még a stuccot, ami egy rövid, szintén vontcsövű puska. A csinkához hasonlóan ez is kiváló céllövő fegyvernek bizonyult a korban, olyannyira, hogy 1706-ban II. Rákóczi Ferenc palotás ezredének századaiban tíz–tíz lövést ilyen fegyverrel szereltek fel. Feladatul meghagyták nekik, hogy ezekkel a fegyverekkel az ellenség tisztjeit vegyék célba.⁸⁷

Mind a csinkapuska, mind a stucc keréklakatos elsütőszerkezettel működött. Míg az előbbinek az ágyazaton kívül, jobb oldalra szerelték (ez az ún. kurlandi lakatszerkezet), addig az utóbbinak szintén jobb oldalon, de az ágyazatán belül, zártan helyezték el a lakatszerkezetet. Fő része egy öngyújtókerékhez hasonló, recézett felületű acélkerék, amelyet egy felhúzó kulccsal hoznak megfeszített állapotba.⁸⁸ A kerék előtt vagy mögött helyezték el a kovartartó pofát. A kakast a serpenyőre hajtják, amely áttört alján ráfekszik a kerék recézett szélére, ebben az állásban rugónyelv rögzíti. A serpenyőbe fi-

⁸¹ A város Sziléziában, az Olza folyó két partján fekszik, mely egyben a cseh–lengyel államhatár is. Az egykor egységes város balparti, ma Csehországhoz tartozó részét Český Těšínnek, a jobb parti lengyel részt Cieszynnek hívják.

⁸² *Kalmár János*: Die Tschinken oder Teschner Büchse. *Folia Archeologica* (1958) 179–188. *Pák*, i. m. (34. j.) 22–24.

⁸³ Második kapitányuk, Román István a fejedelem román származású telegdi jobbágya arról volt híres, hogy erdélyi Tell Vilmosként képes volt fegyverével egyik társa fejéről egy szál virágot lelőli. *B. Szabó*, i. m. (69. j.) 51.

⁸⁴ Torony alatt való fegyvertárban: „Csonttal rakott, hosszú tesseni aczélos puska nro.1.; Tesseni puska, kiknek egyike hosszú nro. 5., Egy formájú tesseni (tersényi) puska, vont lyukú nro 3.” *Thallóczy Lajos*: A sárospataki fegyvertár lajstroma 1642-ből. *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat, 2. kötet. 1879. 163. A forrás végén az összesítésben 10 darab található. 169.

⁸⁵ *B. Nagy Margit*: Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták. A XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973. 98.; *Jakab Elek*: Görgény vár és a görgényi kastély a múltban. *Századok* 1883. 423.

⁸⁶ *Barcsay Ákosné* lefoglalt javainak összeírása. Közli Koncz József, *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat, 10. kötet. 1887. 388.

⁸⁷ A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez *II. Rákóczi Ferencz* udvarában s korában. (1706–1711) Első közlemény. Közli Thaly Kálmán. *Magyar Történelmi Tár*, 1882. 557.

⁸⁸ *B. E. Erbert*: Vadászat a változó időkben. In: *A vadászat*. Szerk. Kurt G. Blüchel. Budapest, 2006. 97–98.

nomszemcsés lőport öntenek, vagyis felporozzák. Az elsütőbillentyű meghúzására az elsütőkar egyik vége lesüllyed, a másik csapos vége kiugrik a kerék vájátából, a kerék visszapördül, a kereket a tengelyre csavarodott lánc visszaforgatja eredeti helyére, s az a pirithez vagy kovához dörzsölődve szikrát vet, a szikra meggyújtja a felporzó finomszemcsés lőport. A láng a gyújtólyukon (gyúlyuk) keresztül begyújtotta a lőport a fegyver csövében, bekövetkezett a lövés. A stuccok keréklakatos szerkezetével járó előnyt, a korlátlan ideig tűzkész helyzetben való tartást használták fel, amikor utazás közben, rablók elleni védekezésül, lövésre kész stuccokat tettek a kocsikba. 1688-ban a Rákóczi-javak közt két pár ilyen „szekérbe tokba való stuc” volt.⁸⁹ Báthory Gábor erdélyi fejedelem elleni sikeres merényletkor a merénylők megvesztegették a fejedelem inasát, hogy kötözze oda a szekérben tartott stuccokat a kocsihoz, hogy a fejedelem ne tudja a fegyvereit használni, amikor megtámadják.⁹⁰ Rákóczi László utazások során használta, és kocsira való puskáknak nevezte a stuccot.⁹¹ 1686-ban Kornis Ferencnek is volt „egy igen jó, szép vont liku stutza, kulcsostul, palackostul”.⁹² A felhozott példák is jól bizonyítják, hogy a 17. századi főuraink a csinkák mellett előszeretettel használták a stuccot is.

A 17. század közepén még nem volt elterjedt vadászfegyver az ún. szélpuska, viszont I. Rákóczi György unokaöccsének, Rákóczi Lászlónak a naplójában megtaláljuk az általunk ismeret első hazai említését: „Szélpuskával találtam meglőni az német inasnak kezét, nem is reménlvén, hogy puskapor nélkül oly hatható legyen az golyóbis, csak az párától.”⁹³ A fegyver feketelőpor helyett a sűrített levegő energiáját használta fel a lövedék célbajuttatásához, a tusa pedig egy fémtartály volt, melyet egy pumpával hoztak üzemképessé állapotba.⁹⁴

A flinták, vagyis könnyű kovás elsütőszerkezetű vadászfegyverek Erdélyben kezdtek elterjedni az 1650-es évektől. A kovás lakat számos változatban létezett, közös jellemzőjük, hogy a gyújtás ütéssel kiváltott szikra által történik. A kakast, aminek „pofái” közé kovát erősítettek, kézzel húzták fel, ezál-

⁸⁹ A Rákóczi árvák 1688-ban Munkácson maradt ingó javai. Közli *Thaly Kálmán*. Magyar Történelmi Tár. 1886. 3. sorozat, 9. kötet. 773.

⁹⁰ *Apor*, i. m. (38. j.) 89.

⁹¹ Az utóbbi esetben valóban utazás közben vadászott 1656-os erdélyi útjából hazatérőben, s nem kis teljesítményként egy lövéssel egyszerre két gyöngyvért (kislilik-vízmadár) ejtett el, még akkor is, ha mindkét madár feltételezhetően nem a levegőben tartózkodott. *Rákóczi László naplója*. Közre-adja: Horn Ildikó. Budapest, 1990. 252. Rákóczi László vadászatairól bővebben: *Sánta Ákos*: Rákóczi László gróf, egy vadászó főúr a 17. századi Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 2017. 1–4, 149–156.

⁹² A tolcsvai Bónis-család levéltárából. I. közl. Közli: *Komáromy András*. Magyar Történelmi Tár. 1886. 3. sorozat, 9. kötet. 156.

⁹³ *Rákóczi László naplója*, i. m. (91. j.) 356.

⁹⁴ *Temesváry*, i. m. (24. j.) 23–24.; Bővebben: *Lugosi József*: Szélpuskák. Budapest, 1977.; *Kalmár*, i. m. (82. j.) 216–218.

tal az ütőrugó megfeszített helyzetbe került. Elsütéskor a kova egy durva felületű acéllemezzel ütközött, s az így keletkezett szikrák (izzó acélrészecskék) a serpenyőbe öntött finomszemcsés, vagyis felporzó lőport begyújtották, s a lövés a korábban már ismertetett módon zajlott le. E fegyvertípushoz köthető a söréttel történő vadászat elterjedése is. A sima csövű flintából kilehetett lőni egyes golyót és különböző méretű sörétet is, mely így alkalmas volt madarak elejtésére is. Köztudott, hogy a „srétes” puskával elsősorban csak szárnyasokra, illetve egyéb apróvadfajokra vadásztak, viszont megjelenése és elterjedése idején még nagyvadra is lőttek vele.⁹⁵ Bethlen Miklós 1676-ban vett ilyet először a kezébe. Így írt róluk: „Alkalmas puskás voltam ifjantan, és minthogy abban az időben a srétes puska igen ritka volt Erdélyben, mind egyes golyóbissal lövöldöztünk; majd harmincnégy vagy még több esztendő koromban kezdettem srétes puskával állani az erdőben, és egy stuc vagy tersényi puskám is volt mellette gyakrabban, nem is igen hibáztam hatvan esztendő koromig, noha csak karról [alátámasztás nélkül, SÁ] lövöldöztem.”⁹⁶ Vass György 1686 februárjában vásárolt magának először „serétes puskát” 12 forintért.⁹⁷ Apor Péter a 17. század végén igen elítélően írt a sörétes sima csövű fegyverek használatáról. Nehezményezte, hogy a sörét nagyvadra való használata miatt nagyon sok a sebzés, a vad „elviszi” a sörétet és haszontalanul múlik ki. Szerinte ez az oka a vadállomány megritkulásának.⁹⁸

A fejedelmek vadászatai sokszor egyszerű, különösebb szertartás nélküli, mindennapi időtöltésnek tűnnek. Vadászszenvedélyüknek a legkülönfélébb módokon hódoltak: agarakkal és kopókkal apró- és nagyvadat űztek – melyhez gyakran hálót is kifeszítettek –, vagy a betanított ragadozó madarak égi munkájában lelték gyönyörűségüket. Bármely vadászati módot részesítettek is előnyben, általánosságban elmondható, hogy a vadászat szinte minden módjának mesterei voltak. Leginkább kedvtelésből, saját szórakoztatásukra űzték, azonban saját udvaruk ellátásában is jelentős szerepe volt egy-egy sikeres vadászatnak. A vadászat azonban több volt, mint sport, kikapcsolódás vagy élelemszerző forrás, csak a bátor és eredményes vadászt tekintették rátermett vezérnek. Ha ezen szimbolikus felfogásban vizsgáljuk Erdély fejedelmeinek vadászatait, általánosan elmondható, hogy amint a hadakozásban, a vadászatban is értek el sikereket.

⁹⁵ Ennek a vadállományra gyakorolt káros hatásáról ír Apor Péter munkájában. *Apor*, i. m. (38. j.) 74.

⁹⁶ BMM 502.

⁹⁷ *Czegei Vass György és Vass László naplója 1659–1739*. Közli: Nagy Gyula. Budapest, 1896. 54.

⁹⁸ *Apor*, i. m. (38. j.) 90.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ANR Cluj

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj

BAR Cluj

Biblioteca Academiei Române Cluj-Napoca

BMÖ

Bethlen Miklós: Önéletírás. Kiad. V. Windisch Éva. Budapest, 1955. I–II.

BMM

Kemény János és Bethlen Miklós Művei. Kiad. V. Windisch Éva. (Magyar Remekírók) Budapest, 1980.

BML

Bethlen Miklós levelei. I–II. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József, a latin nyelvű részeket fordította, s az idegen szavak jegyzékét készítette Kulcsár Péter, a magyar nyelvi jegyzeteket és a szójegyzéket készítette Nényei Gáborné. (Régi magyar prózai emlékek 6/1–2) Budapest, 1987.

EOE

Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. I–XXI. Szerk. *Szilágyi Sándor*. (Magyar történelmi emlékek) Budapest, 1875–1898.

MNM TKCS

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTA KK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirat-tár és Régi Könyvek Gyűjteménye

ÖStA AVA FA

Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv Familienarchiv

RMK

Régi magyar Könyvtár

TML

Teleki Mihály levelezése. I–VIII. Szerk. Gergely Sámuel. Budapest, 1905–1926.

NÉVMUTATÓ

- Ábel 121
Ábrahám pátriárka 231, 232, 234–236, 239
Absolon (Lilienberg) Dániel 366
Ács Pál 232
Ádám 234, 239, 247
Aesopus (Aiszóposz) 84
Ágost, II., Wettin (Erős), lengyel király (I. Frigyes Ágost szász választófejedelem) 69
Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus) 7, 43, 44, 166, 169, 183, 242, 252
Alacz, Andrea 371
Albert András 18
Alberti, Leon Battista 299
Ali Csengizade pasa, Köprülü Mehmed oszmán nagyvezír helyettese 322
Alsted, Johann Heinrich 249, 250, 300, 301
Alvinczi Péter 65, 125, 129, 134, 371
Amesius, Guilielmus (William Ames) 167, 171, 175, 279, 281, 282
András, II., magyar király 22
Anghel Atanáz 135, 372
Anna, Stuart, Nagy-Britannia királynéja 67, 74
Antal János Miklós 341
Antiokhosz, IV. (Epiphanész), szeleukida uralkodó 296
Apáczai Csere János 167, 176, 182, 216, 275–288, 309, 352
Apafi Erzsébet, Lázár György első felesége 329
Apafi Gergely 147
Apafi György 145
Apafi (Apaffy) István 159
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 12, 13, 16, 18, 20–23, 27–30, 64, 65, 67, 111, 115, 116, 118, 119, 121, 126, 127, 143, 144, 147, 151, 160, 161, 216, 218, 221, 224, 226, 227, 312, 315, 316, 322–324, 328, 330, 339, 343–346, 353, 354, 359, 366, 372, 376–378, 386, 387, 389
Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem 27, 29, 31, 156, 160, 249, 359
Apelles (Apellész) 297
Apollóniosz, Pergai 267
Apor család 106, 336, 346
Apor István 37, 63, 66, 98–100, 104, 106–108, 110, 173, 324, 325, 337–339
Apor Lázár 324, 343, 345
Apor Péter 142–144, 383, 393
Argenti, Giovanni 233
Arisztotelész 168, 170, 172, 260, 261, 263, 264, 269
Árpád, magyar fejedelem 235, 236
Attfeld, Judith 289
Attila, hun nagyfejedelem 235, 236
Bachelard, Gaston 290
Bádeni Lajos, Id. Lajos Vilmos, badeni őrgróf
Bahtyin, Mihail Mihajlovics 201
Bajomi Gergely 388
Bakó Elemér 73

- Bakos Gábor 153
- Balassa (Balási, Balassi) Erzsébet, rátóti Gyulaffy László, majd Kornis Gáspár felesége 221
- Balassa (Balássy, Balassi) Ferenc 318, 319, 320
- Balassa (Balássy, Balassi) Mihály 318, 319, 320
- Balázs Mihály 231–239, 241, 255
- Bálint, puszkás 380
- Baló László, nagybaczoni 119, 332, 340, 343, 344, 354
- Baló Mátyás, nagybaczoni 344
- Balogh Judit 315–347
- Balogh Piroska 199–214
- Balogh Zsuzsánna 111–123, 350
- Balpataki Jánosné 335
- Bán Imre 182, 183, 285, 288
- Bánffy család, alsóindvai 335
- Bánffy család, losonci 317
- Bánffy Dénes (Bánffi Dienes) 21, 85, 97, 106, 111–123, 218, 222–226, 228, 249, 328, 334, 335, 339, 342, 343
- Bánffy Dénesné (Bánffi Dienesné, Bánffyné Bornemisza Kata) 114, 224
- Bánffy Farkas 159
- Bánffy György 47, 49, 63, 98, 106–108, 110, 135, 136, 144, 172, 173, 334, 359, 371
- Bánffy Kristófné, ld. Bethlen Anna
- Bánffy Sára 211
- Bánffy (Bánffi) Zsigmond 114, 120, 327, 333
- Barakonyi Klára, Gyulay Ferenc felesége 324
- Bárány Lukács 373
- Baranyai Gergely 125, 129, 130, 132
- Baranyai Pál 135
- Barberini, Carlo, ifj. 374
- Barcsai Ákos, erdélyi fejedelem 11, 157, 310, 312, 322, 327–329, 379, 387
- Barcsai Ákosné (losonci Bánffy Izabella) 391
- Barnlund, Dean C. 355
- Bartholdi, Christian Friedrich 80–82, 360
- Bartholomeus, Nicolaus 83
- Bartoniék Emma 232, 233
- Basa család 332, 335, 336, 340
- Basa Ilona, Kun István felesége 340
- Basa Tamás 316, 321, 326–329, 332, 340–342, 345, 346
- Basire, Isaac (Basirius, Bazirius Izsák) 278, 279, 309, 352, 353
- Basta, Giorgio 233, 234
- Báthory András (Endre), ecsedi, erdélyi vajda 317
- Báthory András, somlyói, bíboros, erdélyi fejedelem 159
- Báthory család 149, 234, 375
- Báthory Gábor, somlyói, erdélyi fejedelem 156, 159, 220, 318, 319, 386–388, 392
- Báthory István, somlyói, erdélyi fejedelem, lengyel király 119, 140, 149, 156, 159, 317, 318, 375
- Báthory Kristóf, somlyói, erdélyi vajda 159
- Báthory Zsigmond, somlyói, erdélyi fejedelem 74, 149, 155, 159, 234, 236, 318
- Báthory Zsófia, somlyói, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége 152, 160, 221, 328, 384
- Baumgart, Valentin (Bongardus) 238
- Beatrix, Aragóniai, I. Mátyás magyar király felesége 235
- Becz család 326
- Beckmann, Johann Christoph 83
- Bedő István 318, 319
- Béldi Anna, Kálnoki István felesége 337
- Béldi család 338
- Béldi Judit, Daniel Ferenc felesége 337

- Béldi Kelemen 318, 319
 Béldi Pál 111, 114, 115, 118, 120, 143, 149, 218, 222, 224–228, 315, 316, 324, 325, 329, 334–340, 342, 343, 345, 346
 Béldi Zsuzsanna 316
 Bene Sándor 16, 43, 45, 350
 Benigni, Joasias 233
 Benkő József 17
 Bercsényi Miklós 67
 Béres István 355
 Berger Lőrinc 385
 Bernini, Pietro Filippo 131
 Berszán István 294
 Bethlen Anna, Bánffy Kristóf felesége 325
 Bethlen Borbála, Haller Pál felesége 222
 Bethlen család, bethleni 118, 237, 310
 Bethlen család, keresdi 322, 326, 328–330, 336, 345
 Bethlen Elek, keresdi 63, 118, 160, 329, 336, 337
 Bethlen Farkas, bethleni, Bethlen Miklós nagyapja 325
 Bethlen Farkas, keresdi, történetíró 11, 118, 224, 237, 238, 326, 336, 337, 339
 Bethlen Ferenc, keresdi, Bethlen Farkas, Gergely és Elek apja 160, 336
 Bethlen Gábor, iktári, erdélyi fejedelem 16, 38, 39, 68, 69, 71, 139, 140, 145, 149–151, 153, 156–158, 160, 276, 306, 318, 319, 320, 325, 327, 331, 375, 381, 383, 386–388
 Bethlen Gergely, keresdi 63, 118, 143, 173, 224–226, 322, 324, 325, 336, 337, 339, 342
 Bethlen István, iktári, erdélyi fejedelem 141, 145, 149, 153, 160, 327
 Bethlen János, bethleni, Bethlen Miklós apja 11, 85, 116, 117, 143, 160, 216, 222, 224, 237, 283, 310, 311, 316, 322, 325–330, 333, 334, 338, 339, 341–343, 345–347, 352
 Bethlen József, Bethlen Miklós fia 41, 42, 186
 Bethlen László, a történetíró Bethlen Farkas fia 105, 106, 113
 Bethlen Mihály, Bethlen Miklós fia 45, 83
 Bethlen Pál, Bethlen Miklós öccse 117, 305, 309, 310, 333, 334, 352, 356
 Bethlen Sámuel, bethleni, Bethlen Miklós mostohaöccse 380
 Bethlen Zsófia, bethleni, Bethlen Miklós húga 326, 329, 333
 Bibó István 299
 Birbauer (Borbíró) Virgil 294
 Bisterfeld, Johann Heinrich 283
 Blaeu, Joan 282
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 68, 141, 159, 318
 Boetius, Christoph 92
 Bonesana, Francesco Giambattista 367
 Bónis Ferenc 91
 Bornemisza Anna, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem felesége 151, 160, 354, 389
 Bornemisza Kata, ld. Bánffy Dénesné
 Bornemisza Pál 153
 Bornemisza Zsuzsanna, Bornemisza Anna fejedelemné testvére, Szentpáli János felesége 323
 Boros Gábor 257
 Bory Mihály 354
 Bourbon-dinasztia 78
 Bouttats, Philibert, ifj. 86
 Bovillus, Carolus (Charles de Bovelles) 200
 Brâncoveanu, Constantin, havasalföldi fejedelem 100, 102

- Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felesége, utódjaként erdélyi fejedelem 156, 375, 384
- Breuner, Siegfried Christoph 358
- Browne, Thomas 165, 166
- Bruner, Jerome Seymour 194
- Brusatin, Manlio 290
- Budachowicz, Lazar 371
- Bujtás László Zsigmond 93
- Bullinger, Heinrich 232
- Bunyan, John 187
- Burmannus, Franciscus (Frans Burman) 352, 357
- Buzogány Dezső 232, 236
- Bzensky, Rudolf SJ 371
- Calixtus, Georg 42, 44
- Calvin, Jean (Kálvin János) 86, 88, 171, 247, 249, 250, 267, 357
- Camerarius, Philippus (Candrarius) 276
- Camerarius, Joachimus 352
- Campbell, John 74
- Cantelmi, Giacomo 368, 369
- Caraffa, Antonio 18, 22, 23, 25, 27, 28, 33, 65, 184, 218, 359
- Cardano, Gerolamo 182
- Cavalieri, Silvio, De 374
- Cavrioli, Tommaso (Thomas Capriolus) 233
- Černojević, Arsinije 365
- Chishull, Edmund 105
- Christof Pál 385
- Cicero, Marcus Tullius 172, 175
- Cloppenburg, Johannes 249, 250
- Coccejus, Johannes (Johannes Coch) 232, 247–251, 352
- Colbert, Jean-Baptiste 12
- Condé, de, család 96
- Comenius, Johannes (Jan Amos Komenský) 46, 301, 353
- Cosnean, Letitia 294, 300
- Cybo, Odoardo 374
- Csáky család 114, 119, 120, 223, 338, 339
- Csáky Dénes 159
- Csáky István országbíró, Csáky István tárnokmester fia 116, 121, 221, 223
- Csáky István tárnokmester 221, 223
- Csáky László 224, 226, 338, 339, 343, 345
- Csáky Mária Klára, Kornis Gáspár második felesége 221, 223
- Cseffei László 381
- Cserei Mihály 28, 37, 72, 136, 137, 218, 224, 226, 315, 322
- Csernátoni Pál 275, 352
- Csete István, álneve Vizkeleti Zsigmond 134, 135, 371
- Daczó család, sepsiszentgyörgyi 335
- Daczó János, sepsiszentgyörgyi 120, 143, 323, 324, 331, 332, 336, 337, 340, 343, 344–346
- Daczó Péter, sepsiszentgyörgyi 345
- Damokos család 346
- Damokos Kázmér 127
- Damokos Tamás 321, 324, 333, 337, 343
- Danckelmann, Michael és Thomas Ernst 83
- Daniel család, vargyasi 335, 340, 342
- Daniel Ferenc, vargyasi 322, 324, 325, 337, 342
- Daniel István, vargyasi 152, 324, 334, 337, 339, 342
- Daniel Mihály, vargyasi 319, 320, 322, 333, 334, 342, 343
- Daniel Péter, vargyasi 333
- Dávid, zsidó király 254, 295, 296
- Deák Farkas 17, 324, 338
- Defoe, Daniel 76

- Descartes, René (Renatus Cartesius) 7, 166, 170, 172, 243, 246, 248, 260, 262–264, 267, 271–275, 279, 280, 282, 352
 Dessewffy József 209
 Devecseri Gábor 284
 Dézsi Márton 248, 249, 250
 Dindár, Ladislaus Theodorus 100, 103
 Diogenész Laertiosz 268
 Dobó István, ruszkai 317
 Donatus, Aelius 307
 Dorothea Elisabeth, schleswig-holsteini hercegnő, Georg Ludwig von Sinzendorf felesége 96
 Draut György 385
 Draut Simon 385
 Dunne, Anthonny 292
- Eckler, Georgius 56, 60
 Eder, Joseph Karl 233, 236
 Enyedi György 233
 Epikurosz 268–270
 Erpenius, Thomas 266
 Etényi Nóra, G. 73–94
 Éva 234, 247
- Fabroni, Carlo Aogostino 374
 Fajardo, Fernando, Joaquín de los Vélez, nápolyi alkirály 357
 Farkas András 235
 Ferdinánd, I., Habsburg, német-római császár, magyar király 317
 Ferdinánd, II., Habsburg, német-római császár, magyar király 68, 127
 Ferenczi Christof 385
 Fogarasi K. Ferenc 341
 Font Zsuzsa 83
 Forgách Simon 55, 81
 Franck, Valentinus 161
 Frangepán Ferenc Kristóf 13, 90–92
 Frank, Andreas 157
- Franz, Wolfgang 284–286
 Fráter György (Juraj Utješenić, Martinuzzi György), bíboros 140
 Freytag, Adam 299
 Frigyes, I., Hohenzollern, porosz király, brandenburgi választófejedelem (III.) 69, 82
 Frigyes, III., Hohenzollern, német-római császár 69
 Frigyes, V., Wittelsbach, pfalzi választófejedelem, cseh király 352
 Frigyes Vilmos, I., Hohenzollern, brandenburgi választófejedelem (Brandenburgicus Elector) 83, 85, 87
 Futius Gisbertus, ld. Voetius Gisbertus
- Gábor Csilla 219
 Gajda Péter 86
 Galano, Clemente 367
 Gálffy János 155, 159
 Gáspár János 319, 326
 Gassendi, Pierre 256–274
 Gebei Sándor 63–72
 Geleji Katona István 43
 Geréb András 319
 Geréb János 331
 Gesner, Conrad 285
 Geszthy Ferenc 159
 Ghiczy János 155
 Giovio, Paolo (Paulus Jovius) 233
 Goldmann, Nicolaus 294, 299–301
 Golius, Jacobus 266–274
 Goudeau, Jeroen 299, 300
 Green, Bartholomew 74
 Greflinger, Georg 91
 Grémonville, Jacques Bretel de 13, 16
 Grotius, Hugo 12, 42, 43, 45
 Gumbrecht, Hans Ulrich 294
 Gusztáv Adolf, II, Vasa, svéd király 352
 Guthi István 51, 64

- Gyárfás Elemér 17
 Gyulaffy (Gyulafi) László 221, 323, 325, 333, 366
 Gyulay Ferenc, marosnémeti 324, 333, 325
 Habermas, Jürgen 350
 Habsburg-dinasztia 8, 13, 18–20, 22, 28, 36, 39, 47, 49, 51, 64, 67, 72, 78, 81, 96, 97, 125–128, 130, 131, 133, 233, 338, 344, 354, 355, 357–359, 361
 Haller Gábor 11, 106, 121, 122, 323, 325, 327, 339
 Haller István 102, 104, 145, 146, 154, 160, 166
 Haller János 18, 20, 22, 24, 26, 27, 107, 108, 146, 148, 222, 224, 226
 Haller Pál 222
 Haller Péter 149
 Hamel-Bruyninx, Jan 74, 80, 357, 360
 Harman, Graham 292, 293
 Harrach család 348
 Harrach, Ferdinand Bonaventura von 97–109, 349, 350
 Harteneck, Johannes Zabanius Sachs von 104, 106, 110
 Heereboord, Adriaan 263
 Heidegger, Johann Heinrich 357
 Heissler, Donatus de Heitersheim 29
 Heister, Siegbert 55, 136
 Henter Benedek 334
 Henter család 346
 Henter Ferenc 324
 Herbeville, Ludwig von 80, 82
 Hérodotosz 24, 268, 269
 Heveneszi Gábor 41, 135, 136
 Hipschman, Gabriel Sigmund 91
 Hobbes, Thomas 169, 170
 Hoher, Johann Paul 90
 Hofmann, Johann 91
 Homérosz 168
 Hopp Lajos 183
 Horn Ildikó 159
 Horti István 27
 Horváth János 231
 Huet, Albert 155
 Hunanean, Vardan 368, 369
 Huszár Borbála 332
 Huszár család 322, 326
 Huszár István 318–320
 Huszár Mátyás 321–323, 326
 Huszár Péter 318
 Huygens, Christiaan 267
 Iffjú János 159
 Ikarosz 92
 Illyés András 126, 130, 136, 137
 Imecs Pál 333
 Imhoff, Andreas Lazarus von 89
 Imre, Szent, magyar királyi herceg 201
 Ince, XI. (Benedetto Odescalchi), római pápa 44, 86, 367
 Ince, XII. (Antonio Pignatelli), római pápa 135, 136, 373
 Inczédi Péter 343, 344
 István, I., Szent, magyar király 201
 Istvándi István 192
 Istvánffy Miklós 233
 Izabella, Jagelló, I. (Szapolyai) János király felesége 140
 Jablonski, Daniel Ernestus 42, 46, 83
 Jakab, Kettler, kurföldi és zembgelei herceg 384
 Jakab, Szent, apostol 295
 Jakab, II., Stuart, angol király 87, 88
 Jankovics József 8, 11–61, 84, 89, 228, 243, 275, 348
 János apostol, evangélista 40, 252, 295
 János György, II., Wettin, szász választófejedelem 94

- János III., Sobieski, lengyel király 79
 János Zsigmond (II. János), Szapolyai, választott magyar király, erdélyi fejedelem 141, 155, 158, 317, 375
 Jászberényi Pál 12, 354, 356
 Jób 7, 183, 253
 Jónás, próféta 206
 Jónás deák 307
 József, pátriárka 211
 József, I., Habsburg, német-római császár, magyar király főherceg 35, 72, 77, 97, 360
 Julier, Guy 292
 Justinianus (Iusztinianosz), I., bizánci császár 12, 279, 281, 295
- Kada István 128, 132, 133
 Káin 296
 Kajetán, Thienei Szent (Gaetano Thiene) 367
 Kájoni János 127, 128
 Kálnoki Bálint 119, 337, 343
 Kálnoki család 343
 Kálnoki István 337
 Kálnoki János 319
 Kálnoki Mihály 322, 333, 343
 Kálnoki Sámuel 56, 60, 66
 Kálnoky Ádám 135
 Kamuthy Farkas 320
 Kapi György 114, 120, 335, 338
 Kapronczai György 326
 Karafiáth Judit 16
 Károly Lipót, V., lotaringiai herceg (Lotaringiai Károly) 18, 22, 53, 65, 86, 94, 126, 132
 Károly, III., Habsburg, magyar király, német-római császár (VI.) 73, 137
 Károly, I. (Nagy), frank uralkodó, római császár 295
 Károlyi Sándor, nagykárolyi 67
- Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első felesége 153, 160
 Kassai Anna, kolozsvári, Nemes György felesége 331
 Kassai István 153, 154
 Kazinczy Ferenc 207, 298
 Keczer Ambrus 14
 Kelemen, IX. (Giulio Rospigliosi), római pápa 127
 Kelemen, XI. (Giovanni Francesco Albani), római pápa 367
 Kelemen Mihály 319
 Kemény Anna, bethleni Bethlen Farkas, majd Macskási Ferenc felesége, Bethlen Miklós nagynyja 238, 325, 326, 336
 Kemény Boldizsár 322
 Kemény család 325
 Kemény János, erdélyi fejedelem 117, 121, 145, 149, 154, 160, 177, 182, 221, 322, 323, 325, 326, 328, 330, 337, 342, 346, 375, 381, 383, 388
 Kemény Kata, keresdi Bethlen Ferenc második felesége 336
 Kemény Péter, győronostori 342
 Kemény Simon 322, 337
 Kemény Zsófia, vargyasi Daniel István felesége 342
 Kendeffy család 335
 Kendi Ferenc 159, 317
 Kendi Judit, Haller István felesége 146
 Kendi Sándor 155, 159
 Kercz János 385
 Keresztesi Judit, nagymegyeri, Nemes Tamás felesége 331
 Keresztesi Sámuel 98, 99, 102, 106, 360
 Keresztúri (Bíró) Pál 216, 276, 278, 309, 326, 352
 Kermode, Frank 193
 Késmárki János 194

- Ketzer Menyhért 354
 Kinsky, Franz Ulrich von 31, 96, 97, 135, 137, 359
 Kintzing, Johann Jakob 357, 358
 Kis Albert 63
 Kiss Farkas Gábor 275–288
 Kittengerber Kálmán 377
 Klaniczay Tibor 183
 Koháry István 185
 Kollátovith György 118, 119
 Kollonich Lipót (Leopold Karl von Kolonitsch), esztergomi érsek 37, 41, 131–136, 365, 371, 372
 Kolozsvári Dávid 360
 Komáromi Csipkés György 281
 Komornnyik Pál 357, 358
 Konstantin, I. (Nagy), római császár 296
 Korláth István 139
 Kornis Anna 221
 Kornis Boldizsár 219, 220, 233, 318, 319
 Kornis család 114, 139, 152, 220, 222, 223, 317, 326
 Kornis Farkas 318
 Kornis Ferenc 216, 217, 220, 221, 223, 320, 392
 Kornis Gáspár, ruszkai 114, 120, 145, 215–228, 323, 325, 333
 Kornis István 218, 220–223
 Kornis Katalin, Haller János felesége 148, 222
 Kornis Krisztina 221
 Kornis Margit 221
 Kornis Mihály 317
 Kornis Zsigmond 139, 145, 152–154, 161, 218–222
 Kósa László 243
 Kovács András 294
 Kovács Ferenc Dávid 182
 Kovács Gáspár 306
 Kovács Sándor Iván 71, 184
 Kovacsóczy család 319
 Kovacsóczy Farkas 147, 159
 Kovacsóczy István 320
 Köpeczi Béla 89
 Kővári László 16, 17, 28
 Krisztina, Vasa, svéd királynő 152
 Kun (Kún) család 335, 340
 Kun (Kún) István, osdolai 329, 333, 340, 341
 Kun (Kún) Ilona, osdolai, Bethlen Miklós első felesége 316, 329, 332, 333, 340–342
 Laczházi Gyula 3, 111, 165–179, 199, 200, 212, 241
 Lajos, rab 208
 Lajos, II., Jagelló, magyar király 235, 237
 Lajos, XIV., Bourbon, francia király („Napkirály”) 12, 13, 78, 86, 87
 Lajos Vilmos badeni örgróf (Bádeni Lajos) 29
 Lakatos István 284
 Landtwer, Johannes 136, 137
 László, I., Szent, magyar király 201
 Lautenbach, Konrad (álneve: Jacobus Francus) 90
 Lázár család, gyalakúti 324, 329, 332, 335
 Lázár György 327, 329, 332
 Lázár Imre 329
 Lázár István 320, 321, 324
 Léderer Márton 358
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 44, 76
 Le Noble, Eustache 89
 Leusden, Johannes 357
 Lionne, Hugues, de 12, 13
 Lipót, I., Habsburg, német-római császár, magyar király 16–19, 22–24, 27–29, 31, 33, 35, 51, 63–65, 67, 69, 70, 72, 73, 76–78, 81, 94, 96, 97, 109, 110, 125–132, 136, 137, 221, 311, 350, 351, 359, 361, 368
 Lipsius, Justus (Joest Lips) 171

- Lónyai Zsigmond 147, 152, 153
 Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György
 erdélyi fejedelem felesége 160, 327,
 378
 Lotaringiai Károly, ld. Károly Lipót, V.
 Lucanus, Marcus Annaeus 19
 Lucietta, velencei kurtizán 192
 Lucretius, Titus, Carus 269
 Luhmann, Niklas 170
 Lukinich Imre 17, 71
 Luther Márton 86, 88, 171, 357
- Machiavelli, Niccolò 191
 Macskási Boldizsár 143, 225, 238, 333,
 334
 Macskási Ferenc 238, 325, 326
 Macskási Mihály 333
 Madarász István 388
 Madarász János 388
 Madarász Mihály 388
 Madarász Péter 386
 Magyarai András 51
 Malafouris, Lambros 290
 Mándy Iván 293
 Marchisio, Veterani császári hadvezér
 követe 152
 Marcuse, Herbert 292
 Marteau (Marteu), Pierre és Wilhelm 88,
 89
 Martelli, Francesco 367
 Martialis, Marcus Valerius 283
 Martonfalvi Tóth György 332
 Mártonffy György 137
 Máté Ágnes 276
 Mátyás, I., Hunyadi (Corvin), magyar ki-
 rály 235–237
 Mattys János 318, 319
 Maxaridus, Croesus (Kroiszosz) lüdiai
 király néma fia 24
 Mazarin, Jules, bíboros 86, 88, 357
 McAdams, Dan P. 194
- Mendini, Alessandro 290, 291
 Metius, Adrian 279, 281, 282, 284
 Meysens, Cornelis 91
 Mihalik Béla Vilmos 125–137
 Mihályfi Tamás 317
 Mikes Benedek 324
 Mikes család 336, 337, 346
 Mikes Kelemen, háromszéki főkapitány
 143, 158, 224, 225, 324, 325, 328,
 336–339, 342, 345
 Mikes Mihály 50, 56, 60, 326, 328, 341
 Mikes Mihályné (Paczolai Borbála) 336
 Mikó család, hídvégi 335
 Mikó Ferenc, hídvégi 319, 320, 321
 Mikó István, hídvégi 345
 Mikó Zsuzsanna, hídvégi, Nemes Tamás
 felesége 331
 Mikola Zsigmond 339
 Miksa Emánuel, II., Wittelsbach, bajor
 választófejedelem 79
 Milley István 221
 Mirzoeff, Nicholas 292
 Misztótfalusi Kis Miklós 294, 312
 Mitchell, William John Thomas 292
 Mitelli, Giuseppe Maria 86
 Molanus (Meulen), Gerhard Wolter van
 44
 Molnár Attila 389
 Molnár János 300
 Mohamed (Mahumet) próféta 86, 357
 Montaigne, Michel de 165, 182
 Morus Tamás (Thomas More) 7, 166
 Mózes, próféta 234, 236
 Musztafa, Kara, oszmán nagyvezír 86
- Nabukodonozor (Nabú-kudurri-uszur),
 II., újbabiloni uralkodó 296
 Nádasdy Ferenc, országbíró 90–92
 Nagy Imre, miniszterelnök 182
 Nagy Kornél 365–374
 Nagy Levente 184, 241–255

- Nagy Margit, B. 294
 Nagy Péter 166, 183
 Nagyari József 27
 Nagyszegi Gábor 99–103
 Naláczai István 98, 99, 102, 114, 120, 224, 360
 Naprágyi Demeter 127
 Naxšun, Yovhannēs 371
 Nehémiás, próféta 7, 177, 183
 Nemes Anna 333
 Nemes Balázs 331
 Nemes Erzsébet, Daczó János felesége 332, 344
 Nemes Ilona, Lázár György második felesége 329, 332
 Nemes János 120, 322–325, 329–340, 342–347
 Nemes Kun István 333
 Nemes Mihály 331
 Nemes Tamás 321, 331, 342
 Németh László 181, 182
 Németh S. Katalin 89
 Némethi Gergely 318, 319
 Nersesowicz, Deodatus Astuacatur (Bogdan) 367
 Nigōšan, Astuacatur 370
 Nigrelli, Octavian 63
 Nilson, Johannes Esaias 116
 Nimród 296
 Nyíró Mihály 306
 Nyújtódi család 328
- Olasz Mihály 48
 Onán 187
 Onians, John 295
 Orbán, VIII. (Maffeo Barberini), római pápa 367, 368
 Orgona Angelika, T. 139–161, 215–228
 Orlai Miklós 377
 Orlovszky Géza 180–187
 Orme, Philibert de l' 299
- Otrokocsi Fóris Ferenc 44, 45
 Ottenheim, Koen 294, 300
 Ovidius, Publius, Naso 284
- Paget, William 75, 105
 Pák Dienes 382
 Pál, IV., római pápa (Gian Pietro Caraffa) 367
 Pál, Szent, apostol 40, 232, 295
 Palaeologus, Jacobus 231–239
 Pálfi (Pálffy) Pál 378
 Pallavicini, Opizio 367
 Palm, Johann David 52, 56, 58, 60
 Paluzzi Altieri Degli Albertoni, Angelo 374
 Pamela, Samuel Richardson regényének hősnője 187
 Pano István 47
 Pap Balázs 231
 Pápai Anna 331
 Pápai Páriz Ferenc 83, 270, 354
 Papp Ferenc 305
 Papposz (Pappus) 267
 Parrhasius (Parrhasiosz) 297
 Pascal, Blaise 168
 Paskó Kristóf 226, 343
 Pataki (Tóth) István 27, 119, 248–250
 Pázmány Péter 183
 Péchy Simon 141, 145, 150, 331
 Pécsi (Péchy) Margit, Péchy Simon lánya, Gyulay István felesége 324
 Pekri (Pekry) Lőrinc 50, 56, 60, 103
 Perkins, William 166, 171
 Perneszi család, osztopáni 317
 Perotti, Niccolò 283
 Pesti Gábor 84
 Péter, Szent, apostol 295
 Petki Borbála 145
 Petki család 317
 Petki István, királyhalmi 321, 323, 324, 326, 328, 330, 336

- Petki János, derzsi 145, 318, 319
 Petki Mihály 318
 Petneházi Gábor 269
 Petrarca, Francesco 7, 166, 183
 Petrőczy (Betrozi) István 103
 Petrőczy Kata Szidónia 103
 Phidias (Pheidiasz) 297
 Philadelphus, Theophilus (Theophilosz
 Philadelphosz) 67, 361
 Pinteá Gligor 100
 Piscator, Ludovicus Philippus 300
 Plinius, id. (Caius Plinius Secundus Ma-
 ior) 285
 Polyák Ferencz 317
 Porcsalmi András 280
 Pósházi János 248–250
 Potoczky, Vardan 370
 Praxiteles (Praxitelész) 297
 Propp, Vlagyimir Jakovljevics 194
 Proust, Marcel 290, 291
 Pufendorf, Samuel 12, 42, 167–172, 175,
 176
- Rabutin, Jean Louis, de Bussy 34, 35, 39,
 47, 48, 50, 51, 54, 55, 63, 64, 70, 73,
 81, 89, 90, 95–110, 135, 166, 173, 184,
 349, 362
- Raby, Fiona 292
 Rački, Franjo 16
 Radvánszky Béla 383
 Radziwiłł, Janusz, litván herceg 384
 Raey, Johannes, de 256–274
 Ragotski, ld. Rákóczi Ferenc, II.
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 42,
 45–47, 49, 55, 56, 59, 60, 63, 64, 66,
 67, 70, 71, 73, 74, 77–82, 89, 95, 96,
 103, 110, 137, 182, 313, 376, 391
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 39,
 127, 139, 156, 160, 220, 277, 307, 321,
 325, 327, 341, 352, 353, 376, 378, 380–
 385, 388, 390–392
- Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 11,
 142, 152, 153, 154, 156, 220, 224, 310,
 316, 321, 324, 327, 328, 330, 341, 346,
 376, 378, 381, 382, 384, 388, 389
- Rákóczi László 392
 Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György és
 Lorántffy Zsuzsanna fia 152, 154, 156,
 321, 376, 385
- Ramus, Petrus (Pierre de La Ramée)
 279–282
- Ravanellus, Petrus 249, 250
 Redinger Jakab 353
 Regius, Henricus 279–281, 282, 288, 352
 Rettegi György 186
 Rhédey család, kisédei 322, 326
 Rhédey Ferenc, kisédei, Bihar megyei
 főispán 153
 Rhédey Ferenc, kisédei, erdélyi fejede-
 lem 160
 Rhédey Ferenc, kisédei, udvarhelyszéki
 királybíró 226, 324, 325, 327, 333
 Rhédey Istvánné (Ajtoni Kata) 211
 Rhédey Júlia, Bethlen Miklós második
 felesége 186, 211
 Rhédey László, kisédei, Rhédey Ferenc
 erdélyi fejedelem fia 322, 325
 Richardson, Samuel 187
 Richelieu, Armand Jean du Plessis de
 (Richelius), bíboros 86, 88, 357
 Roboam, júdai király 174, 235
 Rochot, Bernard 271
 Román István 391
 Romeyn de Hooghe 84
 Rosályi Kun István 160
 Rottal János 116, 121
 Ruestow, Edward G. 260
 Rugendas, Johann Georg Lorenz 116
 Rugonfalvi Kiss István 51
 Ruyter, Michiel, de 357
 Rüszt-Fogarasi Enikő 304–313

- Sacripanti (Sacripante), Giuseppe 374
Saffenberg, ld. Scherfenberg
Saint Simon, Louis de Rouvroy, duc de 182, 183
Sainte-Beuve, Charles 291
Salamon, zsidó király 177, 201, 235, 236, 289–301
Sallati (Salláti) András 48, 55
Salmasius, Claudius (Claude Saumaise) 172
Sándor (Alexandrosz), III., (Nagy), macedón uralkodó 37, 296
Sándor, VIII. (Pietro Vito Ottoboni), római pápa 133, 369
Sánta Ákos 375–393
Santacroce, Andrea 135, 365, 369, 373
Sára 209
Sárdi Margit, S. 189–197
Sárosi György 324, 325
Sárosi János, csekefalvi 102, 104, 324
Saturnus 202
Savoyai Eugen (Eugène-François de Savoie-Carignan gróf, Carignan hercege; Eugenius Herczeg) 41, 97
Scherfenberg (Saffenberg, Schaffenberg), Friedrich Sigmund 19, 23, 27, 359
Schöellen, Heinrich von 353, 356
Seau, Johann Friedrich 56
Sebesi Pál 317
Segesdi Bálint 385
Sennert, Daniel 286
Serafin Bálint 145
Serédy István 152, 153, 160
Serin gróf, ld. Zrínyi Péter
Shakespeare, William 181
Shusterman, Richard 294
Signac, Paul 290
Sikó János 341
Silesius, Angelus 181
Simándi István 127
Simon József 166, 245, 257–274
Sipos Gábor 312
Skaricza Máté 232
Sombori László 159
Somogyi Ambrus (Ambrosius Simigianus) 232–234, 236–239
Spada, Fabrizio 130, 131, 133–135
Sperling, Johann 286
Spinola, Christóbal de Genti y Rojas de 44
Spinola, Giulio 127
Steindecker, Johann 90
Stepney, George 70, 74–76, 80, 360
Stratmann, Theodor Athlet Hermann 359
Stuart, Adam 260
Sturm, Leonhard Christoph 299
Suger apát (Suger de Saint-Denis) 295
Sulyok István 149
Szabó András Péter 111
Szabó György 236
Szabó Péter 158, 375
Szádeczky Kardoss Lajos 16
Szakály Ferenc 16
Szalárdi János 376, 377, 379, 388, 390
Szalinai István 127
Szamosközy István 234
Szász János 37, 360
Száva Mihály 50
Szávai János 183
Szebellébi (Zebellebi) Bertalan 128, 132, 133, 368
Széchenyi György 134
Széchenyi Pál 49, 80
Széchy Mária, rimaszécsi, Bethlen István, majd Kun István, majd Wesselényi Ferenc felesége 13
Szegedi István 139
Szegedi Mihály (Mihál) 139
Székely Ádám 104
Székely István 224

- Székely László 114, 120, 336, 337
 Székely Miklós 318, 319
 Székely Mózes, erdélyi fejedelem 157, 320
 Szeleukosz, I., szeleukida uralkodó 296
 Szentmártoni Bodó János 382
 Szentpáli János 149, 323, 324, 377
 Szentpéteri Márton 289–301
 Szerb Antal 182
 Szerémi Teofil 372
 Sziget Poncz István 386
 Szijártó M. István 111
 Szilágyi Márton 207
 Szilágyi Sándor 50
 Szirtes Zsófia 54, 95–110
 Szkhárosi Horváth András 235
 Szőnyi Nagy István 306
 Szörényi László 11–61
 Szövérdi Gáspár János 326
 Sztojka József (Iosif Stoica) 101
- Tacitus, Publius Cornelius 15
 Tanara, Sebastiano Antonio 129–131, 133–136, 373
 Tannery, Paul 271
 Tarczali Zsigmond 41, 358
 Tarján M. Tamás 17
 Tattenbach, Erasmus 91
 Teleki család 86, 108, 166, 185, 345
 Teleki Mihály 13, 16, 18, 21–23, 27, 29, 47, 65, 85, 86, 92, 108, 114–116, 118–120, 122, 143–145, 147, 158, 160, 172, 174–176, 191, 195, 196, 216, 218, 222–227, 249, 313, 324, 328, 336, 337, 343, 344, 354, 359, 378, 387, 388
 Teleki Sándor 47
 Tell Vilmos 391
 Thamási László és Lajos 317
 Tholdalagi család 317, 326, 327
 Tholdalagi Mihály 319–323, 327
- Thou, Jacques-Auguste de (Thuanus) 166, 183
 Thököly Imre, Felső-Magyarország és Erdély fejedelme 28, 29, 32, 33, 36, 50, 54, 65, 77, 86, 96, 103, 126, 132, 133, 330, 345, 346, 359, 366, 376, 383, 387–389
 Thököly család 14
 Thököly Éva 30
 Thököly Mária 30
 Tiberius Császár 192, 193
 Tige, Johann Karl baron 51, 55, 56, 60, 64, 82
 Tofeus Mihály 43, 242, 243, 245–248, 251, 253, 254
 Tonk Sándor 341
 Tóth Zsombor 38, 111, 182, 199, 252, 351
 Trócsányi Zsolt 125, 128, 365, 366, 373
 Tunyogi József 50, 389
 Turenne, Henri de La Tour d’Auvergne, vicomte de 12
 Tuzi, Stefania 299
- Ugron Pál 319, 322, 324
 Újfalvi Sándor 381, 387
 Ulászló, I., Jagelló, magyar és lengyel (III.) király 237
- Van Poot, Abraham 357
 Váradi Borbála, Bethlen János felesége, Bethlen Miklós nagyanyja 327
 Váradi Miklós, Bethlen Miklós nagyapja 275, 278, 306–308, 310, 352
 Várkonyi Ágnes, R. 16, 17, 50, 51, 64, 65, 226
 Vásárhelyi Matkó 312
 Vass György 392
 Vay Ádám 81
 Venus 203

- Vér (Weér) Judit, köröstarcsai, Teleki Mihály felesége 144, 145
- Vér (Weér) Mihály, köröstarcsai 377
- Vergilius (Virgilius) Publius Maro 283–286
- Veronensis, Fridericus Gotefridus 67
- Vesselényi (Wesselényi) Pál 329
- Veszprémi István 83, 254
- Veterani, Johann Friedrich Anton Ambrosius von (Federico Ambrosio, di Urbino, conte di Monte Calvo) 22, 64, 137, 366, 373
- Vida Bence 349–363
- Villalpando, Juan Bautista 300, 301
- Vilmos, III. (Orániai Vilmos, III.), holland helytartó, angol király 76, 88
- Virziresco, Oxendio (Step'anean) 365, 366, 368–374
- Vitnyédy (Vitnyédi) István 13, 16, 92
- Vitruvius, Marcus, Pollio 200, 300
- Vizkeleti Zsigmond, ld. Csete István álnéve
- Voetius (Futius) Gisbertus 12, 259, 352
- Voglmayr, Franz 130
- Volaterranus, Maffeus (Raffello Maffei) 283
- Wasner, utrecht matematikus, hadmérnök, Bethlen Miklós tanára 298
- Werbóczy István 30
- Wesselényi Boldizsár 220
- Wesselényi (Vesselényi) Ferenc 13, 21, 121
- Wesselényi István 47–49, 51
- Wesselényi Kata 220
- Wesselényi Pál 224
- Whitworth, Charles 74
- Windisch Éva, V. 8, 182
- Wolf Rudolf 305
- Zabanius (Czabán) Izsák 161
- Zelemiri Miklós 317
- Zieglauer, Ferdinand von 17
- Zólyomi Dávid 149, 320
- Zorobabel (Zerubbábel), júdeai király 235
- Zrínyi Ádám (ál-Zrínyi) 222, 223
- Zrínyi Miklós, költő, hadvezér 12–14, 17, 24, 33, 183, 192, 218, 220, 222, 223, 279, 354, 390
- Zrínyi Péter (Serin gróf) 13, 90–92, 192, 220, 223
- Zvara Edina 17
- Zwingli, Huldrych 232
- Zsámboky János (Johannes Sambucus) 233

L'Harmattan France
5-7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Korrektúra: Varga Kinga
Borítóterv: Kára László
Tördelés: Kovácsné Daróczi Annamária
Nyomdai kivitelezés:
Felelős vezető: